

**יצירת סיפור-חיים רציף באמצעות תהליך ה"רה-ביוגרפיה":
ניתוח המקרה של בני דור שני לחוזרים בתשובה**

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה

מאת צביה שמעוני

הוגש לסינט האוניברסיטה העברית בשנת תשנ"ח

העבודה נסרקה, נערכה והועלתה לאתר

על ידי צוות ספרית חינוך ועו"ס

2010

עבודה זו נעשתה בהדרכתו של פרופ' מרדכי רוטנברג

תוכן העניינים

עמודים

6-1	תקציר .....
56-7	חלק ראשון - מבוא .....
34-7	פרק ראשון - היבטים תיאורטיים בחקר החזרה בתשובה .....
23-7	1. החזרה בתשובה בעולם וביהדות - דיון ביקורתי .....
7	1.1 החזרה בתשובה כתופעה כלל-עולמית .....
10	1.2 החזרה בתשובה ביהדות - בחירה חופשית .....
12	1.3 החזרה בתשובה בבחינת "מוות ולדה מחדש" או "ירידה לצורך עלייה" .....
15	1.4 בחירה חופשית כהליך דיסוננטי לחזרה בתשובה, לחזרה בשאלה או לסטייה חברתית .....
17	1.5 חזרה בתשובה בסגנון אמונה "שכלי-רגשי" .....
20	1.6 ההשלכות הפסיכולוגיות-סוציולוגיות של החזרה בתשובה על יחסי הורים-ילדים .....
31-24	2. "רה-ביוגרפיה" בסיפורי חיים - דיון תיאורטי בחקר משמעות החזרה בתשובה בעיני בני דור שני ...
25	2.1 סיפורי חיים מההיבט הפרשני האישי .....
27	2.2 סיפור חיים כמנגנון מתווך בין זיכרון קולקטיבי לזיכרון אישי .....
34-31	3. הנחות תיאורטיות ושאלות המחקר .....
54-35	פרק שני - היבטים מתודולוגיים .....
42-35	1. "סיפורי חיים" - "רה-ביוגרפיה" כאסטרטגיה מחקרית .....
45-42	2. הנחקרים .....
42	2.1 כיצד נבחרו ואופן החזרה בתשובה .....
44	2.2 מאפייני רקע .....
54-45	3. הראיון הפתוח כטכניקה מחקרית .....
47	3.1 מהלך הראיון .....
49	3.2 יחסי הגומלין בין מראיין למרואיין .....
51	3.3 דרכי העיבוד של הראיונות .....
51	3.3.1 עיבוד הראיונות לטקסט כתוב .....
52	3.3.2 הניתוח הפרשני .....
54	3.3.3 יישום הקטגוריות הנרטיביות בניתוח סיפורי החיים .....

עמודים

חלק שני - ממצאים 298-55

- המשמעות האישית של החזרה בתשובה בקרב זור שני בסיפורי חיים 55
- הקדמה 55
- "רה-ביוגרפיה" - הגדרת המושג 55

פרק ראשון: רקע משפחתי והיסטוריה משפחתית כפי שנתפסים על-ידי בני הדור השני 69-56

- 1. בתים בהם שני ההורים חוזרים בתשובה 56
- 2. בתים בהם אחד ההורים חוזר בתשובה והשני "מתחזק" 64
- 3. בתים בהם הסבים והסבתות חוזרים בתשובה בעקבות ההורים 67
- 4. סיכום ודיון 69

פרק שני: מהלך החיים של ההורים החוזרים בתשובה, הסביבה החברתית

קבוצות השתייכות כפי שמספר בן הדור השני 120-70

א. חזרה בתשובה בסגנון "הכיפות הסרוגות" 95-71

- 1.א בני דור שני שנולדו לתוך הסיטואציה של חזרה בתשובה 71
  - 1.1 חזרה אל הקולקטיב תוך המעטה של העבר 71
  - 1.2 חזרה בגלל תחושת חוסר 74
  - 1.3 חזרה בתשובה על רקע מלחמה 79
  - 1.4 קבלת החזרה בתשובה כמובן מאליו 81
- 2.א בני דור שני שכמעט נולדו (היו ילדים בני 3-5) ואשר חוו את תהליך החזרה בתשובה 83
  - 2.1 חזרה אל הקולקטיב תוך המעטה של העבר 83
  - 2.2 חזרה בגלל תחושת חוסר 87
  - 2.3 חזרה בתשובה על רקע מלחמה 90
- 3.א דמויות משמעות וקבוצת השתייכות 91
  - 3.1 מערכת קשרים חמה וקרובה 91
  - 3.2 ניתוק מוחלט 92
  - 3.3 שמירה על קשר מועט 92
  - 3.4 העדפת מערכות יחסים עם אחרים לא מהמשפחה 94

ב. חזרה בתשובה בסגנון "הכיפות השחורות" 115-96

- 1. בני דור שני שנולדו לתוך הסיטואציה של חזרה בתשובה 96
  - 1.1 היבט של חיפוש משמעות 96

עמודים

198-179	2.	יחסם של בני דור שני לשאלת הבחירה החופשית	198-179
180	2.1	התמודדות בשאלת הבחירה החופשית בדגש כללי-ציבורי	180
188	2.2	התמודדות בשאלת הבחירה החופשית בדגש אישי	188
198	2.3	סיכום ודיון	198
228-198	3.	יחסם של בני הדור השני לחוזרים בשאלה ולעבריינים	228-198
200	3.1.1	היחס לחוזרים בשאלה בקרב "הכיפות הסרוגות"	200
212	3.2.1	היחס לחוזרים בשאלה בקרב "הכיפות השחורות"	212
223	3.1.2	היחס לעבריינים בקרב "הכיפות הסרוגות"	223
225	3.2.2	היחס לעבריינים בקרב "הכיפות השחורות"	225
228-227	3.3	סיכום ודיון	228-227
252-229	4.	סגנון אמונה שכלי רגשי	252-229
230	4.1.1	הגורם לחזרה בתשובה בקרב "הכיפות הסרוגות"	230
233	4.2.1	הגורם לחזרה בתשובה בקרב "הכיפות השחורות"	233
235	4.1.2	הכלים והאמצעים לחזרה בתשובה בקרב "הכיפות הסרוגות"	235
238	4.2.2	הכלים והאמצעים לחזרה בתשובה בקרב "הכיפות השחורות"	238
242	4.1.3	קצב החזרה בתשובה בקרב חובשי "כיפות סרוגות"	242
243	4.2.3	קצב החזרה בתשובה בקרב חובשי "כיפות שחורות"	243
244	4.1.4	תהליך החזרה בתשובה בקרב חובשי "כיפות סרוגות"	244
247	4.2.4	תהליך החזרה בתשובה בקרב חובשי "כיפות שחורות"	247
250	4.4	סיכום ודיון	250
279-253		פרק חמישי - יחסי חילוניים דתיים - שוני מדתיים מבית	279-253
259-254	1.	המעמד בחברה הדתית	259-254
254	1.1	תפיסת המעמד החברתי בקרב חובשי "כיפות סרוגות"	254
258	1.2	תפיסת המעמד החברתי בקרב חובשי "כיפות שחורות"	258
267-260	2.	יחסי חילוניים-דתיים	267-260
260	2.1	יחסי חילוניים דתיים בקרב חובשי "כיפות סרוגות"	260
264	2.2	יחסי חילוניים דתיים בקרב חובשי "כיפות שחורות"	264
277-267	3.	השונות מדתיים דורי דורות	277-267
267	3.1	תפיסת השונות מדתיים דורי דורות בקרב חובשי "כיפות סרוגות"	267
272	3.2	תפיסת השונות מדתיים דורי דורות בקרב חובשי "כיפות שחורות"	272
278	4.	סיכום ודיון	278

עמודים

פרק שישי - לידה בחטא, תינוק שנשבה, שיזוכים 298-280

1. שאלת "הלידה בחטא" 281

2. שאלת "תינוק שנשבה" 286

3. שאלת "השיזוכים" 288

4. סיכום דיון 297

חלק שלישי - דיון וסיכום

משמעות אישית של חזרה בתשובה: דיאלוג "רה-ביוגרפי" בין החוויה האישית למשמעות

הקולקטיבית בקרב בני דור שני 323-299

1. סיכום דיון בממצאים המרכזיים - הצגת פרופיל של בן דור שני 306-300

1.1 פרופיל בן דור שני ל"כיפות סרוגות" 300

1.2 פרופיל בן דור שני ל"כיפות שחורות" 303

2. דיון אינטגרטיבי בממצאי המחקר 323-306

2.1 מבט רטרוספקטיבי אישי וקולקטיבי בסיפורי החיים. משמעות השוני בעיני בני דור שני
הניתן למהלך החזרה בתשובה של החורים 306

2.2 משברים והתלבטויות של בני דור שני - תהליך של "מתן משמעות" 309

2.2.1 מיקום המהלך ברצף החיים האישיים 310

2.2.2 המשמעויות החברתיות של החזרה בתשובה 315

2.2.3 שילוב שתי המשמעויות 320

תרומות והשלכות למחקר עתידי 324

ביבליוגרפיה

תקציר

בעבודה זו נבדקה תופעת החזרה בתשובה בקרב בני דור שני לחוזרים בתשובה, בהנחה, שתופעת החזרה בתשובה, כפי שמיוצגת על-ידי בני הדור השני, מעלה למודעותם חוויות אישיות ומעצימה את נקודות המפגש שבין הזיכרון האישי לזיכרון הקולקטיבי. המשמעות האישית הניתנת לחזרה בתשובה של החוזרים, השזורה בסיפורי החיים של הנחקרים, היא פועל יוצא של ההדדיות שבין ההתנסות האישית, לבין המשמעות החברתית הקולקטיבית המוענקת לחזרה בתשובה. בצד עוצמת החוויה האישית לאורך החיים, המוצגת על-ידי בן הדור השני, עולה נקודת המפגש בין הזיכרון האישי לזיכרון הקולקטיבי. התהליך של "מתן משמעות" לחזרה בתשובה של החוזרים, מבטא את יכולתו של בן הדור השני להתמודד עם האירוע ולגשר בין העבר החילוני להווה הדתי.

הספרות המחקרית המתייחסת לתופעת התשובה מצביעה על כך כי תופעה זו אינה נחלת היהדות בלבד, אלא הינה תופעה כלל-עולמית היכולה להוביל גם לחזרה אל כתות שונות או אף להמרה דתית. תופעת התשובה מושפעת מתהליכים סוציולוגיים ופסיכולוגיים. בכולן קיים אלמנט של חיפוש מסויים אתר צמיחה רוחנית, דתית, פסיכולוגית כל שהיא. תופעת ההצטרפות לדתות השונות נוצרה, לדעת חוקרים רבים (סטונר ופרק, 1977; מייזליש, 1984; וולס, 1984; בית הלחמי, 1989), כתגובה לסגנון החיים בתברה המערבית המודרנית המשופעת בתקשורת, בטכניקות ובתחכום מדעי, אך לא השכילה לספק תשובות לשאלות וללבטים קיומיים של האדם } לדעת החוקרים השונים, התופעה באה לענות על הרצון לשנות את איכות החיים, ליצור קשרים חברתיים משמעותיים, למצוא עולם אמיתי של ערכים ולהגיע להרגשת תכליתיות ומשמעות בחיים.

קיימות תאוריות שונות (תאוריית הגדילה הרוחנית, התאוריה הסוציולוגית, תאוריית המודל הסיבתי), המנסות להסביר את הסיבות לאכזבה מחברת המוצא ולחיפוש תחליפים בדתות השונות, תוך שהן מצביעות על כך, שבמהלך החזרה בתשובה וההמרה הדתית, משנה הפרט את השקפת עולמו. לדעת חוקרים (הירש, 1977; גילפסי, 1979; סנו ומיקליק, 1984), השינוי אינו רק באמונות ובעמדות אלא גם בראייה הבסיסית של המציאות ושינוי קיצוני בתודעתו של הפרט. גיימס (1958) הצביע על כך שהמרה דתית אפשרית, רק לאחר מחיקה גמורה של העבר וניסח זאת במונח "מוות ולידה מחדש". רוטנברג (1994) מבחין בין המרה דתית לחזרה בתשובה במונחים של הבחנה בין תרבויות ליניאריות למעגליות. עבודות מחקר רבות (ליפטון, 1967; סרבין ואדלר, 1970-1; גיימס, 1971; אולמן, 1982; תימור, 1988), מדגישות את הגישה הליניארית (דיאלקטית), המחייבת שלילת העבר ופרידה ממנו, כתנאי הכרחי ללידה מחדש ואת

אי יכולתו של הממיר לפרש מחדש את עברו. החוקרים קונווי וסיגלמן (1978), גרין (1986), רוטנברג (1986), שתיל (1994), מצביעים על הסכנה העשויה להיגרם ליחיד העובר שינוי פתאומי בחייו, עד כדי דחיקת האישיות הקודמת בפני אינפורמציה חדשה, תהליך הגורם לניתוק מזהות קודמת ושבירה מבפנים. לעומת הממיר המוחק את עברו האישי והקולקטיבי, תיראה התשובה כתהליך מתוזרי מעגלי (דיאלוגי) של "ירידה לצורך עלייה" או אז ניתן לאדם להתייחס אל העבר כאל חלק מתהליך של חזרה אל הקולקטיב, גם אם לעתים הוא מתנתק זמנית מעברו האישי (הריסון, 1974; ריצ'רדסון, 1980; רוטנברג, 1994; גלןץ והריסון, 1978). התהליך המעגלי אינו ייחודי אמנם לחוזרים בתשובה ביהדות, אולם רוב השבים ביהדות, לפי גלןץ והריסון, משלבים את זהותם הקודמת בזהותם הנוכחית ואינם מתנתקים ממנה. הניתוק הגמור מהעבר אופייני להמרה אמיתית, אולם בקרב בעלי תשובה, לעיתים רחוקות מתרחש ניתוק מהעבר. מכאן התבדל המכריע בין החוזרים בתשובה לממירים את דתם.

לתופעת התשובה ביהדות סיבות סוציולוגיות והיסטוריות הקשורות בעבר ובהיסטוריוזופיה המיוחדת של עם ישראל. לפי הרב קוק (1979), בתשובת היחיד יש פתח לתיקון עצמי, להרמוניה, למציאת האדם את עצמו, להתמודדות עם המציאות ולא לבריחה מהאני, כפי שההמרה הדתית מתוארת על-ידי פרויד (1964) או הופר (1951). החזרה בתשובה ביהדות מתוארת כתהליך גדילה חיובי המאפשר התפתחות רוחנית, פסיכולוגית פנימית, מתוך בחירה חופשית, תוך כדי שהאדם פועל באופן אקטיבי ומתוך אחריות למעשיו. התשובה ביהדות מתייחסת לכאן ועכשיו, ולפיכך אדם הבורח להשתנות כעת וכוונתו שלמה, תשובתו מתקבלת (סקס, 1986).

רוטנברג (1983, 1990) מסביר את התהליך המעגלי ספירלי של "ירידה לצורך עלייה" המוכר בעולם החסידות ומראה כיצד השינוי בהתנהגות בהווה של חרטה וחזרה למוטב, מאפשר לגיטימיות של העבר. כאמור, תופעת התשובה ביהדות מתמקדת בכוונה שלמה של האדם להשתנות, למרות חטאי העבר מתוך בחירה חופשית, תוך שהוא פועל באופן אקטיבי ונותן "פירוש מחדש" לעברו. רוטנברג (1994) מרחיב את מושג ה"פירוש מחדש" למושג "רה-ביוגרפיה" שמשמעותו ראייה מחודשה של העבר דרך "משקפיים מהפכות" (מושג שנקבע על-ידי סטרטון, 1897), המאפשרות בדיעבד, דימוי הרמוני וחיובי של האישיות בעיני האדם וסביבתו החברתית, כך שיתאפשר שיקום ביוגרפי או במילה אחרת "רה-ביוגרפיה". רוטנברג (שם) מדבר על "רה-ביוגרפיה" של "ירידה לצורך עלייה", שתחילתה במצב של "כאן ועכשיו" - תשובה, הקובעת הרמוניה בין כישלון העבר של היחיד לתקוותיו לעתיד. מכאן, עדיף לראותה כשיטה שיקומית לפיה יצומצמו חלקים כושלים בהיסטוריה האישית ואילו החלקים המשוקמים, שזכו לפירוש מחדש, יורחבו. רוטנברג מסכם ואומר כי למרות האפשרות להבחין בדפוסי שינוי מגוונים בקרב החוזרים

בתשובה, תמציתה היא השיבה לעבר הקולקטיב על דרך הדיאלוג של "פירוש מחדש" של העבר האישי שאליו חוזרים. הצלחת החזרה תביתה, אל הזחות הדתית הקולקטיבית כרוכה באפשרות שתהליך הזה-סטיגמטציה לתטאי העבר יהיה מספיק חזק כדי להתקבל על-ידי הקולקטיב שאליו שבים. ההנמקה ה"רה-ביוגרפית" של העבר, שראשיתה בשינוי התנהגות של חזרה בתשובה בהווה, הופכת למכשיר הסיבתי באמצעותו העבר משתנה למעשה ומוגדר מחדש.

מתוך בחינת החומר התיאורטי עולה, כי המחקר שבדק חוזרים בתשובה מאוכלוסיות ותרבויות שונות, מצביע על נושא החזרה בתשובה במסגרת המודלים הכלל-עולמיים. הדרך בה מתמודדים ותופסים בני דור שני את עברם החילוני של הוריהם החוזרים בתשובה ביהדות, כפי שמתבטא בסיפור חייהם, לא נבדקה עדיין. אנו מניחים שסיפור תולדות חייהם יבטא את המורכבות והלבטים, שנוצרו אצלם מתהליך החזרה בתשובה של הוריהם ואת יכולתם לפרש את מה שקרה ולתת לו משמעות.

תהליך ה"רה-ביוגרפיה" שבסיפורי החיים, עשוי לתבהיר כיצד התהליך של "מתן משמעות" מתייחס לאפשרויות של היחיד להתמודד עם האירוע אשר אמור, ליצור את הגשר בין העבר החילוני להווה הדתי וההשפעות על בני הדור השני.

ייחודו של המחקר הנוכחי, בבדיקת הסיפורים האישיים של בני הדור השני לחוזרים בתשובה, אשר נולדו אל מצב נתון (או היו ילדים קטנים, בני 3-5), המחייב לעיתים התמודדויות הן מהפן החברתי והן מהפן האישי - האמונתי.

בחנו כיצד בני דור שני לחוזרים בתשובה תופסים את משמעות השינוי הדתי שעברו הוריהם, ושנכפה עליהם כמצויאות נתונה. השאלה שמחקר זה התמודד איתה עוסקת בדפוס הדיאלוגי בין הורים בעלי תשובה לילדיהם בשאלת הקשר עם הבית (קליין, 1973), או לחילופין, דיכוי כל גילויי עצמאות ואוטונומיה (רסל, 1974; טרוסמן, 1968). התחקנו אחר סיפורי התמודדות (סיפורי חיים) של בני הדור השני לחוזרים בתשובה לאורך חייהם, בניסיון לאתר נושאים המסבירים התמודדות זו; האם כפו עליהם הר כגיגית, ללא אפשרות בחירה תוך מתת פנימי קשה ומשבר פסיכולוגי מסויים, בבחינת "מה נפל עליי", או להיפך, בבחינת סלילת דרך לחיים ערכיים יותר, פתיחת צוהר לאור הגדול; בהתאם לסיפורים האישיים ניתן ללמוד כיצד הדור השני לחוזרים בתשובה חי, האם במתת פנימי קשה, בהשלמה או מתוך בחירה; מה מעמדם של בני הדור השני בחברה הדתית; האם, למשל, דתיים מדורי דורות מוכנים להתנתן איתם או עליהם "להחביא" את עברם החילוני של הוריהם על-מנת "להתחתן טוב"; כיצד תופס בן הדור השני את מעמדו בחברה הדתית - כשווה או כשונה; או האם, למשל, בני דור שני לחוזרים בתשובה נראים שונה

וניכרים בהתנהגותם, או בלבושם, תאם הם מדברים בשפה "דתית" עם ציטוטים מהמקורות או בשפה "חילונית" יותר.

כמו-כן, ניסינו לברר באם דפוס השינוי ניתן לתיאור במונחים של "ירידה לצורך עלייה" או "מוות ולידה מחדש" והאם וכיצד נעשית השמירה על זהותם הקודמת. יתירה מכך, ניסינו לראות כיצד תופסים בני דור שני, באמצעות פירוש מחדש - "רה-ביוגרפיה" את עברם החילוני של הוריהם. האם עצם השכתוב ה"רה-ביוגרפי" בקרב בני דור שני (רוטנברג, 1983, 1990, 1994; היינמן, 1974; שלום, 1941, 1971; יאקר, 1972; פלאי, תש"ז; ירושלמי, 1982; מונטינו, 1984; ברקלי, 1988), מאפשר לבנות הכל על מודל של חזרה; ומה יחס בני הדור השני להיסטוריה המשפחתית שלהם ("שורשים"). כמו כן נעשה ניסיון לבדוק את יחסם לשאלת הבחירה התופשית, לחוזרים בשאלה ולעבריינים, והאם קיים שוני בתפיסת המושגים הנ"ל בקרב בעלי סגנונות שונים לחזרה בתשובה.

עבודה זו עוסקת ברמה הפרשנית של הפרט ולא ברמות ההתנהגותיות או האישיותיות שלו. תופעת ההמשכיות בקרב חוזרים בתשובה, היא במהותה תופעה אישית סובייקטיבית וכדי ללמוד על התופעה, סיבותיה, אופייה וההתייחסות לשאלות העוסקות במהות החזרה בתשובה, התמקדנו בפרשנויות שהפרט נותן לחייו, כיצד הוא מתבר בין העבר, ההווה והעתיד שלו ונותן להם משמעות. התפיסה המדגישה את ההתמודדות של בני דור שני עם עברם החילוני של הוריהם ורואה בהם את מקור המידע ללימוד התופעה, חייבה את החוקרת לחיננע מלהניח מראש סיבתיות לינארית ולהתייחס אל הגורמים השונים שעלו במהלך המתקן כאל תהליך דיאלוגי מעגלי, של פרשנות חוזרת של העבר. מתקן זה אינו עוסק במנגנונים התנהגותיים או אישיותיים. במידה והיבטים אלה נכנסו לניתוח, הרי שזה רק כאשר הנתקרים עצמם השתמשו בהם כדי לפרש את משמעות התופעה ואת השלכותיה לגביהם.

שאלות המחקר נבחנו באמצעות סיפורי חיים המאפשרים למספרים לבאר את חייהם ולתת להם משמעות, מתוך שמירה על הדדיות בין הסיפור לחיים. במחקר זה ביקשנו פתיחות רבה וניסינו להבין את התופעות ואת ההתייחסויות של הפרט אליהן ולא רק להסבירן בחוקים ובהכללות. ניסינו להבין באמצעות סיפורי החיים, את הקונטקסט החברתי - היסטורי ממנו הושפע הפרט, כאשר הגישה ה"רה-ביוגרפית" היא המנגנון המתווך בין זיכרון קולקטיבי לבין זיכרון אישי ומשרתת את מטרותיו של המספר מנקודת ראותו.

סיפורי החיים שנבחנו כאן, הם סיפוריהם של בנים ובנות בני דור שני לחוזרים בתשובה, בני 18-25 (ילידי 1978-1970). מחציתם נולדו לתוך החזרה בתשובה ומחציתם היו ילדים קטנים (בני 3-5) כשהוריהם חזרו בתשובה. קבוצת גיל זו מעניינת, משום שגדלו והתבגרו בתוך התהליך או בשוליו, בתקופה בה תופעת

החזרה בתשובה בתורה הישראלית לא היתה נפוצה, ויצאו לחיים בוגרים כאנשים דתיים לכל דבר. חלקם הקימו משפחות משלהם וזכו להוליד בני דור שלישי לחוזרים בתשובה. מבחינה חברתית מזוהים בני הדור השני כאוכלוסייה דתית לאומית - חובשי "כיפות סרוגות" וכאוכלוסייה דתית חרדית - חובשי "כיפות שחורות". לפיכך המחקר יעסוק בהבדל הנרטיבי שבין בני לבנות, בין דתיים "לאומיים" לדתיים "חרדים" ובין כאלה שנולדו לתוך החזרה בתשובה או היו ילדים קטנים.

הפרקים בעבודה:

חלק ראשון - מבוא

הפרק הראשון עוסק בהיבטים תאורטיים בתקר החזרה בתשובה, תוך התמקדות בשלושה נושאים; דיון ביקורתי בספרות העוסקת בחזרה בתשובה בעולם וביהדות ברמת הכלל והפרט; דיון תאורטי ב"רה-ביוגרפיה" של "סיפורי החיים" כנקודת מפגש בין עבר להווה ובין משמעות אישית למשמעות חברתית; הצגת המטרות בהתאם להנחות התאורטיות של עבודה זו ושאלות המחקר הנגזרות מהן.

הפרק השני עוסק בהיבטים מתודולוגיים של מתקר זה, בשלושה נושאים; "סיפורי חיים" - שימוש ב"רה-ביוגרפיה" כאסטרטגיה מחקרית, מאפייניה, יתרונותיה וקשייה; הנתקרים, כיצד נבחרו למחקר ואופי חזרתם בתשובה; מאפייניו של הראיון הפתוח כטכניקה מחקרית המאפשרת "רה-ביוגרפיה" בסיפורי חיים, ודרכי עיבודו.

חלק שני - ממצאים

חלק זה של העבודה מורכב משישה פרקים. במהלכם חשפנו את התמודדותם של בני הדור השני עם עברם החילוני של הוריהם החוזרים בתשובה, כפי שבאה לידי ביטוי בסיפורי החיים, באמצעות תהליך ה"רה-ביוגרפיה", העשוי להבחיר כיצד תהליך של "מתן משמעות" מתייחס לאפשרויות של היחיד להתמודד עם האירוע, אשר אמור ליצור גשר בין העבר החילוני להווה הדתי והשפעותיו על בני הדור השני. תהליך זה היווה את הבסיס לניתוח החומר בארבעה הפרקים הראשונים. בפרקים החמישי והשישי התמקד הניתוח בכיוונים נוספים.

הפרק הראשון עוסק בהיסטוריה וברקע המשפחתי של בני דור שני ובאופן בו הם מציגים את העבר החילוני של הוריהם. השאלה המרכזית היתה כיצד באמצעות ה"רה-ביוגרפיה" נעשה תיקון של העבר.

הפרק השני עוסק בחקר המשמעות הניתנת על-ידי בני הדור השני לתהליך התשובה, מההיבט האישי שלהם, ואת מידת ההשפעה של התהליך על מהלך חייהם.

הפרק השלישי עוסק ביחסי הורים-ילדים בעקבות החזרה בתשובה ובבדיקה כיצד משולב מהלך החזרה בתשובה של ההורים בתוך מערך החיים של בן הדור השני.

הפרק הרביעי עוסק בבחינת יחסם של בני הדור השני לשאלת החזרה בתשובה בהקשר של סיפור מהלך החיים, וחושף את המשמעות החברתית-תרבותית הנובעת מסגנון החזרה בתשובה בארבעה נושאים מרכזיים: היחס לצופן של חזרה בתשובה - "מוות ולידה מחדש" או "ירידה לצורך עלייה"; שאלת הבחירה התופשית; היחס לחוזרים בשאלה ולעבריינים; סגנון החזרה בתשובה "שכלי-רגשי".

הפרק החמישי עוסק בשאלות חברתיות מרכזיות בעלות משמעות אישית; בשאלת יחסי חילוניים-דתיים ובשאלת מעמדם של בני הדור השני בחברה הדתית. הפרק עוסק באופן בו מפרשים בני דור שני את השאלות הללו ועומד על ההשלכות החברתיות הנגזרות מכאן.

הפרק השישי עוסק בדילמות חברתיות עם השלכות משמעותיות לחיים האישיים. השאלה המרכזית בפרק זה עוסקת במרכזיותו של נושא השידוכים בחיים האישיים של בני הדור השני, בהשלכות של לידה בחטא ותינוק שנשבה על השידוכים ובמשמעויות החברתיות השונות הנגזרות משאלות אלה.

חלק שלישי - דיון וסיכום

בחלק זה מסוכמים הממצאים בשני רובדים: הרובד האחד עוסק במתן פרופיל של בן דור שני ל"כיפות סרוגות" ול"כיפות שחורות". הרובד השני עוסק בדיון אינטגרטיבי בממצאי המחקר, בניתוח החוצה את פרקי התוצאות, תוך זיקה לשאלות המחקר המרכזיות.

חלק ראשון - מבוא

פרק ראשון

היבטים תיאורטיים בחקר החזרה בתשובה

בפרק זה נבחן כיצד ניתן לשלב עבודה זו, הבדקת את תופעת החזרה בתשובה בקרב בני דור שני לחוזרים בתשובה, בתוך כלל הספרות המחקרית בנושא חזרה בתשובה, ואת המסגרת המושגית שלאורה תבחן השפעת החזרה בתשובה של החוזרים על בן הדור השני ברמה של היחיד.

העבודות והמחקרים שבדקו חוזרים בתשובה מאוכלוסיות ומתרבויות שונות, הצביעו ברובם על נושא החזרה בתשובה במסגרת המודלים הכלליים של המרה דתית, מתוך נקודת מבט מקרו חברתית כללית. המיקוד היה בדרך-כלל; בגורמים ובהשלכות האפשריות על היחיד, מתוך נקודת מבט של משבר וחריגות ואי יכולת להסתגל לסדר החברתי והאישי, ובהשלכות החברתיות והפסיכולוגיות על החיים האישיים ולא באופן שבו תופסים בני דור שני את עברם החילוני של הוריהם החוזרים בתשובה ואת עצמם בתוך התהליך.

על רקע זה נבחן כיצד משולבת חווית החזרה בתשובה בעולמו של היחיד, בן הדור השני, ואת המורכבות והלבטים שנוצרו אצלו מתהליך החזרה בתשובה של הוריו ואת יכולתו לפרש את מה שקרה ולתת לו משמעות. השימוש בסיפורי חיים - "רה-ביוגרפיה", שהוא מנגנון מתווך בין זיכרון אישי לזיכרון קיבוצי, עשויה להבהיר כיצד התהליך של "מתן משמעות" מתייחס לאפשרויות של היחיד להתמודד עם האירוע ועם השפעותיו על בן הדור השני ולגשר בין העבר החילוני להווה הדתי.

1. החזרה בתשובה בעולם וביהדות - זיון ביקורתי

1.1 החזרה בתשובה כתופעה כלל עולמית

התופעה של חזרה אל כתות דתיות שונות ובכלל זה את היהדות, מצביעה על קיום אלמנט מסויים של חיפוש אחר צמיחה רוחנית, דתית פסיכולוגית כל שהיא. תופעת ההצטרפות לדתות שונות נוצרה, לדעת חוקרים רבים, כתגובה לסגנון החיים בחברה המערבית המודרנית, המשופעת בתקשורת, בטכניקות ובתחכום מדעי, אך לא השכילה לספק תשובות לשאלות וללבטים קיומיים של האדם. המצטרפים רוצים בדרך-כלל לשנות את איכות חייהם, ליצור קשרים חברתיים משמעותיים, למצוא עולם אמיתי של ערכים ולהגיע להרגשה של תכליתיות ומשמעות בחייהם (סטונר ופרק, 1977; מייזליש, 1984; וילס, 1984; גרין, 1986).

בלה (1970) טוען שהכתנות חדתיות החדשות בארה"ב עלו כתגובה למשבר "הדות האזרחית" האמריקאית. הכתנות לדעת אנטוני ורובינס (1982) בעלות ערכים חלופיים לאלה שהזנומוטטו. לפי וילס (1984) הכתנות החדשות היוו המשך ותחליף לתרבות ההיפית, שהתפתחה בשנות ה-60, וכתגובה לתחושות הניכור של הצעירים, תוך שהן מציעות לחבריהן מסגרת קהילתית יציבה, סולידריות, חוויות מיסטיות ודחייה של המטריאליזם התחרותי וההישגי. וילסון (1982) מצביע על הכתנות כפתרון לרציונליזציה ולרוטיניזציה השולטים בעולם המערבי המודרני. הכת מאפשרת, לדעתו, פרישה זמנית ומעבר לאופי חיים שונה. לדעתו ההצטרפות הזו זמנית ולתקופה מוגבלת. סטארק ובינברג (1980) מסבירים את עליית הכתנות, ביכולתן להציע לתומכיהן פיצוי רוחני אמין, על פני התגמולים התומריים המטריאליסטיים הבלתי אמינים.

מתוך עיון בתאוריות השונות העוסקות בהמרה דתית, המנסות להסביר את הסיבות לאכזבה מתברת המוצא ולחיפוש תחליפים בדתות השונות ניתן לגבש ארבעה מודלים:

(א) המודל המתאר את החזרה אל הדת כגדילה רוחנית פסיכולוגית חיובית (גימס, 1958). פרט (1907) וסטרבוק (1899) מרחיבים ומתארים את ההמרה הדתית, כדומה להתפתחות של גיל ההתבגרות באופן מרוכז. קילבורן וריצ'רדסון (1984) מציינים כי השינוי שחל בממיר את דתו הוא בדומה לשינוי שחל במהלך טיפול; ניתן להטיל ספק אם אמנם דימוי זה מתאים לתהליך החזרה בתשובה. לעומתם רואה הפסיכואנליזה את החזרה אל הדת כתופעה שלילית. לדעת פרויד (1964) זהו אמצעי לפתרון הקונפליקט הילדי עם האב הביולוגי. הופר (1951) טוען כי בהצטרפות היחיד לתנועה המונית, יש בריחה מהאני ולא גדילה של האני. אולם יש לציין כי תהליך החזרה בתשובה הוא בד"כ תהליך אינדבידואלי, שאינו כרוך בהכרח בהצטרפות לתנועה המונית.

(ב) המודל הפסיכי והאקטיבי. החוקרים ריצ'רדסון (1985), יוגב ואלדר (1987), ליפטון (1967), עוסקים בהיבט הפסיכי, ומדגישים את אלמנט שטיפת המוח וההיגרויות החברתית. לעומת זאת מדגישים סרבין ואדלר (1970-1) את ההיבט האקטיבי, על פיו החזרה אל הדת נעשית מתוך היבט קונגטיבי, כאשר האדם אחראי ופועל באופן אקטיבי במהלך החזרה, ומשנה את התנהגותו על-ידי שינוי האני ושינוי תנאי הסביבה. שטראוס (1979) הבחין בין מודל פסיכי לאקטיבי, כאשר במודל הפסיכי, נעשית מניפולציה של הקבוצה על היחיד כדי להביאו למחויבות דתית, ובמודל האקטיבי, האדם פעיל ובונה את המציאות שלו. גימס (1902) הבחין בין המרה רצונית - שהיא תהליך הדרגתי יותר, לבין ההמרה המוגדרת ככניעה עצמית - שהיא פריצה המתחוללת באופן פתאומי מהתת מודע, המופיע כהתגלות האל-והארה מזהירה, הגורמת לאדם להשתנות בלי מאמץ ובלי התנגדות מודעת.

(ג) המודל המסביר את החזרה אל הדת **בפן הסוציולוגי**. לטענתו של **בלה (1970)**, הכתות הדתיות החדשות בארה"ב עלו כתגובה למשבר הדת האזרחית האמריקאית. לפי **אנטוני ורובינס (1982)**, הן מאפשרות ערכים חילופיים לאלו שהתמוטטו. **וילס (1984)** מרחיב וטוען כי הן מאפשרות גם מסגרת קהילתית יציבה, סולידריות, תוויות מיסטיות ודחיית המטריאליזם, התחרותיות וההישגיות. **וילסון (1982)**, **סטארק ובינברידג' (1980)** מסבירים את עליית הכתות הדתיות בכך, שהן מסוגלות להציע למצטרפים אליהן הכרה במציאות על-טבעית, המאפשרת פיצוי רוחני אמין לחברה החילונית המטריאליסטית.

(ד) המודל המסביר את ההמרה הדתית **במודל הסיבתי**. לופלנד וסטארק (1965) הציעו מודל להמרה לפיו קיימים שבעה תנאים הכרחיים כדי שתתקיים המרה דתית:

1. תחושה נמשכת של מתח רב.
  2. פרספקטיבה דתית לפתרון בעיות.
  3. המובילה אותו להגדיר עצמו כמחפש אמונה.
  4. בנקודת מפנה בחייו, פוגש את הכת הדתית החדשה.
  5. קשרים אפקטיביים עם חוזרים אחרים.
  6. קשרים אפקטיביים מתוך לכת מנוטרלים.
  7. אינטראקציה אינטנסיבית בתוך הקבוצה הדתית.
- מאוחר יותר, לופלנד וסקונבורד (1981) מבקרים את הגישה הסיבטית וטוענים כי רוב הסיבות שהוצעו במודל, הן תוצאה של ההמרה הדתית ולא דווקא גורמים שהיו קיימים מלכתחילה. החוקרים הירש (1977), סטרק ובינברידג' (1980), סנו ופיליפס (1980) מצאו במחקריהם, כי שלושת הסעיפים האחרונים של המודל, מתייחסים לפעילות בתוך הקבוצה לאחר ההצטרפות ולא לפנייה. בכל הגישות שנסקרו עד כאן נראה, כי במהלך ההמרה הדתית או התזרה אל הדת, משנה הפרט את **השקפת עולמו**. הירש (1977), גילספי (1979), סנו ומיקליק (1984) טוענים, כי השינוי אינו רק באמינות ובעמדות, אלא גם בראיה הבסיסית של המציאות ושינוי קיצוני בתודעתו של הפרט. בדיון שלעיל, ראינו כי המרה דתית מקורה ברצון לשנות את העבר האישי בשל כישלון, מתח, חטאים וכדומה, בבחינת "מוות ולידה מחדש". לעומת הממיר המוחק את עברו, תיראה התשובה כתהליך מתוזרי מעגלי, המאפשר לאדם להתייחס אל העבר כאל חלק מתהליך, בבחינת "ירידה לצורך עלייה". התהליך המעגלי אינו ייחודי לחוזרים בתשובה ביהדות, אך מחקרים מצביעים על כך, כי רוב השבים ביהדות משלבים בין זהותם הקודמת לנוכחית ואינם מוחקים או מתנתקים ממנה. הניתוק המוחלט מהעבר

האופייני להמרה אמיתית, נדיר ביותר בקרב חוזרים בתשובה בכלל וביהדות בפרט. מכאן החבדל העיקרי בין הממירים את דתם לחוזרים בתשובה. בהמשך נבחן את תופעת התשובה ביהדות.

1.2 החזרה בתשובה ביהדות - בחירה חופשית

מושג "התשובה" הינו עתיק יומין ומופיע כבר במקרא בצורות שונות, בלתי אחידות ובלתי מגובשות. גיבוש מסויים של המושג נמצא בספר יונה. אף במדרשי תז"ל נראה עיסוק בשאלת התשובה. לגיבוש הרב ביותר מגיע הרמב"ם בספרו "הלכות תשובה": "אין הבורא גוזר על האדם לא להיות טוב ולא להיות רע... הואיל רשותנו בידנו ובדעתנו עשינו כל הרעות - ראוי לנו לחזור בתשובה ולעזוב רשענו שהרשות עתה בידנו..." (רמב"ם - הלכות תשובה פ"ה, ב'). הרמב"ם לומד את רעיון התשובה מתוך אמונה בחופש הבחירה של האדם.

לתופעת התשובה ביהדות, סיבות סוציולוגיות והיסטוריות הקשורות בעבר ובהיסטוריוזופיה המיוחדת של עם ישראל. עיקר התשובה באה לידי ביטוי בפסוק: "שובה ישראל קד ה' אלוהיך כי בסלת בעווניך" (הושע י"ד, ב'). התשובה היא המפתח לצמצום הפער שנוצר בין אדם לעצמו ולאלוקיו. יש בתשובה, לפי הרב קוק (1979), הבדל בין תשובת היחיד ותשובת העולם. בתשובת היחיד לדעת הרב, פתח לתיקון עצמי, להרמוניה, למציאת האדם את עצמו ולהתמודדותו עם המציאות ולא לבריחה מהאני, כפי שמתוארת ההמרה הדתית ע"י פרויד (1964) או הופר (1951). (תשובת העולם עפ"י תפיסתו של הרב קוק, לא תידון בעבודה זו).

כאמור, התשובה היא אפוא, יסוד בסיסי ביהדות ונמצאת בצורות שונות במקרא. אולם, לא ניתן יהיה לעסוק בשאלת החזרה בתשובה ביהדות, ללא עיסוק בשאלת "הבחירה החופשית".

שאלת השאלה האם האדם בוחר באופן רצוני בפעולותיו או שהוא נתון לגזירה שנקבעה מראש. הרמב"ם (הלכות תשובה ה') מתאר זאת: "הרשות לכל אדם נתונה: אם רצה להטות עצמו לדרך טובה להיות צדיק - הרשות בידו; ואם רצה להטות עצמו לדרך רעה להיות רשע הרשות בידו". נראה כי האדם אקטיבי וחופשי לבחור. הוא המחליט באיזו דרך ינקוט (פטוצוסקי, 1968; פרום, 1960; סרבין, 1986), האם בדרך של חזרה בתשובה או חזרה בשאלה, או אולי בדרך של סטייה מההתנהגות החברתית המקובלת באופן של התנהגות אנטי-חברתית.

החזרה בתשובה מתוארת כתהליך גדילה המאפשר התפתחות רוחנית, פסיכולוגית-פנימית, מתוך "בחירה חופשית", תוך כדי שהאדם פועל באופן אקטיבי. הרמב"ם מעמיד את "הבחירה החופשית" כציר לתשובה וטוען כי הרשות נתונה לכל אדם אם להיות צדיק, או רשע ואין זו גזירה משמים בשעת בריאתו. כיוון שכך,

קיימת לאדם הזכות לבחור בטוב ע"י חזרתו בתשובה. תוך כדי כך הינו נוקט עמדה אקטיבית ורצונית (בדומה לגישתם האקטיבית בנושא החמרה חדתית של סרבין ואדלר, 1-1970 ושל שטראוס, 1979, הטוענת כי האדם מחפש ופועל באופן אקטיבי ומשנה את התנהגותו ע"י שינוי האני ושינוי תנאי הסביבה), והוא שיוצר את התנאים הסביבתיים. התשובה ביהדות, מתמקדת בכוונתו השלמה של האדם להשתנות למרות חטאי העבר, מתוך בחירה חופשית.

כיצד מתבצעת התשובה, ומהם השלבים בתשובה, נמצא מבואר ומפורש לפי חז"ל ולפי הרמב"ם את השלבים הבאים:

(א) חרטה שבלב (תשובה שבלב) - שזהו שלב בו האדם מכיר ומתחרט על מעשיו. התשובה מתייבת כוונה. ללא כוונה לא תיתכן תשובה: "מי שחטא ומתחרט. כאילו לא חטא. בהיות החרטה פתח לכל המקשים הטובים" (אורחות צדיקים, עמ' ק"ח).

(ב) וידוי (תשובה שבפה) - לאחר התשובה שבלב באה התשובה שבפה: "ומה היא התשובה? היא שיעזוב החוטא חטאו. ויסירו ממחשבתו ויגמור בלבו שלא יעשהו עוד... וכן יתנחם על שעבר... וצריך להתוודות כשפתיו. ולומר עניינות אלו שנמר בלבו" (רמב"ם, הלכות תשובה פ"ב, הלכה ב'). כאן קיימת הבחנה בין התשובה שבין אדם למקום - קרי - ההחלטה לחזור לדרך המצוות, לבין התשובה שבין אדם לחברו. "ושבה גדול לשב שיתוודה ברבים ויודיע פסקיו להם ומגלה עבירות שבינו לבין חברו לאחריים. ואומר להם: אמנם חטאתי לפלוגי ועשיתי לו כך וכך והריני היום שב ומתנחם... וכל המתגאה ואינו מודיע אלא מבסה פסקיו - איך תשובתו גמורה...". (רמב"ם, הלכות תשובה פ"ב הלכה ב').

(ג) עזיבת החטא ותיקון המעוות - שלב העשייה וההתנהגות הגלויה. כאן על האדם לחפסיק מעשיו הרעים ולתקן את הרע שגרם עד כה.

(ד) קבלה להבא - ההתחייבות שלא לחזור בעתיד ולחטוא. "איזהי תשובה גמורה? זה שבא לידו דבר שעבר בו ואפסר בידו לעשותו ופרס ולא עשה מפני התשובה... זהו בעל תשובה גמורה" (רמב"ם, הלכות תשובה פ"ב הלכה א').

ועוד נאמר: "האומר אחטא ואשוב אחטא ואשוב - איך מספיקין בידו לעשות תשובה" (יומא פ"ח משנה ט').

מן האמור לעיל נראה כי היחיד החוזר בתשובה הינו אקטיבי מתוך בחירה ומתוך אחריות למעשיו. התשובה ביהדות מתייחסת לכאן ועכשיו (Here and now), למרות חטאי העבר. אדם הבוחר להשתנות כעת

וכוונתו שלמה, תשובתו מתקבלת. סקס (1986) מראה את הקשר ביחודות בין המונחים "עכשיו" ו"תשובה". לגישה "העכשווית" יש השלכות לגבי ההתייחסות של החוזר לעבר. ראינו כי תופעת התשובה ביחודות מתמקדת בכוונה שלמה של האדם להשתנות, למרות חטאי העבר מתוך בחירה חופשית, תוך שהוא פועל באופן אקטיבי. נשאלת השאלה האם במהלך התשובה ביחודות קיימת מחיקת העבר בבחינת "מוות ולידה מחדש" או "ירידה לצורך עלייה".

1.3 החזרה בתשובה בבחינת "מוות ולידה מחדש" או "ירידה לצורך עלייה"

בדיון דלעיל, ראינו כי המרה דתית מקורה ברצון לשנות את העבר האישי בשל כישלון, מתח, חטאים וכדומה. גיימס (1958) ניסח את ההמרה במונח של "מוות ולידה מחדש". לטענתו המרה אפשרית רק באופן של מחיקה גמורה של העבר.

לפי רוטנברג (1994), ניתן לדבר על תרבויות ליניאריות ומעגליות. בעבודות מחקר רבות נראה התייחסות ליניארית (דיאלקטית), המצביעה על שלילת העבר ופרידה ממנו כתנאי מקדים ללידה מחדש (ליפטון, 1967; סרבין ואדלר, 1-1970; גיימס, 1971; אולמן, 1982; תימור, 1988), ללא יכולת לפרש מחדש את העבר.

רוטנברג (שם) מדבר על "החטא הקדמון" כדוגמה לצופנים הנספגים ואינם מאפשרים השתנות או תיקון העבר האישי. אי-לכך מתחייבת מכאן המרה לדת אחרת, במובן של "מוות ולידה מחדש", כדוגמת סגנון ההמרה הנוצרית והבודהיסטית האופיינית לעולם המערבי, או סגנון ה"חיפוש" לפי אביעד (1983).

קונווי וסיגלמן (1978), גרין (1986), רוטנברג (1986), שתיל (1994), עומדים על הסכנה העשויה להיגרם ליחיד העובר שינוי פתאומי בחייו, עד כדי דחיקת האישיות הקודמת בפני אינפורמציה חדשה. תהליך הגורם לניתוק מזהות קודמת, שבירה מבפנים, שניתן לכנותו "מוות ולידה מחדש". תימור (1988) מראה תופעה דומה בקרב עבריינים המנסים להשתנות באמצעות מחיקת העבר ולידה מחדש, באופן של הימנעות מוחלטת מכל איזכור של העבר העברייני.

לעומת הממיר המוחק בדרך כלל את עברו, תיראה התשובה כתהליך מתוזרי מעגלי (דיאלוגי). בתשובה ניתן לאדם להתייחס אל העבר כאל חלק מתהליך. לפי הריסון (1974), ריצ'רדסון (1980), התהליך המעגלי אינו ייחודי לחוזרים בתשובה ביהדות. מאידך גלץ והריסון (1978) מצביעים על כך, שרוב השבים ביהדות משלבים את זהותם הקודמת בזהותם הנוכחית, ואינם מתנתקים ממנה. הניתוק הגמור מהעבר אופייני להמרה אמיתית, אולם בקרב חוזרים בתשובה, לעתים רחוקות מתרחש ניתוק מוחלט מהעבר. מכאן ההבדל המכריע בין החוזרים בתשובה לממירים את דתם. רוטנברג (1983, 1990) מדבר על התהליך

המעגלי ספירלי של "ירידה לצורך עלייה" המוכר בעולם החסידות. כאן נראה כיצד השינוי בהתנהגות בהווה של חרטה וחזרה למוטב, מאפשר לגיטימיות של העבר. הבעש"ט (1975) לימד את חסידיו את מחזור החיים של פעם עלייה ופעם ירידה ולא מצב קבוע של מניה או דפרסיה. הבעש"ט עומד (שם, עמ' כ"ג) על פירוש הפסוק "ויהי ערב ויהי בוקר יום אחר". כאשר "בערב" הכל מתערבב ומטושטש וה"בוקר" נגזר מביקורת, מצב שהכל בשליטה. ה"ירידה" מתמקדת בהיבט החומרי, שהוא ביטוי למנוחה ולעיסוק חיוני בחומר, המושך למטה, לעומת ה"עלייה" שהיא כל כולה רוחניות, דבקות, שמחה, התרוממות הרוח. רוטנברג (1990) מרחיב את המונח "ירידה צורך עלייה" למונח "צמצום והרחבה". שלום (1981) מבאר בתורת האר"י ובביטוייה בקבלה. שתיל (1994) הרחיב מושגים אלה בקרב חסידות ברסלב. רוטנברג (שם) מסביר את ההשקפה החסידית של "ירידה צורך עלייה" כמצב של זרם חיים תמידי העולה ויורד. התפיסה הדינמית הזו של "ירידה צורך עלייה" רואה את התהליכים בעולם באופן של גאות ושפל ולא כתהליך מלכודי שאין ממנו מוצא. די וידאש (1946), מתאר את ההיטהרות במקוה, כחתחדשות עצמית על דרך "ירידה צורך עלייה" - האדם היוצא מהמקוה אבריו ונשמתו כמו חדשים.

אל לנו לטעות ולחשוב שהמונח "ירידה צורך עלייה" קשור מהותית רק בסטייה רוחנית, אלא הוא יכול להופיע גם בלבוש חומרי (סטייה עבריינית). לפי יעקב יוסף (1963), בגישה האתית של החסידות, שלב הירידה הוא שלב של פירוד - מבחינת נקודת שפל חומרית או רוחנית. ושלב העלייה כרוך בתהליך הרוחני של ייחוס משמעות. תפיסתו של יוסף (שם) את המונח "ירידה צורך עלייה" היא במונחי תומר-רוח.

לפי רוטנברג (שם) קיימים שלבים פונקציונליים בתהליך ה"ירידה צורך עלייה":

תפקודי הירידה:

(1) ירידה תומרית - התנסות מחסנת; שלא כמו בתפיסה הפרוטסטנטית (וובר, 1967) השוללת כל התמכרות (ירידה) לחומרנות גופנית אך מזרבת למימוש (עלייה) מטריאלי - רציונלי, הרעיון של ירידה גופנית-חומרית מבוקרת כאמצעי יעיל לעלייה רוחנית היה מקובל למדי בחסידות ובתנועות אחרות ביהדות (פיקאז, 1978; הבעש"ט, 1975). כלומר, התנסות מבוקרת בפיתויי היצר הרע פועלת כזריקת חיסון לגוף לאותה מחלה.

(2) ירידה רוחנית - מנוחה לצבירת אנרגיה; לפי תפיסת העולם החסידית, האדם הוא חלק ממחזור קוסמי של גאות ושפל. מחזוריות קוסמית זו מקיפה לא רק את הקיום האנושי, אלא אף משתקפת בפנימיותו של האדם, ובאה לידי ביטוי בתנודות טבעיות של הנפש האנושית. כך רואה החסידות בערב הדפרסיבי - מצב מנוחה, אתנחתא, שבאה לפני המצב הרצוי האידיאלי של הבוקר המאיר והמעיר. הבעש"ט (1975, עמ' 38) אומר: "עניין החיות רצוא ושוב כי כל דבר חושק ומתלהב תמיד לדבוק בשורשו

למעלה... ואם מתלהב תמיד היה בטל ממציאותו... לכך תיקן השם יתברך שיעסוק לפעמים זמן מה בצורכי הגוף אכילה ושתייה... בזמנים אלו יעז הנשמה וכוח השכלי יתחזק לתזור ולעסוק בעבודת השם יתברך את"כ וזה החיות רצוא ושוב".

תפקודי העלייה:

(1) עלייה חומרית - המימד החברתי של השמחה; השקפת החיים היסודית של החסידות היא השקפה של חיים בחברותא והשתתפות בשמחה מבדילה את הדבקות החסידית עקרונית, משיטות אקסטטיבות אחרות (שתיל, 1994).

(2) עלייה רוחנית - המימד האישי של הדבקות; בניגוד לתפיסה הנוצרית והמזרחית (שלום, 1972; וייס, 1977) הרואות את "העלייה" כטרנסצנדנטיה או כאקסטזיה, שבמחלכך חלה הפרידה, ביטול הרצון ונפש הפרט מתכניו של העולם הזה ומהזיקות של הקיום החברתי, כלומר גאולה על דרך היסורים. שיטת "העלייה" הקבלית - חסידית מכונה "דבקות" והיא כרוכה בהתעלות, מצב מני של גדלות ושמחה, ומתוך חיוב העולם הזה. במהותה היא טכניקה אינדוידואליסטית של עלייה רוחנית, אך אל לו לפרט לרדת ולחזור לאותה מדרגה (רוטנברג, 1987), אלא עליו לשאוף לנצל את תנופת העלייה מחדש למדרגה גדולה יותר, כדימוי של קפיץ מכווץ או מדרגות בסולם (שלום, 1972).

רוטנברג (1990) מסביר את ייחודה של תורת "הירידה לצורך עלייה" החסידית, בכפוף למימוש הגאולה החסידי-יהודי, בשילוב של דבקות אישית ודבקות חברתית. דבקות משולבת החודרת ומחלחלת בכל מסכת החיים - ולא באמצעות ניתוק העצמי וריקונו ממכאובי חיים וחברה תוך ביטול העצמי, אלא באמצעות צמצום מתמיד של העצמי, באמצעות הירידה לקיום הארצי-גשמי, במטרה לחזור ולהעפיל ממנו אל רמות הולכות ומגביחות של קיום רוחני. שוחט (1951) מציין כי השמחה החסידית היא חברתית, מדבקת והדדית ולטענתו החסידות נותנת חשיבות דתית לשמחה בצוותא. רוטנברג (1978, 1990) מציין כי תוך כדי התרחשות אירועים חברתיים משותפים (ריקוד וזמרה), פועלת אינטראקציה בין הצד הרוחני לצד החומרי, כמפוח אנטי מלנכולי. הפעילות הארצית דרושה ליצירת אנרגיה רוחנית חיובית, המעלה את האדם מעלה, לא כבודד מסתגף ונזיר, אלא מתוך חדויות הקיום, כל אחד בסולם המעלות שלו. התשובה החסידית הינה תודעה המופנית אל העתיד ולא אל חטאי העבר (שץ - אופנהיימר, 1968) ואף בתלמוד כבר נאמר "במקום סבעלי תשובה עומדין צדיקים גפוזיים אינם עומדין" (ברכות ל"ד, ב') משום, שכאמור, בעלי התשובה יכולים להתעלות למדרגה גבוהה יותר.

מכאן נבין, כי המודל המחזורי של "ירידה צורך עלייה" הינו מודל המבתחן היטב בין "דפרסיה מנית" ל"מיניה דפרסיה", בבחינת "בערב יליך בכי לבוקר רינה" (תהילים ל"ו), כך שהבוקר המאיר בא בעקבות

הערב הנוגה ולא להיפך. תימור (1988) במחקרו בקרב מושאי שיקום, מביא התבטאות טיפוסית אוטוביוגרפית של פירוש העבר, האופייניים לקטגוריה החסידית של "ירידה צורך עלייה": "העבר השחור שלי זה עניין חברתי ותמיד חשבתי שאפסיק... יתכן שמשמים הוא... שמן השמים כיוונו אותי מחדש להסתובב עם כל כך הרבה בעולם הפשע... היום אם אשב בכלא אגיד שטוב הדבר, שהשם יתברך רוצה שאשב ואלמד תורה... אני לא יכול להיוולד מחדש, אבל אני יכול לשכוח דברים" (עמ' 58).

ראינו, אפוא, כי התשובה ביהדות היא תהליך מתוזרי מעגלי (דיאלוגי), המאפשר לאדם להתייחס אל עברו כאל חלק מתהליך. ראינו כי יש בין החוקרים כאלה המצביעים על כך, שהתהליך המעגלי אינו ייחודי דווקא לחוזרים בתשובה ביהדות. מרבית החוקרים מראים כי החוזרים בתשובה ביהדות, משלבים את זהותם הקודמת בזהותם הנוכחית ואינם מתנתקים ממנה. הניתוק המוחלט מהעבר אופייני להמרה אמיתית, בעוד שבקרב בעלי תשובה, לעיתים רחוקות מתרחש ניתוק מוחלט מהעבר. נעבור לבחון את הזיקה שבין בחירה חופשית, סטייה וחזרה בשאלה לבין התהליך המעגלי של תורה בתשובה בבחינת "ירידה לצורך עלייה".

1.4 בחירה חופשית כתהליך דיסוננטי לחזרה בתשובה, לחזרה בשאלה או לסטייה חברתית

בדיונונו בשאלת "הבחירה החופשית", ראינו כי היא יסוד בסיסי ביהדות (רמב"ם, הלכות תשובה; סקס, 1986), וכי האדם אקטיבי וחופשי לבחור. הוא המחליט באיזו דרך ינקוט (פטוצוסקי, 1968; פרוס, 1975; סרבין 1-1970), האם בדרך של חזרה בתשובה או חזרה בשאלה או אולי בדרך של סטייה מהתנהגות חברתית מקובלת באופן של התנהגות אנטי-חברתית.

את התנהגותו האנטי-חברתית של אדם, ניתן להסביר לפי רוטנברג (1990), על רקע דיסוננטי עם הסביבה החומרית של הפרט. תאוריות שונות מתייחסות לאי-התאמה קוגניטיבית ולהשפעתה על ההתנהגות, במיוחד בתחום של שינוי עמדות (היידר, 1946; אוסגוד וטונבאום, 1955; פסטינגר, 1957, 1964; מקגייר, 1966), כשלכולן משותפת ההנחה, כי יש צורך בעקביות קוגניטיבית או באיזון הכרתי. לפיכך נראה כי דיסוננס עשוי להתעורר כאשר אירועים חדשים קורים, כאשר מידע חדש נודע לאדם, או כאשר דעות או התנהגויות, מייצגות תערובת של סתירות. החוקרים פסטינגר (שם), לי ודורן (1973), תומס ובראינג (1984), מדגישים כי הדיסוננס קיים אך ורק בתוך היחיד. ברגע שהדיסוננס התעורר או הוכר, יתעוררו מתחים ולחצים שיניעו את היחיד לנקוט בפעילות, על מנת להפחית או למנוע את הדיסוננס. הפחתת דיסוננס כוללת תהליך של קביעת אלמנטים קוגניטיביים, שהם קונסוננטיים עם ההחלטה, ומניעת אלמנטים שהם דיסוננטיים עמה. תוצאות הדיסוננס באות לידי ביטוי בדרך כלל, בדבקות בחלטה.

הקוגניציות משתנות במהלך התהליך, כך שהאלטרנטיבות שנראו קודם מושכות במידה שווה, מתרחקות. האלטרנטיבה הנבחרת נעשית מושכת יותר וזו הנדחית מושכת פחות. במצבים בהם קיימות מספר קוגניציות, הסותרות את המשכיות האלטרנטיבה הנבחרת, עשויה להיבחר אלטרנטיבה חדשה. הילטון (1962), מדגיש כי המאמצים להפחתת דיסוננס, קודמים לעשיית ההחלטה ומחישים אותה. נשאלת השאלה, האם אדם בותר באופן רצוני בפעולותיו או שהוא נתון לגזירה שנקבעה מראש. ראינו כי האדם אקטיבי וחופשי לבחור והוא המחליט באיזו דרך יבחר, האם בדרך של חזרה בשאלה או חזרה בתשובה, או אולי בדרך של סטייה מההתנהגות החברתית המקובלת, באופן של התנהגות אנטי חברתית. לפי רוטנברג (1978), החזרה בשאלה, או הסטייה העבריינית, יכולות להיות על רקע חומרי או רוחני, ועברות שלושה שלבים: (1) שלב השאלה האנטייתבית - בו מתהווה דיסוננס קוגניטיבי (סרבין, 1964); (2) שלב היפותטי - כאן נראה ניסיונות מוזרים ובלתי סדירים ליישוב הדיסוננס הקוגניטיבי תוך התפתחות דפוס התנהגות שחלקו קונפורמי וחלקו סוטה (מטצה, 1964); (3) שלב סינטטי - כאן מתגבש הפתרון "הסוטה" בו אריציות שונות, בשל היעדרות פתרונות ממצים נאותים יותר.

במחקר בקרב אסירים לשעבר בישיבות ובקיבוץ, כתוכנית שיקומית, מדווחים תימור (1988) ורוטנברג (1994) כי האסירים במסגרת הקיבוצים הביעו אורנטציה של שינוי, המבוססת על מאמצי הנקלטים לעבוד ב"כאן ועכשיו" ולהתאים עצמם למסגרת החברתית, תוך פתיחת "דף חדש": "...העבר נמתק בעיני... כדי להשתקם הכי טוב לשכות, לנתק את עצמך מן העבר" (רוטנברג, שם, עמ' 203). תפיסת שיקום זו היא בסגנון של "מוות ולידה מחדש". זהו תהליך המצוי בדיסוננס עם הזהות הקודמת. היו משתקמים שהצהירו בהתאם כי: "הילדות שלי היתה עגומה, הלוואי שיכולתי לחיות אותה מחדש במשפחה טובה ואוהבת" (רוטנברג, שם, עמ' 203).

לעומתם, האסירים יבעלי התשובה שנקלטו בישיבות, ביטאו מגמה עקבית, כמעט אחידה ולא דיסוננטית, ביחס לעבר, להווה ולעתיד האישי. עמדה התואמת את מודל ה"רה-ביוגרפיה",* שהתבטאה בקשרי רגש שוויוניים ובלגיטימציה לפרש מחדש את כשלונות העבר. ראשי הישיבות לא זכרו לציין מי מבין התלמידים הם אסירים לשעבר. ישיבות אלה ברובן הן ישיבות של חוזרים בתשובה, בהן קיימת נורמה המאפשרת פרשנות מחדש של העבר הכושל בסגנון של "ירידה צורך עלייה", דבר המאפשר לחזור לעמוד באותה רמה של חבריו ולחבר מחדש את עברו עם שאיפותיו לעתיד. אסיר לשעבר בישיבה מדווח: "אני רוצה לזכור את התקופה העבריינית בחיי, כדי שאזכור מאין באתי ולאן הצלחתי להגיע. מבירא עמיקתא לאיגרא רמא.

* "רה-ביוגרפיה", ראה פירט והגדרת המושג בעמוד 29-30.

אינני רוצה למחוק את העבר שלי. העבר עוזר לי היום לדעת מה הולך בחיים... אינני אדם חדש. החיים ממלאים אותי שמחה... אני מאושר כי היום אני יודע למה אני חי. הייתי תת-אדם, ולכן אינני מסתכל מלמעלה על אף אחד, כי הייתי בעצמי ברמה נמוכה כמוהו. זו השמחה הגדולה ביותר שלי. העתיד תלוי בי... אני רק צריך לעשות כמיטב יכולתי" (רוטנברג, שם, עמ' 205). לפיכך יוצא, כי התהליך המעגלי שתואר לעיל, על-פי עולם התסידות של "ירידה לצורך עלייה", מביא לשינוי בהתנהגות בהווה של חרטה וחזרה למוטב, ומאפשר לגיטימציה של העבר, גם אם וכאשר הוא מלווה בסטייה מהנורמה התברתית. כאמור, השינוי שעובר החוזר בתשובה, מתואר כתהליך גדילה חיובי, המאפשר התפתחות רוחנית, פסיכולוגית פנימית, מתוך בחירה חופשית, תוך כדי שהוא פועל באופן אקטיבי. התהליך מאפשר לפרט לבחור בסגנון משלו על-פי צרכיו ונטיותיו האישיות.

בחמשך נבחן כיצד תהליך החזרה בתשובה בסגנון אמונה "שכלי-רגשי" מושפע מצרכיו ומנטיותיו האישיות של הפרט החוזר בתשובה.

1.5 חזרה בתשובה בסגנון אמונה "שכלי-רגשי"

בבחינת הנושאים העולים משאלת החזרה בתשובה, ראינו כאמור, כי האדם בוחר בפעולותיו מתוך רצון ובאופן אקטיבי. תהליך הבחירה החופשית, מאפשר ליחיד לבחור בסגנון אינדיבידואלי, לדרך החזרה בתשובה שלו אל היהדות, האם בסגנון "שכלי", או בסגנון "רגשי". המקורות עוסקים ב-4 תחומים:

(א) **סגנונות "שכליים-רגשיים" בתחום האישיות** - יונג (1946) מדבר על סגנונות אינדיבידואליים שכליים-רגשיים, בתחום האישיות. כאשר הפונקציה "השכלית" היא הקישור בין האבסטרקט לבין הרמה המושגית. החשיבה היא רפלקטיבית ומטרתה להסיק מסקנות אינטלקטואליות. לפיכך המציאות מוסברת באופן דוגמתי של שחור לבן, נכון לא נכון. והיא למעשה סינטזה של ידיעות שונות שבמציאות. לעומתה, הפונקציה "הרגשית" לפי יונג היא יחס של משיכה או דחייה אצל האדם לדבר כל שהוא, שהוא נותן לו ערך. מכאן שהשיפוט והחשיבה מוגבלים לתחום הרגשי ואינם מתייחסים לתחום הלוגי.

(ב) **סגנונות "שכליים-רגשיים" בשיפוט מוסרי** - גילגן (1982) מדברת על שיפוט מוסרי המבוסס הן על הפן ה"שכלי", כלומר על בסיס חוקים רציונליים ועל צדק אבסולוטי, והן על הפן ה"רגשי" כלומר, על רגש האהבה ועל איכפתיות בין אישית, על בסיס קשרים חברתיים ומנקודת ראות סובייקטיבית. קולברג (1983) מדבר על הפן ה"שכלי" שבשיפוט המוסרי וקובע כי הוא מתעצב מתוך דדוקציה לוגית, מתוך בחירה רציונלית ומתוך יצירת היררכיה של עקרונות. ליונס (1983) אף היא מקשרת בין שיפוט מוסרי לאישיות, לפיכך ה"שכלי" הוא המחוייב לעשות וה"רגשי" הוא האחראי לשני.

(ג) סגנונות "שכליים-רגשיים" בתהליכי שינוי - המרה דתית - החוקרים שבדקו המרה דתית, התייחסו גם לסגנון אמונה "שכלי-רגשי". גיימס (1958, 1902) מתאר סגנון "שכלי" - כתהליך הדרגתי, אך מדגיש יותר את הסגנון "הרגשי" ומתארו כמעבר פתאומי תוך כניעה עצמית, בהשפעת הארה פתאומית. זהו תהליך ספונטני לדעתו, בו המרכיבים העיקריים הם; אינטואיציה, שמחה, אמונה ובטחון. אולמן (1982) בדקה גורמים "שכליים-רגשיים" מלכתחילה ולא עכשוויים, אשר הביאו להמרה דתית. היא מציגה את הגישה הפסיכואנליטית כ"רגשית" - לפיכך ההמרה מתרחשת, כהגנה ובריחה מהמציאות וכתוצאה ממתחויות וקונפליקטים אמוציונליים קודמים. היא אף מצאה קשר משמעותי בין הגורמים האמוציונליים להמרה הדתית. ואת הגישה ההומניסטית, היא מציגה כ"שכלית" - או אז התמרה נובעת מצרכים קוגניטיביים, כאשר הממיר מתפש משמעות אידאולוגית חדשה למציאות. הנחה זו, אף כי נמצא לה ביסוס תאורטי, לא נמצאה משמעותית. לופלנד וסקונובד (1981) תארו שישה מוטיבים הקשורים להמרה דתית, ביניהם; (1) האינטלקטואלי - המייצג את שינוי האמונה והאידאולוגיה, כשהתהליך נעשה באמצעים תקשורתיים ובאמצעות טקסטים לימודיים, ללא אינטראקציה בין-אישית. (2) האפקטיבי - המייצג מוטיבים חברתיים רגשיים, ומבוסס ברובו על קשרים רגשיים אפקטיביים בין-אישיים, והמתרחש באופן פתאומי, תוך כניעה עצמית. ביטנגהאוס (1968) מדבר על סגנונות שכנות, כאשר הסגנון ה"שכלי" - מועבר באופן מילולי על בסיס רעיונות אבסטרקטים, בעוד הסגנון ה"רגשי" - מנצל צרכים רגשיים כגון פחדים, והמסר מועבר באופן פחות מילולי.

(ד) סגנונות "שכליים-רגשיים" ביהדות ובחזרה בתשובה - בהשוואה בין הזרמים ביהדות, ניתן לראות, שקיימים הדגשים רציונליים-אמוציונליים. כך למשל הזרם החסידי - מבוסס על אופטימיות והתלהבות, על הדגשת הפן "הרגשי" של עבודת הא-ל מתוך שמחה וכוונה פנימית, לעומתם תנועת המתנגדים לחסידות, בהנהגתו הרוחנית של הרב מוולוז'ין, מדגישים את הפן ה"שכלי" של לימוד התורה לשם עצמה, ולא לשם דבקות וכוונה. לדעתם המטרה היא לדעת, להבין, להוסיף פלפול, הדורשים מאמץ שכלי רב, כאשר עצם הלימוד האינטלקטואלי, יוצר מגע בין נפש הלומד לא-ל.

כבר בתלמוד נמצאה הבחנה בין נטיות שכליות - רגשיות. אצל הרמב"ם (הלכות תשובה), נמצא את הגישה ה"שכלית". הוא מדבר על ארבעה שלבים בתורה בתשובה ומדגיש את הידע הנרכש בלימוד. לעומתו הריה"ל מדגיש את הפן ה"רגשי" יותר, את ההתדבקות בא-ל. כמוהו אף הרב קוק (אורות התשובה, 1979) מעלה תאורים אמוציונליים. רוטנברג (1986) מדבר על מודל הרמנויטי כפול ביהדות, המאפשר את תפיסת המציאות בשני הסגנונות. הוא מצביע על סגנונות מיסטיים-"רגשיים" בקבלה ועל סגנונות רציונליים-"שכליים" בתלמוד. לדעתו הטכניקות האמוציונליות הבאות לידי ביטוי בתפיסות מיסטיות של המציאות,

משלימות את הלימוד הרציונלי אנליטי של התלמוד. הרב סולובייצ'יק (1977) מדבר על תשובה "רגשית" ו"שכלית". תשובה שמקורה בשוק רגשי, נובעת מתגובה רגשית ספונטנית ומרגשי חרטה אינסטיקטיביים, על כן ההחלטה לא לחטוא, היא תוצר טבעי. בעוד שתשובה שמקורה "שכלי", מלווה במודעותו של האדם למימדים, לתוצאות ולמשמעות של חטאו. או אז גובר האינסטיקט על הרגש והתשובה מתחילה עם ההחלטה לא לחזור על החטא, והחרטה מצטרפת מאוחר יותר. רוטנברג (1987) טוען כי, אדם הנוקט בסגנון חזרה בתשובה של "מוות ולידה מחדש", אמונתו היא "רגשית", בעוד סגנון חזרה בתשובה של "ירידה לצורך עלייה" מצביעה על אמונה "שכלית".

נראה כי הגישה המרכזית ביהדות דוגלת, בשילוב הזהות הקודמת עם הזהות הנוכחית, ולפיכך, סגנון חזרה בתשובה "שכלי-רגשי", יהיה תואם לנטיות שכליות רגשיות המצויים בתחומים אחרים של היחיד. פכלר (1989) מצאה במחקר על נשים חוזרות בתשובה, התאמה בין נטיות קודמות לסגנון נוכחי. כמו כן מצביעה פכלר על סגנונות אינדיבידואליים של החזרה בתשובה, כאשר הסגנון האמוציונלי הוא על דרך החסידות והסגנון הרציונלי הוא על הדרך הליטאית. מימון (1992) במחקרו, מצביע על נושאים רציונליים יותר בקרב חוזרים בתשובה בני עדות אשכנז, לעומת נושאים רגשיים יותר, בקרב חוזרים בתשובה בני עדות המזרח.

מהדיון המחקרי עלו ארבעה היבטים מרכזיים אותם נבחר במהלך המחקר הנוכחי:

- (1) הגורם לחזרה בתשובה - בסגנון אמונה "שכלי" - סקרנות ורצון להבין.
בסגנון אמונה "רגשי" - התרגשות מחווייה יהודית.
- (2) הכלים והאמצעים לחזרה בתשובה - בסגנון אמונה "שכלי" - לימוד טקסטואלי ושכנוע שכלי ועיוני.
בסגנון אמונה "רגשי" - יחסים בין-אישיים, יופי של שבת, חג וכו'.
- (3) קצב החזרה בתשובה - בסגנון אמונה "שכלי" - קצב הדרגתי ושכלתני.
בסגנון אמונה "רגשי" - קצב פתאומי וחד.
- (4) תהליך החזרה בתשובה - בסגנון אמונה "שכלי" - מלווה בשאלות חקרניות ובדיקה אינסטיקטואלית של טעמים למצוות.
בסגנון אמונה "רגשי" - שיפוט סובייקטיבי-אמוציונלי, המפעיל רגש על רקע קשיים רגשיים בדרך-כלל.

עד כאן עסקנו בספרות החוקרת ובודקת את השפעותיו של תהליך החזרה בתשובה על מושאיו, כלומר על החוזרים בתשובה עצמם, שברובה נשענה על גישות ותאוריות פסיכולוגיות. עבודות אלה מתבססות על ההנחה, כי החזרה בתשובה היא תהליך אישי, המאפשר לפרט לבחור בסגנון משלו על-פי צרכיו ונטיותיו.

נקודת הסתכלות זו אין בה די, כאשר מוקד תניתוח של המחקר הנוכחי הוא, באופן שבו נתפסת ומשולבת החזרה בתשובה של ההורים במהלך החיים של בן הדור השני. בהמשך תעסוק הסקירה התאורטית, בהקשרים פסיכולוגיים-סוציולוגיים של החזרה בתשובה, ובהשלכותיהם על החיים התברתיים, האישיים והתרבותיים של בן הדור השני.

1.6 ההשלכות הפסיכולוגיות-סוציולוגיות של החזרה בתשובה על יחסי הורים-ילדים

החזרה בתשובה, לפי כהן (1987), משקפת חוסר שביעות רצון בסיסית מהסביבה החברתית והתרבותית. החוזר בתשובה עובר שינוי בסיסי בחייו. הוא משנה אינטרסים, שהיו עד כה מרכזיים בחייו, באינטרסים אחרים המבוססים על התורה וקיום מצוות. הוא מתחייב למערכת דתית המשנה את אורח חייו לחלוטין ושולטת על כל אספקט של קיומו והתנהגותו האישית והתרבותית (מייזליש, 1984; אביאד, 1983; כהן וחבריו, 1987).

לצורך בחינת ההשתמעויות הפסיכולוגיות והסוציולוגיות, שיש למהלך החזרה בתשובה על יחסי הורים-ילדים, נרחיב מעט בספרות המחקרית העוסקת בהתפתחות "זהות עצמית" ו"זהות דתית" של מתבגרים. לפי שוורצולד (1980), קיים קשר בין "זהות עצמית" כוללת חיובית, ודתיות. החוקרים פיטס (1972), ורוקה (1973), טוענים כי "מושג עצמי" הינו משתנה משמעותי מאוד בהתנהגות הפרט בכל תחומי החיים, כולל התחום הדתי.

פסיכולוגים רבים מתלבטים בהגדרות המתאימות ל"זהות עצמית" (גימס, 1958; הילגרד, 1949; סרבין, 1952; אריקסון, 1959, 1987; מילר, 1963; מוסן, 1969; לקי, 1969; רוגרט, 1969, 1972; פיטס, 1972), ונוקטים במושגים שונים מנקודות ראות שונות: "דימוי עצמי" (Self Reception), "מושג עצמי" (Self Concept), "הערכה עצמית" (Self Esteem, Self Assessment) ו"זהות עצמית" (Self Identity).

וילי (1974) מדברת על "עצמי" (Self Regard), כשם כולל למושגים הנ"ל. סגינר (1980), נותנת תיאור מגובש המסביר כי "מושג עצמי" הוא תפיסה נלמדת ויציבה לאורך זמן, של האדם, את התנהגותו ואפיוניו הפיסיים. תפיסת עצמו של האדם, לפיכך, הוא גורם מרכזי בקביעת התנהגותו.

גימס (שם), מציין כי גבולות ה"עצמי" רחבים מאוד וכוללים חלקים חומריים, חברתיים ורוחניים. כל מה שאנחנו תופסים כמרכזי ומזדהים עימו (כגון: משפחה, הורים, מדינה, רכוש, תפקידים, תקוות וכדומה), וככל שהזהדות רבה יותר, הרגשות הנלוים לפגיעה, או להישג, חזקים יותר.

פסיכולוגים חברתיים מדגישים יותר את מושג ה"זהות העצמית", ובכך מבטאים את התיאור של הפרט על צדדו הרבים והשונים, המוכרים לו וגם לציבור הבא איתו במגע. אפיונים שיוכיים ואפיונים הישגיים כמו:

מין, צבע, עדה, מקצוע, דת וכדומה. הזהות הינה כרטיס הביקור של הפרט, המוצגת בפני אחרים והמעוצבת על-ידי ציפיות האחרים מהפרט. סרבין (שם) מדגיש את התפתחות ה"עצמי" תוך שהפרט מתבונן באובייקטים אחרים בעולם החיצון, ותופס את ההבדלים בין העצמי לאובייקטים מסביב. התהליך קוגניטיבי ומבוסס על ניסיון החולך ומתפתח עם הגיל. לפי סרבין, ייתכן שינוי ב"מושג העצמי", עקב תהליך ההתבגרות או באמצעות למידה.

אריקסון (1959, 1978) מדגיש את התהליכים האישיים המעצבים את "הזהות העצמית", ואת משבר הזהות המאפיין את גיל ההתבגרות - משבר שבו מתערערים מרכיבי הזהות הקיימים ועל הצעיר לבנות מחדש את מרכיבי הזהות העצמית שלו כגון: אוטונומיה, זהות מינית, מקצועית, אידאולוגית וכדומה. לוינסון (1951) מדגיש, את הכוחות החיצוניים של הקהילה - שהם: מרחב החיים הספציפי של כל יחיד, המשפיעים על הזהות. לפיכך, מערכת ההתנהגויות של היחיד היא פונקציה של האישיות ושל הסביבה כפי שהפרט תופס אותם. מערכת, שבגיל ההתבגרות היא באי-ציבות ובטלטלה קשה. מילר (1963), טוען כי, ה"דימוי העצמי" של הפרט מושפע מתכונות האישיות שלו, והיא מערכת דעות ועמדות שיש לאדם על עצמו. מילר הציג מודל-סכימה של זהות (אצל הרץ-לזרובץ ואחרים, 1978). בית הלחמי (1989) מסכם ואומר, כי גישתו של מילר מגשרת, בין גישתו של לוינסון, המדגישה את הכוחות החיצוניים של הקהילה המשפיעים על הזהות, לבין גישתו של אריקסון, המדגישה תהליכים אישיים המעצבים את הזהות העצמית. במחקרים של אריקסון (1987) רוגואו, מרסיה וסלוגוסקי (1983), ארצר (1982), נמצא כי דתיות קשורה ל"זהות עצמית".

העיסוק הסוציולוגי בחקר ה"זהות הדתית", מרכיביה והתפתחותה הולך ומתגבר, על רקע החילון ואי החזרה בתשובה, בפרט בקרב מתבגרים. בהתאם להגדרתו של מילר (1963), "זהות דתית" של מתבגר היא מערכת דעות ועמדות שיש לו על עצמו כצעיר דתי. מילר עושה הבחנה בין "זהות ציבורית", ל"זהות עצמית". ב"זהות ציבורית" - הכוונה לתכונות היחיד כפי שנתפסות על-ידי אחרים (חברים, הורים, מורים) או כפי שהיחיד תופס את הופעתו בעיני אחרים. ב"זהות עצמית" - הכוונה לגירסה עצמית של הפרט לגבי זהותו ותכונותיה. חוקרים רבים (צוקרמן-בראל, תשל"א; בן מאיר וקדם, 1979; פוטבין ושיפה, 1981; קדם, 1991), הציגו גישות תאורטיות ומחקרים אשר בדקו "זהות דתית" מהיבטים שונים ובעיקר מההיבט הסוציולוגי. גלוק (1973) מעלה תמישה מדדים של מרכיבי דתיות, המסייעים במדידת המחויבות הדתית: (1) התנהגותי (רטואלי); (2) אמונתי (אידאולוגי); (3) תווית; (4) אינטלקטואלי (ידע); (5) תוצאתי (עמדות וערכים הנובעים מהדת).

בית הלחמי (1989) מבחין בין "זהות דתית", שהיא מושג סוציולוגי, כלומר תוית חברתית שאנשים נולדים לתוכה והיא מוטלת עליהם יותר מאשר מושגת על ידם, לבין "אמונה דתית", שהיא מרכיב עיקרי ומרכזי בתפיסה העצמית שאנשים מפתחים בהדרגה.

הציבור היהודי דתי בארץ, הינו ציבור מגוון, שאפיוניו הינם סוגיה סוציולוגית ברורה של תת-תרבות. מסגרת חברתית הקונפורמית לערכי דת, היא תת-תרבות דתית, המאגדת בתוכה תברים הקונפורמיים למערכת ערכים ונורמות התנהגות, הנקבעים מתקופה של האמונה הדתית. תרבויות נוער ובכלל זה תרבויות נוער המבוססות על אלמנט דתי, הן מכשיר לחיפוש "הזהות העצמית" ומימוש הזהות עצמה בעת ובעונה אחת.

סוכני סוציאליזציה שונים, נמצאו אחראיים להפנמת האפיונים הייחודיים לתת-התרבות הדתית, ערכיה וסגנון חייה, כשהסוכן העיקרי הוא המשפחה הגרעינית. בית-הספר ותנועת הנוער הדתית, הם מכשירים נוספים הבאים לתזק את הערכים הדתיים שנספגו בבית. ארגילי ובית הלחמי (1975), מתארים ממצאים ממחקרים אחדים, המראים כי עמדות ההורים בנושאים דתיים, הן בעלות חשיבות רבה ביותר בעיצוב עמדות דתיות אצל ילדיהם. החוקרים צוקרמן - בראל (1970), רקובר, יטן וארד (1970) בלר וויליטס (1972), האוזר (1981), מצאו כי דתיות הילדים קשורה למידת הדתיות של ההורים מחד גיסא, ולמידת הזדהותם של הילדים עם הוריהם מאידך גיסא. הקשר של אדם עם הוריו הינו בעל משמעות רבה בגיבוש האישיות ודרכי החשיבה. לפי אריקסון (1987) המשפחה משדרת לילד בילדותו, את המציאות התברתית, שבמסגרתה מתפתחת זהותו. מינוכין (1974) טוען, כי היכולת לקיים תא משפחתי בריא ויציב, תלויה בקיום מערכות תמיכה פנימיות וחיצוניות וקיום סוגי עזרה שונים, הניתנים מעת לעת לכל אחד מחברי המשפחה. לדעתו, המשפחה כמעין מעבדה שבה מרכיבים של רגשות, השתייכות והתנתקות. מצד אחד - מתן אפשרויות ורקע לפיתוח קשרים והתפתחות מוחץ למסגרת המשפחה, ומצד שני - דרישות מהיחיד ליצירת קשרים ומעורבות אל פנים המשפחה. לפיכך על המערכת המשפחתית להתאים עצמה לדרישות השונות של שלבי התפתחות פנימיים של חברה וחיצוניים של הסביבה, כדי לאפשר לחברה צמיחה והתפתחות מקסימליים. לדעתו של מינוכין, תמיכה משפחתית היא פונקציה עיקרית מבין הפונקציות המצופות למילוי על-ידי המשפחה. חילוקי דעות ומתחים בין הורים לעצמם ובינם לילדיהם בשלבים שונים של ההתפתחות, משמעותיים לגבי טיב הקשרים בתוך המשפחה ויכולת חברי המשפחה להוות גורמי תמיכה ועזרה אחד לשני. אין ספק כי לסביבה חברתית ולאקלים חברתי השפעות משמעותיות על האנשים המתפקדים בתוכה. אקלים חברתי זה, הינו בעל השלכות חשובות על גישות, התנהגויות, בריאות פיזית

ונפשית, התפתחות חברתית, אישיותית ואינטלקטואלית. סטיוארט (1967) יצר מודל על פיו מובילה האמונה הדתית את המתבגר לגלות וליצב את שורשיו במבנה המשפחתי, הקהילתי והדתי שלו.

בבחינת השאלה, השפעה של מי מהחורים גדולה יותר, חלוקות הדעות. ארגילי ובית הלחמי (1975), רקובר, ינון וארד (1969), מצאו שהשפעתה של האם גדולה משל האב, בכל הנוגע לעמדות הדתיות של הילד. בעוד שדרוין (1974) וסטיוארט (1967) דיווחו כי בני נוער קונפורמיים יותר דוקא לעמדותיו של האב. ורדי (1990) במחקרה על דור שני לשואה, מדברת על הקריעה, קטיעה, של תהליכי המשכיות בין דורים טבעיים ומראה כיצד מוטלת על בני הדור השני, הזכות או החובה להיות חוליה מאחה ומתקנת, של הקטיעה, ולמלא את הציפיות המאוד גבוהות של הוריהם השואפים מצד אחד, לראות בבניהם ממשכי דרכם, ומצד שני למלא אתר הציפיות של כלל העם היהודי. החוקרים סיגל (1973), ראקוף (1969), טרוסמן (1968) ובורקס (1973), מדגישים את גודל הציפיות שתלו החורים בילדיהם, ששימשו פיצוי ותחליף לבני משפחותיהם.

קליין (1973) התייחס לדפוס דיאלוגי של בני דור שני כלפי הוריהם, שאינו מאפשר לרגשי כעס לעלות. מכאן הקושי החמור להזדהות עם החורים ולהתייחס אליהם כדמויות סמכות, או להביע כלפיהם רגשות נמצאה שמירה קטנית על איפוק, חוסר אפשרות לבחור בדרכם הם, ותחושת חובה המוטלת עליהם, והחובה להמשיך בדרך שהתוותה מראש על-ידי החורים.

הדגש בעבודות שבחלק זה, הוא אמנם על המשמעויות הפסיכולוגיות והסוציולוגיות כפי שבאות לידי ביטוי בגיבוש "זהות עצמית" ו"זהות דתית" של מתבגרים ובחשלוכות הנובעות מכאן על יחסים בין דוריים. אולם אינן עוסקות במשמעויות של החזרה בתשובה בתייהם החברתיים, התרבותיים והאישיים של בני דור שני לחוזרים בתשובה.

ככלל, המחקרים העוסקים במשמעות האישית והחברתית-תרבותית של החזרה בתשובה, מתמקדים בעיקר במנגנונים חברתיים תרבותיים, המבנים את התופעה ההיסטורית של החזרה בתשובה, ולא מתמקדים במנגנונים החברתיים-תרבותיים, המבנים את הזיכרון הביוגרפי של בן הדור השני. הם מתמקדים במשמעות הקולקטיבית של החזרה בתשובה, ולא במשמעותה האישית, או ביחסי הגומלין שבין משמעויות אלה.

בחמשך תעסוק הסקירה התאורטית, ב"רה-ביוגרפיה" של סיפורי חיים, כנקודת מפגש בין משמעויות אישית לחברתית ובין עבר לחווה.

2. "רה-ביוגרפיה" בסיפורי חיים - דיון תיאורטי בחקר משמעות החזרה בתשובה בעיני בני דור שני

תופעת ההמשכיות בקרב החוזרים בתשובה היא במהותה תופעה אישית סובייקטיבית. המסגרת המושגית, שבאמצעותה נבחן את התופעה, סיבותיה, אופיה וההתייחסות לשאלות העוסקות במהות החזרה בתשובה, היא הגישה הפנומנולוגית איכותית, של "רה-ביוגרפיה" ב"סיפורי חיים". ההנחה היא, כי השימוש ב"רה-ביוגרפיה" ב"סיפורי החיים", היא אחת הגישות המרכזיות לעמוד על הפרשנות, שנותן הפרט למהלך חייו, וכיצד הוא מחבר בין עברו, ההווה ועתידו ונותן להם משמעות. לפי הגישה הנרטיבית, הסיפורים מבארים את החיים ודרכם או מנסים לתת להם משמעות הגיונית, מתוך הנחה כי קיימת הדדיות בין הסיפור לחיים. ננסה באמצעות סיפורי החיים, להבין את התייחסותו של הפרט אל התופעות ולא רק להסבירן בתוקים ובהכללות. הנחה נוספת בעבודה, כי באמצעות "סיפורי החיים" ניתן להבין את הקונטקסט החברתי - היסטורי ממנו מושפע הפרט, כאשר "סיפור החיים" הוא מנגנון מתווך, בין זיכרון קולקטיבי לזיכרון אישי.

הדיון מתמקד, איפוא, בשני מישורים: האחד - דיון תיאורטי ב"סיפורי חיים" - "רה-ביוגרפיה" כנקודת מפגש בין עבר להווה ובין משמעות אישית למשמעות חברתית. השני - דיון ב"סיפורי חיים" - "רה-ביוגרפיה" כאסטרטגיה מחקרית מתודולוגית, באמצעותה מופקים סיפורי הביוגרפיות האישיות. הדיון במישור האחד יעשה להלן, בעוד הדיון במישור השני כאסטרטגיה מחקרית, יעשה בחלק המתודולוגי.

הצורה בה אדם מספר את סיפור חייו, היא הצורה בה הוא בוחר להציג על רצף זמן, את אוסף התנסויותיו והשתלשלות חייו. על החוקר הבוחן את סיפורי החיים, להתייחס ולחשוף; בצד הדגש על אפיון האדם בהבניית עולמו הקוגניטיבי באמצעות סיפור החיים האישי, כמגדיר את העצמי או את הזהות האישית שלו, גם את הקשר הסביבתי-תרבותי ואת עולם התופעות או האנשים שהם נושא המחקר (סרבין, 1986; ברונר, 1987; קורצ'י, 1991; גרן, 1992).

הנחות היסוד, שבבסיס הגישה הנרטיבית לפיכך, מציגות את סיפורי חיים: (א) מההיבט של מהלך החיים הפרשני שנותן הפרט לחייו ולאירועים השונים; (ב) מההיבט של הקונטקסט החברתי-היסטורי ממנו מושפע המספר. או אז, סיפור החיים הוא בבחינת מנגנון מתווך בין זיכרון קולקטיבי לזיכרון אישי.

2.1 סיפורי חיים - מההיבט הפרשני האישי

לפי הגישה ההרמנויטית, הסיפורים מבארים את החיים ודרכם אנו מנסים לתת לחיים משמעות הגיונית (וודרשוב, 1993; קורדי, 1991), מעבר לרשימת העובדות, שסיפור החיים מספק.

פסיכולוגים ופסיכותרפויטים מנסים להבין את משמעות החיים האישית, דרך סיפורים של אנשים ולעזור לאנשים להבנות סיפורים חדשים. ברמה הפסיכולוגית, כשאדם מספר את סיפור חייו, הוא בעצם מנסה להגיד לנו במה הוא מיוחד. סיפור, הוא מקום בו הרגיל נעשה מיוחד. גרגן (1986) מבחין בין סיפור לנרטיב, כאשר סיפור הוא, רצף של מאורעות המבוסס על קו זמן. יש לו ראשית, סיום וקו עלילתי. לעיתים יש בו סטייה מהתלם אך גם יש חזרה לתלם. הנרטיב הוא הצורה האורגניאלית של החומר. שיח מסופר של דובר, יכול להיות מבלבל, ומתוכו ניתן לבנות את הסיפור. כלומר, הדגש הוא על הפעולה ולא על המוצר המוגמר. הפסיכולוגים מנסים להבין אנשים ומחשבותיהם, על-ידי הסיפורים שהם מספרים, בדומה להיסטוריונים המנסים להבין את העבר מסיפורים המסופרים. הם אינם מעוניינים בעובדות, אלא בסיפורים.

לפיכך ניתן לפגוש ברמה הישומית, גישות טיפוליות השמות במוקד התהליך הטיפולי, את האמת הנרטיבית ואת תיקון סיפור החיים של היחיד (בילו, 1986; וייט ואפסון, 1990; ספנס, 1982; קולר, 1982). כשבבסיס ההנחה נמצא את העמדה, כי סיפור החיים מבנה את האמת ההיסטורית ויוצר עובדות. העובדה קיימת רק אם וכאשר אדם מסתכל בה ומספר אותה לעצמו. לפי קולר (שם), אחת ההנחות המרכזיות בגישה הטיפולית הדינמית, היא כי בריאות נפשית משמעותה שהאדם תופס את חייו כסיפור עקבי ומתמשך, המתברר בין עבר, הווה ועתיד (שיפר, 1981; 1992).

סרבין (1986) מסביר מדוע הגישה הסיפורית צריכה להיות מרכזית. לטענתו, ישנם שישה סוגים של מטפורות בסיסיות, המשפיעות על האופן בו אנחנו מבינים תופעות בעולם. המטפורה הבסיסית של העולם המערבי, היא המטפורה המכניסטית, הכוללת מושגים כגון חוקים, כוחות וכדומה. מטפורה זו אינה מתאימה לתחום התיאור וההבנה של ההתנהגות האנושית. סרבין טוען (שם), כי המטפורה המתאימה יותר להבנת ההתנהגות האנושית, היא המטפורה הסיפורית, הכוללת מושגים מסוג אירועים, דמויות בעלות מניעים ויעדים להשגה, השפעות הדדיות בין הדמויות והאירועים וכדומה.

שאלת ערכם של סיפורי חיים בכלל, ושל פסיכוביוגרפיה* בפרט, מעוררת התייחסויות שונות. המצדדים טוענים, כי יש לכך חשיבות פרקטית ותאורטית רבה, בעוד המתנגדים מציינים, כי מחקרים אלה בדרך כלל מבוססים על חומר אינטרוספקטיבי ורטרוספקטיבי, שתוקפו לא ידוע.

במדעי החברה, העיסוק בתחום סיפורי חיים ניתן לחלוקה לכמה תקופות מרכזיות, כאשר החל משנות ה-70 ואילך, מתפרסמות פסיכוביוגרפיות רבות ובהן מחקרים על קבוצות של אנשים. החוקרים (ליבליך, 1993; אלמס, 1994; נאדל, 1988; ראנון, 1982) מעלים את תגובותיהם לנקודות הביקורת שעלו נגד הפסיכוביוגרפיה. אך עדיין נשארו נקודות פתוחות, בנושא שאלת הקשר בין הכותב למושא מחקר. נאדל (שם) טוען, כי ביוגרפיה היא בעצם רפלקציה עצמית ובטקסט אתה קורא את מה שאתה מבין מתוך הכתוב ומתאר את עצמך. ברמה המחקרית נעשו עבודות רבות המבוססות על מתודולוגיה של סיפורי חיים אישיים, המדגישות את המציאות הסובייקטיבית של היחיד (לומסקי-פדר, 1994; מישלר, 1992; ליבליך וגיסלסון, 1994, 1997; גוסלסון וליבליך, 1993). לפי ברונר (1987, 1991), אי אפשר להתייחס לאדם כיחידה מבודדת, הפועלת בואקום תרבותי, משום שהתודעה לא פועלת ולא באה לידי ביטוי, ללא הכלים הסימבוליים של התרבות. כדי להבין את האדם, לא די בהתבוננות אובייקטיבית מבחוץ, אלא יש חשיבות לפירוש הסובייקטיבי שלו, שהוא סיפור החיים. סיפור החיים של האדם מתמוזג בסביבתו ובתרבותו ונשען עליה.

ווסון (1976), מדבר על חמישה עקרונות להבנה ולניתוח סיפורי חיים, הנשענים על היבטים קונטטיביים ואישיים: (1) העיקרון של היסודות המארגנים את הזיכרון הסלקטיבי והאופן בו המאורעות מתייחסים אחד לשני בסיפור; (2) עיקרון התפיסה הגלויה והסמויה של המספר את עצמו; (3) עיקרון מוקדי קונפליקט וחוסר עקביות בין תפיסת החיים, התנהגות, רגשות ומחשבות כפי שמוצגים בסיפור; (4) החלטות מרכזיות בחיים, כפי שנתפסות בעיני המספר; (5) האחידות הכוללת ותפיסת משמעותם של האירועים המרכזיים בתפיסת החיים, כפי שעולה מן הסיפור.

מירוף (1980) מתאר, כי עצם נכונותו של האדם לספר על עצמו, מביאה אותו למודעות ולהתבוננות סלקטיבית ובכך הוא נעשה מודע יותר לעמדותיו האישיות, בהקשר לסביבתו החברתית. לפי רוטנברג (1994) אין חשיבות רבה לטכניקות הפסיכולוגיות התרופיטיות, בהן בוחרים פסיכולוגים התנהגותיים או חברתיים, "לתקן" את בעיותיהם של בני האדם. רוטנברג מביא את דוגמת "בן סורר ומורה", שבדין התלמודי (סנהדרין ע"א, ע"א) ומראה את ההתייחסות שם למרי נגד ההורים, המאופיין מאז ומקדם

* פסיכוביוגרפיה - הינה גישה יישומית בה נעשה שימוש ממרש בתיאוריה פסיכולוגית פורמלית, במסגרת של כתיבה ביוגרפית.

כמאבק בין דורי. הוא מצביע על סלחנות מסויימת כלפי עבריינות הנעורים, ועל ייחוס הכשלונות, לגורם סביבתי. ייתכן שבעיות האדם מושרשות בזוהתו הכוללת, אשר לעיתים קרובות כרוכה בתולדות חייו ובחיסטוריה הקולקטיבית שלו, לפיכך הפירוש יכול להיות יעיל, רק אם הוא מתבסס על הדפוסים שהתגבשו אצל האדם, מתוך התניה תרבותית (בטסון, 1972).

רוטנברג מראה (שם) כיצד החזרה בתשובה ביהדות, מתמקדת בכוונה שלמה של האדם להשתנות למרות חטאי העבר, מתוך בחירה חופשית, תוך כדי שהוא פועל באופן אקטיבי ונותן "פירוש מחדש" לעברו. המושג "פירוש מחדש" של לזרוס (1984), הורחב על-ידי רוטנברג (1994) למושג "רה-ביוגרפיה", שפירושו שיכתוב ביוגרפי (rebiographing) שמשמעותו קריאה מחודשת של העבר דרך "משקפיים מהפכות" (מושג שנקבע על ידי סטרסון, 1984), שבאופן רטרופקטיבי מאפשרת דימוי הרמוני וחיובי יחסית, של האישיות בעיני האדם וסביבתו החברתית, כך שיתאפשר שיקום ביוגרפי או במילה אחרת "רה-ביוגרפיה". הדיאלוג בין עבר, הווה ועתיד, מקל על הארגון מחדש של תנאים ומצבים מנוגדים לכאורה, בדרך של פירושים יצירתיים נבחרים, של אירועי העבר, אשר מתאימים לשאיפות לעתיד, כך שדיסוננסים היסטוריים קוגניטיביים, יצטמצמו. ההנחה המרכזית היא, אפוא, בניגוד לגישות המדגישות את הקונטרונטציה עם העבר הכושל, כי על מנת לשמור על בריאותו של האדם, עליו לבגש זהות הכוללת את כל תקופותיו של האדם ברצף. בכך מעמיד רוטנברג, את תהליך ה"פירוש מחדש" בסיפורי חיים, כמרכזי בתופעת ההתמודדות עם העבר הכושל. ביתר פירוט, באמצעות ה"רה-ביוגרפיה" בסיפורי החיים, נוכל ללמוד האם החזרה בתשובה מוצגת כחלק מהביוגרפיה הטיפוסית. כלומר, האם החזרה בתשובה היא חלק מהמובן מאליו החברתי, או שהיא נתפסת כחוויה, ששברה את העמדות הטבעיות ביחסו של בן הדור השני לעולם שמסביבו ובכך גררה אותו להתמודדות סובייקטיבית פרשנית עם החיים.

ראינו כי תופעת המשכיות בקרב חוזרים בתשובה היא במהותה תופעה אישית סובייקטיבית, כשהסיפורים מבארים את החיים ונותנים להם משמעות הגיונית, תוך שמירה על ההדדיות בין הסיפור לבין החיים. בהמשך אנסה לבחון את סוגיית "סיפורי החיים" במשמעותם ה"רה-ביוגרפית", בקונטקסט החברתי היסטורי ממנו מושפע המספר.

2.2 סיפור החיים - כמנגנון מתווך בין זיכרון קולקטיבי לזיכרון אישי

ראינו לעיל, בסקירה התאורטית, כי לא ניתן כמעט להתייחס לסיפורי חיים בקונטקסט אישי סובייקטיבי בלבד, ללא התייחסות למשמעות החברתית שמעניק המספר לסביבתו ולמציאות הסובייקטיבית שלו. בילו

(1986) מדגיש כי סיפור חיים הינו מיוזג בין משמעויות חברתיות ואישיות יותר מאשר הינו תוצר של זיכרון סלקטיבי.

ברונר טוען (1987, 1991) כי סיפור החיים של האדם מתמוזג בסביבתו ובתרבותו, ונשען עליה. אי אפשר לדעתו להתייחס אל האדם כיחידה מבודדת הפועלת בואקום תרבותי. ברונר מסביר את שלושת המרכיבים שלעיל; בהתייחסו לאדם הוא מסביר כיצד אנו מכירים את המציאות, שנמצאת מחוצה לנו. הוא מתאר שלוש דרכים: האחת - היא אמפריציזם - כלומר לימוד על העולם החיצון, מתוך התנסות בו בעזרת חושינו. בפסיכולוגיה משתקפת גישה זו בתורת הלמידה והבהביוריזם. השנייה - רציונליזם - כלומר, לתודעה יש מבנים ויכולות מולדות, המאפשרות הסקים נכונים לגבי המציאות. בפסיכולוגיה מייצגת היא פיאזיה. השלישית - קונסטרוקטיביסטית, הבניתית, שאיננה מניחה עולם אובייקטיבי חיצוני לנו, אלא טוענת כי התודעה יוצרת את העולם. כלומר, אנתנו יוצרים את העולם כחלק מעולמנו. לפיכך אין כללים אוניברסלים בלעדיים ליצירת העולמות, והידיעה ובמיוחד התחומים הנוגעים לידע של האדם על עצמו, לא דווקא ניתנים להילמד על-פי כללי לוגיקה או חוקי למידה. לפי ברונר, על מנת להבין את האדם יש לבחון את הדרך בה הוא מספר את סיפור חייו, משום שהסיפור מחקה את החיים והחיים מחקים את הסיפור. בהתייחסו לסיפור חיים, מדבר ברונר על כך כי, סיפור חיים הוא תוצאה משותפת, שמביא איתו האדם דרך התרבות. ניתן לפי ברונר להעריך סיפור כטוב, אם; (1) חלקיו נבחנים ונבנים לאור המשמעות הכוללת של הסיפור; (2) הסיפור נותן פשר, או משמעות, לרצף האירועים שהוא מתאר; (3) הסיפור הוא עמוק מבחינת מידת הרגש, המחשבות והכוונות המפורטות בו. שאלות כמו, האם האירוע התרחש באמת, או האם האוטוביוגרפיה מכסה את כל חייו של האדם, לא רלוונטיות. סיפור חיים שונה מתאוריה מדעית בכך שהוא אינו ניתן לאימות אלא נבחן לפי קריטריונים של סבירות. מכאן, במקום היגיון נוקשה הקובע מבנה של ידע בתחומים אחרים, הרי שהמבנה הקובע בסיפור חיים, היא הנורמה והדרישה, שלסיפור יהיה "הכרח סיפורי" (Narrative Necessity). בהתייחסו לתרבות מדבר ברונר; (1) על סכימה קונבנציונלית - סיפור על סמך תסריט ידוע, הקשור לנורמות התרבותיות, או שובר אותן וכך מציע תפיסה חדשה של המציאות; (2) עלילה וסגנון - המתייחס לרעיון המרכזי, העלילה המעצבת את הרעיון ואת הסגנון הסיפורי. לסגנון תפקיד כפול - מצד אחד תיאור ההתרחשות, ומצד שני - הכנת השומע מראש, לתבנית של עיבוד הסיפור; (3) ידע קודם - אמונות קודמות, המוצאות ביטויין בסיפור (תפיסות עולם בסיסיות). לפיכך, לשיטתו של ברונר, תפיסת מהלך החיים של היחיד מוכתבת במידה רבה על-ידי הקונטקסט החברתי-תרבותי.

לפי קרדי (1991), אדם המספר את סיפור חייו, תמיד שוזר את זכרונותיו האישיים, מארגנם ומעגנם בזיכרון התרבותי, בהקשר חברתי.

החוקרים הילבושיץ (1992) וקוזר (1992) טוענים כי, שתי רמות הזיכרון, הקולקטיבי והאישי הן אוטונומיות, אך שזורות זו בזו. לא ייתכן זיכרון קולקטיבי ללא זכרונות פרטיים של אנשים, אותם מבנים האנשים בסיפור חייהם מתוך הקשר חברתי-תרבותי.

לפי ויניצקי-סרוסי (1994), כל חוויה פרטית מתרחשת בתוך הקשר חברתי-היסטורי והזיכרון הקולקטיבי של הזמן והמקום בו התרחשה החוויה, משפיעים על הבנית הזיכרון האישי. אם החוויה היא קולקטיבית, כמו למשל חזרה בתשובה, כשבן הדור השני שותף לחזרה בתשובה, הרי שזכרונו האישי ניזון ומושפע מהזיכרון הקולקטיבי של החזרה בתשובה של משפחתו. לפיכך, הזיכרון הקולקטיבי נשזר ומחלחל לזיכרון של חוויות אישיות פרטיות מובהקות ומוצא לו ביטוי בסיפור החיים.

ראינו, איפוא, כי הספרות העוסקת בזיכרון הקולקטיבי ובהזדהות שלו עם הזיכרון האישי, מהווה את נקודת המוצא התאורטית, לבחינת סיפורי החיים כמנגנון המתווך, בין הזיכרון החברתי לזיכרון האישי. ברמה המחקרית, נעשו עבודות המבוססות על המתודולוגיה של סיפורי החיים. העבודות מציגות את הקונטקסט החברתי-היסטורי, ממנו מושפע הפרט, כאשר סיפור החיים הוא בעצם מנגנון מתווך בין זיכרון קולקטיבי לזיכרון אישי (תימור, 1988; פכלר, 1989; שתיל, 1994; קורדי, 1991; צבר בן-יהושע, 1990; רוטנברג, 1990, 1994; וודרשובין, 1993; ברונר, 1991). תופעת התשובה ביהדות כאמור, מתמקדת בכוונה שלמה של האדם להשתנות, למרות חטאי העבר, מתוך בחירה חופשית, תוך שהוא פועל באופן אקטיבי ונותן "פירוש מחדש" לעברו.

לפי קדושין (1938), הדיאלוג המדרשי בין עבר, הווה ועתיד מאפשר ארגון מחודש של אירועים, מצבים ותנאים מנוגדים לכאורה, בדרך של פירוש יצירתי, סלקטיבי של אירועים מהעבר, כדי שיתאימו לשאיפות ורצונות בעתיד, תוך צמצום דיסוננסים היסטוריים וקונטראדיקציות. לדעת פאקנהיים (1972), רק המסגרת המדרשית, מאפשרת ליהודים לפתור את הדיסוננס שנוצר בין מציאות ההווה לעברם, ומאפשרת לכל דור לחיות מחדש חוויות כמו יציאת מצרים או מעמד הר סיני.

בשאלת "רה-ביוגרפיה" של עבר חוטא; נמצא את התייחסותו של הרב סולובייצ'יק (אצל פלאי, תשל"ז) המבחין בין תשובה באמצעות ביעור הרע - כשאז נדרש ניתוק מן העבר. תשובה שהיא קשה, לא בריאה ואף נדירה, לבין תהליך של העלאת הרע - כאן נמצא הישג רוחני שהוא בדרגה גבוהה יותר של תשובה. בדברי ריש לקיש (יומא פ"ו, ע"ב), שנאמרו לאחר חזרתו בתשובה ("גדולה תשובה סדיונות נקשות לו בזכויות"). אנו מוצאים נסיון למסד נורמה חברתית-תרבותית, לפיה תוזרים בתשובה יזכו בדף חדש מעתה ולהבא, תוך שיקום ביוגרפי מלא, ע"י שיאפשר להם לתקן, לפרש מחדש, או לייחס משמעות חדשה להיסטוריה האישית הכושלת שלהם.

מכאן כי השלב הראשון ב"רה-ביוגרפיה" - מתחיל בתיקון התנהגות בהווה מסוים, כתנאי הכרחי לשלב השני שהוא ראייה מחודשת של העבר.

פול סארטר (1978) הבחין בין תווית החיים האמיתיים ובין סיפור על החיים. לטענתו, אדם חי את תויו בכך שהוא מספר אותם כסיפור הרפתקאות. השיקום הביוגרפי, עשוי להיראות כתרופה קוסמת בעיני כושלים לשעבר, כי באמצעותו ניתן לשקם רצף קוגניטיבי בין עבר והווה, המכוון לקראת עתידם.

בשאלת החיזוקים החברתיים ל"רה-ביוגרפיה"; נמצא את התייחסותו של רוטנברג (1994) המדבר על "רה-ביוגרפיה" של "ירידה צורך עלייה", שתחילתה במצב של "כאן ועכשיו" - תשובה, הקובעת הרמוניה בין כישלון העבר של היחיד, לתקוותיו לעתיד. מכאן, עדיף לראותה כשיטה שיקומית, לפיה יצומצמו חלקים כושלים בהיסטוריה האישית ואילו החלקים המשוקמים, שזכו לפירוש מחדש, יורחבו. מסכם רוטנברג (שם, עמ' 91): "כך נוצר סיפור חיים כבסיס לדיאלוג הרמוני יותר בין האיני החדש שפניו אל העתיד, לבין ה'אתה' הכושל שמקורו בעבר". לפי שיפר (1992), כדי להשיג "שיקום" אמיתי, צריך לעצב תדמית חדשה חיובית, ע"י צמצום חלקים כושלים בביוגרפיה האישית. מכאן, השלב הראשון הוא החזרה בתשובה. תימור (1988) מסכם במחקרו על שיקום אסירים, כי רק אחרי שחל שינוי התנהגותי, הכרוך בחזרה בתשובה, ניתן היה לסייע בידי האסירים לעסוק ב"רה-ביוגרפיה" מפרספקטיבה של המודל החסידי - "ירידה צורך עלייה". התהליך הזה, שבאמצעותו רשאי אדם לצמצם או להרחיב את עברו הכושל, עלול להיות בעל השפעה שיקומית מינימלית, ללא לגיטימציה וחיזוק חברתי. שיקום ביוגרפי יהיה יעיל אם החברה תאפשר לשחזר את סיפור חייהם בצורה משמעותית והרפתקנית אפילו. רוטנברג מוסיף (שם, עמ' 94-95), כי "התהליך של "ירידה צורך עלייה", הינו דיאלוג דינמי וסיפורי, שבין ה'אתה' המורכב מכשלונותיו הרבים בעברו של האדם אשר זוכים לפירוש מחדש, לבין ה'אני' בהווה של החוזר בתשובה. הדיאלוג המקבל את הלגיטימציה המחזקת שלו באמצעות הצורה החברתית-תרבותית של תיוג מחדש, היה כנראה זה שאיפשר לבעלי תשובה רבים בימינו, לחוות את התהליך המתוזרי, או הספירלי, המכונה "ירידה צורך עלייה".... הישיבות לבעלי תשובה, הן דוגמה מובהקת לתהליך זה. אף אסירים לשעבר היו רשאים לעסוק בישיבה ב"רה-ביוגרפיה" של עברם הכושל ולהציגו כהרפתקאות של "ירידה צורך עלייה", שהיו נחוצות כדי להגיע למהפך של חזרה בתשובה... ולהפוך לאזונים לגורלם".

אביעד (1983) מדברת על סגנון "השיבת הביתה" לעבר הקולקטיב - הציבור הקולט, על דרך הדיאלוג של "פירוש מחדש" של העבר האישי. אביעד מצטטת (שם, עמ' 109) את דברי אחד מהחוזרים בתשובה: "...נסיוני בעולם החילוני הוא חלק מישותי. אם אתכחש לכך, אתכחש לחלק מעצמי ואין זה חשוב אם זה היה לגיטימי או לא, זהו מה שהייתי אני. מעולם לא ראיתי בחזרה בתשובה תהליך שיחרוס את הוויית

אלא שיכוון אותה מחדש... קורות חיי היו הגשר. לא היה צורך לנתק, אלא לשמור על קשר, בלי להרוס את אחד משני הצדדים, או לשלול את הישות שלי... השינוי הוא צעד בצעד רציונלי. אין צורך בטראומה". שתיל (1994) הרחיב ובדק את המונחים "רה-ביוגרפיה" ו"ירידה צורך עלייה", בקרב ישיבת חוזרים בתשובה בחסידות ברסלב. רוטנברג (1994) מסכם ואומר, כי למרות האפשרות להבחין בדפוסי שינוי מגוונים בקרב החוזרים בתשובה, תמציתה היא השיבה לעבר הקולקטיב, על דרך של דיאלוג המפרש מחדש את העבר האישי.

לסיכום, הצורה בה אדם מספר את סיפור חייו, היא הצורה בה הוא בוחר להציג על רצף זמן, את אוסף התנסויותיו והשתלשלות חייו, כבן דור שני לחוזרים בתשובה. על החוקר תבחון את סיפורי החיים בגישה ה"רה-ביוגרפית", להתייחס בצד הדגש על איפיון בן הדור השני בהבניית עולמו הקוגניטיבי ובסיפור החיים האישי, כמגדיר את העצמי או את הזהות האישית שלו, גם לחשוף את הקשר הסביבתי-תרבותי ואת עולם התופעות, המורכבויות והלבטים שנוצרו אצלו מתהליך החזרה בתשובה של הוריו, ואת יכולתו לפרש את מה שקרה ולתת לו משמעות.

בהמשך נבחן את מטרות המחקר העולות מההיבטים התאורטיים שהצגנו.

3. הנחות תיאורטיות ושאלות המחקר

מתוך סקירת הספרות ראינו, כי תופעת התשובה הינה תופעה כלל עולמית, המושפעת מתחליכים סוציולוגיים ופסיכולוגיים. התופעה נהווה כתגובה לסגנון החיים בחברה המערבית המודרנית, אשר הובילה להצטרפות לדתות השונות, מתוך שהחברה לא השכילה, בצד התפתחות מדעית ותקשורתית, גם לספק תשובות לבעיות וללבטים קיומיים של הפרט בתוכה. מתקרים שונים הראו, כי הממירים את דתם, גישתם ליניארית והם מחפשים בדרך כלל זהות חדשה, שתהווה תחליף לעברם הכושל. הממירים נוקטים בדרך של שלילה מוחלטת של העבר ופרידה ממנו בבחינת "מוות", כתנאי הכרחי מקדים ל"לידה מחדש". בעוד שהחוזרים בתשובה ביהדות, גישתם דיאלקטית והם משלבים את הזהות הקודמת בזהות הנוכחית, ללא התנתקות ממנה, דחינו "ירידה לצורך עלייה". ראינו כי תופעת התשובה ביהדות מתמקדת בדרך כלל בכוונה שלמה של האדם להשתנות, למרות חטאי העבר, מתוך בחירה תופשית, תוך שהוא פועל באופן אקטיבי. למרות האפשרות להבחין בדפוסי שינוי מגוונים בקרב החוזרים בתשובה ביהדות, תמציתה היא השיבה אל עבר הקולקטיב, על דרך הדיאלוג של "פירוש מחדש" עם העבר האישי שאליו חוזרים. הצלחת

החזרה אל הזהות הדתית הקולקטיבית ביהדות, כרוכה באפשרות שתהליך הדה-סטיגמטיזציה לתטא העבר, יהיה מספיק חזק כדי להתקבל על-ידי הקולקטיב שאליו שבים. מגישה זו יוצא איפוא, כי יש חשיבות לתופעת ההמשכיות בקרב החוזרים בתשובה ביהדות. עד כה לא נעשה ניסיון שיטתי לחשוף ולהבין את המשמעות האישית של חווית החזרה בתשובה בקרב דור ההמשך, ולהבין כיצד הם מתמודדים ותופסים את העבר החילוני של הוריהם החוזרים בתשובה. המחקר העוסק בחזרה בתשובה לא ענה על שאלות העוסקות בתופעת החזרה בתשובה כפי שהיא מוצגת על-ידי בני הדור השני וכיצד הם מתמודדים עם האירוע ויוצרים את הגשר בין העבר החילוני לחווה הדתית. תופעת ההמשכיות בקרב חוזרים בתשובה, היא במהותה תופעה אישית סובייקטיבית וכדי ללמוד על התופעה, התמקדנו בפרשנות שהפרט, בן הדור השני נותן לחייו, כיצד הוא מתברר בין העבר, החווה והעתיד שלו ונותן להם משמעות.

על בסיס סקירת הספרות ניתן לנסח שבע מטרות מרכזיות למחקר:

- (1) בחינת השימוש ב"סיפורי תיים" - "רה-ביוגרפיה" על ידי בני הדור השני לחוזרים בתשובה, כתהליך המאפשרת להם לחוות רצף היסטורי משפחתי של חזרה בתשובה.
- (2) להתחקות אחר המשמעות הניתנת לחזרה בתשובה של ההורים, וההשלכות ממנה אל מחלך התיים האישי של בן הדור השני.
- (3) הבנת משברים והתלבטויות של בני דור שני.
- (4) הבנת משמעות צופן החזרה בתשובה: התייחסות ל"עבר החוטא" כאן ירידה זמנית, בבחינת "ירידה לצורך עלייה"; מחיקת העבר, תוך ניתוק מהמשפחה הגרעינית ומחסיבה החברתית, בבחינת "מוות ולידה מחדש".
- (5) להתחקות אחר שאלת "הבחירה התופשית" והיחס לעבריינים ולחוזרים בשאלה בקרב בני דור שני לחוזרים בתשובה.
- (6) בחינת ההדדיות בין סגנון אמונה "שכלי-רגשי", לנטיות אישיות בתחומים אחרים, ובחינת אפיונים דומיננטיים שונים: תהליך החזרה בתשובה בסגנון אמונה "שכלי" - יהיה מלווה שאלות חקרניות ובדיקה אינטלקטואלית, בעוד שבסגנון "רגשי" - יהיה מתוך שיפוט סובייקטיבי אמוציונלי, ובדרך כלל על רקע קשיים רגשיים.
- (7) בחינת תפיסתו של בן הדור השני את מעמדו החברתי, כשווה או כשונה, אל מול החברה החילונית ואל מול החברה הדתית.

מתוך מטרת המחקר נגזרות השאלות המרכזיות הבאות:

- (א) כיצד נתפסת ההיסטוריה המשפחתית, והאם יש נטייה "ליפות" את העבר החילוני. וביתר פירוט, מה יחסם של בני הדור השני להיסטוריה המשפחתית שלהם ("שורשים"), וכיצד הם תופסים את עברם החילוני של הוריהם. האם עצם הפירוש ה"רה-ביוגרפי" מאפשר להתייחס אל העבר כאל חלק מתהליך מעגלי, ולא כאל מהלך ליניארי.
- (ב) תפיסת החזרה בתשובה של ההורים - מידת ההשפעה של התהליך, על מהלך החיים האישי והחברתי של בני דור שני.
- וביתר פירוט, כיצד בני הדור השני לחוזרים בתשובה, תופסים את משמעות השינוי הדתי שעברו הוריהם ושנולדו לתוכו כמציאות נתונה.
- (ג) מערכת יחסי הורים-ילדים, ומידת ההשפעה של מהלך החזרה בתשובה על מערכת יחסים זו. וביתר פירוט, ננסה להתחקות אחר סיפורי התמודדות (סיפורי חיים) של בני הדור השני לאורך חייהם, בניסיון לאתר נושאים המסבירים התמודדות זו. האם כפו עליהם הר כגיגית, ללא אפשרות בחירה תוך מתח פנימי קשה ומשבר פסיכולוגי מסויים, בבחינת "מה נפל עלי", כפי שנתגלה בקרב בני דור שני לשואה ("נרות זיכרון"), או להיפך, בבחינת סלילת דרך לחיים ערכיים יותר, פתיחת צוהר לאור הגדול.
- (ד) המשמעות הניתנת על-ידי בני דור שני, לארבעה נושאים המשתמעים ממהלך החזרה בתשובה:
- (1) "ירידה לצורך עלייה" או "מוות ולידה מחדש".
  - וביתר פירוט, ננסה לברר באם דפוס השינוי ניתן לתיאור במונחים של "ירידה לצורך עלייה" או "מוות ולידה מחדש", והאם נעשית שמירה על זהותם הקודמת וכיצד.
  - (2) שאלת הבחירה החופשית.
  - (3) היחס לחוזרים בשאלה ולעבריינים.
  - וביתר פירוט, ייעשה ניסיון לבדוק את הזיקה, כפי שמוצגת על ידי בני הדור השני, בין בחירה חופשית לחזרה בשאלה אצל אתים וחברים, ולחזרה בתשובה אצל עבריינים.
  - (4) סגנון חזרה בתשובה "שכלי-רגשי".
  - וביתר פירוט, ייעשה ניסיון לבדוק האם קיים שוני בתפיסת המושגים בקרב סגנונות שונים לחזרה בתשובה והאם קיימת הזדהות בין סגנון אמונה "שכלי-רגשי" לנטיות אישיות בתחומים אחרים.
  - (ה) התמודדותו של בן הדור השני, אל מול התברה החילונית.
  - וביתר פירוט, ייעשה ניסיון לבחון כיצד מפרשים בני הדור השני את מעמדם בחברה הישראלית, ואת חלקם בשאלת יחסי חילוניים-דתיים.

(ו) התמודדותו של בן הדור השני, בשאלות חברתיות, אל מול החברה הדתית:

(1) תפיסתו את עצמו כשווה או כשונה.

וביתר פירוט, כיצד תופס בן דור השני את מעמדו בחברה הדתית - כשווה או כשונה. כך למשל, האם בני דור שני לחוזרים בתשובה נראים שונה וניכרים בהתנהגותם, או בלבושם, האם הם מדברים בשפה "דתית" עם ציטוטים מהמקורות או בשפה "חילונית" יותר.

(2) התמודדות בשאלת השידוכים - מציאת בן זוג.

וביתר פירוט, האם דתיים מדורי דורות מוכנים להתחתן איתם או עליהם "להחביא" את עברם החילוני של הוריהם על מנת "להתחתן טוב".

שאלות המחקר נבחנו ברמה הפרשנית של היחיד ולא ברמה ההתנהגותית, או האישיותית. באמצעות המסגרת המושגית של סיפורי החיים, המאפשרת למספרים לבאר את חייהם ולתת להם משמעות, תוך שמירה על הדדיות בין הסיפור לחיים, אנו מבקשים בעבודה זו לחשוף, את התמודדותם של בני הדור השני, עם עברם החילוני של הוריהם החוזרים בתשובה, וכיצד הם תופסים ומציגים סוגיה זו. התהליך של "מתן משמעות", מתייחס לאפשרויות של היחיד להתמודד עם האירוע, אשר אמור ליצור גשר בין העבר החילוני להווה הדתי ולבאר את ההשפעות על בני הדור השני. במחקר זה ביקשנו פתיחות רבה וניסינו להבין את התופעות ואת ההתייחסויות של הפרט אליהן ולא רק להסבירן בחוקים ובהכללות. ניסינו באמצעות "סיפורי החיים", להבין את הקונטקסט החברתי-היסטורי ממנו הושפע הפרט, כאשר הגישה ה"רה-ביוגרפית" מהווה את הגורם המתווך בין זיכרון קולקטיבי לבין זיכרון אישי, ומשרתת את מטרותיו של המספר מנקודות ראות.

בפרק הבא ארחיב בשאלות המתודולוגיות השונות העולות בעבודה זו; אדון בסיפורי החיים כאסטרטגיה מחקרית; ארחיב בשאלת בחירת האוכלוסייה הנחקרת, ובאפיוניו של הראיון כטכניקה מחקרית.

פרק שני

היבטים מתודולוגיים

בפרק זה נעסוק בהיבטים המתודולוגיים השונים של המחקר.

הדיון יתמקד בשלושה נושאים מרכזיים; הראשון - "סיפורי חיים" - "רה-ביוגרפיה" כאסטרטגיה מחקרית, המאפיינים, היתרונות והקשיים. השני - הנחקרים - כיצד נבחרו ואופי החזרה בתשובה. השלישי - אפיונו של הראיון הפתוח כטכניקה מחקרית הנאפשרת "רה-ביוגרפיה" בסיפורי חיים, ודרכי עיבודו. כאן אף תוצג האינטראקציה בין החוקר למראיינים.

1. "סיפורי חיים" - "רה-ביוגרפיה" כאסטרטגיה מחקרית

תופעת ההמשכיות בקרב חוזרים בתשובה היא במהותה תופעה אישית סובייקטיבית. כדי ללמוד על התופעה, סיבותיה, אופייה וההתייחסות לשאלות העוסקות במהות החזרה בתשובה, נקטנו כאמור, בשיטת מחקר פנומנולוגית איכותנית, ולא בשיטה הכמותית, משום שאנו מבקשים לעמוד על הפרשנות, שהפרט נותן לחייו, כיצד הוא מתבר עבר, הווה, לעתיד ונותן להם משמעות.

שיטת המחקר הנרטיבית, מאפיינת את האדם כמספר ספורים המבנים ומבטאים את זהותו, מתמקדת בפרשנות הסובייקטיבית של האדם לחייו ומשתמשת ב"סיפורי חיים" ככלי מחקר. גישה מחקרית זו מתאימה ללמוד תופעות ומצבים מורכבים, אשר הבנתם מצריכה התייחסות רב גורמית ומעמיקה, תוך שיתוף פעולה שיווינוני בין המעורבים בנושא הנחקר, לבין החוקר (רוטנברג, 1994; צבר בן-יהושע, 1990; מאקראגן, 1988). שיטת מחקר זו, הולכת ותופסת בעשור האחרון, בהדרגה, מקום מרכזי בתחומים אקדמאים שונים כמו היסטוריה, פסיכולוגיה, סוציולוגיה, תקשורת וכמובן אנתרופולוגיה. סרבין (1986) מכנה זאת "מהפכה נרטיבית", המבטאת לדעתו את קריסת הגישה הפוזיטיביסטית. לגישה זו שני מרכיבים; האחד - הראיון שהסיפור מופק באמצעותו - שהוא לרוב בלתי מובנה או מובנה למחצה, כשהמראיין ממלא תפקיד פעיל יותר או פחות לפי מטרת המחקר; השני - שיטת הניתוח של הטקסט המתקבל - המושפעת מגישות פרשניות בספרות היפה מצד אחד, ומהגישות המדעיות, המסורתיות כמו פסיכולוגיה מהצד השני. לפיכך, נמצא הדגשים פרשניים, החל מהסיפור המלא, המציגים את תוכנו וצורתו, מתוך כוונה להגיע להמשגה פרשנית של השלם, דרך שיטות ניתוח שונות ומגוונות המבחינות בין קטגוריות צורניות או נושאיות, עד הקוטב הכמותי של חישוב שכיחות מילים או ביטויים מסויימים (ריצ'מן, 1944; דנוין ולינקולן, 1993; פלדמן ותבריס, 1933; קרפנוזנו, 1984; קרדי, 1991).

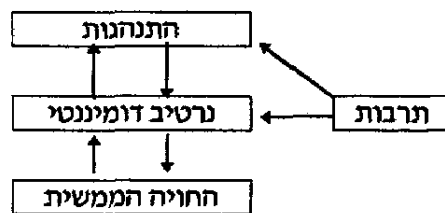
להבדיל מהגישה הפוזיטיביסטית שהיא דדוקטיבית במהותה, דהיינו בה הראיון מובנה ובא לאשש השערות מפורטות ומגובשות תאורטית, בגישה הנרטיבית - שהיא אינדוקטיבית במהותה, הראיון הוא תוך כדי משא ומתן עם הנחקרים ועל בסיס הפרשנות והניתוח של סיפוריהם. בילו (1986) מצביע בחיבורו, על התהליך הפרשני כעל דו-שיח מתמשך בין החוקר למושא חקירתו.

לפי וויט (1990) כל ידיעה או הבנה שלנו היא אקט פרשני אשר נקבע ומוגבל על-ידי ה-receiving context שלו. כמו כן, הוא טוען, שאנשים מנסים להעניק לחייהם פשר ומשמעות, וזאת על-ידי ארגון חוויותיהם ברצף של זמן, כך שיווצר הסבר קוהרנטי של עצמם ושל העולם סביבם. בנסיונו לבחור אנלוגיה לעולם החברתי, אשר תתאים להשקפותיו, הוא בוחר באנלוגיה לטקסט המאפשרת לו (א) לראות את האינטראקציה בין אנשים כאינטראקציה של קוראים סביב טקסט מסויים; (ב) לתפוס את ההתפתחות של חיים ומערכת יחסים, במונחים של קריאה וכתובה של טקסטים, כך שכל קריאה חדשה של הטקסט, היא אינטרפרטציה חדשה שלו, ולפיכך כתיבה חדשה. לפי אנלוגיה זו שלו לטקסט, המשמעות של חוויותיו של האדם מושגת על-ידי ארגון בסיפור או ב-self-narrative. הצלחה בפעולת הסיפור של החוויה, מספקת לאדם תחושת המשכיות ומשמעות בחייו, הנשענות על אירועי היום יום ועל הציפיות לעתיד. פעולת הסיפור אינה דיווח פשוט על משמעות שהיתה קיימת זה מכבר, אלא היא, היא יצירת המשמעות. המחיר של המשמעות ותחושת המשכיות, הוא השמטתם של פרטים של החוויה הממשית, אשר אינם מתיישבים עם הסיפור הדומיננטי. כלומר, החוויה הממשית היא תמיד יותר עשירה מהסיפור הדומיננטי, אשר נוצר בתהליך של סלקציה. עולה מכך, שחלק מפרטי החוויה הממשית נותרים בלתי מסופרים. האנלוגיה לטקסט, לא רק טוענת שאנו מספרים סיפורים יוצרי משמעות, אלא שסיפורים אלה יוצרים ומכוונים את חייו. כלומר הם קובעים את האינטראקציות שלנו, את הארגון ואת התפתחות חייו. אנלוגיה זו מדגישה, שתהליך החבניה הוא תהליך אקטיבי של התחדשות מתמדת, ומדגימה, ששום טקסט אינו מצוי בתוך ואקום, אלא בתוך מעגלים הולכים ומתרחבים של טקסטים אחרים.

לשאלה האם סיפור חיים אישי יכול לשמש למחקר של תרבות, מתייחסים שוסטאק (1989) ומאירוף (1979). לפיהם אנתנו לא חוקרים תרבות אלא חוקרים את התפיסה של הפרט את תרבותו ואת השיח של האדם עם תרבותו. לדעת החוקרים קיימת מערכת יחסי גומלין בין התרבות לנרטיב. ולפיכך: (1) הסיפור בנוי על התכנים של התרבות, בעוד התרבות בנויה מסיפורים סיפורים; (2) אין מקום לסיפור האישי הקטן, ללא הסיפור הגדול. כלומר התרבות משתמרת ומתחדשת, באמצעות הסיפורים האישיים הקטנים של האדם (3) בסיפור נעשה תהליך של חיפוש משמעות, הבא מתוך הקונטקסט התרבותי אותו משנה הפרט כל הזמן, לפי צרכיו האישיים.

לפי עומר (1994) האדם מספר סיפורים אודות עצמו, כשהסיפורים יוצרים משמעות והמשמעות יוצרת פעילות. או אז הפעילות יוצרת משמעות. לפיכך על-פי עומר האדם נוקט; (1) בנרטיב עצמי - כלומר סיפור שהוא מספר על חייו; (2) בתסריט - כלומר המעשים היומיומיים האוטומטיים של האדם. יוצא, אפוא, כי התסריטים וסיפורי החיים מתאימים עצמם זה לזה באופן טבעי וכך מתאימים עצמם לתסריטים וסיפורי חיים של האחרים, כלומר לתרבות ולסביבה החברתית של האדם. לפי עומר, אין סיפור אחד, אלא הסיפור כל הזמן משתנה. כשתהליך "ההתאמה" נתקע, או אז מתערב המראיין.

אם נתאר זאת בצורה גרפית:

לפי רוטנברג (1994), תימור (1988), פכלר (1989), שתיל (1994), סיפור חיים נוצר כבסיס לדיאלוג הרמוני יותר בין ה"אני" החדש שפניו אל העתיד, לבין ה"אחר" הכושל שמקורו בעבר. לפיכך השאלה אינה מה האמת ההיסטורית שהסיפור משקף, אלא כיצד משרתת האסטרטגיה שביסוד הסיפור, את מטרותיו של המספר מנקודות ראותו. שיטת ניתוח זו מחייבת, לראיין בשיטת הראיון הפתוח ולהימנע במהלכו ככל האפשר, מהצבת שאלות מכוונות מצד המראיין, העלולות לעצב את מבנה הראיון ועל-די כך ליצור מבנה, שיבוא במקום המבנה של המראיין. שיטה זאת שמה דגש על ההבדלים בין בני האדם ופחות על המשותף ביניהם ומעמידה את החוויה הסובייקטיבית של המראיין במרכז.

אנו מבקשים לאפשר למרואיינים לתאר את הקונטקסט החברתי-היסטורי ממנו הם מושפעים, כאשר סיפור החיים, כפי שראינו, הוא מנגנון מתווך בין זיכרון קולקטיבי לבין זיכרון אישי, ומשמש כבסיס לדיאלוג הרמוני יותר בין ה"אני" החדש שפניו לעתיד, לבין ה"אחר" הכושל של ההורים שמקורו בעבר החילוני. בבחינת שיטה שיקומית לפיה מצומצמים חלקים כושלים בהיסטוריה האישית ואילו חלקים משוקמים שזכו לפירוש מחדש מורחבים.

ייחודו של המתקדן הנוכחי בבדיקת סיפורי החיים - "רה-ביוגרפיה", של בני דור שני אשר נולדו בעל כורחם אל מצב נתון, שבהחלט יוצר דיסוננס. רק האפשרות של לספר מחדש בצורה קוהרנטית, מאפשר זהות רצופה שאפשר לחיות איתה. מכאן שהמושג "רה-ביוגרפיה" אינו כולל כל דבר שמספר המראיין, אלא הינו צורת הסיפור המאפשר לאדם לחיות איתו, ולפיכך מתודולוגיה מחקרית זו מתאימה.

הביקורת המתודולוגיות העיקריות העולות בספרות העוסקת בסיפורי החיים, מתייחסות לשאלות התקפות והמהימנות של המחקר האיכותי, ובקושי להגיע להכללות תאורטיות מהחומר המופק בסיפורי חיים. נראה אפוא, כי הקושי המיוחד בסיפורי החיים, מתייחס לבעייתיות הנובעת; (א) מעצם נוכחותו של החוקר בזירת ההתרחשות ומשיטות התייעוד הבלתי אמצעיות; (ב) מהפער שבין "האמת הסיפורית" כפי שמציג אותה המספר בעיניים סובייקטיביות, לבין מציאות החיים האובייקטיבים (קרפנון, 1984; ברטוקס וקולי, 1984; קורדי, 1991).

כדי להתגבר על הבעייתיות העולה מהסעיף הראשון - מקומו של החוקר, מציעה דאוסון (1979), אמצעים אחדים לפיהם על החוקר לדאוג ליצירת אמון ושיתוף פעולה בינו לבין המרואיינים. כך למשל מצביעים צבר בן-יהושע (1990) ורוטנברג (1990; 1994), על כך כי בראיון האתנוגרפי קיים תהליך של יצירת זיקה והתאמה בין חוקר לחוקר, כשהחוקר מעודד את הנחקר לדבר, ושואף ליחסים הרמוניים ולהיווצרות תחושת אמון, המאפשרים זרימה חופשית של מידע (ספרדלי, 1979). עוד מצביעה דאוסון (1979) על כך, כי על החוקר להביא את המרואיינים למצב של תחושת אמינות לגבי הקטגוריות העולות במהלך הראיון, ליצור תוך כדי הראיונות תנאים לאיסוף מידע אמין, באמצעות שאלות מתאימות במהלך הראיון, לערוך תוקפו של המידע.

החוקרים סטאק ואיזלי (1978), סטאק (1980), אייזנר (1981), צבר בן-יהושע (1990), אלפר (1991), מתייחסים אף הם לשאלת התקפות והמהימנות ומצביעים על כך, שבמחקר האיכותי החוקר אינו מביא איתו השערות מנוסחות מראש על בסיס תיאוריה כל שהיא, ואינו מאשר או מפרך השערות מוגדרות מראש. אלא הוא מציע ומעלה השערות הנובעות מהתבוננותו או תוך כדי הראיונות. החוקר האיכותי מתחיל את דרכו המחקרית עם כמה שאלות כלליות ובהמשך הוא בוחן ומעלה הצעות למיקוד נוסף של השאלות שהועלו. החוקר הוא כלי המחקר העיקרי, ולפיכך, יש חשיבות רבה לדרך הראייה של החוקר ולאופן הפירוש שלו את התוצאות. הרקע שלו, נקודת המוצא שלו ואישיותו, הם מרכיבים במחקר. מאידך, מטרתו להוסיף ידע ולא חוות-דעת או שיפוט על התופעות. גובה ולינקולן (1981), איזנר (1981), ספינדלר (1982), פיטרמן (1989), צבר בן-יהושע (1990), גירץ (1990), אלפרט (1991), מבליטים את החשיבות של פתיחות והגינות בתיאור המאוד מפורט, כאשר המודעות לצורך באובייקטיביות והפענוח של התופעות על בסיס הנתונים הרבים שנאספו, מסייע בזיהוי דפוסים והצגת השערות, העולות תוך כדי התהליך.

כדי להתגבר על הבעייתיות העולה מהסעיף השני - מקומו של המספר, נצביע על שני תחומים כמקור לבעייתיות; האחד - החומר המופק מסיפורי החיים. קיים פער בין עולמו הפנימי של המספר, לבין הדרך בה הוא בוחן לבטא ולנסח את עולמו זה. החוקרים קרפנון (1984), צבר בן-יהושע (1991), קורדי (1991),

טוענים כי חוקרים רבים אינם מדענים לכך, שהחומר המופק בסיפורי החיים, ברוב המקרים, אינו עולמו הפנימי של המספר אלא רק הביטוי החיצוני של העולם הזה. כך למשל בא הדבר לידי ביטוי בנקודות אותם בוחר המספר לחדגיש ואחרות להבליע, או השפה בה הוא בוחר לחשתמש, או אופני הסיפור האם בדרך קלילה או דראמטית. הדימויים שהוא בוחר להשתמש בהם ודרך הגשת הסיפור. השני - נעוץ בפער שבין הסיפור של המרואיין על חייו, לבין מציאות חייו בפועל. בעייתיות זו משמעותית בעיקר, בעבודות המבקשות באמצעות סיפורי חיים, לחשוף תהליכים חברתיים או לשחזר מציאות היסטורית, שכן "אמינותו" של המספר המספק את האינפורמציה, לא יכולה להיחשב כאמת מוחלטת, אלא מתקבלת לפיכך, בהסתייגויות המתאימות. כיוון שכל סיפור חיים הוא ביטוי רטורי מילולי לממשות ה"חיצונית" של חיי המספר ולממשות ה"פנימית" שלו, נבין כי לא קיים סיפור חיים אובייקטיבי ואמיתי. לפיכך כאמור לכל אדם סיפורים שונים, בזמנים שונים, בוואריציות שונות ובהדגשים שונים. לכל סיפור פן אחר המושפע ממורכבות החיים של המספר או מאישיותו. גירץ (1990), טוען, כי הסיפור הוא הפרשנות של החיים במצב נתון וברגע נתון.

בעבודה זו, בה מטרת המחקר לעמוד על הדרך בה כל יחיד מספר את סיפור החיים האישי שלו, ולא לתור אחר האמת המוחלטת, וכן לבחון כיצד הוא מתמודד עם העבר החילוני של הוריו החוזרים בתשובה, סוגיה זו חשובה לא בשאלת התקפות והמהימנות של החומר המתקבל, אלא בניסיון שלנו להבין את המשתנים המשפיעים על מהלך החיים של בן הדור השני ועל הבנייתם.

כדי להתגבר על הקשיים, שבמהימנות החקר של סיפורי החיים, על החוקר להקפיד על רישום מדויק של העובדות, באמצעות אסטרטגיות מחקריות, המבטיחות תוקף פנימי של כלי המחקר. כך עולה אפוא, כי המחקר האיכותי הוא פרשני, והתיאור המפורט משרת את הפרשנות. החוקר עוסק בפענוח התופעות על בסיס הנתונים הרבים שאסף ועל בסיס ההקשר, שהוא מכיר. מכאן יכול החוקר להבין, את משמעות התופעות והאירועים. מאידך, על החוקר להיות מודע למורכבות החומר ולהיות ער למרכיבים המרכזיים המשפיעים על סיפור החיים המתקבל. על בסיס הספרות המחקרית, ובהתייחס לאפיונים הספציפיים של המחקר הנוכחי, ניתן לאפיין שישה גורמים המשפיעים על סיפורי החיים :

(1) **שלב החיים בו נמצא המספר** - ראינו כי פעילות הסיפור יוצרת את המשמעות, כאשר הסיפור מקבל הדגשים שונים, בתקופות ובזמנים שונים של החיים. אין סיפורו של אדם צעיר דומה לשל אדם מבוגר. כך למשל אצל מבוגרים, קיימת נטייה גדולה לאינטרוספקציה, ולפיכך קיימות עבודות מחקר רבות, של סיפורי חיים, ממוקדות אדם אחד, בעיקר בגילאים מבוגרים (מיירוף, 1979; שוסטק, 1989 ועוד). בעוד שצעירים בוגרים, מתייחסים בסיפוריהם, בדרך כלל, יותר אל ההווה והעתיד, מאשר אל העבר.

הם עסוקים בארגון התנהגויות המתאימות לסיפור (עומר, 1994), יותר מאשר אך ורק בסיפור על התנהגויות בעבר. לפיכך, הנחקרים במחקר הנוכחי, הם צעירים בוגרים בגילאי 18-25, בני דור שני לחוזרים בתשובה, שנולדו להורים שגמרו את תהליך התשובה, או היו ילדים קטנים (עד גיל 5), כשהוריהם חזרו בתשובה. ההתבוננות הרטרוספקטיבית על חייהם, היא בבחינת התייחסות של "ירידה לצורך עלייה", ולא "מוות ולידה מחדש", ובבחינת "בחירה חופשית". דבר זה יבחר מדוע לעיתים בני הדור השני בחרו להתייחס אל עצמם, אל ה"אני" שלהם ולא אל העבר "העברייני" של הוריהם.

(2) שלב הראיון - שהסיפור מופק ממנו - כאמור, אופי הדיאלוג המתפתח בין המראיין למרואיין, הוא אחד הגורמים המשפיעים על התכנים העולים בסיפור. ובגישתנו הנרטיבית, שהיא אינדוקטיבית במהותה, הראיון הוא תוך כדי משא ומתן עם המרואיין ועל בסיס הפרשנות והניתוח של סיפורו. ראינו כי הסיפורים מבארים את החיים ודרכם מנסים המספרים לתת לחיים משמעות הגיונית. ראינו כי קיימת חזקת בין הסיפור לחיים. כיוון שאנו מתפשים להבין תופעות ואת התייחסותו של הפרט אליהן, ולא רק לאתר ולהסביר חוקים והכללות, וכן להבין את הקונטקסט החברתי היסטורי ממנו מושפע הפרט, נבין במהלך הראיון כיצד היחסים בין בן הדור השני לסביבתו, מקבלים הערכה מחדשת ופירוש מחדש - "רה-ביוגרפיה". נבין כיצד הם מאפשרים צמצום של חלקים כושלים בהיסטוריה האישית, והרחבה של חלקים משוקמים הזוכים לפירוש מחדש. כך יוצא במחקרנו כי שלב הראיון, הינו דיאלוג הרמוני בין ה"אני" החדש שפנינו אל העתיד לבין ה"אחר" הכושל שמקורו בעבר. שיטת ניתוח זו מתייבט שימוש בשיטת הראיון הפתוח והימנעות ככל האפשר מהצבת שאלות מכוונות מצד המראיין, העשויות לעצב את מבנה הראיון, שיעצב את המבנה של המרואיין.

(3) ההקשר ההיסטורי-חברתי - גם הקשר זה הוא כאמור, בעל מימד דינמי. כפי שראינו, קיימת משמעות אישית וציבורית לארגון החוויות העולות בסיפורי החיים ברצף של זמן. כך למשל בני דור שני צעירים יותר (בני 18-21), יהיו שונים מבני דור שני בוגרים יותר (22-25) או מבני דור שני בשלב הביניים (בני 21-22), במשמעות האישית או הקבוצתית שיתנו לקשר שלהם עם הבית. בשאלת "זהות דתית" או "אמונה דתית", או במשמעות שיתנו להיסטוריה המשפחתית של הוריהם, ליחסם לבני משפחה מהעבר החילוני, ובמשמעות שיתנו לשינוי הדתי, שעברו הוריהם כפי שהם תופסים אותו. כמובן שלרצף הזמן העכשווי של ניחול הראיון היתה השפעה, שכן תהליך של חזרה בתשובה וכל שאלת החוזרים בתשובה ויחסי חילוניים דתיים, הינה שאלה מאוד מרכזית כיום בחברה הישראלית.

(4) **מיהו המספר - אישיותו** - מהן תכונותיו, כושרו המילולי, פתיחותו, יכולתו האינדוקטיבית וכושר זכרונו, הם גורמים אשר ישפיעו על האופן שבו יספר האדם את סיפור חייו. ההתמודדות של בני דור שני לאורך חייהם, עם שאלת החזרה בתשובה של הוריהם, היא במהותה תופעה סובייקטיבית. בצד גורמי האישיות של בן הדור השני, המספר את סיפור חייו בהתאם לאישיותו ובהתאם לכך, הוא עושה את בחירותיו, מה להדגיש ומה לא להדגיש, עומדות פעילויות מודעות או בלתי מודעות, המבנות את המציאות שלו בצורה מסויימת. חוקרים שונים מדגישים (וויט, 1990; עומר, 1994; תימור, 1988; רוטנברג, 1994; פכלר, 1989; שתיל, 1994), כי אנו מספרים סיפורים יוצרי משמעות, המכוונים את חייו וקובעים את האינטראקציות החיוביות שלנו ואת התפתחות חייו. אנו מבליטים מערכות יחסים או אירועים הנראים לנו מתאימים, ולעומת זאת מצניעים או משנים אירועים או גורמים הנראים לנו ככישלון. כך למשל במחקר הנוכחי, היו לעיתים "בריתות" מהתמודדות עם סיבות החזרה בתשובה של ההורים, כשנראה היה לבן הדור השני, שהוא כביכול יכנס ל"עימות" עם הוריו. או דיבור מאוד לקוני, מצומצם וסגור, שמא "יוסגרו" פרטים שנראו לו, מבחינת אישיותו, כפרטים מאוד אישיים וחושפניים. כך לפעמים נשמעו ביטויים כמו: "אף פעם לא ניתנה לי הזדמנות לספר את הסיפור שלי מהתחלה ועד הסוף ושמישהו יתעניין בו וירצה לשמוע", בצד ביטויים כמו: "למה ואיך ההורים שלי חזרו בתשובה אני לא יודע וגם אם אני יודע אני לא אספר".

(5) **מקומו של בן הדור השני במהלך החזרה בתשובה** - עמדתו של המספר לגבי תפקידו, מעמדו ומקומו במהלך החזרה בתשובה, ישפיעו על סיפורו. גורמים אלה מכתיבים את נקודת מבטו ופרשנותו של בן הדור השני. עמדתו של המספר כלפי המציאות, כפי שהוא תופס ומשחזר אותה, מושפעת מסגנון החזרה בתשובה של ההורים ומאופן התמודדותו עם החזרה בתשובה של הוריו, לאורך החיים. האם בבחינת "הר כגיגית" ללא אפשרות בחירה, מתוך מתח פנימי קשה ומשבר פסיכולוגי מסויים, בבחינת "מה נפל עליי", או להיפך, בבחינת סלילת דרך לחיים ערכיים יותר, פתיחת "צוהר לאור הגדול".

(6) **הקשר סביבתי-תרבותי** - הסביבה התברתית תרבותית, שממנה בא המספר, משפיעה על האופן בו הוא תופס ומספר את חייו. כפי שנראה בהמשך, הקבוצות שנבדקו במחקר הנוכחי, אופיינו כבני דור שני לחוזרים בתשובה, אל זרם "הכיפות הסרוגות" ואל זרם "הכיפות השחורות". רובם ככולם אשכנזים, כשלהוריהם, בדרך כלל, רקע השכלתי גבוה (אוניברסיטאי). ההשתייכות לפי סגנון החזרה בתשובה, תשפיע על הדגשים שונים בסיפורי החיים, של בני הדור השני, על יחס שונה לעבר ולהיסטוריה החילונית של הוריהם ועל משמעות וגוונים שונים בסיפורי החיים, בהתאם לציפיות החברתיות - תרבותיות של הציבור הקולט, כפי שמתאר אותן ותופס אותן בן הדור השני.

הגורמים הקשורים בשלבי החיים ובהקשר הסביבתי-תרבותי פוקחו באמצעות האוכלוסייה הנתקרת. הגורמים המתארים איפיונים ספציפיים של חזרה בתשובה ואת התמודדותם של בני הדור השני עם התופעה, הוגדרו כחלק מהשאלה המרכזית בעבודה. תהליך הראיון התמקד במספר נושאים, לפי הגישה ה"רה-ביוגרפית ב"סיפורי חיים", נותח באופן רפלקטיבי ונלקח כנתון בניתוח החומר. המשתנים האישיותיים וההקשר ההיסטורי - חברתי באו לידי ביטוי בניתוח ובפרשנות הסיפורים.

2. הנחקרים

2.1 כיצד נבחרו ואופן החזרה בתשובה

בעבודה זו התמקדתי בבני דור שני, ששני הוריהם חזרו בתשובה (במקרים בודדים, בתוך מהלך הראיון הסתבר, כי רק אחד ההורים חזר בתשובה והשני מתחזק*), ילידי 1970-1978, בני 18-25. בני הדור השני נבחרו משני סגנונות של חזרה בתשובה; דתיים-לאומיים - חובשי "כיפות סרוגות", דתיים חרדים - חובשי "כיפות שחורות"; בניס ובנות אשר נולדו לתוך החזרה בתשובה של הוריהם, או שהגיעו לכך כילדים קטנים. הבחירה נעשתה מתוך רצון לעמוד על ההבדל הנרטיבי שבין כל אלה; בין בניס לבנות, בין חרדים לדתיים-לאומיים, בין בני דור שני שנולדו לתוך החזרה בתשובה, לבין כאלה שהיו ילדים קטנים ובין בני דור שני צעירים, למבוגרים יחסית. לא הצלחנו להגיע לאיזון מספרי, בגלל קשיים אובייקטיביים של השגת נחקרים בצורה מאוזנת, בין כל הקטגוריות המבחינות. הקשיים שנתגלעו היו: (א) תופעת התשובה בחברה הישראלית כיום, רווחת מאוד, אולם כלל לא היתה שכיחה בשנים 1970-1978. לפיכך נתגלעו קשיים רבים בהשגת בני דור שני לחוזרים בתשובה, בגילאים הנחקרים בכלל, ובקטגוריות השונות בפרט; (ב) גיל הנחקרים נקבע, מתוך רצון לעמוד על הדרך בה מתמודדים ותופסים בני דור שני את עברם החילוני של הוריהם ומתוך הציפייה, שיהיו מסוגלים לבטא את המורכבות והלבטים שנוצרו אצלם מתהליך החזרה בתשובה של הוריהם ושיהיו מסוגלים לפרש את מה שקרה ולתת לו משמעות; (ג) גילאים אלה, הם בדרך כלל גילאים בהם מגיעים מתבגרים לפתרון הקונפליקט עם ההורים, על רקע גיל ההתבגרות; (ד) נתגלו קשיים רבים בהשגת מרואיינים מהציבור החרדי, בגלל נטיותיו של ציבור זה, להימנע מלהיזכר בעבר החילוני; (ה) בני הדור השני לחוזרים בתשובה, בגילאים המתאימים לדרישות המחקר, מפוזרים על פני כל רחבי הארץ ובסביבות מגורים שונות. אולם רובם ככולם כאמור, בניס להורים בוגרי אוניברסיטאות אך לא בהכרח עוסקים בתחומי לימודיהם. חלקם גרים ביישובים קהילתיים חלקם

* מתחזק - אדם שקיים אלמנטים מסורתיים כל שהם, בצורה מינימלית ביותר, והחליט להוסיף בקיום מצוות ולחזק את אמונתו, תוך שהוא מזהה עצמו עם הציבור הדתי, הן בסממנים חיצוניים והן בהלכתיים אמוניים.

מתגוררים בערים. רוב רובו של הציבור החרדי מתגורר בסביבה עירונית יותר, בעוד רוב רובו של הציבור המזרחי מתגורר ביישובים כפריים. לפיכך המכנה המשותף החברתי, התמקד בהשתייכותם של הנחקרים, למעמד הבינוני מבחינה כלכלית והשכלתית.

הלוח הבא מתאר את התפלגות הנחקרים לפי הקטגוריות המבחינות:

בני דור שני לתזורים בתשובה בסגנון "כיפות שחורות"	בני דור שני לחוזרים בתשובה בסגנון "כיפות סרוגות"		
1 3%	8 26%	נולדו למצב חזרה בתשובה	בנים
3 10%	5 16%	היו ילדים קטנים	
2 6%	4 13%	נולדו למצב חזרה בתשובה	בנות
5 16%	3 10%	היו ילדים קטנים	
11 35.5%	20 64.5%		סה"כ

הדרך היעילה לאיתור אוכלוסיית היעד, היתה באמצעות הגישה של חבר מספר על חבר. דהיינו, מהגרעין הראשוני של המרואיינים, שנתגבש על יסוד קשרים אישיים, הגעתי אל נחקרים נוספים, שסופקו על ידי הנחקרים עצמם או הוריהם, מתוך היכרויות חברתיות שלהם וכך הלאה. בדיעבד עלה, כי ההיכרויות החברתיות מתבססות בדרך כלל, על קשריהם של ההורים התוזרים בתשובה, אשר נפגשו בשלבי החזרה בתשובה באותן מסגרות, פחות או יותר. לפיכך ההיכרות האישית הראשונית שלי התמקדה בשני סגנונות החזרה בתשובה, כדי להגיע על הציבור החרדי וגם אל הציבור המזרחי. אל המרואיינים הפוטנציאליים הגעתי, בדרך כלל, אחרי שיצרתי מגע ראשוני באמצעות הטלפון, או אז בירתי את מידת נכונותו של המועמד להתראיין. לעיתים אנשי הקשר ביקשו לעשות את הבירור הראשוני, אישית, עם תבריהם, והם היפנו אותם אלי. ככלל, בקרב חובשי "הכיפות הסרוגות" בדרך כלל היתה היענות רבה, להוציא מקרים בהם מבחינה טכנית לא נוצר המפגש. לעומת זאת, בקרב חובשי "הכיפות השחורות", כאמור, נתקלתי במספר סירובים רב למדי (כעשרה מרואיינים פוטנציאליים), בגלל החשש להתראיין, לתשוף ולהתעמת עם העבר התלונני. לעיתים קרובות, הסירוב היה דווקא של הורי המרואיינים הפוטנציאליים, ההורים שחזרו בתשובה, עוד לפני שהספקתי לשוחח עם בני הדור השני. לפיכך יש מקום

להנית, לפי מקרים אחרים בהם זכיתי לתקשר ישירות עם בן הדור השני, כי אילו גם באותם מקרים בהם סרבו ההורים לאפשר לי לראיין את בניהם, הייתי מצליחה ליצור קשר ישירות עם בן הדור השני, הייתי "זוכה" לראיין גם אותם. שכן, התשדות מ"פתיחת" העבר היעברייני" בעיני זרים, היא נחלת הציבור החוזר בתשובה, קרי ההורים, ולא דווקא נחלת בני הדור השני. אלה האחרונים, שמחים להזדמנות הניתנת להם לספר ולהתמודד עם העבר החילוני של הוריהם, כפי שעולה בראיונות שקיימתי עם בני הדור השני מהציבור החרדי.

כאמור, במקרים בודדים מאוד, תוך כדי הראיון, הסתבר שרק אחד ההורים הוא חוזר בתשובה, וההורה השני נולד אמנם כדתי, אבל לא כל כך הקפיד בקיום מצוות ואורח חיים דתי ורק בעקבות ההיכרות עם ההורה החוזר בתשובה, אף הוא עשה מהלך של חזרה בתשובה, כלומר "התחזק". בסך-הכל ראיינתי 33 נבדקים. במהלך המחקר נותחו 31 סיפורי חיים. שני מקרים לא הוכללו במחקר, בגלל אי-התאמה חריגה למאפייני הרקע של המחקר, שנתגלעו רק תוך כדי הראיון. הראיונות נערכו בשנים 95-96.

2.2 מאפייני רקע

31 הנבדקים, שסיפורי החיים שלהם נותחו במחקר, הוגדרו כאמור, קבוצה הטרוגנית מבחינת מין הנבדקים, סגנון החזרה בתשובה וגיל הנבדקים. מאידך, הקבוצה הוגדרה כהומוגנית מבחינת המשתנים חברתיים המרכזיים; כל הנחקרים בני דור שני לחוזרים בתשובה, רובם ככולם ממוצא אשכנזי (91%), ההורים ברובם ילידי הארץ (84%) (אלה מבין ההורים שהם ילידי חוץ לארץ, עלו לארץ וחזרו בתשובה בארץ עוד לפני לידת הנחקרים). לרוב ההורים השכלה אקדמאית (87%). תוך כדי המחקר עלה כי 65% מהאבות החוזרים בתשובה, שירתו בצה"ל בתפקידי קצונה בכירים למדי.

כמו-כן מעניין לציין, כי באופן אקראי, בתוך מהלך הראיונות עלה, כי אצל 50% מבני הדור השני אחד מההורים החוזרים בתשובה, או לעיתים אף שניהם, יוצאי קיבוץ, כשהחזרה בתשובה הייתה למעשה לאחר עזיבת הקיבוץ. ניתן להסביר זאת בכך, שאולי החיפוש הכולל אחר משמעות, אליו נחשף ההורה עוזב הקיבוץ, הביא גם למהלך של חזרה בתשובה (שאלה זו לא נחקרה במחקר הנוכחי).

מתוך הגדרת הקבוצה מלכתחילה, ברור כי כולם עברו את שנות הלימוד בתיכון. הבנים בישיבות מסגנונות שונים (של בני עקיבא או ישיבות גדולות) והבנות באולפנות שונות. 40% מהמרואיינים עובדים במקצועות חברתיים שונים (הוראה, חינוך, עו"ס), 24% סטודנטים במקצועות שונים, 20% משרתים בצה"ל, 16%

לומדים בשיבות גבוהות. 43% מהנבדקים היו נשואים בזמן הראיון ול-23% מכלל הנחקרים היו ילדים שהם בבחינת דור שלישי.

3. הראיון הפתוח כטכניקה מחקרית

ראיונות מקובלים ככלי לגיטימי בתחום מדעי החברה וההתנהגות. חשיבותם בעיקר בבדיקת מצבים מורכבים, שהבנתם מצריכה התייחסות מעמיקה בדרך הפנומנולוגית (צבר בן-יהושע, 1990; רוטנברג, 1990, 1994). החוקר האיכותי אינו מביא איתו השערות מנטחות מראש, על בסיס תאוריה כל שהיא ואינו מאשר או מפריך השערות מוגדרות מראש, אלא הוא מציע ומעלה השערות הנובעות מהתבוננותו או תוך כדי הראיונות. החוקר האיכותי מתחיל את דרכו המחקרית עם כמה שאלות כלליות ובהמשך הוא בוחן ומעלה הצעות למיקוד נוסף של השאלות שהועלו (סטאק ואיזלי, 1978; סטאק, 1980; אייזנר, 1981; צבר בן-יהושע, 1990; אלפרט, 1991 ואחרים).

ראיון עומק פתוח, הוא הכלי העיקרי שבאמצעותו נחשף סיפור החיים. מהלכו ותכניו של הראיון אינם מובנים ומוגדרים מראש, אף כי המראיין מגיע עם שאלת מחקר מרכזית ברורה ועם קווים מנחים בסיסיים לגבי התכנים, עליהם הוא מצפה ומבקש לשמוע מהמראיין, תוך שהוא גיבש לעצמו מבנה כללי ביותר של שלבי הראיון. מעבר לכך, מתנהלת דינמיקה של הראיון בצורה חופשית ושונה מראיון לראיון, בהתאם לאופיו של הדיאלוג המיוחד המתפתח בין כל מראיין למראיין. לפיכך מספר השאלות, ניסוחן, תכניהן וסידרן משתנה מראיון לראיון.

גמישותו של הראיון ניזונה משתי הנחות יסוד (ספרדלי, 1979; ליבליך וחברים, 1998) המשלימות זו את זו; ההנחה הראשונה - מתייחסת לקונטקסט של הראיון ולזיקה המתפתחת בין מראיין למראיין. דהיינו, עם כל מראיין יש להיפגש בהתאם לקונטקסט הרצוי. לפיכך, בבואנו להפיק את מירב האינפורמציה הרצויה מהראיון, יש חשיבות להתאמת הראיון, לאדם המתראיין, לזמן, למקום ולדינמיקה המתפתחת בין מראיין למראיין. קונטקסט הראיון קובע בצורה מאוד חריפה וחזקה את התוצאות שנקבל. לפיכך הסיפור שנקבל יתאים לקונטקסט המסוים בו התרחש הראיון. מכאן שאף נוכל בקונטקסט שונה לקבל סיפור שונה. ההנחה השנייה מתייחסת לטכניקת הפקת המידע, המעורדות ומטפחת את הזיקה שבין חוקר לחוקר. דהיינו, הראיון שהוא דיאלוג בין מראיין למראיין, יש לו אופי מיוחד המאופיין באי-סימטריות של הקשר בין המשתתפים. המראיין הוא הקובע את אופיו של הדיאלוג. כאן ניתן למצוא מגוון של טכניקות גמישות, החל מהגישה הפתוחה הגלובלית, הבלתי-מכוונת לחלוטין, אשר רוזנטל (1993, 1997) נותן לה ביטוי בעבודותיו, דרך הגישה המכוונת למציאת דבר מסוים בסיפור, אבל מאפשרת שהוא

יעלה באופן ספונטני תוך כדי מהלך הראיון (פדר-לומסקי, 1994), אל הגישה של ראיון מובנה חלקית (כפי שמציגה ג'וסלסון (1992) המקל על המראיין ועל המראיין. או אז מבקשים מהמראיין לספר את תולדות חייו על רצף של זמן ואחר כך מבקשים ממנו לספר על כל אחד מפרקי הזמן. מערכת כזו היא יותר מסודרת ומכניסה את המראיינים לתלם כרונולוגי, אך גורמת להפסד מסוים של הספונטניות.

מהנחות אלה עולה, אפוא בבירור, כי הראיון הבודד אינו זהה לראיונות אחרים, משום שכל ראיון הוא מפגש שונה מהאחרים ומתפתח בו לכן, דיאלוג המיוחד לו ולתנאים המיוחדים שלו. לפיכך לכל ראיון תרומה ייחודית בתהליך איסוף האינפורמציה ובהבנת השאלה המרכזית. קורדי (1991) מדגיש כי הראיון הפתוח הוא כלי מחקר גמיש, המשתכלל במהלך המחקר, ובאמצעותו החוקר שואף להדגיש את הייחוד שבכל אחד מהראיונות, הן מצד התכנים שעלו והן מצד התהליך שהתפתח בין המראיין לבין המראיין.

בהקשר זה עולה שאלה מתודולוגית לא פשוטה, על חלקו של המראיין בעיצוב סיפורי החיים. שכן בשל היות המראיין בעל גישות ערכיות משלו, המשפיעות על התנהגותו ועל טיב האינטראקציה בינו לבין המראיין, יתכן מצב, שלמרות רצונו וכוונתו להביא את סיפורי החיים כהווייתם ומתוך נקודת הראות של המראיין, גישותיו הערכיות, האישיות של המראיין עשויות במודע ושלא במודע, לגרום להנחיית המראיין בכיוון המתאים למראיין, ולכוון את סיפור חייו בהתאם (ברטקס וקולי, 1984; רניאן, 1984). לפיכך, הצגתן של שאלות מסוימות תוך כדי הראיון ובעיתוי מסוים, עשויות להשפיע על הפרשנות והאופן שסיפור המראיין את סיפור חייו ואת מסלולם. כך למשל, אם יפנה המראיין למראיין שאלה ישירה כמו: "מה דעתך על החזרה בתשובה של ההורים שלך?", הרי שבשאלה כל-כך ישירה, למעשה מנתב המראיין את המראיין למיקוד מאוד מסוים על החזרה בתשובה של ההורים ובכך יקבל התייחסות שונה, ממה שקרוב לוודאי היה מתאר המראיין, לולא הוצגה שאלה כל-כך ישירה בנושא זה בפניו. לכן מתאים לשיטת המחקר של סיפורי חיים, להשתמש בשיטת הראיון הפתוח. לעומת זאת, קיימות אינטראקציות שאין למראיין שליטה עליהן. מאידך על-ידי הבניית שלבים בראיון, יכול המראיין להשיג פיקוח מסוים על החטיות שלו. כמו כן על החוקר להיות מודע, בעת ניתוח הנתונים ופירושים, לדפוסי האינטראקציה שהתפתחו בינו לבין הנחקר ולנתחם באופן רפלקטיבי. בבסיס סגנונות הראיונות השונים קיימות הנחות תאורטיות שונות. כך נראה כי - בראיון המובנה - כדי להגיע קרוב ככל האפשר אל הכלים המדעיים האחרים, וכדי להשיג אובייקטיביות רבה ככל האפשר, על המראיין לצמצם ולטשטש את נוכחותו ואת מוערבותו. לעומת זאת בראיון הפתוח - שאינו שואף להידמות לכלים האובייקטיביים שבמדעים האחרים, המראיין אינו שואף להתעלם מהשפעתו ולטשטש את חלקו, אלא להפך, הוא שואף להיות מודע ככל האפשר, לתהליכים ולגורמים המבנים את הראיון, ולהגדיר את חלקו ואת מקומו בתהליך, מתוך שיתוף

פעולה ולא מתוך עליונות, מתוך מודעות ובגלוי (גירץ, 1990; בנימין, 1990; בבנישתי, 1984; ליבליך וחברים, 1998).

כיוון שבמחקר זה, אנו מבקשים להתחקות אחר ההגדרות, ההסברים וההתייחסויות, שבמהותם הם מאוד סובייקטיביים, בקרב בני דור שני לחוזרים בתשובה, דרך המחקר המתאימה הוא מחקר עומק, ועניינו בהשקפתם ובתיאוריהם של בני הדור השני את חוויות החזרה בתשובה של הוריהם. יתכן שתהליכים מסוימים עובדו או נשכחו במהלך השנים. עובדה זו לא תפגע במחקר הנוכחי, שכן הוא עוסק בדרך בה מספרים הנבדקים את תולדות חייהם. בניגוד לגישות האחרות המנסות להתחקות אחר "האמת ההיסטורית" הגישה ה"רה-ביוגרפית" (רוטנברג, 1994) טוענת שבכל אסטרטגיה יש "אמת סיפורית" (ספנס, 1982). לפיכך השאלה איננה מהי האמת ההיסטורית שהסיפור משקף, אלא כיצד משרתת האסטרטגיה שביסוד הסיפור את מטרותיו של המספר מנקודת ראותו. שיטה זו שמה דגש, על ההבדלים בין בני אדם ופחות על המשותף ביניהם. מעמידה את חוויותיו הסובייקטיביות של המרואיין במרכז ומחייבת השקעה רבה בניתוח כל ראיון וחימנעות מהליכה אחרי תפיסת החוקר. בהמשך נעסוק בתיאור מהלך הראיון האופייני לעבודה זו, ביחסי הגומלין עם המרואיינים ובדרכי העיבוד של הראיונות.

3.1 מהלך הראיון

בעקבות מחקר מקדים, גובש מבנה הראיון ומהלכו, מתוך ניסיון להתמודד עם הבעיות השונות, שמעלה שיטת המחקר והנושא הנבדק. כללית, הראיון היה בנוי מארבעה שלבים:

(א) פתיחה - המפגש התחיל בדרך-כלל בכך, שאני סיפרתי באופן כללי ביותר על מטרת המחקר. בשלב הראשון של הראיון הצגתי את המחקר (שהיה למעשה הרחבה של הצגת המחקר, משיתת הטלפון המקדימה לתיאום הפגישה), כמחקר העוסק לא בחוזרים בתשובה עצמם, אלא בבני הדור השני. מחקר שמטרתו להבין באמצעות הסיפורים של בני הדור השני, מה הם חושבים וכיצד הם מתארים ותופסים את כל המהלך של החזרה בתשובה. הצגתי את עצמי ואת העובדה שאני עצמי חוזרת בתשובה. סיטואציה זו גרמה, בכל הראיונות, לשיתוף פעולה ולפתיחת כל הדלתות והמחסומים. היו ביטויים כגון: "את הרי יודעת למה אני מתכוון", או "את מכירה את זה".

הוגדרה המסגרת האתית בצורה מאוד ברורה, לפיה הובהר כי השמות במחקר יהיו שמות בדויים, יושמטו ויטושטשו פרטים וסימנים מזהים אחרים, כמו אזור מגורים וכדומה. הובהר, שבמידה ויעשה שימוש רב בסיפור חיים מסויים של מי מהמרואיינים, החומר ישלח לאישורו של המרואיין המסוים. לאחר מכן, נשאל המרואיין שאלות בסגנון ראיון מובנה, אודות נתונים בסיסיים, כמו: גיל,

מצב תעסוקתי או לימודי נוכחי, מצב משפחתי, בית ההורים, ארץ מוצא וכדומה. הראיון המובנה נועד להשיג אינפורמציה בסיסית הכרחית, שנקל להשיגה בדרך זו. בבחינת היכרות ראשונית בין מראיון למרואיין, סביב נושאים נייטרליים בדרך-כלל, כדי ליצור את ההשתלבות באווירה לקראת הראיון הפתוח (אף כי לעיתים, כבר בשלב ההתחלתי הזה, עלו מצבים עדינים למדי, כגון: הורים גרושים, יתמות ונישואין שניים של ההורה הנוטר, אחים חריגים וכדומה). בכל אופן, תוך כדי ההתייחסות לשאלות בפתיחה, נכנס החוקר באופן הדרגתי לתפקיד המרואיין. מהלך זה היה חשוב, שכן במחקר החלוץ עלה, כי יש מרואיינים המתקשים בכניסה מיידית לסגנון של ראיון עומק פתוח ואף מרגישים מאוימים, ובלי שלב הכנה מסוג זה, קשה להם לספר ללא הכוונה את סיפור חייהם.

(ב) תספר על חייך על רצף של זמן - בשלב זה של הראיון, ביקשתי מהמרואיין לספר את סיפור חייו מאז שהוא זוכר ועד היום. הדגשתי שכאן אני נותנת לו לספר כרצונו כמעט, ללא התערבות שלי, להוציא שאלות הבהרה והנחיה הכרחיות. בשלב זה של הראיון, ניתן היה לבדוק נושאים מרכזיים העולים בסיפורי החיים האישיים. לחלק ניכר מהמרואיינים, בעיקר לצעירים שביניהם (18-21), היה קשה השלב הזה והם חיפשו ונוקקו להכוונה יותר מפורטת שלי כמראיית. במקרים כאלה שילבתי את השלב השני והשלישי, ועל סמך נושאים שעלו בראיונות עומק במחקר החלוץ, או אצל מרואיינים אחרים, הצעתי התמקדות בנושאים ספציפיים. או אז נקל היה גם למרואיינים הצעירים, להשתלב בראיון הפתוח.

(ג) התמקדות מפורשת בשאלות ספציפיות - לאחר שהמרואיין תיאר את סיפור חייו על רצף של זמן באופן תופשי, החל השלב הפעיל יותר של הראיון, תוך שאני מבקשת מהמרואיין, להרחיב בנושאים שנראו לי על בסיס סיפורו, רלוונטיים למחקר. בבחינת עשיית סדר בשאלות המרכזיות של נושא המחקר, לצורך הבנת הקונטקסט התברתי ההיסטורי ממנו מושפע הפרט, כאשר סיפור חייו הוא בעצם מנגנון מתווך בין זיכרון קולקטיבי לזיכרון אישי. שאלתי שאלות מבהירות ומכוונות על הנושאים והשאלות המהותיות, שעלו בהקשר של משמעות מהלך החזרה בתשובה של ההורים והשפעתו על חייהם של בני הדור השני, כפי שהם מפרשים אותו, ועל דרך התמודדותם עם העבר החילוני של הוריהם, עם ההוות הדתי ועם העתיד. המטרה הייתה להשיג את תגובותיהם של המרואיינים ואת השגותיהם בשאלות שהעליתי. בדרך-כלל, הצגת הנושא והשאלות הישירות על השפעת מהלך החזרה בתשובה של ההורים עליהם, לא שינו את התפיסות שהועלו בשלב השני של הראיון, אלא להפך, יצרו התייחסויות מבהירות יותר. לעיתים אף נאמר כי העיסוק הישיר בשאלת החזרה בתשובה של ההורים הביא אותם בפעם הראשונה, לתהות על ההשפעות השונות וההשלכות האפשריות על חייהם האישיים.

(ד) סיום הראיון - עסק בבירור התחושות בראיון ובסגירת המעגל לגבי שאלות פתוחות אם נשאו, הן אצלי כמראיינת והן אצל המרואיין. בדרך-כלל ציינו רוב המרואיינים, כי זו הייתה להם חוויה לספר את סיפור חייהם למישהו שמעוניין לשמוע, וזה עזר להם לחשוב על דברים שאף פעם לא חשבו עליהם ולדבר עליהם בצורה כל-כך שלמה, מסודרת וכרונולוגית. שלב הסיום היה חשוב ביותר לסגירת הקצוות למיניהן.

רוב הראיונות נערכו בבתיהם של המרואיינים, אם זה בית ההורים עדיין, כי בני הדור השני לא נישאו לפי שעה, או בביתם הם. שלושה ראיונות נערכו בבית הסבתות ושנים במקום ניטרלי, מטעמי נוחות של המרואיינים.

כל הראיונות נערכו במסגרת פגישה אחת, במשך שעתיים וחצי עד ארבע. כל הראיונות הוקלטו ושוקלטו. כל הנחקרים הסכימו להקלטה, ולהוציא כמה דקות ראשונות של התייחסות אל הרשם-קול, אם במבט ואם בהערות הקשורות לצדדים טכניים, שימש הרשם-קול כמכשיר חסר משמעות ולא היווה גורם מפריע למהלך הראיונות. בשני מקרים אפילו "ניצלו" המרואיינים את ההזדמנות להקליט לעצמם את הראיון, ולדבריהם: "כדי שגם לי יהיה את סיפור החיים שלי". לעיתים אף הושמעו דברים משמעותיים מעבר לשלב הפורמלי של הראיון, כשכבר נארו מכשיר ההקלטה, כאילו רצה המרואיין להשאיר "בינינו", ביני המראיינת, לבינו המרואיין, פרט מסוים חסוי כביכול. שלושה מהמרואיינים ביקשו לקבל את שקלוט הדברים או את הקלטת.

3.2 יחסי הגומלין בין מראיין למרואיין

כפי שראינו, הנחה מרכזית בעבודה היא, כי הראיון הינו דיאלוג הרמוני ודינמי. אופי הדיאלוג המתפתח בין המראיין למרואיין, הוא אחד הגורמים המשפיעים על נכונותו של המרואיין לשתף פעולה, על התכנים העולים בסיפור, ועל פרשנות החוקר את החומר. על-פי הגישה הנרטיבית הנקוטה בידנו במחקר זה, שהיא אינדוקטיבית במהותה, הראיון הוא תהליך המתקיים תוך כדי משא ומתן עם המרואיין ועל בסיס הפרשנות והניתוח של הסיפור. הספרות הקלסית שעסקה בראיון המחקרי, התייחסה בעיקר להיבטים החיצוניים המשפיעים על אופיו של הראיון; כמו גיל המרואיינים, הסטטוס החברתי שלהם, המין וכדומה. ולפיכך כמעט ולא עסקה בדינמיקה המתפתחת בין מראיין למרואיין ובהשלכות על הבנת הנושא הנחקר (בנימין, 1990; בבנישתי, 1984; דנזין, 1970). התפיסה המתארת את הראיון המחקרי במושגים של דיאלוג בין שניים וכמפגש המתפתח לאורך זמן בין חוקר לנחקר, התפתחה החל משנות ה-70 (בילו, 1986; קורדי, 1991; מישלר, 1986). היא מדגישה כי החוקר אינו אובייקט בלבד שדרכו מועבר מידע בבחינת "כלי

שקוף", אלא החוקר משפיע ומושפע מן המפגש עם המרואייין ולמעשה גם המראיין וגם המרואייין מבנים את התכנים העולים בראיון. התפיסה המציגה את הראיון המחקרי כדיאלוג דינמי בין שניים, העלתה גישות רפלקטיביות שונות לניתוח התהליך המתפתח בראיון ולאופיו של המפגש בין המראיין למרואייין. גישה אחת מדגישה את ההיבטים הקוגניטיביים - כמאפיינים את הדיאלוג המתפתח בין מראיין למרואייין. לפי גישה זו הראיון הוא תהליך בו מופק בעיקר ידע. בצד הידע והתכנים השונים העולים, ניתן ללמוד על יחסי הגומלין הנוצרים בין המשתתפים, באמצעות היבטים נוספים העולים בראיון, כמו: שתיקות, טון הדיבור, קצב הדיבור, הדגשים, גמגומים וכדומה, ובאמצעות המבנה העיליתי המתפתח בהם (הימנס, 1994; רתוק, 1994; גרגן וגרגן, 1986).

הגישה השנייה מדגישה את הדינמיקה הפנימית הרגשית המתפתחת בין המשתתפים במהלך הראיון. גישה זו נשענת על הגישה הטיפולית של הפסיכולוגיה הקלינית ומדברת על ההעברה (טרנספרנס - Transference) והעברה שכנגד (רפלקטיביות), המתפתחת במהלך הראיון (בילו, 1986; קולר, 1982; וויט, 1990; שאפי, 1992), בדומה לתהליך המתפתח בראיון הטיפולי. בגישה זו חשוב לעמוד על המניעים המודעים והלא מודעים של המשתתפים בראיון, ולהעלות ולחשוף את רגשותיהם של המשתתפים כלפי הסיטואציה ולהבין את טיב הקשר, בין הדינמיקה המתפתחת בראיון, לתכנים העולים במהלכו. מכאן החשיבות הרבה של הניתוח הרפלקטיבי, בניתוח הממצאים, בפרשנותם ובהכרה של מגבלות כלי המחקר. נוכח גישה זו, אנתח את אופיו המיוחד של הדיאלוג שהתפתח ביני, כאשה חוזרת בתשובה, לבין הנחקרים, שהם בני דור שני לחוזרים בתשובה.

עובדת היות החוקרת עצמה חוזרת בתשובה, יוצרת סיטואציה העשויה לתרום לשיתוף פעולה, אך גם עלולה להפריע, שכן, היה עלי, בתור חוזרת בתשובה המזדהה עם סגנון "הכיפות הסרוגות" להימנע מהעלאת דילמות אישיות ולהימנע משיפוטיות שלילית כלפי הנחקרים מ"הכיפות השחורות". היה עלי לשמור על אובייקטיביות ועל חוסר מעורבות או הבעת דעות אישיות. שימל (1950) ובילו (1993), מתייחסים אל הקושי שבזרות חברתית - המוגדרת כ"זרות מבנית", שאינה מאפשרת לזר לחזור אל הקבוצה ולטשטש את שונותו. מכאן, שבכל מפגש בין שניים, יוצר מתח בין קרבה למרחק ובין שייכות לנפרדות, הרי שמעצם היותי חוקרת שאינה זרה, אלא אחת שהייתה ונמצאת שם, לא תתהווה בעיה של קרבה ושייכות במפגש בין שניים, שכן אין זרות מבנית-חברתית. שוץ (1944) ובהר (1993) מדברים על זרות פנומטולוגית, שהיא מצב בו אדם מודע לכך, שהוא אינו יודע ואינו מבין את מבניות התרבות והחברה שסביבו, ולפיכך אינו שותף לפרשנויות של חבריה. גישה המחייבת את האדם תבא מבחוץ, כדי להבין את החברה מנקודת הראות של השותפים לאותה חברה, להתוודע לתבניות התרבותיות שעבורם הן מובנות

מאליהן, ולהשהות את התבניות התרבותיות, שהוא מביא איתו. גם על-פי גישה זו, מעצם היותי חוקרת בעלת תבניות תרבותיות זהות לשל בני הדור השני לחוזרים בתשובה, לא צפויה בעייתיות בהשתלבותי כחלק מהקבוצה וביכולתי להכיר אותה ולפעול בתוכה. דבר זה מקרין ישירות על אופי הדיאלוג. מאידך, שימל (1950), ושוץ (1944), מתייחסים לפן החיובי שב"זרות" של החוקר. לדעתם, הוא נתפס כבעל עמדה אובייקטיבית יותר לסביבתו. לפיכך נוטים נחקרים בני הקבוצה להיות פתוחים וגלויים יותר בפניו. אולם מעצם המודעות שלי כחוקרת, לאפשרות של חוסר אובייקטיביות, הייתה התנהגותי מאוד מבוקרת ומנעה "שיתוף פעולה" מצדי, על רקע של חוסר אובייקטיביות. לפיכך, לא נתגלעו קשיים בבואי לעסוק בפענוח הדיאלוגים והתופעות שעלו ונאספו בראיונות ויכולתי להיעזר בתקשרים אותם אני מכירה מתופעת החזרה בתשובה, ולצאת מהן לפרשנות ולנתנית המשמעות לתופעות ולאירועים שפוענתו. לא ניכרו בראיונות נסיונות להסוות את זרותי, משום שהיא לא הייתה קיימת. כמו כן לא ניכרה התכחשות לזהות האישית והתרבותית שלי, אלא להיפך, הזהות האישית והתרבותית "הייתה שם" בתהליך הדיאלוגי, וסייעה ליצירת הפתיחות והאווירה המתאימה לתפקודי כמראיינת. נוכחותי בראיון הייתה חופשית ולא "משועבדת" לחוסר מידע או אי-התמצאות בנושא, ולפיכך הייתה בידי השליטה המתאימה באינטראקציה כמראיינת, אשר אפשרה התפתחות של דיאלוג הרמוני ודינמי ואפשרה לי כחוקרת להיפגש עם עולמו של המרואיין במידת האובייקטיביות המתאימה.

3.3 דרכי העיבוד של הראיונות

ניתוח הדיאלוגים שהתפתחו בראיונות, מבוסס על חומר הראיונות עצמם, כפי שהוקלטו והתרחשו ב"אתר הנחקר".

בפרק זה אתאר, את שיטת הניתוח של סיפורי החיים, שהתקבלו בראיונות הפתוחים, לפי סדר עיבודם: עיבוד החומר המוקלט לטקסט כתוב; הניתוח הפרשני; הקשר בין ההנחות התאורטיות לניתוח החומר.

3.3.1 עיבוד הראיונות לטקסט כתוב

העיבוד של סיפורי החיים שהופקו במחקר, עבר ממדיום תקשורתי של שיחה, למדיום תקשורתי של טקסט כתוב, במהלך שלושה שלבים: (1) השלב של הראיון פנים אל פנים "באתר הנחקר" - מאפשר למראיין להיות עד לאינטראקציה, שבין הסיפור המסופר, להתנהגותו של המרואיין במהלך הראיון. כלומר, לקשר הקונסטטואלי, שבין התכנים המסופרים, לבין שפת הגוף, המימיקה שבפנים ובקול, שתיקות, הפסקות, צחקוקים ומבוכות; (2) השלב של הפקת הקלטת - שהוא הדיאלוג, שמופק מהראיון

כולל הפסקות, צחקוקים, צליל וקצב דיבור, ללא ההתנחגות הנצפית, הקיימת בראיון פנים אל פנים; (3) השלב של שיקלוט החומר - בו מופק החומר המילולי אל הכתובים.

החוקרים קרפנטו (1984), צבר בן-יהושע (1990) וקורדי (1991), מצביעים על הבעייתיות העקרונית שבמעבר משלב הראיונות לטקסטים הכתובים. לפיכך, כדי לצמצם ככל האפשר את ה"נזקים" שבאיבוד אינפורמציה, נקטנו באמצעים הבאים:

(א) את כל הראיונות, כאמור, ערכתי בעצמי ובתום כל ראיון, מוחץ ל"זירת המחקר", ציינתי לנוך הרשם-קול, התרשמויות ייחודיות שלי, שהיו חשובות לדעתי להבנת הראיון, והיה חשש שלא באו לידי ביטוי בהקלטה, כמו: התנהגויות של מבוכה או עצבנות, הפרעות חיצוניות מצד בני משפחה, כמו אחים קטנים ואחרים, תברים, טלפונים, או אף הערות של המרואיינים שהם "נזכרו" בהן, כביכול, רק לאחר אריות הרשם-קול.

(ב) השיקלוט של כל הראיונות נעשה על-ידי אותה משקלטת, אשר הונחתה להעביר את הראיון במלואו ובמדויק ללא עריכת, כולל שתיקות, צחקוקים, היסוסים, גמגומים וכדומה. לאחר הפקת החומר הכתוב, עשיתי עליו הגהה במקביל לשמיעת הראיון המוקלט. כך שהחומר הכתוב שהופק, היה חומר גולמי לחלוטין, כולל הערות שוליים שלי, לגבי מאפייני הלואי הבולטים, כמו גווני קול, קצב דיבור וכו'. לשלב ההגהה, במקביל לשמיעת הקלטת, הייתה חשיבות רבה, שכן כמי שהייתה מצויה ב"זירת המחקר", יכולתי לשחזר אל הכתוב פרטים אינפורמטיביים חשובים, שלולא זאת היו אובדים במעבר מהראיון אל השיקלוט. לאחר מכן, הוחזר החומר אל המשקלטת לתיקון.

(ג) ערכתי הגהה חוזרת של החומר המתוקן אל מול הקלטת.

(ד) הציטוטים ששובצו בגוף העבודה הובאו ללא עריכה לשונית והוצגו כלשונם, למעט קיצוצים המתחייבים מן ההקשר, וזאת כדי לקרב את הקורא ככל האפשר אל המספרים ולאופן שבו הם מבטאים את רעיונותיהם.

3.3.2 הניתוח הפרשני

הניתוח הפרשני יכול להיעשות באופנים שונים, ובמהותו הוא בא לפענח ולנסח עקרונות פרשניים ומנגנונים קוגניטיביים, שקיימים בסיפור החיים בצורה חבויה למדי, להעלותם על-פני השטח, לפרשם ולהסבירם על רקע התרבות הנתונה, כשהמטרה בפרשנות להוסיף נדבך על-פני השיחזור של דברי המרואיינים (גירץ, 1990; צבר בן-יהושע, 1990; תזן, 1992). הניתוח הפרשני נע בין:

(א) עיבוד פרשני התרשמותי - הבא לידי ביטוי בצורה הברורה ביותר בכתיבה הביוגרפית. או אז הפירוש מתמקד בדברים העיקריים העולים בסיפור, שהם נתונים לשבט הסובייקטיביות של החוקר, וליכולתו האסתטית, התלויה בכשרונו הספרותי.

(ב) אל הניתוח הכמותי - שהוא תהליך של ספירת מילים, משפטים, תופעות וכדומה. לאורך הראיונות. ניתוח זה, מאוד מתקרב אל המחקר המדעי-כמותי, ואינו מתאים לעבודה פרשנית של ראיונות או טקסטים כתובים.

(ג) דרך ניתוח תוכן - שהוא דרך הביניים. כאן הפרשנות נעשית בשני שלבים. השלב בו החוקר מנתח את התכנים הגלויים והישירים שנאספו, מנסח קטגוריות-תימות, בוחר את יחידות הניתוח וממקם קטעי תכנים בקטגוריות (נושאים, מילים, משפטים, רעיונות), ועל-פיהם מגיע להסקים. או אז מגיע החוקר לשלב בו הוא מתבסס על ההבנה והאינטואיציה שלו, ומצביע על השתמעויות של תכנים גלויים וסמויים כאחד.

על החוקר העוסק בפרשנות של סיפורי חיים, לא רק לחשוף את הטקסט, אלא גם לבאר את התהליכים המבנים אותו, ולפרש זאת מתוך הקונטקסט התרבותי. לפיכך, נעשה ניתוח סיפורי החיים בכמה רמות: רמת הסיפור הבודד - הרמה בה נעשה איתור התימות המרכזיות שבכל סיפור וניתוחן בהקשר הכללי של הסיפור.

רמת כלל הסיפורים - הרמה בה נעשה ניתוח התימות המרכזיות, המאפיינות את הסיפורים בהקשר של מכלול הסיפורים.

רמה תרבותית כוללת - הרמה בה נעשה ניתוח של מכלול הסיפורים, בהקשר חברתי-תרבותי.

ההנחה בעבודה זו היא, שסיפור תולדות החיים, הן גירסאות אישיות המבטאות את המורכבות והלבטים שנוצרו אצל בני דור שני, מתהליך החזרה בתשובה של הוריהם ואת יכולתם לפרש את מה שקרה ולתת לו משמעות.

הדיאלוג בין עבר, הווה ועתיד מאפשר ארגון מתדש של אירועים, מצבים ותנאים מנוגדים לכאורה, בדרך של פירוש יצירתי, סלקטיבי, של אירועים מהעבר, כדי שיתאימו לשאיפות ולרצונות בעתיד, תוך צמצום דיסוננסים היסטוריים קוגניטיביים. כך נוצר אפוא, סיפור חיים כבסיס לדיאלוג הרמוני יותר, בין ה"אני" החדש שפניו אל העתיד, לבין ה"אחר" שמקורו בעבר. כדי להשיג "שיקום" אמיתי צריך לעצב תדמית חדשה חיובית, על-ידי צמצום חלקים כושלים בביוגרפיה האישית. שיקום ביוגרפי יהיה יעיל אם החברה תאפשר לשחזר את סיפור החיים בצורה משמעותית והרפתקנית אפילו.

יש לציין, כי הסיפור האישי אינו בהכרח משקף פרשנות אחת למשמעות שיש לחזרה בתשובה על החיים האישיים של המספר, אלא להיפך, בדרך-כלל המרואיינים מציגים פרשנויות שונות מהיבטים שונים. בניתוח אעמוד על אופנים שונים של התמודדויות בקרב בני דור שני, עם עברם החילוני של הוריהם החוזרים בתשובה, מהיבטים שונים.

3.3.3 יישום הקטגוריות הנרטיביות בניתוח סיפורי החיים

כאמור, ניתוח סיפורי החיים בעבודה זו ייעשה בדרך של ניתוח תוכן, על-פי קטגוריות-תימות, המקיפות את מהלך החיים של בן הדור השני, על משמעותם האישית והחברתית. הקטגוריות יוצאות מתוך הגישה הפנומנולוגית. וביתר פירוט, הניתוח בעבודה מתבסס על הגישה הפרשנית ה"רה-ביוגרפית", שפותחה על-ידי רוטנברג (1994). משמעותה הבסיסית של הגישה, שהיא מאפשרת ראייה מחודשת של העבר, תוך דימוי הרמוני וחיובי של האישיות בעיני האדם וסביבתו החברתית ובכך מתאפשר שיקום ביוגרפי או במילים אחרות "רה-ביוגרפיה". באמצעות מושג זה, ניתן לפענח את המשמעות שמקבלת חווית החזרה בתשובה של ההורים בסיפור החיים. בהקשר זה נבדוק שש שאלות מרכזיות:

(1) כיצד נתפסת ההיסטוריה המשפחתית על-ידי בן הדור השני - האם קיימת נטייה ליפות את העבר החילוני?

(2) כיצד נתפסת החזרה בתשובה של ההורים - האם לתהליך יש השפעה על מהלך חייהם האישי והחברתי של בני הדור השני?

(3) כיצד מתאר בן הדור השני את מערכת יחסי הורים-ילדים, כמושפעת ממהלך החזרה בתשובה?

(4) מה היא המשמעות שנותנים בני דור שני לנושאים העולים ממהלך של החזרה בתשובה:

"ירידה לצורך עלייה" או "מוות ולידה מחדש".

שאלת הבחירה החופשית.

היחס לחוזרים בשאלה ולעבריינים.

סגנון חזרה בתשובה "שכלי-רגשי".

(5) כיצד מתמודד בן דור שני אל מול החברה החילונית?

(6) כיצד מתמודדים בני דור שני בשאלות חברתיות אל מול החברה הדתית - האם רואים עצמם כשוים

או כשונים מדתיים דורי-דורות, וכיצד מתמודדים בשאלת מציאת בן-הזוג - שידוכים?

שאלות אלו תשמנה נקודות מוצא לניתוח הממצאים בששת הפרקים הבאים של העבודה.

חלק שני - ממצאים

המשמעות האישית של החזרה בתשובה בקרב דור שני בסיפורי חיים

הקדמה

נקודת המוצא בחשיפת התמודדות בני דור שני עם עברם החילוני של הוריהם החוזרים בתשובה כפי שבאה לידי ביטוי בסיפורי חיים, היא, כאמור, באמצעות תהליך ה"רה-ביוגרפיה", העשוי להבחיר כיצד "מתן משמעות", מתייחס לאפשרויות של היחיד להתמודד עם האירוע אשר אמור ליצור את הגשר בין העבר החילוני לחווה הדתית וההשפעות על בני הדור השני.

תהליך זה, שפותח על-ידי רוטנברג (1994), הוא הבסיס לניתוח החומר בארבעת הפרקים הראשונים. בפרקים האחרים הניתוח יתמקד בכיוונים נוספים.

לפני הצגת הממצאים לפי הפרקים ברצוני להעיר, כי יש הבדל בין החומר הגולמי, שהוא הסיפורים של המרואיינים,* לבין הצגתם בפני הקורא. הניתוח הפרשני, מעצם מהותו, מחייב את החוקר לעסוק בבידור, הפרדה, השמטה, מיון, בחירה והרכבה מחדש של החומר לפי הקטגוריות שהחוקר בוחר להציג. מכאן, שהתהליך העיבודי של החומר לעיתים מתרחק מההקשרים הקונטקסטואליים הסיפוריים הכוללים. מאידך, ניתן ללמוד על הקטגוריות שנבחרו במידה רבה יותר בהקשרים הרחבים שלהם. חשוב להעיר, כי בניתוח החומר שובצו ציטוטים ללא עריכה, שנלקחו מסיפורי החיים, וזאת כדי לקרב את הקורא ככל האפשר אל המספרים ולאופן שבו הם מבטאים את רעיונותיהם. בקטעי הציטוטים הסימן ... מהווה ביטוי לשתיקת המספר, ואילו הסימן - - - הוא ביטוי לדילוג על כמה מילים בטקסט המקורי. למרות שלא נעשתה עריכה לשונית, הרי שמעצם בחירת הציטוטים או דילוג על מילים, הרי שנעשתה עריכה מסוימת.

"רה-ביוגרפיה" - הגדרת המושג

תופעת התשובה ביהדות מתמקדת בכוונה שלמה של האדם להשתנות למרות חטאי העבר מתוך בחירה חופשית, תוך שהוא פועל באופן אקטיבי ונותן "פירוש מחדש" לעברו. רוטנברג (1994) מרחיב את מושג ה"פירוש-מחדש" למושג "רה-ביוגרפיה", שמשמעותו ראייה מהודשת של העבר דרך "משקפיים מהפכות" המאפשרות בדיעבד דימוי הרמוני וחיובי של האישיות בעיני האדם וסביבתו החברתית.

* המרואיינים מסנים, לאורך כל פרקי המחקר, בשמות בדויים.

הדיאלוג בין עבר, הווה ועתיד מאפשר ארגון מחודש של אירועים, מצבים ותנאים מנוגדים לכאורה, בדרך של פירוש יצירתי, סלקטיבי, של אירועים מהעבר כדי שיתאימו לשאיפות ולרצונות בעתיד תוך צמצום דיסוננסים היסטוריים קוגניטיביים.

כך נוצר "סיפור חיים" כבסיס לדיאלוג הרמוני יותר בין ה"אני" החדש שפניו אל העתיד, לבין ה"אתה" - ה"אחר" שמקורו בעבר. כדי להשיג "שיקום" אמיתי צריך לעצב תדמית חדשה חיובית על-ידי צמצום חלקים כושלים בביוגרפיה האישית. שיקום ביוגרפי יהיה יעיל אם החברה תאפשר לשחזר את סיפור החיים בצורה משמעותית והרפתקנית אפילו. בניתוח אעמוד על אופנים שונים של התמודדות בקרב בני הדור השני, עם עברם החילוני של הוריהם החוזרים בתשובה מהיבטים שונים.

פרק ראשון

רקע משפחתי והיסטוריה משפחתית כפי שנתפסים על-ידי בני הדור השני

בבואנו לבדוק כיצד בני דור שני לחוזרים בתשובה מספרים את ההיסטוריה המשפחתית, נוכל לראות בחלק מהסיפורים תיקון ויפוי של התהליך ובחלק פשוט מספר הנכד כי אינו "מודע כלל" לתהליך או להיסטוריה המשפחתית.

הסיפורים מעלים סגנונות שונים של בתים:

1. בתים בהם שני ההורים חוזרים בתשובה.
2. בתים בהם אחד ההורים חוזר בתשובה והשני "מתחזק" כלשונם.
3. בתים בהם הסבים והסבתות חוזרים בתשובה בעקבות ההורים.

1. בתים בהם שני ההורים חוזרים בתשובה

מעצם המהות של סיפורי חיים, נפגוש סגנונות שונים של בתים, כשהמשותף לכולם, אי קיום מצוות, אף כי לעיתים מודגש בדיאלוג, * לצורך ההרמוניה, המצאותו של זיק יידישקייט. למשל סיפורו של עמישי, ששני הוריו "חוצניקים" (ילידי חו"ל), פעילים בתנועת הנוער בתו"ל העולים לארץ להגשמה בקיבוץ:

- במקור במקור, ההורים של אמא שלי זה מרוסיה ושל אבא שלי מפולין מגליציה.

* דיאלוג - השימוש במונח זה מופיע לאורך כל פרקי העבודה במקום השימוש במונח "סיפורי חיים".

- והם מבתים דתיים!

- לא, הם דור שני שעזבו את הדת. אמא שלי ילידת ארגנטינה, שם ההורים שלי הכירו. סבא וסבתא שלי מצד אבא שלי הם ברחו בעליה הליגאלית האחרונה מפולין. זה היה ב-1936, אני חושב, משהו כזה. ואז הם היגרו לארגנטינה. שם ההורים שלי הכירו, הם היו בתנועת נוער. - - - ההורים הגיעו לקיבוץ, א... הם היו, אבא היה מאד פעיל בנערותו, עד לעליה ממש, היה פעיל בתנועת נוער, שם בדרום אמריקה. בהתחלה ארגנטינה, אחר כך הבנתי שבכל דרום אמריקה, הוא היה פעיל מרכזי שם.

- הם לא התחנכו בבית דתי?

- לא, שניהם לא. בבתים חילוניים. כמוכן שבבתים חילוניים שהם... שלפני א... ששים שנה, אז יש גם הרבה...

למרות החינוך החילוני שקיבלו ההורים בבתיהם, נשמר זיק של מסורתיות. עמישי מחסס ומחפש את ההגדרה המתאימה בדיאלוג שלו לצורך ההרמוניה ומכנה זאת בהמשך "חמימת יהודית":

- הדור שלהם בודאי שהיה, הם היו יהודים חמים. החינוך היחודי והגאווה היהודית בצד של אבא שלי היתה מאד חזקה. לא שבצד השני הם היו אנשים פתוח רחניים. זה ענין של אופי, של אזורים, מרוסיה ומפולין. הטיפוס של ההורים של אבא שלי זה טיפוס של יהודים חמים כאלה, שאף על פי שלא שמרו מצוות היתה התמימות היהודית, הלב החם, וסבתא שלי היתה מדליקה נרות, היתה מכינה מאכלים מיוחדים לשבת, היה טעם של שבת. היינו באים אליה לשבת בקיבוץ. אז מבחינה זאת היה לנו איזה משהו, משהו.

אייל, שאף הוריו חוצניקים, מבליט בסיפורו את הצורך החזק של הסבים שלו לשמור על זיקה ליהדות בדרכים שונות, שלא כמו בארץ:

- ההורים שלי שניהם נולדו בבתים חילוניים, סבא שלי חזר בתשובה בגיל ארבעים. אבל אבא שלי כבר חונך עד גיל שבע עשרה, שש עשרה, בתור חילוני. חילוני עם זיקה קלה מאד למסורת. כי מבחינת א... לא שמרו על כשרות אפילו אצלם בבית. א... בעצם, אצל אמא שלי בבית היה יידישקייט הרבה. כלומר, סבא שלי הוא טיפוס מאד יידישאי טיפוס, בכל המובנים של המילה, גם בדיחות וגם... היה הרבה יידישקייט, הם למדו גם בבית ספר של יום א', בית ספר יהודי. זה כלשעצמו נתן הרבה קשר. בגלל שבחז"ל הענין של המסורת,

הענין של זיקה למסורת הוא משמעותי מאד גם בחיבור בכלל לאיזה שהוא משהו של יהדות, בניגוד לבארץ. אז שם גם הקשרים היו יחדות - ארץ ישראל, זה דברים שנקשרו תמיד ביחד. ו... הם ככה, זה מה שהוחדר בהם מבחינה יהודית. למדו קצת עברית, למדו תנ"ך, וכי'.

מחיבט מעט שונה מתאר כפיר היסטוריה ארוכת-טוות יותר. חשוב לו להדגיש את העבר המסורתי של סבא וסבתא רבת, על-מנת להסביר כיצד קרה שאביו אשר נולד והתחנך בקיבוץ חילוני, לא קיבל את "גזירת" החילון של הוריו ומתווכח על נושאי אמונה עם אביו כבר בגיל מאוד צעיר:

- הבית של סבא זה בית מסורתי כזה, אבא שלו היה מכין ילדים לבר-מצוה, בית ככה משכיל מסורתי כזה. הם עברו לרוסיה וחזרו לרומניה, אז סבא כבר גדל ברומניה. ולא היה לו רקע דתי, אולי היו מגיעים מדי פעם לבית כנסת, מסורתי ככה.

- שבת שמרו!

- לא, לא שמרו. אני לא יודע מה אצלו בבית. בבית של סבא וסבתא לא שמרו. הסבתא של אבא שלי ממש היתה דתית, ככה אני הבנתי מהסיפורים. היא גם היתה גרה בקיבוץ בשנים האחרונות שלה. היא גרה בקיבוץ. אבא שלי הכיר אותה בתור ילד. היא שמרה כשרות.

- עכשיו, מה אבא מספר? ממתני הוא זוכר את עצמו כמתעניין?

- ממתני שהוא זוכר את עצמו הוא היה מתווכח עם סבא. כאילו האמונה היתה אצלו מגיל קטן, וויכוחים מגיל קטן.

שלמה מתאר בית חילוני משני הצדדים כבר דור שני ובכל אופן מחפש "הצדקה" כביכול לרקע מסורתי, שבו יכלה אמו להיפגש עם מושגים כל שהם דרך הסבא שלה, שהיה אדם דתי:

- סבא וסבתא היו דתיים?

- לא, משני הצדדים לא. לא ההורים של אבא שלי ולא ההורים של אמא שלי. מצד ההורים שלהם, סבא וסבתא של אמא שלי, סבא שלה היה אדם דתי. אני לא יודע אם רב, אבל הוא היה אדם דתי. כבר בדור לפני, ההורים שלה, לא שמרו דברים מינימליים. אני לא זוכר דברים במסורת בכלל. אולי אצל ההורים של אבא. של סבא

שלי מצד אבא שלי, היו שם הולכים לבית-כנסת עם כיסוי ראש, אבל לא עקרוני,
דברים מינימליים.

שאל מהסס מעט בדיאלוג שלו עם העבר ובותר להדגיש את החינוך "השורשי-ישיבתי" של סבו, כדי
לחסביר את החיבור החיובי עם הסבים החילוניים הגרים עד היום בקיבוץ:

- אני חושב שסבא וסבתא שלי הם מאד כיבדו את מה שההורים שלי עשו. וסבא שלי...
סבא שלי הוא גם, הוא מאד שורשי, והוא גם גדל בישיבה, בבית דתי, למד ב'חדר'. אז
הוא... אני חושב שהוא קבל מאד את מה שאבא שלי עשה. הוא... בגילו, הוא לא יכל
לחשוב על דבר כזה. הוא חי כל השנים בקיבוץ וזה... אבל אני חושב שהוא לקח את זה
מאד יפה. אני מאמין שהרבה אנשים היו בשוק קצת.

שאל מנסה בדרכו לחסביר, מדוע סבו המבוגר כבר, אינו יכול אף הוא, לחזור בתשובה, למרות יחסו החם
לתהליך שעשה בנו.

בין הסיפורים נמצא גם סגנון כמו של רעיה, המתרצת את הגורמים לחילון המשפחות של אביה ואימה
בשינויי מנטליות ובצורכי השעה:

- אמא באה מבית דתי, מרוקאים, אמא נולדה עוד במרוקו, הגיעה לארץ א... ילדה בת
שנתיים. אז זה לא, זה יותר ממסורתי, זה בית דתי, מרוקאים.
- והיא למדה בבית ספר חילוני או דתי?
- אני חושבת שבבית ספר חילוני. כל האחים, כולם נהיו חילונים. במשך הזמן, יש לה
אחות שהיא חזרה בתשובה והיא חזרה בתשובה. אבל כל האחים נהיו חילוניים. הבית
עצמו, ההורים, אני חושבת אולי זה גם היום מנטליות של אז. ז"א ההורים באו
ממרוקו והם עדיין המרוקאים והילדים כבר צברים, וצברים אז זה יותר להיות א...
ליברלי. - - - ההורים של אבא, סבא וסבתא, הם באו מבית א... גם סבתא, כן, הם באו
מבית דתי. כשהם עלו לארץ, אז היתה תקופה ש... מי שעלה לארץ הוא נהיה, מה זה
נהיה, הוא חילוני, אין זמן ל... קיום מצוות, לאורח חיים דתי. מה בדיוק עבר להם
בראש אני...

ניכר כי רעיה מתלבטת בהגדרות המתאימות לתהליך שעברו הסבים והסבתות שלה.

ליעקוב חשוב להדגיש את הרקע התרדי של הסבים והסבתות שלו, כ"הצדקה" כביכול לחזרה בתשובה של החורים, וכל התחליך של החילון היה כלשונו "ירדה" - לצורכי שעה של שירות באצ"ל:

- א... סבא שלי מצד אבא שלי היה נטורי-קרתא.

- איפה חל השינוי?

- איפה חל השינוי? בזמן בגין, באצ"ל, כן. סבתא שלי גם היתה מבית חרדי לחלוטין, בית חסידי והכל. ובאיזה שהוא שלב, אני לא יודע בדיוק מה היה, אבל היא "ירדה".
הם הכירו כמו שהבנתי באצ"ל, ככה הבנתי.

גם יפתח כמו יעקוב מדגיש את הרקע הדתי של הסבים והסבתות משני הצדדים. יפתח מתאר בצורה ציורית ביותר מחזות מסורתיים מבית הסבא והסבתא מצד אבא, המלווים אותו עוד מתקופת היותם חילוניים, בילדותו. סיפורו מאוד מתון, רגוע ומשובץ בחפסקות רבות שמקורן בנסיונו לדייק בפרטים המועלים מזכרונות רחוקים:

- סבא וסבתא שלי שמרו א... שמרו כשרות, סבא שלי, התמונה שאני זוכר את סבא שלי, הוא נפטר כשהייתי בן תמש, משהו כזה, עוד כשהיינו חילונים, כן. אז אני זוכר אותו ככה עם א... ספר כזה, והוא אומר תהלים. אני זוכר שאחרי הפטירה שלו ראינו את הספר תהלים שלו. הוא היה מתפלל במנין שלוש פעמים. זאת אומרת הוא היה... הם היו משפחה דתית. אני זוכר שידעתי שאצל סבא וסבתא שומרים בשר וחלב. אבל... שום דבר, אבי לא ידע כלום. אני חושב שהוא אמר לי שהוא אף פעם לא ראה ספר תורה מימיו. ממש כלום.

ועל הסבא והסבתא מצד אמא החיים עד היום בקיבוץ חילוני בחר יפתח להרחיב בסיפורו ולהדגיש את העבר הדתי שלהם ואת מנהגי היידישקייט הנקוטים בידיהם כיום, גם כבמעין "הצדקה" לחזרת החורים בתשובה:

- הסבא שלי היה ממש ממשפחה די חזקה, ורק שלחו אותו לגמנסיה. הוא למד ב... בבית ספר א... גויי שם ו... שלחו אותו לגמנסיה ואחרי זה הכשרה ציונית, וככה הוא עלה. ו... אבל בתור ילד הוא תמיד סיפר לנו ש... איך ש... הם ממשפחה של כהנים, איך שהוא עשה 'ברכת כהנים' והיה להם מאפית מצות. ז"א גם ראיתי תמונות, כולם עם כיסוי ראש, כל האחים. וגם מצד א... הסבתא שלי, אז גם כן א... האבא היה א...

האבא והאמא היו דתיים. למשל, אח שלה למד ב'תלמוד תורה' בתור ילד. אבל שמה היה יותר... זאת אומרת, הם היו קצת יותר חלשים, משפחה יותר חלשה. אבל א... גם כן, היה להם, זאת אומרת, סבתא שלי ידעה מה זה כשרות, למשל, אני חושב שעד היום היא מדליקה נרות לכבוד שבת עם הפמוטים של אמא שלה, עם הפמוטים של אמא של אמא שלה. בתשפעת אמא שלי היא התחילה.

לעיתים מצאנו בסיפורים של בני הדור השני תיאורים של תופעות התנכרות לכל רקע מסודתי, אם מתוך חוסר ידיעה ואם אפילו מתוך עקרון. יפית בחרה לתאר את התופעה כ"מדחימה" בלשונה:

- מה שמדהים היה אצל ההורים שלי, שאבא שלי במיוחד ואמא שלי גם כן, הם אנשים שלא ראו מעולם שולחן שבת, הם אנשים שלא ראו מעולם בית כנסת, מעולם, הם לא ידעו מה זה, הם לא ידעו על מה מדברים אתם בכלל. כלום כלום כלום. חינוך חילוני לחלוטין.

ובתיאור ההיסטוריה של הסבים והסבתות משני הצדדים, מתארת יפית מצב של חילוניות עקרונית מתוך כוונה, בעקבות דור ההשכלה, ומבליטה עד כמה סבתא כעסה תמיד על החזרה בתשובה של תוריה וניסתה להאחז בהתנהגות ה"כופרת" של אביה בעבר, כדי לשמר את החילוניות שאליה היא חינכה אותו:

- מצד אמא שלי הם ניצולי שואה. ההורים של אמא שלי. סבא שלי ז"ל הם היו כבר משפחה משכילה לפני השואה. כבר הנשים הורידו את כיסוי הראש לפני השואה. מהצד של אבא שלי הם באו מרומניה. ושם, בכלל היהדות שם לוטה בערפל, אני לא יודעת מה בכלל הלך שם מבחינת יהדות. הסבים, הם סבלו רדיפות מהרוסים. אבל את השואה עצמה לא... אבל שם ממש על יהדות, אף פעם לא קראתי ספרות שמישהו כתב מיהודי רומניה. אני חושבת שאני עוד אחקור את הנושא הזה על יהדות רומניה. אף פעם לא... הם ידעו כן הרבה דברים. היא ידעה הרבה דברים סבתא שלי, ודוקא בגלל זה היא התנגדה מאד. היה לנו מאד מאד קשה אתה לאורך כל הדרך. היא כעסה מאד. היא אמרה תמיד על אבא שלי: 'הוא אף פעם לא רצה ללכת לבית כנסת, ותראו אותו היום'. על אבא שלי היא אמרה.

עד כאן ראינו כי תהליך ה"רה-ביוגרפיה" מזמן לבני הדור השני, ששני הוריהם חוזרים בתשובה, הזדמנות לדיאלוג עם העבר תוך בחירה בדרכים שונות לתאר ולהצדיק את עברם החילוני של הוריהם, תוך ניסיון להבליט את הזיק היידישקיאטי ואפילו אם הוא נמשך אל הדור השלישי או הרביעי.

בתת-פרק הבא נראה כיצד בני דור שני, שאחד ההורים חוזר בתשובה והשני "מתחזק", בוחרים להציג את עברם.

2. בתים בהם אחד ההורים חוזר בתשובה והשני "מתחזק"

תופעת הגימוד של הרקע המשפחתי וההיסטוריה המשפחתית בקרב בני דור שני לחוזרים בתשובה, כשאחד מההורים חוזר בתשובה והאחר "מתחזק" כלשונם, עולה בסיפורים. מצד אחד קיימת הבלטה של הקשר עם המשפחה המסורתית ממנה בא ההורה "המתחזק" ומצד שני אי-דיעה מופגנת של ההיסטוריה וקשר מועט ביותר עם המשפחה של ההורה שהוריו חילוניים. שחר מתייחס יותר אל הזמן העכשווי, אל ההווה ופחות מתעמק או יודע על הרקע המשפחתי מהצד של אמא, שהיא בת קיבוץ חילוני. הוא מתאר את הדילמות של הסבא הקיבוצניק ובעצם מסתפק בכך שיש ספר על המשפחה:

- סבא שלי מצד אמא בשבילו למשל נורא מכה. אי אפשר לדעת מה יותר מכה בשבילו, אם הבת שחזרה בתשובה או הילדים שלו שהם עזבו את הארץ שהוא כ"כ עבד עליה קשה ונלחם עליה. נראה לי יותר קשה לו שהילדים שלו עזבו את הארץ מזה שהבת שלו חזרה בתשובה - - - סבא וסבתא שלי נולדו בפולין, נראה לי. יש על זה ספר, כתבו על זה ספר.

יתכן ששחר בחר לא להתייחס אל העבר החילוני של אמו, בבחינת צמצום חלקים כושלים, כי מאידך את ההיסטוריה של אביו אשר קיבל חינוך מסורתי הוא מכיר ומספר לפרטי פרטים:

- ואבא, אני מבנה ששני הוריו באים מבתים דתיים.
 - כן, שני הוריו באים מבתים דתיים. פה אני יודע יותר, כי אנחנו מדברים יותר, נמצאים אצלם יותר, אצל ההורים של אבא.
 - מה אתה יודע על ההורים של אבא?
 - הם ילידי גרמניה. הם ברחו לפולין ואחרי זה לצרפת בזמן מלחמת העולם השנייה. הוא גם שרת במלחמת העולם הראשונה. סבא שלי הוא מבוגר, שבעים ומשהו, שמונים אפילו. זהו והם ברחו לצרפת, והוא שרת בצבא הצרפתי. אז הוא נשבה בשבי הגרמני. בזמן הזה אני בטוח שלא היתה לו אפשרות לשמור מצוות, אבל הוא נשאר פחות או יותר מאמין. ויש לו סיפור נורא מעניין איך הוא ברח שם מהשבי הזה. הוא עשה שם כל

מיני תאטראות של בובות ויצר כל מיני דברים שם. עד היום הוא יוצר כל מיני דברים.
זהו, אז אחרי המלחמה הם הגיעו לארץ, גרו בכפר-בתיה ליד רעננה.

משה שאימו מבית מסורתי (אף כי החינוך שקיבלה היה בבתי-ספר חילוניים) ואביו בא מבית חילוני לחלוטין, בוחר להתייחס לבית החילוני של אבא בהגדרה קיצונית מעט:

- אבא שלי בא מבית לגמרי לא בכיוון של דת בכלל. לא יודע אם דוקא ממניעים אידיאולוגים, פשוט לא הכירו כל כך. הוא גר ב... נולד בגליל התחתון במושב, באזור כפר-תבור שם. אז הם לא ידעו יותר מדי, פשוט הם היו די "מנותקים". אמא שלי באה מבית דתי, בית מסורתי.

הדגש על הבית המסורתי של אמא, בא לידי ביטוי ביחסו החם של משה אל הסבתא מצד אמא (את הסבא מצד אמא משה לא הכיר כי הוא נפטר לפני הוולדו). משה מאוד מעריך את הסבתא מצד אמא ומאוד קשור אליה. הוא מתאר אותה במלים חיוביות וחמות תוך בירור קפדני של המלים כדי לתאר את מהות הקשר:

- ז"א סבתא היתה הסמן הימני.
- היו עולים אליה לרגל להתייעץ אתה?
- לא רק להתייעץ אתה. היו... היא היתה... כן, היא היתה... היא החלק היחיד של המשפחה, אני חושב, החלק הדתי היחיד של המשפחה, בעצם, חוץ מאתנו, במשפחה המצומצמת.

בקטעים שתוארו בתת-פרק זה ניכר כי המספרים בוררים את זכרונותיהם ובותרים להבליט מהעבר את האירועים המתאימים לשאיפותיהם, ולצמצם אירועים אחרים שאינם מתאימים להם בהווה לקראת העתיד.

בתת-פרק הבא נבחן את סיפוריהם של בני דור שני, שהסבים והסבתות חזרו בתשובה בעקבות התזרה בתשובה של ההורים.

3. בתים בהם הסבים והסבתות חוזרים בתשובה בעקבות ההורים

במשפחות ששני ההורים חוזרים בתשובה והסבים של אחד ההורים חזרו בתשובה או של שני ההורים כאחד, נמצא שוב את תופעת הגימוד של הרקע המשפחתי וההיסטוריה המשפחתית של ההורה החוזר בתשובה שהוריו לא חזרו, והבלטה רחבה ועשירה של הרקע המשפחתי וההיסטוריה המשפחתית, של ההורה החוזר בתשובה שהוריו חזרו בעקבותיו.

תיאורו של שחל מתייחס אל בית הורי האבא והאמא כאחד. אולם שחל בוחר (בלשונו המצומצמת כמתבגר צעיר), להרחיב יותר על בית האם, שכן הסבא והסבתא מצד אמא חזרו בתשובה בעקבותיהם:

- אבא שלי מקיבוץ א... יש סבתא אחת מהצד של אבא, שהיא עדיין בקיבוץ, ויש לאבא שלי עוד שלושה אחים בקיבוץ - - - וזהו... ההורים של אמא שלי נפטרו. לאמא שלי יש שתי אחיות שגם חזרו בתשובה, ההורים של אמא שלי הם גרו בחיסיפין. וזה הכל בעקבות אמא שלי. ו... זהו, המשפחה של אבא שלי חילונית, כולם חיים בקיבוץ.

- אתה מכיר את סבא וסבתא מצד אמא כבר כאנשים דתיים?

- כן. אבל א... אני חושב שהם תמיד היו יותר דתיים ולא ממש התנתקו מהדת. הם לא היו דתיים ממש, לא שמרו שבת, אבל מבחינה רוחנית הם תמיד היו דתיים. הם אפילו קצת שמחו ולא היה להם בעיה, וגם יותר מאוחר חזרו לזה.

- מאיזה ארץ הם?

- אמא שלה מצרפת ואבא שלה מיוגוסלביה. הם הכירו בארץ. ולא שמרו מצוות. סבא שלי כן קיבל חינוך דתי וסבתא שלי לא. ועד היום יש לה שני אחים בצרפת. ואני חושב שסבא שלי היה בן אדם מאד דתי כזה, מאד רוחני, כתב ספרים, הוא היה איש חינוך.

הוא לא היה מנותק מזה.

שחל מדגיש בסיפורו, את העבר הרוחני "החיובי" של הסבא, שחזר מאוחר יותר בתשובה בעקבותיהם ומצמצם את העבר הביוגרפי "השלילי" של החלק הקיבוצי החילוני.

שרית יודעת ידעה אובייקטיבית מאוד ושכלתנית, שהסבים מהצד של אבא הגיעו כחילוניים לארץ:

- א... אני חושבת שלאבא... סבא וסבתא שלי הגיעו כחילונים לארץ. הם עלו לארץ

ב-1936. אבא שלי נולד בארץ... לא עשיתי אף פעם עבודת "שורשים" לצערי הרב.

שרית כאילו מתנצלת, על-ידי היסוס וברירת מילותיה, על כי בעצם לא טרחה כלל לבדוק עם סבתא את עברה, "שורשים" כלשונה. היא בהחלט מרוצה ומסתפקת בהיכרות שלה עם סבתא אשר בהמשך חזרה

בתשובה בעקבות הוריה. את סבא שרית כמעט אינה זוכרת. הוא נפטר לפני שנים רבות, עוד בשלב החילוני של הסבים ובאותה מתכונת של "חוסר התעניינות", שרית בוחרת לא להרחיב אלא להתמקד בקשר ובידיעות שלה על סבתא החוזרת בתשובה:

- לא סיקרן אותך לדעת אם היא היתה מבית דתי או לא?

- לא. כשאני הכרתי אותה היא כבר היתה דתית.

- כשהיא הזרה בתשובה.

- כן. מאד דתית, היא היתה הולכת עם כיסוי ראש. אשה מדהימה, ממש. עכשיו,

כשאני משחזרת, אני מאד מבינה איך אבא שלי יצא כזה. היתה מאד טובה כזאת

וממש, סבתא טובה. כאילו א... מאד רוחנית, תמיד היא היתה מדברת כזה בעדינות.

רונית בוחרת להדגיש את מעט המסורתיות שהיתה נהוגה בבית אביה, כי זה בסופו של דבר החוט המקשר והמאפשר לגיטימיות לחזרה בתשובה של הסבים והסבתות בעקבות הוריה. כאן נפגוש שיחזור של סיפור החיים בצורה הרפתקנית משהו:

- אבא שלי הוא ממשפחה מסורתית מאד חלשה. סבתא שלי וסבא שלי הם נולדו

דתיים, והם כבר לא חינכו את אבא שלי בדרך היהדות בכלל. הם היו רק עושים את

החגים, אני לא יודעת מה היו עושים שם בדיוק. היו הולכים לליל הסדר ואחר כך

חוזרים במכונית. משהו כזה. סבתא ילידת צפת, דור שביעי, נדמה לי. ו... סבא נולד

בדמשק, לא, כן, בדמשק, והוא ברח לארץ לבד. הוא איך שהוא התגנב לארץ בגיל

צעיר. פעם, בתקופה של התורכים, ארץ ישראל וזה היו ביתד. לא, זו היתה אותה

מדינה. אז א... היו באים יהודים לעבוד שם בדמשק, מישראל, ואז יום אחד הוא

התחבא באיזו משאית והגיע לארץ. משהו כזה. בכל אופן, כשהוא בא לארץ הוא היה

באחד הישובים, והיה נוטר, זה מה שהוא סיפר לי. הוא הכיר את סבתא שלי בצבא.

ויותר מאוחר התחתנו ובאו לגור פה בת"א. אבא שלי נולד פה, למד פה בבי"ס חילוני

ממש. אורח החיים בבית כבר היה חילוני, אבל היו מזכירים את החגים.

ובסופו של תהליך מתארת רונית כיצד כל המשפחה הסבים והאחים של אבא חזרו בתשובה בהשפעת ההורים שלה.

בתיאור הרקע המשפחתי בחרה דבורה להרחיב על סיבות החילון של הסבים והסבתות בעבר וכיצד קרה התהליך שדווקא הסבתא ש"הורידה" את סבא מהדת היא היום התרדית יותר:

- סבתא שלי היא, היום היא דתיה...

- בזכות הבנות שלה?

- כן, אבל היא ממש חרדית מצד אחד. מצד שני יש לה טלויזיה בבית. היא לא חרדית כמו אמא שלי, אבל היא חרדית. וסבא שלי הוא פחות דתי מסבתא שלי. אבל א... סבא שלי בא מבית חרדי, זאת סבתא שלי שכאילו הורידה אותו מהדת. סבא שלי עוד היה לו את הניצוץ הזה, כשהוא התחתן עם סבתא שלי, היא הוציאה את זה ממנו בכלל. והיום כשסבתא שלי תוזרת אז סבא שלי הרבה פחות. מצד שני לסבא שלי יש את האמונה הפשוטה הזאת, של פעם, של הבית. זה תהליך מאד אטי שהוא אפילו עד עכשיו לא לגמרי. סבתא שלי עברה איזו שהיא תאונה אז היא התחילה להתפלל אחרי זה מנחה, כאלה דברים.

- היא הפכה את הבית לבית כשר?

- כשר היה אחרי שהבנות שלה חזרו בתשובה, היא רצתה שהן יאכלו אצלה והיא התחזקה יותר, אבל היא התחילה כבר בגלל שהבנות חזרו בתשובה. היא רצתה שהן יבואו. היא הכניסה כשרות.

בתיאור הרקע המשפחתי כפי שדבורה מתארת, יש התמקדות על התהליך האיטי של ההתחרדות, בבחינת פתרון דיאלוגי "רה-ביוגרפי" לנושא המביך של עבר חילוני.

רננה מתארת בציוריות רבה וללא חשש את תהליך החזרה בשאלה של סבתא מצד אבא, שהחל כבר בילדותה של הסבתא:

- בתור ילדה היא כבר היתה שונה מהמשפחה קצת. זאת אומרת, היא הלכה לבית יעקבי וזה היה נקרא שהיא לא בסדר, כי שם הבנות לא הלכו בכלל לבית ספר, הבנות היו תמיד בבית, והן היו הרבה יותר סגורות. היא תמיד היתה מספרת שהיא היתה קוראת ספרים בלי שאף אחד יראה, וזה. הם היו מאד קשוחים, לא מתפשרים. וזהו, אז... אחרי השואה היא נהייתה חילונית לגמרי.

כמו כן מרחיבה רננה על הרקע המשפחתי של אמה, שלמרות שהבית היה חילוני, בכל אופן ראתה משתו:

- אה... היא מבית חילוני לגמרי היתה. ההורים שלה, אמא שלה באה מגרמניה. היא היתה מבית ליבראלי כזה, מאד רפורמי. הם היו הולכים לבית כנסת, אבל נסעו בשבת והיו מעשנים. הם מאד התנהגו כמו הגויים כבר. זהו, אמא שלי חיה לגמרי תמיד כמו חילוניה, אבל גם כן חיה לה... אבא של סבתא שלי, הוא היה חי אצלם בבית. זאת אומרת, סבא של אמא שלי, הוא היה דתי. זאת אומרת, הוא הרי האבא הרפורמי הזה, אבל היא אומרת שהוא כל שבת עשה קידוש. אז היה להם בעצם בבית כל שבת קידוש. הוא היה מניח תפילין כל בוקר. היא מספרת שבתור ילדה היא גדלה כמו חילונית לגמרי, בית ספר חילוני והכל, אבל תמיד היא אהבה, אם היא היתה קמה מוקדם ככת, בשש בבוקר, היא היתה רואה אותו עם התפילין והיתה תמיד נורא אוהבת את זה.

רננה בחרה לתאר בצורה כל-כך מפורטת, שכן הרקע החילוני הביא למרות הכל בסופו של דבר, לתוצאה החיובית מבחינתה, כששני זוגות הסבים החילוניים, חזרו בתשובה בעקבות הוריה והם כיום דתיים לכל דבר:

- משני הצדדים הם בעצם היום דתיים, שומרי שבת לגמרי, כשרות. זה לא היה חזרה בתשובה דראסטית, זה היה לאט לאט. הרי בהתחלה הם רק א... רצו שנוכל לבוא אליהם ולאכול אצלם, אז הם עשו לנו שיהיה לנו קצת כשר. הם רצו שנובא לשבתות, אז היו צריכים לשמור. אבל לאט לאט יותר ויותר. זה לא... אני לא זוכרת מעבר של חזרה בתשובה אצלם. היום הם שניהם שומרים שבת, כשרות, הכל כשר, שני הסבים שלי מתפללים, הולכים בשבת לבית כנסת.

בסיפורים שבתת-פרק זה ראינו, ארגון מחדש של האירועים, המצבים והתנאים מהעבר, כדי שיתאימו לשאיפות ולרצונות לעתיד של המספרים.

4. סיכום ודיון

בפרק זה בחנו כיצד בני דור שני לחוזרים בתשובה מספרים את ההיסטוריה המשפחתית שלהם. ראינו כי ההנמקה של העבר, ראשיתה בשינוי התנהגות של תורה בתשובה בהווה, בבחינת פתיחת דף חדש מעתה ולהבא, תוך שיקום ביוגרפי מלא, המאפשר לתקן ולפרש מחדש או לייחס משמעות חדשה להיסטוריה האישית-משפחתית.

ראינו כי על-מנת לעצב תדמית חדשה חיובית צומצמו חלקים כושלים בביוגרפיה ההיסטורית האישית-משפחתית שלהם.

כך למשל בקרב בני דור שני, **ששני הוריהם הזרים בתשובה** מצאנו ביטויים שונים עם הדגשים אישיים שונים. ניכרת הבלטה של הגישה המאזכרת בחום ובהדגשת יתר את המסורתיות והחינוך הדתי או היידישקייט אצל הסבים והסבתות, גם אם הוא רחוק (דור שלישי או רביעי). ביטויים כמו "חמימות יהודית", "בית משכיל מסורתי כזה", "סבא מאד שורשי", "יותר ממסורתי" ותיאורים ציוריים מאוד של מנהגים מסורתיים, כמו קריאה יום-יומית בספר תהילים, הדלקת נרות שבת, שמירת כשרות ואפילו תיאורי זכרונות של ריח האוכל בשבת. מאידך, לא מצאנו מחיקה של העבר החילוני, וגם לא פיתוח בתיאור של העבר הזה. עצם התהליך של סיפור על העבר, מאפשר לכל אחד מבני הדור השני, ששני הוריו חזרו בתשובה, בדרכו שלו, לייחס משמעות חדשה להיסטוריה המשפחתית. אף לא אחד מבני הדור השני מתח ביקורת או מתק את העבר של משפחתו. התיאורים הם בדרך-כלל מאוד אינפורמטיביים ומציגים מהלך חיים נסיבתי בדרך-כלל, כשכל אחד מהמתארים אמנם שייך להם, אבל לא מרגיש משויך ולא מזוהה איתם. מהלך חיים הכרחי, במונח מסוים, שבסופו של דבר הביא לתוצאה החיובית מבחינתם. מצאנו נסיונות מגוונים ושונים ל"הצדקת" העבר החילוני של ההורים, אם בגלל צורכי שעה כמו הקמת קיבוצים, הצטרפות לשורות האצ"ל, עלייה לארץ ושינויים במבנה המשפחתי המסורתי ועוד כהנה.

מאידך בקרב בני דור שני **שאחד מההורים חזר בתשובה והשני מתחזק**, קיימת העדפה ברורה בבחירה היכן להרחיב והיכן למעט. יש נטייה לצמצם בתיאור החלק של ההורה החוזר בתשובה ובעברו החילוני, ולהרחיב בביוגרפיה של ההורה המתחזק ובסעיף המשפחתי המסורתי. בקבוצה זו מצאנו, כדברי קדושין (1938), פירוש סלקטיבי יותר של האירועים מהעבר, כדי שיתאימו לשאיפות ולרצונות לעתיד. כיוון שחלק מהמשפחה מסורתית, הבחירה הסלקטיבית באה לידי ביטוי בתיאור של החלק הזה של המשפחה, דבר המקל ומצמצם את הדיסוננס ההיסטורי הקוגניטיבי, ועל-ידי כך השיגו בני הדור השני שבקבוצה זו הרמוניה גדולה יותר בין כישלון העבר לתקוות לעתיד. זו גם הסיבה שהם בחרו לצמצם חלקים כושלים בהיסטוריה האישית המשפחתית ולהרחיב חלקים משוקמים.

פגשנו בתיאורים ביטויים מעט חריפים על החלק החילוני שבמשפחה כמו: "סבא שלי בשבילו נורא מכה", או "הם היו די מנותקים" ועוד כהנה. מאידך לצורך התיאור של החלק המסורתי שבמשפחה מגייסים בני הדור השני הרבה אמפתיה ומתארים מערכת יחסים מאוד חמה, פתוחה ואף מצהירים שכאן הם יודעים יותר ומכירים יותר את העבר של המשפחה.

בסיפוריהם של בני הדור השני אשר הסבים והסבתות חזרו בתשובה בעקבות ההורים, ניכר הפתרון הייחודי-ביוגרפי לנשוא המביך של העבר החילוני. בקבוצה זו נראה את שילוב שתי הקבוצות הראשונות. אלה השייכים לקבוצה הראשונה, עוסקים פחות בצמצום החלקים הכושלים בביוגרפיה ההיסטורית האישית-משפחתית שלהם, שכן בסופו של דבר נוצרה הרמוניה מלאה בין ה"אני" החדש שפניו אל העתיד לבין ה"אחר" שהיה בעבר כושל, על-ידי כך שחלה התקרבות כמעט מלאה ולעתים מלאה בין עבר הווה לעתיד. מאידך, אלה השייכים לקבוצה השנייה, הם בדרך-כלל כאלה שרק צד אחד של הסבים תור בתשובה בעקבות ההורים. לכן מאותן סיבות שדובר בהן לעיל, הם עסקו בגימוד הרקע המשפחתי וההיסטוריה המשפחתית של ההורה החוזר בתשובה שהוריו לא חזרו, והפליגו בתיאורים חיוביים ועתידי ציוריות של הצד שחזר בתשובה, שכן באופן הזה נוצר דימוי הרמוני וחיובי של בן הדור השני בעיני עצמו ובעיני סביבתו התברתית.

בפרק זה עסקנו בשאלת הרקע המשפחתי וההיסטוריה המשפחתית כפי שסופר על-ידי בני הדור השני. בהמשך יעסוק הדיון בתיאור של מהלך החזרה בתשובה של ההורים וההתייחסות התברתית והאישית אל התהליך.

פרק שני

מהלך החיים של ההורים החוזרים בתשובה, הסביבה החברתית וקבוצות השתייכות, כפי שמספר בן הדור השני

הפרק הקודם עסק בפירוש שנותנים בני דור שני בסיפוריהם, להשפעת הרקע המשפחתי וההיסטוריה המשפחתית החילונית עליהם. בפרק זה נפרס היבט נוסף, שנותנים בני הדור השני לתהליך התשובה של חוריהם, כפי שהם תופסים אותו מההיבט האישי, ועל השפעותיו של התהליך על מהלך חייהם.

נקודת המוצא בניתוח סיפורי החיים בפרק הנוכחי הוא המושג חזרה בתשובה. לפי הרב קוק (1979), בתשובת היחיד פתח לתיקון עצמי, להרמוניה, למציאת האדם את עצמו ולהתמודדותו עם המציאות ולא לבריחה מהאני (פרויד, 1964). בתשובה, ניתן לאדם להתייחס אל עברו כאל חלק מתהליך, תוך שילוב הזהות הקודמת בזהות הנוכחית ללא התנתקות ממנה (גנץ והריסון, 1978).

לפי רוטנברג (1994), תמציתה של החזרה בתשובה, בחזרה אל הקולקטיב על דרך הדיאלוג של פירוש מחדש עם העבר האישי שאליו חוזרים. הצלחת החזרה הביתה אל הזהות הדתית הקולקטיבית כרוכה באפשרות שתהליך הזה-סטיגמה לחטאי העבר החילוני, יהיה חזק מספיק כדי להתקבל על-ידי הקולקטיב שאליו שבים. ההנמקה "הרה-ביוגרפית" של העבר, ראשיתה בשינוי התנהגות של חזרה בתשובה בהווה, והיא הופכת למכשיר הסיבתי באמצעותו העבר משתנה למעשה ומוגדר מחדש.

בפרק זה נדון ברובד נוסף של פרשנות הנחקרים. נעבור לבדיקת הקשר בין ההיסטוריה המשפחתית לבין רצף החיים של החזרה בתשובה. השאלה המרכזית, אם כן תהיה, כיצד מתואר מהלך החיים של ההורים החוזרים בתשובה, בסיפורי החיים של בני הדור השני אשר נולדו בעל כורחם, אל מצב נתון, או כמעט נולדו (היו ילדים קטנים). נבחן את הסגנונות השונים של החזרה בתשובה ואת סוג הפרשנות שהם מקבלים. הניתוח יעמוד גם על היבט דיאלוגי נוסף, של משמעות הקשר בין סגנון החזרה בתשובה לסביבה החברתית כפי שנתפסת על-ידי בן הדור השני.

המחקר העלה שני סגנונות של חזרה בתשובה*:

(א) חזרה בתשובה בסגנון "הכיפות הסרוגות".

(ב) חזרה בתשובה בסגנון ה"כיפות השחורות".

בכל אחד מהסגנונות הללו נמצא רובדים נוספים:

(1) בני דור שני שנולדו לתוך הסיטואציה של חזרה בתשובה.

(2) בני דור שני שכמעט נולדו (היו ילדים קטנים בני 3-5) ובעצם חוו את תהליך החזרה בתשובה של הוריהם.

(3) סביבה חברתית - דמויות משמעות וקבוצת השתייכות.

א. חזרה בתשובה בסגנון "הכיפות הסרוגות"

א.1 בני דור שני שנולדו לתוך הסיטואציה של חזרה בתשובה

הפרשנות הדומיננטית למהלך החיים של הורים החוזרים בתשובה, העולה מסיפורי החיים של בני דור שני

אשר נולדו לתוך סיטואציה החזרה בתשובה עוסקת בכמה היבטים מרכזיים, שעלו בסיפורי החיים: **

(1) בהיבט של החזרה אל הקולקטיב והמעטת העבר.

(2) בהיבט של חזרה בגלל תחושת חוסר.

(3) בהיבט של חזרה על רקע של מלחמה.

(4) קבלת החזרה כמובנת מאליה, וחוסר התענינות בסיבות ובגורמים לחזרה.

1.1 חזרה אל הקולקטיב תוך המעטה של העבר

בקרב בני דור שני מסגנון "הכיפות הסרוגות", שנולדו למצב של חזרה בתשובה, נראה נסיון להגדיר את

החזרה בתשובה כדבר שכולם בעצם תמיד עושים. תהליך שלמעשה אינו דבר חריג ובכך מנסה בן הדור

השני לטשטש את השונות של מצב משפחתו לעומת משפחות דתיות מדורי דורות. שחר למשל נוקט בגישה

זו ולדעתו:

* חשוב להעיר כי הכינויים שניתנו כאן לסגנונות המתוארים, הם לצורך ההבחנה בלבד.

במונח "כיפות סרוגות" - הכוונה לציבור הדתי לאומי, מזרחניקי.

במונח "כיפות שחורות" - הכוונה לציבור הדתי חרדי יותר.

** ההיבטים (קטגוריות), שנבחנו כאן, נבחנו על פי מרכזיותם בדברי המרואיינים. לטעמי כחוקרת הם סווגו כמרכזיים בתפיסת הסיבות לחזרה בתשובה של החורים. עם זאת יתכן לסווג קטגוריות נוספות.

- כל החיים זה חזרה בתשובה, כל אדם בעצם חוזר בתשובה. - - - כולנו צריכים לחזור בתשובה. אחד חוזר מפה לפה, ואחד צריך לחזור מפה לפה. חזרה בתשובה זה תהליך לכל החיים.

לכן כלל לא פלא ששחר מעריץ ומכבד את אביו על אופי החזרה בתשובה שלו, שהיא מאוד לא פשרנית ואף נרמז בין השיטין על מהלך חיים של חזרה בתשובה מאוד קשוח ולעיתים אף מעיק. ועם הכל, שחר שמח על כך:

- את אבא שלי למשל, אני מאד מעריץ ומכבד. יש לי כמה בעיות עם הדרך שלו, אבל איך שהוא הולך בדרך שלו אני מאד מעריך ומכבד. הוא הולך ישר עם הדרך שלו, הוא לא מנסה לפזול כמו שהרבה עושים.

גם בתיאור של צבי יש נקודות התחברות אל הקולקטיב, בנקודות מאוד משמעותיות בחייו של יהודי החוזר בתשובה. צבי מתאר בהיסוס רב ובבחירת מילים מאוד דקדקנית, את תהליך החזרה בתשובה של אביו, כחיפוש זהות שהיה מורכב משלבים של התקרבות מסוימת בעקבות קבלת התפילין בגיל בר מצווה, התרחקות והתקרבות מחודשת בעקבות פציעה במלחמה, עד לשלב של חזרה בתשובה מלאה:

- במושב עשו טקס בר-מצווה, ונתנו להם תפילין. אז פתאום היתח קליטה כאילו... אני יהודי, כן. - - - מה זה אומר מבחינתי הקטע שאני יהודי. ו... אז גם... הוא למד מהתנ"ך ו... זה דחף אותו לחפש את הזהות שלו. אחרי זה... כשהוא היה בבית הבראה, אחרי הפציעה, הוא ראה שהשד לא כל כך נורא, ודתיים זה לא איזה מפלצות אוכלות אדם, אז א... אז היה מעין הסיוס של המהלך ההוא.

כאמור, הפירוש ה"רה-ביוגרפי" מאפשר לגמד את העבר החילוני על רקע החזרה בתשובה בהווה. יש מבין בני הדור השני "המתקנים" את העבר, על ידי כך שהם מדגישים במהלך התיאור שלהם כי הוריהם הרגישו דתיים כבר מגיל ילדות. כפיר מספר כי:

- אבא, תמיד שאומרים לו לספר, אז הוא לא מבין את הבקשה, כי אצלו זה היה מאד טבעי. ממתי שהוא זוכר את עצמו. סבתא שלי אומרת שהוא היה מתווכח עם אבא שלו אם יש אלוקים או אין אלוקים, כן תורה לא תורה. מגיל אפס. הוא לא סיפר פרטים. ממתי שהוא זוכר את עצמו, האמונה כאילו נמצאת בו. הוא חי עם זה, זה דבר מאד פנימי וחזק אצלו. גם הקשר שלו לתורה זה ככה מאד א... זה דבר שהוא חי אתו. מאד בפנמיות.

כפיר מתאר את שלבי החזרה, כשאביו שמר על קשר עם הקיבוץ החילוני, שכן זה הבית, אף כי מתוארים עימותים וקשיים חברתיים בגלל החזרה בתשובה.

- הוא המשיך להתקדם מבחינה דתית במשך השירות, המשיך לבוא לרב דרוקמן. איך בדיוק היו המהלכים - אני לא יודע, לא בדקתי, לא חקרתי אותו, לא בדקתי מתי הוא שם את הכיפה, מתי את הציצית.

- והוא עדיין כל הזמן חוזר לקיבוץ?

- כן, הבית שלו בקיבוץ. אני מניח שגם היו לו עימותים וויכוחים. אני יודע שהציציות בחוץ היה לסבתא קשה מאוד. זה מצחיק אותי. החתונה של ההורים שלי עשו אותה בקיבוץ. - - זו היתה החתונה הדתית הראשונה בקיבוץ חילוני. לחתונה הזאת הגיעו אוטובוסים, אני חושב שכמעט כל מרכז הרב נסע לחתונה הזאת. הכשירו את כל חדר-האוכל בקיבוץ. היה שם סיפור שלם, ועד היום לא שוכחים את החתונה הזאת שם.

לאחר הנישואין חוזרים ההורים לקיבוץ החילוני למרות הקשיים, מהלך שלא החזיק יותר משנה. בתום השנה, על רקע של קיום מצוות בסביבה חילונית לחלוטין, עוברים ההורים לירושלים, לסביבה מתאימה יותר מבחינתם.

בדיאלוג של רחל נמשך מעין חוט, בצורה מאוד בוגרת ועדינה, בין העבר החילוני של אביה להווה שלה, עם השלכות מאוד ברורות לעתיד. על רקע זה ניתן להבין את יחסה המיוחד של רחל לאביה:

- את אבא שלי אני מעריצה כי אני חושבת שהוא בן אדם שיודע ל... אני מעריכה אנשים שיודעים להתמודד. לא חכמה שהכל חלק כזה. אנשים שעברו דברים בחיים שלהם והתמודדו אתם בצורה יפה, אני מעריכה אותם. אני חושבת שהוא בן אדם חכם...

- מה זאת אומרת עברו דברים בחיים שלהם?

- אנשים שבנו את עצמם ולמדו להתמודד עם בעיות בחיים ועם קשיים בחיים, בצורה יפה, והתגברו על הדברים האלה. - - - אני רואה שבגיל שלי, הוא עשה דברים ממש גדולים בעצם. ו... שהוא התמודד עם דברים מאד א... אפילו, כשהוא ראה פתאום אצל הדתיים דברים שזה לא מוצא חן בעיניו, או אפילו קשיים אצלו, זה לא דבר ששובר אותו. הוא גם לימד אותי המון דברים בחיים. סתם לדוגמה, הוא אמר לי: רחל, אם את רוצה שיהיה לך טוב תבליגי על דברים, תלמדי להבליג.

רחל אינה מותקנת את העבר, ואינה מדגישה את החזרה המושלמת אל הקולקטיב, אלא דווקא מדגישה את האפשרות העצומה הגלומה ב"בהבלגה".

בסיפורים המדגישים את החזרה אל הקולקטיב, קיימת הנטייה להמעיט בערך החיים החילוניים שלפני תחילת החזרה. לעומת זאת בסיפורים המבליטים את ותחושת החוסר נמצא דווקא תופעה הפוכה של הדגשת חלקו של העבר החילוני בתהליך החזרה בתשובה, ואף נראה לעיתים כיצד מתארים בני הדור השני את השילוב בין שני העולמות.

1.2 חזרה בגלל תחושת חוסר

בקרב בני דור שני שנולדו לתוך מצב נתון, כלומר בית של חוזרים בתשובה, נמצא תיאור מפורט של העבר והסבר פרשני לחזרה בתשובה על רקע של חיפוש משמעות, חיפוש עצמי והרגשת חוסר. ללא כל נסיון למעט או ליפות את העבר החילוני של אביו, מספר דן בדיאלוג שלו, על אנטי וניתוק מוחלט מיהדות:

- זה שהיה אנטי, זה בטוח. מאיפה האנטי אני לא יכול להגיד. זה צריך לשאול את אבא. אני יודע, הוא אמר: "תפילין לא הנחתי, אמרתי להורים שלי שאני לא רוצה". אז הוא לא הגיע לבית כנסת אפילו בבר-מצוה.

ובהמשך, כחלק מהחינוך התיכוני, בחר אביו ללמוד בקיבוץ חילוני. את השירות הצבאי סיים האבא בדרגת קצונה בכירה, לאחר תקופת שרות בקבע. תהליך החזרה התחיל לדברי דן, מתוך תהיה על תופעות ומתוך הדגשת חוסר. דן, כבן דור שני, שנולד לתוך מצב של חזרה בתשובה, אינו מהסס מלתאר תיאורים פלסטטיים ביותר של הקשיים בהם נתקל האב:

- אבא הרגיש שחסר משהו. ככה הוא התגלגל לשיבת מרכז הרב. אבא תמיד מספר שהוא הגיע בדיוק לתפילת מנחה. הראו לו איפה להסתכל. הוא הסתכל, "אשרי יושבי ביתך" הוא למד את המלים. איך שהוא הסתכל על אמצע השורה באמצע, הם כבר היו אחרי. הוא אמר: מה זה פה? לו לו לו. הוא היה בהלם.

דן בחר להדגיש את הפן החברתי והקשר המאוד מיוחד, ההמשכי של אביו עם האוכלוסייה החילונית, למרות החזרה בתשובה. דן מתאר בהרחבה כיצד אביו נוסע פעם בשבוע אל הקיבוץ שבו התחנך בתיכון, ללמד שיעור ביהדות למבוגרים ולצעירים כאחד. שיעור שמאוד מאוד מבוקש.

גם סיפורה של שרית, מתאר מהלך של חזרה בתשובה על רקע של חוסר. מאידך מבליטה שרית, וכאילו מתנצלת על שהיא מכירה את תהליך החזרה בתשובה של אביה מקלטות ומהרדיו, כי בבית אבא מספר על החיים שלו בעבר בקיבוץ, בצבא וכדומה, אך אף פעם לא סיפר לה אישית על תהליך החזרה, ומה הוא הרגיש. שרית לומדת הרבה על התהליך ועל העבר מהיומן של אבא, ממכתבים שכתב ומתמונות, שכמובן היא מעיינת בהם ברשותו :

- א... בעקרון אני ... את הסיפור אני יודעת, שמעתי אותו יותר בדרך א... כשאבא שלי

סיפר בשיחות ושמעתי. הוא אף פעם לא ישב וסיפר לנו איך הוא חזר בתשובה. אבל הוא סיפר ברדיו וכל המשפחה ישבה ושמעה, או בקלטות שלו.

- ובבית, דברים לא עולים מדי פעם?

- הוא לא היה מספר על עצמו כל כך. מהצבא למשל הוא מספר על עצמו המון, מה היה בצבא. ובקיבוץ עשינו את זה ואת זה, הוא לא מסתיר.

שרית מתארת כיצד למדה באמצעות היומן, על נקודת ההתחלה של החזרה בתשובה :

- זה היה באיזה סמינר שלהם או משהו כזה. זה פעם היה נורא סטייל של 'אני מאמין בקומוניזם', 'אני מאמין בזה' 'אני מאמין בזה'. ואז פתאום אבא שלי שאל את החבר'ה, כאילו, מה זה בכלל אני מאמין. אז הוא התחיל לחשוב מה זה להאמין.

- זה היה ציבור רק חילוני?

- כן, הם ישבו, זה היה סמינר של התנועה, של הקיבוץ. והפריחו כל מיני שאלות באויר. וזו היתה פעם ראשונה שהוא התחיל לחשוב מה זה להאמין בכלל. ואז הוא מספר את הסיפור הזה שהוא כתב אותו ביומן. זה היה בשבילו דבר כנראה מאד חשוב, כי הוא היה במידה מסוימת רוחני.

ובהמשך הסיפור ניכר כי שרית איננה מהססת מלהתמודד עם העבר החילוני של אביה, כי זה היה חלק מתהליך שהוביל בסופו של דבר אל התוצאה המתאימה של תשובה בהווה. באמצעות הדיאלוג הי"רה-ביוגרפי היא מגדירה מחדש את העבר, ומתמקדת בשלב התהיות והחוסר שהוביל לתיפוש ביהדות, למרות האנטי שהיה לאבא בעבר :

- באיזה שהוא שלב של התהיות אז א... הוא החליט ש... הוא אמר : מה, אני מחפש כל

כך רחוק, בעצם יש לי את היחדות. והוא היה אנטי דתי, זה הוא מספר לנו...

- לאן הוא הלך לחפש?

- אף פעם אני לא יודעת בדיוק מה הוא חיפש. אבל הוא תמיד אומר שכנראה הוא תהה, אני לא נראה לי שהוא הגיע לכתות. אבל פילוסופיות בטוח שכן. ו... ומה שאני יודעת שהוא כן סיפר לנו, שהוא היה אנטי דתי מאד. הוא לא הסכים בבר-מצות, הוא לא הסכים לעלות לתורה, - - - מרוב שהוא היה אנטי דתי. הוא אמר: מה, למה לי לעלות לתורה? אני לא מבין בכלל מה זה כל הברכות האלה וכל הדברים האלה, למה שאני אעלה לתורה - - - אני יודעת שגם בצבא, הוא התחיל לחשוב על היהדות - - - הוא היה בבני משקים ביחד עם קבוצניקים דתיים. פתאום הוא פגש, היה לו מפגש אישי ראשון עם דתיים. והוא התחיל לשאול אותם, להתעניין.

- ולפני כן הוא לא היה ולא ראה?

- כלום, שום קשר. ואז הוא התחיל לשאול אותם. על היהדות, מה זה ו... אני לא יודעת בדיוק מה הוא שאל, אבל אני יודעת שהיו להם, היו לו שיחות רציניות בצבא. איך אני יודעת? במסיבת הנישואין העשרים וחמש הגיע חבר של אבא שלי מהצבא והוא סיפר על המפגש שלו עם אבא שלי. החבר ישר ראה שאבא בתור חושב ומיוחד. ולכן היה לו גם מאד מענין לדבר אתו. אבא שלי התחיל לשאול אותו מה זה התפילין. הרי החילונים, זה מדהים כמה שהם לא יודעים כלום על הדת. אז הוא התחיל לשאול אותו מה זה תפילין ומה זה כל הדברים. ותוך כדי זה התגלגלו השיחות. וכשהוא החליט לבדוק את היהדות, הוא פשוט קפץ לעיר הקרובה הבן-אדם הדתי הראשון שהוא ראה, הוא אמר: שלום, אתה דתי, נכון? אני רוצה לחזור בתשובה.

דבריה של שרית רצופים בשתיקות, משום שהיא מנסה לברר לעצמה מה ידוע לה מהסיפורים של אבא ומה

ידוע לה מהסביבה או מהיומנים, והיא ממשיכה בתיאור מאוד ציורי על תחילת התשובה של אביה:

- ... הוא הגיע לרב - - - ו... והרב אמר לו: תשמע, זה מאד קשה, זה לא פשוט להיות דתי וזה ו... ותמיד כשהוא מספר את זה, אז... טוב, כנראה גם באמת זו היתה תקופה שלא... חזרו בתשובה. אבל הוא כאילו רצה להתגייר, לגרים תמיד אומרים שזה מאד קשה. ו... והוא אמר לו: אתה יודע מה, אולי בשביל יותר להרגיש את חוית הדת תבוא אלי לשבת, בשבת מרגישים. הוא הזמין אותו לשבת, והוא הגיע אליו לשבת והוא ממש התרשם, הוא כל השבת היה ממש בהלם מה... מהחוויה כאילו הרוחנית. כי הוא לא היה רגיל, מה זה, קיבוצניקים ורוחניות. בקיצור, אז הוא היה... הוא היה כל כך המום מכמות הרוחניות

שביום אחד. והו, הוא החליט שהוא רוצה לדעת יותר, והוא שאל את הרב. והרב נתן לו 'קיצור שולחן ערוך'. ואמר לו טוב ותחיל לשון. אבא שלי פתח, ותמיד זה הוא מספר גם, שההלכה הראשונה זה לקום כארי לעבודת הבורא. אז הוא היה קם כארי לעבודת הבורא. או ש... כתוב שם לפני שיוצאים לדרך אז צריך לנשק את המזוזה ולהגיד כל מיני פסוקים. והיה להם מטבחון בחדר, כל פעם שהוא היה עובר בין החדר למטבחון הוא היה מנשק, מתחיל להגיד את כל הפסוקים איזה חמש דקות. במשך הרבה זמן. עד שפעם אחת הגיע לבקר אותו חבר מקיבוץ דתי ו... והוא הסתכל עליו ואמר: תגיד, באמת, אתה משוגע? אז הוא אמר: ככה כתוב ב'קיצור שולחן ערוך'. וזה דברים שעד עכשיו, אני ממש מרגישה שהוא עושה את זה בשיא הטבעיות.

למשל, כתוב "בסוכות תשבו שבעת ימים" אז אבא שלי בשיא הטבעיות, שבעה ימים הוא לא יוצא מהסוכה, חוץ מלשירותים. הוא ישן שם, אוכל שם, התלמידים שלו תמיד באים. זה חג ש... אנחנו יכולים לנסוע, אנחנו עושים טיולים, ואבא שלי יושב בסוכה שבעה ימים. חוץ מלבית כנסת, ולא יודעת מה, אם היה איזה הכנסת ספר תורה או משהו כזה, או שמחת בית השואבה. פשוט, כפשוטו, בשיא הטבעיות הוא עושה את זה. כל מיני דברים שהוא עדיין עושה את זה... ככה כתוב, ככה אני עושה.

בסיפורה מדלגת שרית בין עבר להווה וחוזרת לעבר, אבל הפעם כבר בתוך שלבי החזרה בתשובה. שרית מתארת את שלב הגעתו למרכז הרב בירושלים וכדי לתרץ לעצמה את שלב הנסיגה שחל, היא מדגישה את ה"קוטביות" שבין העולם אותו מבקש אביה לעזוב לטובת העולם החדש. עולם של קיום תורה ומצוות:

- הוא הגיע למרכז, ואת זה גם, את זה הוא סיפר, זה ממש אני... אני מבינה את הסיפור הזה שהוא נכנס. הוא היה קיבוצניק כזה עם גופיה. מכנסיים קצרות, עם סנדלים, ו... הוא היה בטוח שהישיבה זה מקום כזה שקט, שכולם יושבים ולומדים וחושבים. פתאום הוא נכנס, שמע צרחות וצעקות. והוא ממש נבהל. הוא אמר שזה לא בשבילו. - - - הוא חזר לרב ואמר שזה לא בשבילו, זה ממש הבהיל אותו. והוא חזר לקיבוץ. והוא היה בקיבוץ חצי שנה, ובמשך החצי השנה הזאת הוא התכתב כל הזמן, יש לנו חוברת של מכתבים, עם הרב.

- הוא קיום מצוות?

- לא, אני לא יודעת, אני לא יודעת בדיוק מה היה. זה... אני יודעת שזה מאד הבהיל אותו. אבל כל הזמן הפריע לו, הוא רצה עדיין להמשיך להיות דתי אבל ה... זה הרתיע

אותו כל הקטע הזה של הדתיים. ו... ואז הוא ... אחרי חצי שנה, כנראה בעקבות המכתבים האלה הוא חזר, הוא חזר והוא החליט שזהו, זו התחנת הסופית שלו. הוא חזר לשיבה. ותמיד הוא מספר גם על הקשיים שלו בהתחלה. שנתנו לו לקרוא בארמית או רש"י והוא לא ידע לקרוא, גמרא. תמיד הוא היה מתוסכל. הוא מספר שהיה לו כל כך קשה ללמוד גמרא בהתחלה, ולהכנס לשיבה. ועכשיו הוא נושם את זה. הוא מגיע הביתה בערב, והתחביב שלו זה לשבת וללמוד. הוא כל ערב, כמה שהוא יגיע מאוחר, הוא מתיישב, נכנס לסלון, יושב ולומד. כאילו זה... זה טבעי.

שרית בוחרת להדגיש את השוני הגדול שחל באבית, למרות כל הקשיים שהיו בדרך.

תחושת חוסר משמעות בחיים החילוניים, לעיתים מבוטאת בתחושת של סקרנות אינטלקטואלית. כך נמצא בסיפורה של דרורה המתארת את עליית הוריה לארץ מטעמים אידאולוגיים בבחינת "מקומו של יהודי בארץ-ישראל", מבחינה פיסית לאו דווקא רוחנית. דרורה, מספרת כיצד התארגנו הוריה להמשיך למודים שהתחילו בחו"ל, אלא שאביה נקלע באקראי, לפי פירושה, אל הישיבה שם למד תברו ובעצם "נשבה" או כלשונה "התהפנט":

- אבא שלי למד שנתיים רפואה בחו"ל, והוא תכנן להמשיך בירושלים. ואז חבר שלו אמר לו שיבוא לבקר אותו בישיבה ... אבא שלי סיפר שהוא הגיע לשיבה, הוא הגיע ממש כמה ימים לפני תחילת השנה האוניברסיטאית. ו... והוא אמר ששני דברים קרו לו שם. קודם כל הוא ראה את הרב צבי יהודה, ואז הוא התהפנט. ו... דבר שני זה שהוא למד גמרא. הוא התחיל ללמוד גמרא. היה לו כבר בסיס כלשהו בעברית ו... אבא שלי הוא שיא הריאלי שבעולם, אדם שכלתני ברמ"ת אבריו וש"ס"ה גידיו. פשוט הלימוד הזה היה לו כמשהו מדהים. הוא לא ידע להסביר לעצמו מה כל כך מדהים אותו. כי הוא אמר, זה כמו ... זה היה כמו לפצח חידה במתמטיקה. זה נראה לו משהוא אחר, הוא כאילו הרגיש שיש פה משהוא מאד נפשי. כאילו הוא הרגיש שדרך לימוד הגמרא, של באמת להבין את הדף עם כל התוספים שבו, הוא מושפע נפשית מהלימוד. הוא סיפר שהוא היה נכנס לשיעורים של הרב צבי יהודה, בקושי הבין מלה בעברית, והרב צבי יהודה דיבר איתו על נשמה כלל לאומית וכיו. הוא היה שם שבוע והוא פשוט נשאב לארבע שנים. וזהו. הוא הלך לשם ונשאב. ואז לאט לאט, זאת אומרת, החלום של רפואה נגז. נגז לחלוטין. אף פעם לא עלה פעם נוספת. ו... הוא

עלה במעלות הקדושה והטהרה בישיבה בצורה מאד מהירה. מהר מאד הוא הפך להיות אחד התלמידים היותר מצטיינים בישיבה.

למרות התיאור המאוד ציורי ומאוד רוחני, טורחת דרורה בדיאלוג הפרשני שלה, למקד את דבריה על הוריה, כאנשים מעשיים לא רק רוחניים. תופעה זו קיימת בסיפורים רבים של בני דור שני שהוריהם מקרב חובשי "הכיפות הסרוגות". לבני הדור השני חשובה החזרה בתשובה, אך לא רק למצב של רוחניות אלא בהחלט גם אל הצד המעשי וכהגדרתה של דרורה, "שילוב של תורת ישראל עם ארץ-ישראל":

- אחרי מלחמת יום כיפור בחר לו הרב צבי יהודה, גרעין ממרכז הרב, מטובי אנשיו, שיעלה ויקים ישוב בגולן... בהתחלה אבא שלי היה פה איזה חודשיים לבד ואמא שלי עלתה אחר-כך. הוא בנה את הבתים. הוא היה כל כך מוכשר שהוא פשוט עשה את כל התיקונים. אבא שלי תיקן גגות, את הדלתות, אמא שלי מספרת על התקופה ההיא, תקופה מאד רוחנית, מאד מיוחדת מבחינתם, בגלל שכולם היו מרכזניקים ו... ונוצר בעצם מין מימוש של הערכים של ההורים שלי. ההורים שלי הם אנשים גם מאד מעשיים.

ברוב הסיפורים המתארים מהלך של חזרה בתשובה מההיבט של תחושת חוסר, קיימת התייחסות אל העבר כאל מצע הכרחי לצמיחת התשובה. כיוון שכך הצמח והמצע ממשיכים להתקיים יחדיו. ואכן ראינו כיצד משלבים בני הדור השני בסיפוריהם את העבר כשלב הכרחי בתהליך. בחלק מהסיפורים מצאנו מיקוד על תחושת החוסר בעקבות מלחמה, ועל כך בתת-סעיף הבא.

1.3 חזרה בתשובה על רקע מלחמה

אצל שחל מצאנו תיאור מהסס של מהלך החזרה בתשובה של תוריו. הוא מדבר על חוסר שתשו ההורים, שגמל והפך לחזרה בתשובה בעקבות האיום לחידלון העם בארצו, במלחמת יום הכיפורים:

- החזרה בתשובה התחילה כשאמא שלי היתה בצבא, ואבא שלי היה כבר קצין בצבא. הם היו חברים, וכבר בצבא אמא שלי התחילה להתקרב ולחפש, התחילה להתקרב לדת. היא הגיעה לרב צוקרמן בירושלים, ו... היא נמשכה לדת. היא בעצם שכנעה את אבא שלי, כמה שאני יודע. אני חושב שמה ששכנע אותה במפורש זה קודם כל מלחמת יום כיפור. נראה לי שזה היה האירוע שנתן לה דחיפה. היא הייתה במילואים במלחמה. אמא התחילה והשפיעה על אבא אבל הם גם עשו את זה די ביחד. הם שניהם הבינו שיש להם איזה חוסר.

הפירוש שבתר שחל לתהליך החזרה של הוריו, מתמקד ב"אישור" שנתן הקולקטיב לחזרה בתשובה בעקבות טראומת מלחמת יום הכיפורים. סגנון החזרה בתשובה, כפי שמתואר בסיפור של שחל, מאפשר שמירה על הסביבה החברתית מהתקופה החלונית ומזמן קשרים חדשים:

- החברים הטובים של אבא שלי כמה חוזרים בתשובה, יש כמה דתיים ויש כמה חילוניים. אני בטוח שיש לנו הרבה יותר חברים חילונים מאשר לאחריים. אבל נראה לי שהחורים שלי בסך הכל הרבה זמן דתיים, אז יש להם גם הרבה חברים דתיים. נפגשים בטיולים, גם באים לשבת. לאמא שלי יש את החברים מבית ספר, לאבא שלי יש את החברים מהצבא, שגם זה רוב חילונים.

אביו של אהרון שירת בתפקידים פקודים בצה"ל. אל החזרה בתשובה, כפי שמספר אהרון, בשפה מאוד מאוד קטועה, הגיע האבא מתוך הרגשת חוסר, שהתגברה כנראה בעקבות המלחמה:

- טוב, החורים שלי... א... אבא שלי הרבה פעמים גם מספר לאחריים, בעיקר דרך העניין הזה של ההרגשה של א... חוסר בואי נגיד חוסר משמעות בחיים שלך בתור חילוני. ומצד שני א... חברים א... דתיים שהיו אתו ש... שהוא הסתכל עליהם בתור דמויות. - - - קשה להגיד, זאת אומרת, יכול להיות ש... ההרגשה הראשונה שלו היתה שאין שום סיבה בעולם שבן אדם ש... גדל א... כמו כל ה... חברה שלפני המלחמה, הגדולים יותר, שהוא, בואי נגיד, שהיו בגיל שלו בתקופות שלו לפני המלחמה, שלא הרגישו הרגשה של חוסר, ואחרי המלחמה כן. אבל זה לא... זה לא ככה פתאום טוב אני מרגיש חוסר בעקבות המלחמה אז אני חוזר בתשובה. אפשר להגיד שזה היה ביחד. הרגשה של חוסר וביחד גם כל ההיכרות שלו עם חברה דתיים, ואחר כך יותר הכרות ספציפית עם עולם התורה.

אצל אביו של אהרון, כמו אצל הוריו של שחל, הרגשת החוסר התגברה בעקבות המלחמה. בני הדור השני מתארים שהרגשת ה"חוסר" היתה שם לפני המלחמה, ורק התחזקה ומצאה לה אפיקים בכיוון של חזרה בתשובה, בעקבות המלחמה. וכמו הוריו של שחל, גם אהרון מספר על מפגשים מאוד משמעותיים עם חברים דתיים בצבא, שהם כנראה שהשפיעו על קביעת הדרך לחיים.

היבט נוסף ומעט שונה מצאנו אצל מרואיינים אשר נולדו אל מצב נתון של חזרה בתשובה, אותו הם רואים כמובן מאליו, ובעצם אינם מתעניינים בתהליך החזרה.

1.4 קבלת החזרה בתשובה כמובן מאליו

קיימת תופעה מעניינת, המודגשת יותר בסיפורים של בני דור שני שנולדו לתוך המצב של חזרה בתשובה, המצביעה על חוסר התעניינות או ידיעה מאוד מצומצמת של תהליך החזרה בתשובה. כך למשל דנית יודעת בהרתבה פרטים משעשעים ומרתקים על הטיול בן השנה וחצי שעשו הוריה בתוויל ועל החוויות שעברו שם, ולדבריה יתכן שעסקו בבירור אישי, אך על תהליך החזרה בתשובה שהחל אחרי שחוריה התישבו והתבססו בלימודים גבוהים בארץ ובעבודה אומרת דנית כי הקטע הזה לא מטריד אותה כל כך. אך מאידך, על אופי האמונה כיום של אביה מרחיבה דנית ומתארת:

- אבא שלי מאד ממלכתי, הוא לא אוהב פוליטיקה. הוא יותר כזה אהבת ישראל ולא... לא תקיפות. תקיפות כשצריך להגיב, אבל לא ביאוש כזה ובכעס - - - ואבא שלי היה מאד נגד זה.

חשוב לדנית להדגיש את אופי האמונה של חובשי "הכיפות הסרוגות", אליהן שייך אביה כיום, של קירוב כל קצווי האומה. והיא מכנה זאת "ממלכתיות".

בדומה לדנית, שאינה מתעניינת בתהליך התשובה של הוריה, גם מירב מדגישה את חוסר התעניינותה בתהליך ואף מסבירה מדוע:

- האמת היא שאני לא דיברתי עם אמא על זה אף פעם, לא יודעת, לא הקדשתי לזה יותר מדי מחשבה, אולי כי החזרה בתשובה היא כשאני כבר נולדתי בתוך המשפחה הדתית. החזרה בתשובה לא נעשתה בזמן שלי. אף פעם לא הקדשתי לזה יותר מדי מחשבה, לא יודעת, אבל ראיתי, אפשר לראות אצל אמא שלי, כשאני משווה אותה לאנשים אחרים דתיים מהבית, אפשר לראות בצורת החשיבה שלה, לראות שהיא באה מרקע שונה, מרקע לא דתי. כל ההתייחסות שלה לדת. אצל אנשים אחרים שבאים מרקע דתי, הדת מאד טבעית. מאוד א... אצל אמא שלי היא הרבה יותר שכלית. היא הרבה יותר חושבת על מה קורה ולמה לעשות ולהתייחס לדברים יותר בהגיון.

אנו רואים בבירור, כיצד הפרשנות של העבר, המתחילה עם שינוי ההתנהגות של החזרה בתשובה, בהווה, הופכת למכשיר באמצעותו העבר משתנה למעשה ומוגדר מחדש, וכיצד בת הדור השני מסתפקת בידיעה הכללית, שפעם היה שינוי, חיובי מבחינתה, שאינו צריך לענין אותה היום. היא מבחינתה נמצאת היום בהווה שמאוד מתאים לה, של קיום מצוות ואמונה.

- בגלל החזרה בתשובה לא נוצרו ויכוחים או משהו. לא נוצרו לנו בעיות וסכסוכים משפחתיים. אין לנו אף דוד שבגלל זה אנחנו לא מדברים איתו, בגלל שהוא החליט שאנחנו חוזרים בתשובה אסור לנו לדבר ואנחנו החלטנו שאנחנו לא בקשר איתם. אין לנו דבר כזה. - - - אפשר לשבת בתג ולחגוג איתם חג כמו שצריך. טוב, נכון, אז הם הגיעו לארוחת ערב בתג והם נסעו באותו יום הביתה, אבל לא הרגשתי שזה יותר מדי מפריע לי. עדיין הארוחה החגיגית היתה ארוחה חגיגית ועדיין היתה את האווירה המשפחתית וזה היה טוב.

- בעצם מה שאת אומרת, שטוב לך עם זה שאת הקטעים הדתיים אתם שומרים ולא חשוב מה האחרים עושים.

- כן, זאת אומרת אנחנו לא באים לכפות, אנחנו פשוט נשארים משפחה בקטע המשפחתי ויש את הכבוד והכל. אז אני מאד שמחה שנולדתי לבית דתי וקיבלתי את החינוך הדתי. אני מאוד מאוד שמחה עם זה.

נקל להבין את דבריה של מירב האומרת בעצם, כי איש באמונתו יחיה. ולכל אחד באמונתו יש זכות קיום. המשפחה הרחבה תשובה למירב כמשפחה, והיא חלק מהסביבה החברתית שלה, השייכת אומנם לעבר החילוני של הוריה, מאידך, ההווה המתוקן מספיק חזק כדי לקבל את המשפחה החילונית כפי שהיא, מבלי רצון לנסות לקרב ולתקן או אולי לנתק.

מהסיפורים המתארים חוסר התעניינות ומיעוט ידיעות על מהלך החזרה בתשובה, ניכר הרצון ואולי אף התחושה של להיות כמו דתיים מדורי דורות. ועל כך נרחיב בפרק אחר.

עד כאן הסיפורים בהם מתואר מחלך חיי ההורים החוזרים בתשובה, על-ידי בניהם אשר נולדו לתוך הסיטואציה של תשובה, בסגנון של "הכיפות הסרוגות". נעבור לבחון את סיפוריהם של בני דור שני מאותו סגנון חזרה, שהיו ילדים קטנים בזמן תהליך החזרה, שבעצם חוו על בשרם את כל המחלך.

2.א בני דור שני שכמעט נולדו (היו ילדים קטנים בני 3-5) ואשר חוו את תהליך החזרה בתשובה

הפרשנות הדומיננטית העולה בסיפוריהם של בני דור שני אשר היו ילדים קטנים בעת מהלך החזרה בתשובה, ממוקדת ב"חוויות" האישיות שלהם בעת המהלך. גם כאן נוכל לראות את ההבטים שצוינו בחלק א.1 להוציא ההיבט של חוסר התעניינות בתהליך, שכן כאן המרואיינים חלק בלתי נפרד מהתהליך.

2.1 חזרה אל הקולקטיב תוך המעטה של העבר

סיפור החיים של עמישי שזור בזכרונותיו, שכן הוא היה ילד קטן בזמן התהליך. עמישי מתאר את רצף החזרה כתהליך ארוך שהתחיל עוד בקיבוץ לפני השליחות, במפגש "מקרי" של אביו עם רב חבדניק, בזמן שרות מילואים:

- אבא שלי היה במילואים ושם הוא פגש איזה רב תב"דניק, שאבא שלי היה דואג כל יום להביא לו את האוכל. הוא היה מתפלל ולא היה מספיק לארוחת בוקר, ואבא שלי היה מביא לו את האוכל. פעם אחת כשהוא הביא לו את האוכל אז התב"דניק תזה תפס לו את היד, צד אותו, רצה שיניח תפילין. אז אבא שלי בהתחלה התנגד, שמט את היד שלו. אחר כך הוא הסכים, ואיך שאבא שלי מתאר, אז הוא אומר שזה ממש עשה לו... זה מהבר-מצוה הוא לא הניח תפילין. וזה מאד מאד זעזע אותו. לא זעזוע שלילי, כמובן.

האמת היא ככה. לפני שהוא נסע לשליחות הוא היה בסמינר לשליחים בירושלים. שמה הוא התעניין ביהדות והיה ב'מכון מאיר', שם הוא הכיר את הרב ביגון, ושם הוא נפגש עם כמה וכמה רבנים והיה לומד אתם בחברותא. זה המפגש הלימודי הראשון. זה התחיל אחרי המפגש עם התב"דניק, הבחור הזה שביקש ממנו להניח תפילין, זה אחרי כן. - - - מבחינתו, אני לא יודע מה בדיוק היה קודם ומה היה אחר כך ומה הזיו ומה היה השלמה של... מה השלים את מה, אבל שני הדברים האלה זה סיפורים שלפי המסורת במשפחה, זה דברים שהזיו דברים. כמובן שיהודי שחוזר בתשובה זה לא מתחיל ברגע, אלא שזה תהליך כזה.

עמישי מדגיש בדיאלוג שלו את הזעזוע החיובי שחש אביו בהנחת התפילין, ואת החיפוש אחר החזרה אל הקולקטיב דרך שעורי יהדות במכון מאיר. עמישי מסביר את ה"מוכנות" של אביו לתזור בתשובה, ברוחניותו הרבה, שלא מצאה לה ביטוי בחיי העבודה בקיבוץ.

- מבחינתו הוא עבר תהליך מאד גדול של כבישה וחוסר סיפוק בחברה הקיבוצית. עצם העובדה שהוא אמן, וזה רגישות מאד גדולה לכל הדברים, את הרוחניות של הארץ ואת הרוחניות של כל מה שהוא רואה, הוא קלט. זה שזה יהיה מתורגם למצוות זה היה כבר אולי מקל בפטיש.

כאן משתמש עמישי במטפורה של מקל בפטיש, על-מנת להדגיש עד כמה בעצם השיבה אל הקולקטיב היתה בבחינת הוצאה מהכוח אל הפועל. את מקומה של אמו בחזרה בתשובה, מסביר עמישי על רקע של שיתוף פעולה ומסירות נפש לאבא, ולא מתוך חזרה אל הקולקטיב:

- אמא שלי יותר ממה שיש לה את הענין של התשובה, אז יש לה מסירות נפש לאבא שלי. ז"א אהבה ומסירות. אבא שלי לא לחץ עליה כלום היא לא היתה שותפת באופן רוחני לתהליך הזה. היא שיתפה פעולה, בגדר של משתף פעולה. לא מתנגדת אבל לא מכסה את הראש ולא מתפללת ולא מברכת. אבל היא עושה, כדי שהמשפחה תוכל להתקיים כמשפחה, היא עושה את הכל שזה יהיה בסדר. גם כשהגענו לירושלים, היא הלכה עדיין בלי כיסוי ראש וגם לא הכי בצניעות, לא כמו שהיא הולכת היום, ועם הזמן זה בא. אני זוכר את הסיטואציה איך היא התחילה לברך ברכת המזון. והאח שלי הצעיר הוא ניגש אליה ואמר לה: אמא, אולי תתחילי לברך ברכת המזון! אז היא התחילה לברך ברכת המזון. תפילה וברכות זה מעצמה, זה שלב יותר מאוחר. כיסוי ראש גם כן, הכל מעצמה.

על השליחות מספר עמישי זכרונות מהתהליך של החזרה, כאשר עדין שמשו בערבוביה תהליכים של חולין ושל קודש:

- אבא שלי היה הולך כל בוקר להתפלל, זה כן. היה עושה קידוש בשבת. מעבר לזה אבא שלי היה נוסע בשבת, היה נוסע בשבת לתנועה. זה היה בקצה השני של העיר, הוא היה נוסע בשבת.

במהלך השליחות, טרם תום תקופת השליחות, נקראו ההורים לחזור לקיבוץ, שכן לא נשלחו ל"הפיץ" דת ולחזור בתשובה. האם והילדים חזרו לקיבוץ אך האב נשאר בחו"ל ללמוד אצל הרבי מלובביץ למשך כמה חודשים:

- אבא שלי חזר ולאט לאט התחלנו לשמור על אורח תיים דתי. הרבה תביעה משלנו, אנחנו התחלנו להגיד קריאת שמע בלילה. - - - אבא שלנו היה בא בלילה ומספר לנו "כה עשו חכמנו". לא הייתה לינה משפחתית עדיין.

עמישי מקפיד להראות את חלקו בחזרה ומתאר את הדילמות שנוצרו בסביבה החברתית שלו ושל משפחתו, וכיצד שומרים על מצוות בסביבה כ"כ חילונית ומתנכרת:

- אז התחלנו להגיד קריאת שמע. ואז היה סיפור גדול, כי ילדים אתרים התחילו גם כן להגיד את קריאת שמע. אצלי בתדר, ילדים היו שמים כרית על הראש וגם כן התחילו להגיד קריאת שמע. וכשאבא שלי היה מספר סיפורים כולם היו מתאספים. עד שהאסיפה החליטה שזה בלתי אפשרי ואז אסרו את הענין הזה.

- אמרו לכם פשוט שאסור, או "גרשו" אתכם לישון בבית!

- לא לא, ישנו בבית ילדים, אני חושב שקראו לאבא שלי ואמרו שזה לא. אז היינו גם מברכים על האוכל. היה סיפור שפעם אחת המטפלת בבית הילדים דיברה אתי ולא עניתי לה, כי הייתי באמצע ברכה. אז גם כן היא הלכה וגידפה אותי, שאני לא מנומס, שאני לא עונה לה. וזה בעצם היה תהליך של התנתקות באופן טבעי שאנתנו התחלנו להיות חזקים. בסיכומו של דבר מה שקרה שהיינו כמעט מנוודים בתברה - - - כן. אני זוכר סיטואציה כזאת, שבת כזאת שכל הילדים מהכיתה עומדים וזורקים עלינו אבנים. זה אני זוכר. אני לא זוכר אם זה היה ממש בסוף או לקראת הסוף. היינו גם מזמינים ילדים לשבתות אלינו, בקיבוץ, היינו מתפללים בבית, פרשת שבוע היינו קוראים.

את התזרה בתשובה של אביו מתאר עמישי כזרימה עם האינטואיציה, כמחובר וכמקשיב לעצמו והוא מגדיר את סגנון האמונה של הבית כ"אמונה מעובדת", זרימה עם האינטואיציה.

- אבא שלי אי אפשר להגיד שהוא ישב בצורה מסודרת ולמד. לימוד עצמי, וזה גם הרבה, הוא מאד מקשיב לעצמו, הוא מחבר לעצמו כל מיני ... הרבה אינטואיציה. גם בעבר, גם כשהוא חזר בתשובה נחי בתוך החיים הדתיים, הוא זרם מאד עם אינטואיציה. הוא, יש לו את התורה שלו. לא לדבר על התחום של ההלכה. כי אבא שלי באופי שלו הוא לא מהפכן והוא לא חדשן. יש לו איזה בחינה שהוא מאד חדשן ויש לו את הבחינה שהוא מאד שמרן. הבית שלנו הוא יותר ויותר נהיה שמרני במשך השנים, עוד יותר שמרני מהציבור הדתי לאומי. שבציבור הדתי הלאומי יש קצת חדשנות ביחס לכלל הציבור, ביחס לציבור חרדי רגיל. אז אבא שלי מבחינת הכיוון של הבית הוא יותר מיושב, לא אגיד חרדי, הוא לא חנוק בכלל, אבל מאד כזה עם הנהגה שקולה. אבא שלי קורא לזה, לא הנהגה של תנועת נוער.

גם סיפור חייו של שלמה מאוד מדגיש את שותפותו בתהליך החזרה בתשובה של הוריו. בצד תיאור ציורי מאוד של המחלך, מתוארים קונפליקטים והפתרון שאימץ לעצמו שלמה:

- אמא הגיעה לזה לא דרך לימודים או משחז, אלא דרך תחום התענינות - - - היא הגיעה אל מכון של חוזרים בתשובה, אמא שלי הגיעה לשם סתם מתוך התענינות, סתם בלי כוונות יותר מדי, בשביל תכליס.

- התהליך היה של שניהם?

- אפשר להגיד. בהפרש של כמה חודשים. אמא שלי יותר יזמה. אבא שלי היה כזה, יכול להיות שהוא התנגד קצת. לא יודע אם התנגד, לא היה בראש שלו, מה שנקרא. לאט לאט הסכים לבוא לסמינר לשמוע. לאט לאט. הוא אמר שהוא מצא את עצמו בעולם הזה, סתם, בלי מחשבה. כלל לא עניין אותו. את אמא עניין כל מיני תחומים כלליים. לא איזה משבר, או מחלה, סתם מתוך עניין. לחזור בתשובה זו הארה פנימית. זו זכות אני חושב. לא כל אדם זוכה לזה. לא יודע לזכות מי, לזכות מה, לזכות משהו. מי שחוזר בתשובה, זה לא סתם שחוזר בתשובה, זה צריך לקרות, זה קרה. זו לא סתם זכות. זו זכות גדולה. אבא שלי תמיד היה אומר, והיה לי חס כזה, למה פתאום אנתו מתוך מאות אלפים של חילוניים, למה הם לא חוזרים ואנתו כן? איזה זכות נפלה בחלקנו לחזור, למה פתאום. הכרת הטוב בנקודה הזאת זה היה אצלו...

שלמה מסביר את מחלך החזרה בתשובה כזכות גדולה שקרתה דווקא להם מכל אלפי האנשים. בתארו הציורי, אנו מוצאים הנמקה פרשנית של העבר, כשההתנהגות בהווה של החזרה בתשובה, הופכת למכשיר הסיבתי באמצעותו העבר משתנה ומוגדר מחדש.

- אבא לא חזר בתשובה בבום, לקח לו כמה שנים עד שהוא גידל זקן. בהתחלה כיפה סרוגה צבעונית, אחר-כך כיפה שחורה סרוגה, אמריקאית כזו, אחר-כך כיפה שחורה רגילה. אני תמיד צחקתי על זה. אמרתי לו, כיפה סרוגה אל תשים, תשים כיפה שחורה. האמת שגם לי זה הפריע. אני תמיד ניסיתי למשוך עד השלב שהגעתי להסדר, עד לפני 3-4 שנים לכיוון שלא יהיה קיצוני מדי, דתי לאומי, שלא ייראה כמו איזה דוס.

- אתה בחרת כאילו דרך ביניים מבחינת החורים שלך?

- כן, בהתחלה אני גם ראיתי את זה כדרך ביניים, אמרתי שבשלב הזה אני רואה את עצמי כדתי לאומי, כיום אני לא רואה את זה כדרך ביניים, אלא כדרך בפני עצמה, אני רואה את זה כדרך-חיים.

בתיאורו הרגיש מבצבץ הקונפליקט שלו עם הוריו, שבא לידי פתרון בדרך "הביניים", כלומר ככל שהוריו נטו יותר לזרם החרדי, נטה שלמה יותר לזרם המזרחניקי, של "הכיפות הסרוגות", מתוך הכרה ומבחירה חופשית, בדרך המתאימה לו. שלמה מתאר זאת על רקע המשותף ולא על רקע השוני:

- יש מחלוקות גדולות. אמנם מסתכלים על הציונות, על המדינה. יש מחלוקות גדולות. אי-אפשר להתעלם מהם. בגדול הם שוללים את העצמאות. רוב החרדים. בסה"כ אני מקיים תרי"ג מצוות הם מקיימים תרי"ג מצוות. דרך החיים היא אותו דבר בסך-הכל. ההשקפה היא שונה. זה נכון שהיא נכנסת לכל קיום מצוות. בכלל, הגישה הכללית של הציבור שלנו - לא להיכנס ל-ד' אמות, לא להיכנס לתוך בועה כזאת.

נראה ששלמה הושפע מהסביבה התברתית שלו בישיבה התיכונית של בני עקיבא ומהחברים בישיבת ההסדר, יותר מאשר מבית הוריו ומסגנון החזרה בתשובה שלהם שהולך ומתקרב לסגנון החרדי. בכך פתר לעצמו את הקשיים והקונפליקט עם הוריו, שתזרו בתשובה בהיותו ילד צעיר.

בדיאלוגים של בני דור שני שהיו ילדים קטנים וחוו את מהלך החזרה בתשובה, אשר מדגישים את החזרה אל הקולקטיב, קיימת הדגשה רבה על שיתופו של בן הדור השני בתהליך והדגשה רבה על הזכות שנפלה בתלכם להיות שם.

בסיפורים המדגישים חזרה בתשובה על רקע של חיפוש משמעות, חיפוש עצמי והרגשת חוסר כל שהוא, בניגוד לבני דור שני שנולדו לתוך החזרה, נמצא כאן, קרבה רבה מאוד וקשר טוב מאוד עם העולם החילוני ממנו יצאו הוריהם בהיותם ילדים קטנים. לעיתים הקרבה והקשר נשמרים מאז הילדות ולעיתים אלה קשרים מחודשים או חדשים, מתוך עיקרון של קירוב ולא ניתוק.

2.2 חזרה בגלל תחושת חוסר

חגית בסיפורה מתקוממת נגד הלגיטימציה כביכול, הקימת בציבור לחזרה בתשובה בעקבות ארוע מסויים:

- אנשים חושבים שצריך אירוע מיוחד בשביל לחזור בתשובה. איזה תאונה או איזה ... מוות קליני או דברים כאלה. זה לא נכון. את האנשים האלה מכבדים, מעריצים,

מסתובבים מסביבם. אני חושבת שזה לא מחייב. יש הרבה אנשים שבאו פשוט מ... מתוך חיפוש עצמי, מתוך א... לא נגיד בור תחתיות כי הם לא היו בסמים אבל הם היו בסך הכל מאד תרבותיים ועבדו ולמדו והכל היה... הם פשוט הרגישו שזה לא, שזה ריק, שמשחו פה לא מסתדר זהו. לא מחייב אירוע מיוחד. פשוט הדבר אולי המיוחד הוא ש... שהם חיפשו את עצמם. כל אדם באיזה שהוא שלב מחפש את עצמו, אז... אני חושבת שמעקבות חברים, תברים שלנו מאד טובים של אבא שלי תזרו בתשובה, אז תזרו אתם ביחד. אני לא יודעת, יש כל כך הרבה שתזרו אתנו ביחד, אני לא יודעת בדיוק.

בדיאלוג של חגית, היא מפנה מקום רב לסביבה החברתית של ההורים, למרות שהמשפחה כולה, משני הצדדים חילוניים. אף לא אחד חזר בתשובה בעקבותיהם. חגית מקפידה לציין כי ההורים נשארו בקשרים חברתיים עם הרבה מאוד חברים, דתיים וחילוניים. כלומר שמירה על שני העולמות. ובהתמודדות מול הסביבה החילונית, מעידה חגית כי הוריה בעצם עושים זאת בצורה הטובה ביותר:

- הם יודעים מתי לשתוק. זה הקטע, שהם יודעים מתי להגיד, מתי לדבר, מתי אתה צריך להתחיל לפתוח בדברים של תורה, מתי לשתוק, מתי ל... זה אצלם ברוך ה'. הם מתמודדים מצוין עם החילוניים, אמא שלי במיוחד. אבא שלי קצת יותר א... אינסטנקטיבית כזה הוא פועל.

מאידך היא עצמה שהייתה ילדה קטנה בזמן החזרה בתשובה, מספרת כי לא הרגישה אז משוייכת לתהליך ולמעשה עד היום יש לה קשיים. חגית מתארת כי כשהורים היו בסמנריונים, היא רקדה והשתעשעה בחוץ, ובמילים שלה: "צפצפתי ולא נכנסתי להרצאות עם אמא".

על סגנון אחר של חוסר וחזרה בתשובה, מספר שאול, אשר זוכר במעומעם את התהליך של אבא, שהתחיל משמיעת שעורים:

מה שאני יודע, זה התחיל עם הרב - - - מהשעורים שלו. אבא הרגיש שהוא או דורך במקום או לא מתקדם, שהוא בעצם לא עושה שום דבר עם עצמו.

כדי "להצדיק" את הרגשת הדריכה במקום שחש אביו בשעתו, מספר שאול על הכרותו עם נוער חילוני בשרותו הצבאי ועד כמה הם ריקניים לטעמו, כך שלמעשה אין מוצא אחר אלא לבחור כפי שבחר אביו:

- חברה חילונים, מה מענין אותם! אני רואה את זה בצבא, בעיקר אצל עירוניים. קיבוצניקים ומושבניקים חילונים לא בהרבה שונים ממני. אבל חילונים בכלל... לא

יודע, אני... לא יודע מה הם עושים בחיים. היציאות של ערב שבת ודיסקוטקים, ואצלם הכל יציאות ובגדים ו... לא יודע, אני לא... ברגע שהם גומרים צבא אז לימודים, ואחרי זה צריך לעשות כסף. הלא זה מסלול מוכתב מראש.

על חלקה של אימו במהלך, מספר שאול, כי היא בעצם "הצטרפה" למהלך שהוביל אבא:

- כמה שאני זוכר... א... אבא שלי הוא זה שהוביל את המהלך. אמא שלי הלכה אחרי כשותפה לחיים. אני יודע שאמא שלי מאד לא היתה מרוצה מהקיבוץ. בלי קשר לדת. היא... הם רצו לעזוב בכל מקרה, בלי שום קשר. יש הבדל בין לעזוב סתם לאיזה מקום לבין לחזור בתשובה ולעבור לכאן. אבל אני חושב ש... אבא שלי לא בן אדם שלוחץ ויושב עליך. אני חושב שהם הסכימו ביניהם. זה היה ניסיון, אם הניסיון יעלה יפה אז א... בסך הכל בשביל אבא שלי זה היה ניסיון, הוא לא ידע בדיוק, הוא ידע הרבה דברים, אבל הוא לא ידע בדיוק לאן הוא הולך ולאן הוא נכנס. הם התחילו בעצם חיים חדשים לגמרי. אני חושב שהם לקחו את זה בתור ניסיון.

שאל מתאר את תחילת השלבים של קיום מצוות ואת ההכנה שלו ושל אחותו לקראת המעבר מהקיבוץ למושב הדתי, בצורה מאוד נינוחה ולא לוחצת. שאול מדבר בעיקר על הקשיים של הניתוק החברתי:

- אני לא זוכר בדיוק מה, מן הסתם ניסו להכין אותנו, לא יודע איך ההורים שלי ניסו להסביר את זה, שנלך להיות דתיים וזה. כי היינו ילדים קטנים. אמרו שלא מדליקים אור בשבת. כשהגענו למושב אז לא דחפו לנו את הכל בבת אחת, בשלבים. גם להורים שלי זה היה קשה, לאמא שלי בעיקר. בישולים וכל זה. להתרגל ללכת עם כיפה, להיקלט פה, לא היתה בעיה. סך הכל ילדים... זה לא משנה כל כך. תכלס, ילדים לא מדברים על תפילין ועל דת. ילדים משחקים. - - - היה קשה לי לעזוב את החברים. כי בקיבוץ היתה שכבה גדולה, שכבה של עשרים תבר'ה והיינו ביחד, כולם מהפעוטון, מרגע שנולדנו, זה מה שבעיקר היה לי חסר בהתחלה. באמת אבא שלי בהתחלה היה לוקח אותי, הוא היה מקפיץ אותי לקיבוץ והייתי יושב עם התבר'ה.

אנו רואים עד כמה חשוב היה לשאול הקשר עם החברים מהילדות ובהמשך לתיאור המהלך של החזרה בתשובה, כמהלך נינוח ולא לוחץ, מדגיש שאול את העזרה שהושיט אביו בנושא זה בהיותו ילד. כיום שאול ממשיך לשמור על היחסים עם החברים ביוזמתו. מאידך מקפיד שאול לספר שגם להיקלט בחברה החדשה, שומרת המצוות, לא היה קשה כלל ועיקר.

אל הסיפורים של בני דור שני, שחוו את מהלך החזרה בתשובה, המדגישים חיפוש משמעות והרגשת חוסר, מצטרפת רעיה, הממקדת את הפירוש שלה, בהשפעות המלחמה.

2.3 חזרה בתשובה על רקע מלחמה

הדיאלוג של רעיה העוסק בתיאור תהליך החזרה בתשובה, מסופר ברוח חיובית, מסקרנת ומושכת. ואף כי הזכרונות, בתור ילדה קטנה, שעברה את התהליך עם הוריה, ממוקדים דווקא באיסורים הקשורים בשבת, מתואר התהליך בשמחה. דבר המאפשר לה דה-סטיגמה של העבר ולגטימיות לתהליך התשובה:

- זה דבר שרציתי זה דבר ששמחתי. שמתני אני זוכרת א... להכיר מקום חדש עם חברים חדשים. א... לא, לא היה לי בעיה עם זה. וכל החזרה בתשובה, זאת אומרת, כל ה... של גם מקום חדש וגם מנהגים חדשים, אז סתם, כל פעם היו מתווספים עוד דברים, שבדרך כלל זה אסור.

- מה זאת אומרת בדרך כלל זה אסור?

- אסור להדליק חשמל ואסור א... כל מיני דברים. זאת אומרת, בדרך כלל זה היה קשור לשבת. במשך הימים זה היה חצאית וכל מיני דברים כאלה. בעיקר אני חושבת שזה היה נוגע לשבת, כי שבת זה באמת ההבדל הגדול, אני חושבת.

בהמשך מספרת רעיה כי "המחשבה יותר לעומק" כהגדרתה, אצל הוריה, על חזרה בתשובה, התגלמה בעקבות מלחמת יום הכפורים, ובעקבות קשר חזק שהיה לאביה - איש המעש, שבא מקיבוץ חילוני, לסייע לבחורים דתיים ממרכז הרב להקים ישוב:

- אז קם כאן המושב, היה לו קשר עם המושב כשהקימו אותו, אז הוא עזר, אני יודעת. הם... מי שעלה אז למושב היו חברה ממרכז הרב. אני מתארת לעצמי שזה גם הוסיף.

כאמור, ראינו בסיפוריהם של בני דור שני מסגנון "הכיפות הסרוגות" שהיו ילדים קטנים במהלך החזרה בתשובה, דגש חזק מאוד על חלקם בתהליך. סיפוריהם שזורים בזכרונות חיוביים, חוויתיים וממש חיים. הם מקפידים, בניגוד לבני דור שני שנולדו לתוך הסיטואציה, לשמור על קשר עם חברי ילדות מסביבת המגורים החילונית, נוסעים לבקר ואינם מוחקים את זכרונות העבר החילוני. בסיפורים שהועלו עד כאן, פרסנו את מהלך חיי ההורים החוזרים בתשובה, כפי שמסופרים על-ידי בני הדור השני, בסגנון "הכיפות הסרוגות". נעבור לבחון מיהן קבוצות השתייכות של בני הדור השני.

3.א דמויות משמעות וקבוצת השתייכות

בעקבות תהליך החזרה בתשובה, ניתן לשמוע בסיפורים השונים פרשנות מחודשת לגבי מערכות היחסים עם המשפחה המורחבת והסביבה החברתית. נעבור, אם כן, לבחון את שאלת דמויות המשמעות וקבוצת ההשתייכות כפי שתופס בן הדור השני.

מצאנו 4 גישות עיקריות:

- (1) מערכת קשרים חמה וקרובה.
- (2) ניתוק מוחלט.
- (3) שמירה על קשר רדוד ביותר, כמו שיחות טלפון ומפגשים בשמחות ובאבל להבדיל.
- (4) העדפת מערכות יחסים עם אחרים לא מהמשפחה.

3.1 מערכת קשרים חמה וקרובה

מיעוט מקרב בני דור שני ל"כיפות סרוגות" מתארים מערכת קשרים חמה עם המשפחה הרחבה, שכן לא מתאפשרת מערכת קשרים כזו עם מי שאינו דתי, או לפחות מקבל את המהלך. אצל שלמה קיים תיאור של קשר חם במיוחד עם סבו, שיחות, טיולים, משחקים. קשר מיוחד ולא כל-כך אופיני לסבא ונכד. קשר טוב יותר אפילו מאשר יש לו עם אביו:

- עם הסבא הקשר היה קשר טוב מאד. ממש היינו ... ראינו סרטי וידאו ביחד. כל מיני דברים, זה היה אז ממש בשיאו, משחקים בדומינו, כל מיני משחקים כאלה מגיל 9 עד גיל 99. כשסבא נפטר, היה לי משבר. זה היה מאד קשה. לא יותר מאשר לאמא שלי, אבל היה לי משבר יותר מלכל הנכדים האחרים. מתוך שאהבתי אותו. מתוך שהייתי קשור אליו, אז רציתי להיטיב לו. זה שחביא אותי לקיום מצוות. גם הנקודה של להגיע אל המודע מהתת-מודע. באמונה אתה מקיים מצוות ואתה עושה טוב לאיזה קרוב שנפטר.

שלמה מפרש את יחסיו הקרובים עם סבו, על רקע החזרה בתשובה. וכיצד דווקא פטירת הסבא, אליו תש קרבה כה רבה, גרמה לו להפוך להיות שותף מלא בחזרה בתשובה יחד עם הוריו.

שאלו באופיו, מאוד לא בדלן והקפיד לשמור על קשרים עם המשפחה החילונית, עם חברים מהעבר ומתוך עיקרון, לא הסתגר מפני חילוניים:

- עם הדודים והבני דודים יש לי קשר מצויין - - - אני קופץ לדודים, קופץ לבני דודים.
 שאול מרגיש מאוד קרוב לאוכלוסיה החילונית אף כי ברור לו שזו אינה זרכו. וזאת מטעמי שייכות ואי-התבדלות. משום כך, למשל, בחר ללכת לשרת בצה"ל לא עם הסדרניקים. ובאשר לדמות משמעותית ביותר בחייו, מדבר שאול בהערצה רבה על אביו, בין השאר משום שאביו מקפיד, עד היום, על שמירת קשר טוב ביותר עם החברה החילונית מהעבר, בצד יחסים חבריים מאוד עם האוכלוסיה הדתית:
 - אם יש מישהו, בן אדם שאני מעריך אותו באמת, ובדרך כלל אני מאד לא כזה, כי אני לא אוהב לשפוט אנשים אחרים ולא אוהב להעריך אנשים אחרים. אבל אם יש בן אדם שאני ממש מעריך ואוהב זה אבא שלי.

מעניין להדגיש כי הנבדקים שדוחו על מערכת קשרים קרובה וחמה עם המשפחה הרחבה, הם לא בכדי בני דור שני שחוו את מהלך החזרה בתשובה ועדיין קשורים למשפחה ולחברים התלונניים.

3.2 ניתוק מוחלט

האופציה של ניתוק מוחלט כמעט שאינה קיימת בקרב בני הדור השני השייכים לסגנון "הכיפות הסרוגות". ורק אצל מרואינת אחת מצאנו התייחסות לאפיון זה.
 דרורה מתייחסת בסיפורה אל הניתוק המוחלט מהמשפחה ומכל העבר, שגור על עצמו אביה, ובעצם גם עליהם הילדים. עד כדי איסור על קיום כל קשר איתם ואיסור נסיעה לביקורים:
 - הם השאירו את המשפחה מאחור, ולכן זה היה בשבילם איזה משהו ש... לא לגעת, לא לחזור לזה, חס ותלילה. אבא שלי מעולם לא טס לצרפת. מעולם.
 הפירוש שדרורה נותנת מוסבר בכך, שאביה לא עשה עיבוד של העבר. אך כאמור אפיון זה אינו דווקא ממאפייני היחסים של חובשי "הכיפות הסרוגות".

3.3 שמירה על קשר מועט

הנבדקים מתייחסים בקרירות יחסית לעברם החילוני. כאן אנו רואים כיצד הקשרים עם העולם החילוני מהעבר אמנם נשמרים, אולם הקשר הנמשך הוא בבחינת חוט גשר דק.
 אצל עמישי, המתאר קשר רדוד, נפגוש תיאורים כמו:

- עם המשפחה החילונית יש קשר. אנתנו מתקשרים, הם מתקשרים, מה נשמע, מבקרים. יש קשר. יש תמיד תקלים בנושא של זה. זה לאו דוקא שהם מנסים לנגח. זה אולי מתחיל מאתנו. אבא שלי יש דברים שמקפיצים אותו, זה לאו דוקא מהם,

שהם מנסים לנגח. אבל בסך הכל אפשר להגיד שאין ניתוק. להיפך, דוקא עכשיו התחלתי לתדוש את הקשרים יותר באינטנסיביות. מטעם של שלום אמיתי. אם מדברים על שלום אז צריך שיהיה שלום קודם כל בבית. יש שפה משותפת בלא משותף.

כפיר מתאר מערכות יחסים קרירות למדי עם המשפחה המורחבת:

- לאחות הגדולה של אבא, יש שתי בנות גדולות, הן שתייהן יותר גדולות ממני, בקושי רואים אותן, פוגשים אותן רק בשמחות. הם גרים במרכז, כמעט ולא יוצא להגיע לשם. אבא לפעמים יוצא לו להגיע לאזור אז הוא קופץ לבקר אותם. ככה כמעט ואין מגע, פוגשים אותם בבר-מצווה וכאלה דברים.

הפירוש שנותן כפיר מתמקד במרחק פיזי, כש"הממונה" על הקשר הוא האב שבא מאותו עולם. הוא עצמו שייך להווה הדתי ולא לעבר הרחוק החילוני, שנפגשים איתו בבר מצווה וכדומה.

רעיה, כמו כפיר, מתרצת את חוסר הקשר עם המשפחה הרחבה החילונית, במרחק ובגילאים של בני הדודים, שהם קטנים או גדולים ממנה, אי לכך לא יכול להוצר קשר איתם:

- קשר עם המשפחה הרחבה כמעט ואין, בגלל שלא יוצא לי, עוד פעם, בגלל שלא יוצא לי ליצור קשר. פה זה חוסר תקשורת בגלל מרחק. בשביל ליצור קשר אני צריכה להתראות. ופה בגלל גיל.

רעיה, כמו מרואיינים נוספים, אשר חוו את תהליך התזרה בתשובה והיו חשופים יותר לחיפושים ולשנויים מרחיקי הלכת שעשו הוריהם, מעלה פתרון מעניין. היא מדווחת על הערצת שני הוריה כתחליף לסביבה חברתית חיצונית. הפתרון לבלבול הזה הוא לגייטימי, הוא "מתקן" את העבר החילוני שאליו כבר לא שייכים בעצם:

- לכל צד מההורים שלי יש את הדברים שאני מעריצה אצלו, נגיד כך. א... אבא זה את החשיבה ואת ... צורת א... את העבודה, לא את העבודה שהוא עובד אלא איך שהוא עושה דברים. באופן יסודי מאד. ואצל אמא, כל מה שקשור לידים, אם זה ... כל דבר שהיא עושה היא עושה את זה הכי טוב. אם זה בישולים ואם זה לתפור ואם זה קרמיקה ונגרות ולצבוע והכל הכל.

סביבתה החברתית של שרית מאוד מגוונת מעצם העיסוק של אביה. בסיפורה היא מקפידה לעמוד על הדמיון בינה לבינו. אי לכך מותר, כדאי ורצוי לשמור על קשרים עם המשפחה החילונית הרחבה, אף כי לה, בתור דור שני, אשר נולדה כבר לבית דתי לכל דבר, אין כ"כ שפה משותפת:

- עם הבני דודים שלי, זה לא קשר מדהים. בסך הכל העולמות שלנו כל כך שונים.

- אבל את נרתעת מלשוחח אתם?

- לא, הבת דוד שלי היתה לוקחת אותי לחבריה שלה ... עכשיו ממש אין לנו קשר כי זה

רחוק ולא יוצא. ובאמת החיים שלנו כל כך שונים שהנושא שיחה ... כשילדים אז יש

הרבה יותר על מה לדבר והיינו הרבה יותר חברות. אני מאד אוהבת אותם, כיף לי

אתם וזה. אני רק חושבת שהחיים שלהם הם ריקניים, בהחלט. מה יש לדבר אתם?

המשכורת בסדר, רוצים קצת מעבר... במסיבות משפחתיות אנחנו נפגשים ומה

העניינים... וגם אנחנו לא נוסעים אליהם הרבה. - - - יש קשר קריר. אנחנו לא

משפחתיים כאלה.

מאיך, שרית מספרת על קשר מאוד חזק אל סבתא:

- כי אהבתי אותה, היא היתה טיפוס שאהבתי.

יתכן שבסופו של דבר בחרה שרית לתאר בדיאלוג שלה דווקא את הקשר החם והאוהב עם סבתא, משום

שהיא עשתה "תיקון" של העבר והצטרפה אליהם, כלומר חזרה בתשובה, אומנם בגיל מבוגר.

כאמור, בני הדור השני בסגנון "הכיפות הסרוגות", מתרצים את הקשר המועט שיש להם עם המשפחה

הרחבה במרחק פיזי, בחוסר שפה משותפת ועוד. חלקם מצאו תחליפים מעניינים לקשר עם המשפחה

הרחבה. כך למשל כאלה שמצאו בהורים או באחד מההורים את קבוצת ההשתייכות או את הדמות

המשמעותית, שכן בהורים נמצא מקור ההבנה וההתייחסות הטוב ביותר, כי הם מכירים, יודעים

ומרגישים טוב יותר מכל אחד אחר, את משמעות המעבר לקיום מצוות, הם בבחינת הגשר אל ההווה ואל

העתיד המתקנים.

3.4 העדפת מערכות יחסים עם אחרים לא מהמשפחה

אחד האפיונים הבולטים למשפחות של חוזרים בתשובה, הוא מעבר דירות. יש העוברים דירות לעיתים

נדירות יותר ויש העוברים דירות לעיתים מזומנות. מעבר הדירות הוא בדרך-כלל פועל יוצא של רצון

להשתייך לסביבת מגורים דתית, בבחינת מכנה משותף רחב, או בשל שינוי בעיסוק או גם כדי להיות קרוב

אל השיבה בה לומד אב המשפחה. בעקבות מעברי הדירות משתנה קבוצת ההשתייכות הן של ההורים והן של בני הדור שני. לפיכך מצאנו לעיתים, שעל-מנת לשמור על יציבות מסוימת, מעדיפים בני הדור השני דמויות משמעות או השתייכות מקבוצת החברים מהלימודים ולא דווקא מהמשפחה או משכונת המגורים.

דביר למשל, שהוריו עברו דירות רבות, מספר כי:

- בירושלים, לא הכרתי חבריה מהשכונה. עם חבריה מהבית ספר ומהשיבה אתם אני דוקא שומר על קשר. בחופשים אני מטייל אתם, מתקשר אליהם מדי פעם.

אצל דן, אף כי נולד לבית דתי לכל דבר, קבוצת ההשתייכות שלו הם חבריו לשיבות ומהיסודי. קשרים שנמשכים אפילו לאחר הנישואין:

- אני הייתי יותר איש של חברים. אני מעדיף לדבר עם חברים הרבה. אמא שלי תמיד היתה מתעצבנת: אה, תמיד החברים שלך יותר חשובים מאתנו, כבר שבת שלישית שלא היית, ואתה הולך לחברים שלך. זה נראה לי גם מטבע הדברים כי הייתי כבר מכיתה ז' בפנימיה, אז הייתי הרבה יותר של חברים, לא איש של משפחה. יש לי כמה חברים, טובים טובים מהיסודי, שעד היום אנתנו בקשר, ברצף אחד. עד כדי כך שאנתנו כל חודש או חודשיים עושים שבת ביחד, אף על פי שהם נשואים ואני נשוי. והנשים שלנו כבר חברות כי אנתנו חברים.

בזיאלוג של בני הדור השני המדגישים קשר עם חברים ולא עם משפחה, אנו רואים כיצד הם אימצו לעצמם פתרון של להיות כמו דתיים מדורי דורות. ובכך פתרו לעצמם את ההתמודדות עם העבר החילוני ועם השינויים הרבים שהתרחשו ומתרחשים בעקבות החזרה בתשובה.

ראינו כי בשאלת דמויות משמעות וקבוצת השתייכות המרואיינים מצד אחד ממעיטים במשמעות של דמויות מהעבר לגביהם ומפרשים את חוסר רציפות הקשר שלהם אל המשפחה הרחבה, על רקע של ריתוק פיזי וקשיים טכניים. מצד שני מדווחים על קשר משמעותי עם חברים או עם אחד ההורים (לעיתים אף עם שניהם), המשתייכים להווה הדתי. על ידי כך מתאפר להם לעשות תיקון לאותו עבר חילוני שממנו יצאו. בסיפורים שהעלינו עד כאן, בחנו את תיאור מהלך החזרה בתשובה וקבוצת ההשתייכות כפי שמתארים בני דור שני לחוזרים בתשובה בסגנון "הכיפות הסרוגות". נעבור לבחון את סיפוריהם של בני דור שני, שהוריהם חזרו בתשובה בסגנון החרדי יותר וכהגדרתנו בעבודה זו, בסגנון "הכיפות השחורות".

ב. חזרה בתשובה בסגנון "הכיפות השחורות"

הפרשנות הדומיננטית העולה מסיפורי החיים של בני הדור השני בסגנון "הכיפות השחורות", למרות הייחוד האישי שבכל סיפור, מתמקדת בהיבטים של חיפוש משמעות והזכות שבחזרה אל הקולקטיב. מצאנו בסיפוריהם, דגש על חזרה אל עולם התורה ויציאה מהעיסוקים הקודמים. המרואינים מתארים כי הכוח המניע בדרך כלל לחזרה בתשובה היה האב והאם הצטרפה. חלקם מתארים שיתוף פעולה מלא, הקיים בעיקר במשפחות בהן תהליך החזרה התחיל עוד לפני הנישואין.

1.ב בני דור שני שנולדו לתוך הסיטואציה של חזרה בתשובה

1.1 היבט של חיפוש משמעות

הסיפור של חנן, מתאר זוג הורים שנפגשו אחרי שכל אחד בעצם עשה חזרה בתשובה בנפרד. חנן ששטף הדיבור שלו מרשים ביותר, מקפיד לתרץ את התענינותו המעטה בעברם החילוני של הוריו בכך שחתהליך נעשה טרם הוולדו:

- אני, לא זכור לי כלום. כשאני נולדתי ההורים שלי כבר היו יהודים חרדים. אבא שלי חזר לפני שהוא התחתן עם אמא שלי. אמנם הם הכירו קודם, אבל הוא חזר והיא חזרה, הם הלכו כל אחד לכיוון שלו והם נפגשו אחרי זה. - - - את הסיבות לחזרה בתשובה, ז"א למה היום הם כאלה, אני לא יודע.

מאידך, הדגש בסיפור חייו של חנן הוא על שמחתו שהוריו תזרו בשעתו, שכן לולא הם חזרו הוא היה אומנם חוזר, אולם בגלל "הניתוק" כיום של החילוניים וה"קייטוב" העצום בין חילוניים לדתיים, המהלך היה הרבה יותר קשה:

- אם אני הייתי היום חילוני, תשעים ותשע פסיק תשע אחוז שגם הייתי נהיה דתי, עד כמה שחייתי יודע את המידע שיש לי היום. רק שהיה לי יותר קשה להשיג אותנו, להורים שלי היה מזל והם השיגו אותנו. לנוער הממוצע היום ברחוב הרבה יותר קשה להשיג את המידע שבגללו הם יכולים להחליט שהם רוצים לחזור בתשובה.

- בגלל מה?

- דבר ראשון כי הוא מנותק. זאת אומרת, יש הרבה נוער היום... אתה הולך ברחוב אתה רואה אותם, שמחפשים משמעות. נוסעים להודו, נכנסים לכתות, הרי היום הכתות, יש להם שם אלפים אלפים. הם מחפשים משמעות שהיא לא גשמית נטו, אלא

רוחנית. ובחלום הרחוק ביותר שלהם, הם לא חושבים להגיע ליהדות החרדית. לא החרדית, אלא ליהדות. היהדות בתור חילוני, זה כלום, אין לזה משמעות. - - - ובכל מקרה כשאתה הולך בארץ ואתה רואה את אלה שמחפשים קשר למשהו יותר גבוה, אתה לא רואה אותם שהם נוהרים ליהדות. כי כל היהדות הדתית היא מושמצת, בעתונות, ברדיו, בטלוויזיה, בכל מקום.

חנן מתאר את אביו כאדם שלפני מהלך החזרה בתשובה שמע וקרא על הכתות וזה לא סיפק אותו, ז"א היו לו שאלות הלאה, ובתיאור ציורי מאוד הוא מפליג על הקיצוניות החילונית העקרונית של אביו בשעתו:

אבא חיפש כל החיים שלו - - - באוניברסיטת ת"א הוא למד פסיכולוגיה, תמיד היו לו את השאלות של "איפה אני?" ותמיד היה לו את הקטע של החיפוש - - - אחד החברים אמר לו: במקום לחפש את זה בכתות, בהודו. (הוא לא היה אף פעם בכתות, הוא לא היה בהודו, אבל היה לו את הכיוון הזה). במקום שתתפש את זה שמה, את כל הדברים האלה, יש פה יהדות וזה, תסתכל. והוא לא האמין לו. הוא אמר לו: יש פה את החוג בית של - - -. עוד לפני שהתחילה תנועת התשובה. והוא הלך וחזר בתשובה. הוא מצא תשובות לכל השאלות שהסרידו אותו שנים שנים. כשהוא היה חילוני הוא לא היה מסורתי בכלום, לא היה לו שום קשר לדת. כי אם אין אלוקים אז אין שום סיבה לאיזה שהוא קשר לדת. אני לא אגיד לך שהוא נסע ביום כיפור ברחוב עם המכונית כדי להכעיס. אבל בבית שלו הוא הכניס חמץ בפסח, בלי להתבלבל בכלל.

- הוא היה מאד מאד שכלתני.

- מאד, עד היום. יש פשוט כאלה שחוזרים בתשובה, הם בכלל שוכחים את כל ה... הם

מאבדים כיוון. הוא נשאר עד היום, ברוך ה'.

ואת מהלך החזרה בתשובה של אמו, שהתרחש בגיל צעיר יחסית, גיל 16, מתאר חנן כהליך עצמאי. היא

עזבה את בית הוריה והלכה לחפש תשובות, כך היא גם פגשה את קבוצת החברים של אביו:

- היא היתה נמצאת אצלם הרבה... באיזה שהוא שלב היא עלתה לירושלים - - - ורק

אתר שכל אחד מהם חזר בתשובה מכוח החלטה עצמית ואישית, משהו החליט שהם

מתאימים והפגיש ביניהם כבעלי תשובה כבר, ומזה יצא שידוך.

ניכר כי תהליך הפירוש מחדש של העבר, מאפשר לחנן את התיאור ההסטורי הזה של הוריו, שכן תהליך

הדה-סטיגמה של העבר, הינו מספיק חזק כדי להתקבל על-ידי הציבור החרדי שאליו שבו הוריו, וכדבריו

ההורים שלו, כשהוא נולד, היו כבר יהודים חרדים לכל דבר.

בדיאלוג של רננה על מהלך החזרה בתשובה של הוריה, שלא חסרו מאומה מבחינה חומרית, אך חסרו מבחינה נפשית, נמצא תיאור המדגיש את הרגשת הריקנות והתחליפים שנמצאו, בחברה בה הם חיו, למשמעות האמיתית. רננה אשר נולדה לבית חרדי לכל דבר, מספרת על התהליך כמורכב משני שלבים: **שלב החוסר וחיפוש משמעות ושלב החזרה.**

- ההורים נסעו לחו"ל, כדי שאבא יעשה את הדוקטורט שם אז א... הם מספרים שהם היו בעצם, הם היו בתוך חברה מאד גבוהה שם, של כל הפרופסורים. תמיד הם הלכו למסיבות. ומצד שני הם כל הזמן הרגישו שמשחו שם דוחה אותם. - - - אני זוכרת שהם סיפרו שהיה איזה דוקטור או פרופסור אחד שהיה ידד מאד קרוב שלהם, שאשתו היתה אלכוהוליסטית. אמא שלי תמיד זוכרת בדברים מזעזעים, שהם היו עושים. במסיבות היא היתה משתכרת, וזה היה נוראי. ו... היא אמרה, הם תמיד הרגישו שמשחו בתוך החברה הגבוהה הזאת, משהו לא מוצא חן בעיניהם. וגם בתוך כל האנשים הגבוהים והאינטלגנטיים והנחמדים יש את הדברים הלא יפים והלא טובים. זה מאד הפריע להם. זה מה שאני יודעת. אבל הם לא ... הם לא, נראה לי שאז, הם עשו את הצעד ממש לחזור בתשובה. הם רק יותר התקרבו, אולי קצת קראו, אולי קצת שמעו שיעורים, וזהו.

אבל אחרי זה אבא של אבא שלי נפטר, כשהם היו שם. ובעצם תמיד אבא שלי מספר בטון נורא עצוב, שבעצם אז הם החליטו שהם מתחילים להתקרב. ואז הוא כתב לאבא שלו מכתב. כל החיים האבא הזה חיכה שהוא יחזור בתשובה, והוא כתב לו מכתב נורא ארוך שהוא חוזר בתשובה. ואז הוא נפטר. אז הוא מיד נסע לארץ ללויה, ואחרי הלויה דפקו בדלת והדוור הביא את המכתב הזה. בעצם אבא שלו לא ראה את זה. תמיד הוא מספר שבלויה כשהוא עמד לפני הקבר הפתוח, הוא אמר לעצמו: אני יודע שעכשיו הלב שלי פתוח ואם אני אקבל על עצמי את זה עכשיו זה בסדר, ואם לא - אז הקבר יסגר ויחד עם זה יסגר לי הלב. ואז הוא החליט: זהו, אני חוזר התשובה. ואמא שלי תמיד מספרת שהוא בא ואמר לה, והיא פשוט קבלה את זה. אחרי זה, שם אני יודעת שהם מאד מאד, הקהילה הדתית מאד עזרה להם, התארחו שם בשבתות ויצרו ממש קשרים מאד חמים. עד היום יש להם קשרים עם כמה אנשים שם מקנדה. אפילו

שזו בכלל לא היתה קהילה חרדית, אלא מאד פשוטה, אבל הם מאד קרבו אותם, ושם בעצם הם התחילו. כשהם באו לארץ אז הם התחזקו - - - .

אביה של רננה הפסיק את עיסוקיו האקדמיים בהדרגה, ועבר ללימוד תורה בכולל ולעסוק בקירוב רחוקים.

התיאור של רונית מתמקד אף הוא, בחיפוש משמעות. רונית פורסת בסיפורה גם קטעים קשים מהעבר, כגון התחברות לקבוצות היפיס למיניהן:

- אבא טייל בכל אירופה, בדרך הוא פגש ישראלים, הוא הכיר חברים חדשים, פגש חברים מהצבא לפעמים. הגיע להולנד, זה מצא חן בעיניו, הוא החליט להשאר שם. הוא למד שם באוניברסיטה מוסיקה. הוא ניגן בתזמורת של האוניברסיטה. ושם הוא הכיר את אמא שלי. זו היתה תקופה של הרבה היפיס, הוא זיהי היפי, ו... א... ו... והוא הכיר, היו שם הרבה כתות. בכל אירופה היו המון כתות. והוא היה מנגן על גיטרה מעולה. הוא היה הולך ברחובות כשכל הכת מאחוריו, ומנגן את השירים שלהם. החולדים היו יודעים פחות את השירים. הוא היה שר עם קבוצה. היתה שם כת של תימנים יהודים, ו... הם עשו מיסיון למען הנצרות. הם פגשו את אבא שלי, הם התחילו לנסות לשכנע אותו לעבור אליהם. הם התחילו לשאול אותו שאלות על היהדות. והוא כבר ידע שהוא יהודי, והוא חייב להשאר יהודי. ואז הוא התחיל את החיפוש אחרי עצמו. היה הולך לחפש תשובות בכל מיני ספרים ובכל מיני אוניברסיטאות. באמסטרדם הוא הכיר את הרב - - - שהיה נותן שעורים לישראלים ואבא שלי מאוד נהנה לשמוע אותו.

בהמשך מתארת רונית כיצד, העבר הכושל הזה של אביה, מסתיים בחזרה אל היהדות, שזה תהליך חיובי מבחינתה, לכן אין לה קושי עם התיאור הציורי כל כך של עברו. אמה שהצטרפה אל האב, ראתה כיצד:

- אבא שלי פתאום התחיל לחזור מהשיעורים מאושר והוא התחיל למצוא את עצמו. אבא שלי כבר התחיל לראות שזו הדרך האמיתית. הוא סיפר שהגיע פורים פעם אחת והוא הלך לבית של הרב - - - והוא חזר והוא הרגיש מלא. הוא אמר: תמיד אחרי מסיבה אתה מרגיש ריקנות. ופה הוא חזר והוא הרגיש מלא, הוא הרגיש שמחה אמיתית והוא התחיל להבין שזו באמת הדרך שתהיה לו בעתיד. וכל פעם שאבא היה חוזר הוא היה מלמד את אמא. - - - זה היה התקדמות בשלבים. הם התחילו לשמור

מצוות. אמא שלי הלכה עם כיסוי ראש. היא לא הלכה עם חצאית, אז היא הלכה עם

מכנסים מאד מאד רחבות. ולאבא שלי עוד היה לו שיער ארוך.

רונית מתמקדת בתיאור שלה, שלאחר החזרה בתשובה, בפן של הכנסת האורחים של הוריה, אם במקום לינה בביתם ואם בארוחות, כביכול כדי לכפר על העבר החילוני, וכך כל שבת היה ביתם מקום לעליה לרגל לישראלים רבים עד שאביה פתח מסעדה:

- אז במסעדה אבא שלי הכיר עוד ישראלים, והוא גם היה מחזיר בתשובה, הרבה. לא

ממש 'ערכים', לא מטעם 'ערכים', 'ערכים' פרטי - - - הוא היה מארת הוא היה מחזק.

ובפסח גמלה אצל הוריה ההחלטה לעלות לארץ, ובארץ חלה התקרבות נוספת על-פי הגדרתה, הוריה פנו לכיוון החרדי כי למה שילכו לכיוון אחר. אני חושבת שזה הטוב.

ובכך בעצם נסגר המעגל, מקיצוניות חילונית המאפשרת התנסות בכל דבר, אל סגנון אמונה חרדי.

בתיאוריהם הפרשניים של בני דור שני שנולדו לבתים חרדים, מצאנו כאמור, דגש על חיפוש משמעות וחיפוש האמת, כשהעבר החילוני מקבל פירוש מחודש, לא משמעותי ולא מודגש. הם בני הדור השני, כבר נולדו לבתים חרדיים לכל דבר ומרגישים שייכים לקולקטיב הקולט, החרדי מזה ימים ימימה. מאידך, בסיפוריהם של בני דור שני מהסגנון החרדי, שהיו ילדים קטנים בעת מהלך החזרה בתשובה, נמצא בנוסף להיבט של חיפוש משמעות גם את ההיבט של תיקון העבר.

2.2 בני דור שני שכמעט נולדו (היו ילדים קטנים בני 3-5) בעת מהלך החזרה בתשובה בסגנון החרדי.

בדיאלוגים של חובשי "הכיפות השחורות", שהיו ילדים קטנים במהלך החזרה בתשובה, מצאנו דגש רב על החוויות האישיות ועל חלקם של בני הדור השני בתהליך. כמו כן מצאנו בצורה מאוד מודגשת, את ההיבט של חיפוש משמעות וההיבט של תיקון העבר בכיוון של שינוי מהותי ומאוד משמעותי של סגנון החיים מהחילוני אל הסגנון החרדי.

2.1 היבט של חיפוש משמעות

יעקב שהיה ילד קטן, כשחל השינוי, מצהיר מיד בתחילת הראיון, שהוא אינו מעוניין להיכנס לסיבות של החזרה בתשובה, בבחינת צנעת הפרט. לאט לאט משחרר יעקב מעט אינפורמציה על קצב התהליך, על גורמים מזמנים ומעט על הסיבה לחזרה בתשובה:

- מה גרם להם לעשות את השינוי אני לא זוכר. שמעתי דברים מקוטענים. אבל גם אם אני יודע אני לא אכנס לזה - - - זה התחיל בשלבים, זה הלך לאט לאט. אבא התחיל להביא אוכל כשר הביתה. הוא נסע לקרית צאנו שם. אתרי זה התחילו להביא את כל האוכל משם, וליטול ידים, לאט לאט זה הלך. רק דבר אחד אני זוכר, ששבת אחת מה שאני יודע, אבא שלי, הוא נתקל בספר הלכות של הרמח"ל, כמה שאני יודע, והוא גמר אותו בלילה אחד - - - העניין היה שהוא היה אתאיסט - - - הוא התחפך לגמרי. וברוך ה', מה אני אגיד לך.

- הוא התחפך כי הוא לא מצא תשובות על מה שהוא שאל?

- באתיזם שלו היו לו תשובות להכל, הוא שכנע את עצמו בהכל. השותף שלו פעם אמר עליו שהוא יכול לשכנע בן אדם על אבטיח שזה בננה. והוא מצליח להסביר את זה. יש לו כושר שכנוע לא נורמאלי. ואז בגלל שהוא הגיע להכרה אישית שהוא טועה. הוא הגיע לזה שזה לא זה. ופחדן הוא אף פעם לא היה, אז הוא עשה את השינוי.

יעקב בתיאורו מדגיש שאין אצל אביו בריחה מהתמודדות עם השאלות ובדיאלוג המצומצם שלו על חסיבות לחזרה בתשובה הוא נותן להבין, כי השינוי שקיים בחווה, הוא החשוב ולא העבר. וכדברי אביו בשביל לחזור בתשובה:

- צריכים בשביל זה זכות בשמים. הוא אמר שכנראה הסבתא שלו יש לה זכות בשמים שהוא חזר בתשובה.

מאידך, מעדיף יעקב להדגיש את זכרונותיו בתור ילד קטן, על פני תיאור מהלך החזרה של הוריו. הוא מדבר בערגה ובהרגשת שייכות רבה, על ילדותו ועל המושב ואף מביא את אשתו (זה עתה התחתן), אל מחוזות ילדותו:

- מתי התחיל התהליך? כשזה התחיל אני הייתי כשזה קרה בן חמש. הרבה דברים אני זוכר מאז, כמעט הכל. היינו שם עכשיו בביקור במושב. רציתי להראות לאשתי איפה שגדלתי. וזכרתי ממש פרטי פרטים. ו... גדלנו שם והיה מאד מאד יפה שם. אם היה אפשר להחזיר שם את כל המושב בתשובה היה טוב. מקום מאד יפה.

מעבר לזכרונות על מקום הולדתו הכפרי והיפה, יש גם תיאור של פחדים ודילמות ילדותיות מפני השינויים הכרוכים בחזרה בתשובה, שיעקב מצא להם פתרונות מאוד מיוחדים:

- לפני שעברנו לירושלים, ראינו בטלוויזיה איך שבכביש רמות זרקו אבנים. אני זוכר ששאלנו אני ואתי, אם אנחנו גם נזרוק אבנים על מכוניות? אז אבא אמר: "לא, אתם

לא תזרקו". אנתנו תפסנו ככה, שראינו בטלוויזיה, הדתיים זורקים אבנים, חוליגנים. אז... הוא הסביר שיש דתיים כאלה ויש כאלה ויש כאלה, ואנתנו לא זורקים אבנים. זה מה שאני זוכר. זה ממש נחרת לי ואני זוכר. היינו ממש מבוהלים - - - . השלושה ארבעה ימים האחרונים, לא יודע זמנים, תחילת שנה סוף שנה. הלכנו להפרד. אבל אני לא זוכר בדיוק זמנים. אני זוכר שפחדתי מזה שיצחקו, שאני עם כיפה. אז כשהגעתי לגן ישר התחלתי להלביש את הכיפה לכול מי שרוצה ללבוש את הכיפה. ואז התברר רצו ללבוש את הכיפה. אחרי זה הגננת הגיעה והלבשתי גם לה את הכיפה והיא זרקה אותי החוצה.

בדיאלוג שלו אנו רואים את יכולתו של יעקב לפרש את מה שקרה ולתת לו משמעות, כי הרי כיום הוריו והוא דתיים לכל דבר. ביטוי לכך נמצא בתיאור השמחה שהיתה לו בעלייה לירושלים ובתרתו למחשבה מה היה לו נשאר חילוניים :

- אני שמחתי להפרד כן, זה טיול יפה, לעלות לירושלים. הייתי קטן, הייתי בן חמש מקסימום. זהו. עברנו לשכונה בירושלים ושם הורי גרים עד היום. ברוך ה', זה ממש ברכה. אני לא יודע איך אני אראה את עצמי בתור חילוני, זה נראה לי מחריד.

יעקב סוגר מעגל. בעבר קבוצת ההשתייכות שלו היתה המושב, חבריו הילדים, וזה היה טוב וכראיה לכך, הוא ממשיך לשמור על קשר. מאידך, כיום השתייכותו במלואה לציבור החרדי והוא שמח על כך. כלל לא מקרה שיעקב מאוד מזוהה עם אביו ובעצם הפך אותו לחברותא שלו :

- אבא שלי, עד היום. הוא הרב שלי. הוא לימד אותי ללמוד, הוא לימד אותי הלכות. לימד אותי הכל. ארבע שנים הוא למד אותי בישיבה. שנתיים בישיבה קטנה למדנו בערב ביחד.

- אתה היית החברותא שלו?

- כן. ושנתיים הייתי בישיבה גדולה. עד לפני שנתיים זה היה. למדתי בישיבה בהר נוף. הוא היה מגיע כל ערב ולומד אתי.

השימוש הפרשני הדיאלוגי שעשה יעקב, סייע בידו בפתרון הקונפליקט בין העבר החילוני להווה החרדי. המפגש האינטנסיבי הנדרש בעולם הדתי החרדי אל מול מישהו שדומה ככל האפשר, מהצד הקונספטואלי והדינמי של החזרה בתשובה על כל היבטיה, נמצא לו אצל אביו ועל ידי כך פחת הצורך שבהתמודדות חברתית נוספת ונסתייעה לו השתלבותו המושלמת בעולם החרדי, עולם התורה, בו הוא עומד כיום על רגליו בזכות עצמו וה"יכולות" שלו.

מבין חובשי הכיפות השחורות שרואיינו, היו גם בני טייסים שתזרו בתשובה, רובם בני קיבוצים, שעשו את תהליך החזרה בתשובה לאו דווקא על רקע של משבר וצורך בתיקון העבר. דרור מספר כיצד אביו לקח חופשה מהצבא והלך ללמוד באור שמת. גם הוא טורח "להצטדק" על כי אינו מכיר את התהליך לפרטיו, כי אבא לא מספר וכי אינו "מעורה בתהליכים" כלשונו:

- הוא לא הלך בשביל הדתיים, זה התבשל אצלו הרבה לפני כן. הוא בכלל לא שמע על דת ולא הכיר כלום. הוא אמר שבאיזה שהוא שלב הוא פתאום תפס את עצמו שבעצם החברה החילונית לא עוסקת בכלל באיך בן אדם צריך להראות כאדם. זאת אומרת, אף אחד לא מתעסק איך מתגברים על כל מיני... דברים רעים שיש, מידות רעות שיש לאדם, או כל מיני... בכלל, שאין שום עיסוק באדם. יש מוסריות. למה בן אדם לא גונב! פשוט כי הוא מפחד או אני לא יודע מה, אין איזה שהיא שיטה או משהו לטפל בזה. אבא שלי גם לא מדבר הרבה, הוא אף פעם לא דבר, הוא לא הרצה בסמינרים, ואף פעם לא שאלנו אותו. - - - מה שאני זוכר, שהוא היה נוסע, הוא נסע, הוא בא רק לשבת הביתה, אני חושב. לאט לאט התחילה לצוץ כיפה וזקן, אני ממש לא הייתי מעורה בתהליכים.

בדיאלוג של דרור מודגשות התהיות הפילוסופיות שהיו לאביו, אשר לפי הבנתו היו הגורם לחזרה בתשובה. כיוון שהוא היה ילד קטן בזמן החזרה בתשובה, סובב הדיאלוג שלו גם סביב עצמו בתהליך. הוא זוכר את ראשית ילדותו בסביבה החילונית לחלוטין - בבסיס הצבאי ואת שלבי המעבר שהתבטאו בחבישת כיפה וציצית שהיו את הסממנים הראשונים שהפכו אותו לשונה בסביבתו, במיוחד כשעדיין לא ידע ממש כלום. דרור מתאר בציוריות רבה את החרדות שליוו אותו בתור ילד קטן ואת ראשית דרכו בעולם החרדי ללא הכנה כלל:

- לא ידעתי כלום, ממש כלום. אני זוכר שפעם אחת לקחו אותי... אני בחיים שלי לא הייתי בכותל המערבי עד אז. יש חילונים שהם מסורתיים קצת או כל מיני דברים שיש משהו בבית. אצלנו היה ממש כלום, כי אמא שלי מבית חילוני, אבא שלי קיבוצניק. הם נמצאו בסביבה שאי אפשר היה לראות שם בכלל. ו... אני זוכר שפעם אחת אחרי שאבא... לא יודע, נסענו לירושלים, לקחו אותי גם כן, דוקא באותה תקופה שזה התבשל אצלו. או שעברנו בשכונה שם, בקרית צאנו, לא זוכר באיזה שכונה, וראיתי בן אדם עם שליקס. התחלתי לחשוב שאבא שלי גם כן יתחיל ללכת עם שליקס. לא

ידעתי, אם כובע וחליפה, מי אמר ששלייקס זה לא חלק מהמדים! זהו, אני לא זוכר
 אם הלכתי עם כיפה, אני חושב ש... ציצית כן, זכור לי שיומיים הלכתי עם זה. אני לא
 זוכר, יכול להיות שאחרי זה התייאשתי, צחקו עלי והורדתי את זה. אני לא זוכר, אני
 ממש... לא זוכר. אחרי זה שלחו אותי לרב של הבסיס. אני זוכר שהוא סיפר לי את
 הספרים הכתולים האלה של חב"ד, הספרונים האלה לילדים, איך קוראים להם אני
 לא זוכר. הייתי ממש קטנציק. אחרי זה עברנו לירושלים, זהו... שלחו אותי מיד
 לתלמוד תורה שמה, לא זוכר שעשיתי בעיות. פשוט, זורקים אותך לתוך מקום ואתה
 לומד צייק ציק. וילד בכלל אין לו בעיה ללמוד כל כך. זהו, זרקו אותי, תוך כמה זמן
 למדתי. 'אדון עולם' אני חושב שכבר שמעתי.

ועל התקופה בירושלים שארכה שנה בלבד, מספר דרור זכרונות מעורבים ודי כבדים בשל הסיטואציה של
 תקופת מעבר בין העבר החילוני להווה הדתי, תקופה של בלבול:

- התקופה היא של ירושלים, אבא שלי למד ב'אור שמח', זו תקופה של התחזקות ו...
 יש תמונות מאז, רואים אותנו ככה בעלי תשובה. היו הרבה דברים שהתביישנו בהם,
 כי אבא שלי היה הולך עם תולצות צבעוניות והיה נוסע על אופנים. והיו לי חברים, ואף
 אחד לא נוסע... וסבא וסבתא שלי היו מגיעים לשבת. סבא שלי בן אדם מדבר עם
 כולם. פוגש כל בחורה ברחוב מתחיל לדבר איתה. בקיבוץ, את יודעת. היה רואה אבנים
 זורק אותם בשבת. את מבינה? היה עושה בושות כאלה. אז כולם רואים זקן חילוני,
 רואים עליו, אפילו עם הכיפה רואים, אז צוחקים או מנחכים או אני לא יודע מה. ואני
 הייתי קובר את עצמי. ועד היום הוא לא שוכח לי את זה, כשתמיד שהוא היה הולך
 אתי הייתי הולך או מאחוריו, או עובר למדרכה השנייה.

על חלקה של אמו בתהליך החזרה מתאר יעקב; הצטרפות שקטה וגם מה שהיה נראה אולי לא תקין,
 מקבל תיקון במהלך הדיאלוג:

- כשעברנו לירושלים היא כבר הייתה מצורפת. זאת אומרת, היא לא עזבה את הבית
 ואני לא זוכר שהיו... לא היו חיכוכים או מריבות בבית. לא זכור לי בכלל. ההורים שלי
 אף פעם... לא זוכר אותם רבים. זהו, אני מניח, אני חושב שלקח לה כמה זמן לעכל את
 זה, להתליט מה היא עושה, מחוסר ברירה. עד היום אני חושב ככה, לפי איך שאני
 רואה אותם היום.

בסיפור, מתאר יפתח כיצד הוריו עזבו קיבוץ, לאחר נשואיהם ועברו אל מושב עובדים חילוני. במסגרת הפעילות החברתית השגרתית במושב, הוזמן רב מירושלים לתת הרצאה חד-פעמית, אשר הפכה לחוג קבוע ביתדות. שני הוריו של יפתח השתתפו בהרצאה שעסקה לדבריו ב"העמדת העולם על דיוקו":

- זה כאילו עשה להם לעמוד רגע ולשאול. לשאול את עצמם לאן אנחנו רצים. הם עבדו מאד מאד קשה היתה להם חממת ורדים, חקלאים. ובאיזה שהוא שלב הם א... הם אמרו: רגע, לאן אנחנו רצים? מה הריצה הזאת? כך אני חושב, לא היה איזה שהוא משבר מסוים או איזה שהוא... מקרה.

חיפוש המשמעות מתמקד בשאלה "לאן אנחנו רצים". את המהלך של תחילת קיום מצוות ושמירת שבת, מתאר יפתח בדרך מאוד מפורטת וציורית, כשהפרשנות שלו מאפשרת להציג את התהליך בשלבי האיטיים והמהססים, שכן בסופו של דבר החווה מבוסס היטב בקיום מצוות מלא, ככל בית דתי חרדי:

- אני לא זוכר הרבה. אני זוכר רק ש... אלחץ ז'ק היה מגיע לבית שלנו בערבים. לא תמיד הייתי מחכה לו בכלל, הוא היה מגיע בתשע וחצי, עשר. אני זוכר, זה כן היה לנו קביעות כזאת. בשבת בבוקר, בעשר, אחת עשרה ככה, היינו יושבים עם "מעס לועז" כל המשפחה, שתי האחיות שלי היו גדולות, ואני... ככה, קוראים, כל אחד קורא איזה קטע. זכור לי אבל, שלאט לאט ידענו מה זה לשמור שבת. אני זוכר שפעם א... דודים שלי הביאו איזה מכשיר חשמלי, ואני זוכר שהורי אמרו לי שזה אסור. טוב, קבלתי את זה שזה אסור וזה, אבל לא... זאת אומרת, זה מעיד לי שידענו כבר, מינימום של הלכות. - - - אני זוכר שגם באיזה שהוא שלב גם ידעתי שאסור לנסוע באופניים.

בתיאור שלו לגבי עצמו בתהליך, מתאר יפתח תהליך מאוד טבעי וללא משברים. עם זאת, הדיאלוג רצוף הפסקות והתלבטויות בהגדרת תחושותיו מאז. הוא מתאר ילד בראשית דרכו בביה"ס, המתלבט עם השונות שלו ושל משפחתו:

- ... ידעתי שהורי הם אחרים מכולם, שהם... יש א... איזה שינוי במשפחה מאשר כולם. זה לא הציק לי ולא... זאת אומרת, לא... לא... ידעתי שהם... ידעתי שהם עוברים איזה תהליך. אבל בבית ספר, אז ידעתי ש... שאני אחר. לא... גם לא, לא בדיוק אחר. ז"א ה... השינוי לא היה דראסטי וזה. למשל, לבית ספר הלכתי בלי כיפה כל השנה. אבא שלי הלך בלי כיפה כל השנה. כשהיינו עולים לירושלים אז א... ככה

בתוך ירושלים הוא היה שם את הכיפה. אבל א... אבל שבת כבר התחלנו לשמור בבית וזה. היה לנו א... חממה של ורדים ש... שבאיזה שהוא שלב, אני חושב די בהתחלה כבר אז א... הבאנו גוי שיעבוד שם בשבת. אני זוכר. זהו, זה הלך ככה... אני זוכר שסוכה הוא כבר בנת עם כיפה וחכל. - - - וכשעברנו לירושלים אני יכול א... בצניעות להגיד שהייתי בין התלמידים הטובים. ממש, נכנסתי ממש א... ממש טוב לזה. אני זוכר א... הרבי היה כותב פתקים להורים שלי שאני ממש מתקדם וזה, ממש בין הטובים בכיתה. גם הציונים שלי, יש לי עד היום א... אני חושב שאריות של מתברות. ציונים טובים וחכל. אז נתפסתי, התעניינתי בלימוד זה.

נראה איפוא בבירור, כי אצל יפתח ההנמקה ה"רה-ביוגרפית" של העבר, ראשיתה בשינוי התנהגות של חזרה בתשובה בהווה והיא הופכת למכשיר הסיבתי באמצעותו העבר משתנה למעשה ומוגדר מחדש.

בסיפורים המתארים מהלך של חזרה בתשובה בסגנון החרדי, מההיבט של חיפוש משמעות, מצאנו תיאורים מאוד פלסטיים של העבר. השאלות שהטריחו את החורים, כפי שמתוארות ע"י בני הדור השני, חובילו, בסופו של דבר, למהפך כללי בחייה של המשפחה כולה. מהפך מחיים חילוניים אל חיי אמונה בסגנון החרדי, כי זו האמת היחידה. ובגלל "הפסד זמן", כדברי אחד המרואיינים, אין מנוס מלעסוק אך ורק בלימוד תורה ולפרוש לחלוטין מהבלי העולם הזה.

בחלק מהסיפורים מצאנו התמקדות בהיבט של חזרה בתשובה על רקע של תיקון העבר תוך כדי החזרה אל הקולקטיב.

2.2 היבט של תיקון העבר תוך חזרה אל הקולקטיב

בתיאור מהלך החזרה בתשובה של הוריה, מספרת יפעת על העבר של אביה, שעוד בילדותו התרשם מחבר שהיה לו בחצר הבית. בדרך מאוד ציורית, מסבירה יפעת מהלך של מעין התעוררות בתשובה, על דרך החיקוי של ילד קטן את חברו הטוב:

- בחצר אבא גדל עם ילד שהיה ממשפחה דתית. הוא שיחק אתו הרבה והוא התחיל להתקרב אליהם. ביום שישי שניהם שיחקו בחול, שניהם התלכלכו, פתאום באיזה שהוא שלב הילד הזה קם, קראו לו הביתה. ואבא שלי נשאר בחול המלוכלך. ופתאום ההוא חוזר נסיך מצוחצח, עם אבא שלו לבית כנסת. ואז א... הציעו לו: אולי תצטרף גם אתה אלינו. אז הוא הצטרף פעם אחת לבית כנסת, ועוד פעם אחת ואז הוא ביקש

לעבור לבית ספר ממלכתי דתי. בבית לא שמרו שום דבר. אני לא חושבת שהוא שמר בעצמו. הוא עוד היה קטן, הוא רק הצטרף לבית ספר הזה. הוא הלך עם כיפה לבית ספר והכל. בגיל שתים עשרה הוא תפס את עצמו והחליט שהוא חוזר בתשובה. ואז הוא עבר לישיבה תיכונית. הוא הגדיר את זה, שבגיל חמש הוא התעורר לתשובה, ובגיל שתים עשרה הוא חזר בתשובה. - - - בישיבה תיכונית היו לו כל מיני משברים שאני לא יודעת בדיוק. זאת אומרת, היתה תקופה שהוא כן עלה, ואחר כך הוא ירד. - - - אז זהו, זה הנערות שלו. ואז הוא כבר גילה את האמת, אבל לא היה לו כח מספיק בתור נער להתזיק בה. זאת אומרת, הוא ידע בלב טוב טוב שזאת האמת וזאת הדרך ויש אלוקים ויש תורה ויש מצוות ויש הלכה. אבל הוא החליט ללכת לצבא וללכת לאוניברסיטה. הקריירה משכה אותו וכל מיני דברים אחרים. כשבתוך תוכו, בתוך ליבו הוא כל הזמן ידע שזאת לא האמת.

בתיאור התשובה של אביה בילדות ובנערות, עומדת יפעת על עליות וירידות, ובעצם אינה נרתעת מהתמודדות עם העבר המהסס של אביה, ועם העדפתו את הקריירה על פני קיום מצוות. בתיאור שלה, אנו מוצאים הגדרות מחדשות לעבר, "במשקפים מהפכות". יפעת משתמשת בירידה שהיתה לאבית, כדי לתאר את הצמאון של הנשמה היהודית:

- ואז הם ירדו לחו"ל. הוא גילה כמה שבעצם החיים האלה הם ריקים, הוא גילה כמה שכל הקריירה היא אפס. בכל מיני קוריוזים ובכל מיני שלבים בחיים, הוא גילה כמה שבעצם הנשמה עדיין צמאה והנשמה עדיין מחפשת ויהודי יש לו לב יהודי. בכל מיני קטעים, למשל... הוא מספר על איך שהוא הגיע פעם באחד הטוילים בהולנד, והוא נעצר באמצע הרחוב, היתה קבוצה גדולה של אנשים ששרו: "הללוקה הללוקה". הוא נעצר ככה לחסותכל, אז א... הקבוצה ממשיכה לשיר, יוצא בן אדם אתד קדימה ואומר: "אנחנו היהודים החדשים, ליהודים יש תפקיד לגלות בעולם את הקב"ה, מכיון שהיהודים אינם עושים את תפקידם, אנחנו ממשיכים את דרכם ו... אנחנו היהודים החדשים". חוזר לקבוצה ומתחיל לשיר, ואבא ככה עמד המום. רגע, אם הוא היהודי החדש, אז מה אני? אני הגוי החדש. ככה, זאת אומרת, כל מיני קטעים כאלה שהנשמה שלו ידעה את האמת. - - - הוא היה המום. הוא היה עם קבוצת חברים שם. אז, כמה חברים מאד חכמים, הוא טוען שזו היתה הטענה הכי פילוסופית שהוא שמע אי פעם, אמרו לו: צא מזה! וככה הנשמה התגלגלה עוד כמה שנים. אחר כך א... אני

חושבת שגם חלק מהעניין של הקריירה, שהוא הרגיש: בסדר, הגעתי כבר לפיסגה, אני כל כך מצליח. והכל הלך לו כל כך בקלות ומאד מהר.

יפעת שהלכה לגן יהודי בתו"ל, משלבת בתיאורה זכרונות מהילדות, ממהלך החזרה בתשובה. היא מספרת כיצד הגיעו ספרי קודש לאט לאט הביתה וכיצד אבית מיד לימד כל ספר שהוא למד.

יפעת גם מעידה על עצמה, שחלק מהזכרונות הם על סמך סיפורים שסופרו לה מאוחר יותר:

- כשהתחילו לשמור שבת אז אני רציתי לראות פופאי. הייתי בת חמש ומשהו ורציתי לראות טלוויזיה. והכל היה בסדר, שמחתי שסוף כל סוף הם מברכים את ברכת המזון שמברכים בגן, והכל. אבל פופאי, זה רציתי לראות בשבת. אז ההורים אמרו לי: בסדר, תסתכלי, אנחנו שומרים שבת, אנחנו עושים עכשיו שבת. ואני יושבת ליד הטלוויזיה ובוכה. לא, אני לא רוצה לראות לבד. אז א... אז ההורים שלי יושבים ושרים זמירות שבת, הפופאי צועק ואני בוכה, שאני לא רוצה לראות לבד. אז עשינו הסכם שאני אשב שם, והם ישבו עם הגב, והם ישבו אתי קרוב, ואני לא אהיה לבד, והפופאי ימשיך לצעוק. זה היה בהתחלה, אני חושבת ששבת שתיים. - - - החזרה בתשובה, הכל התחיל עוד בתו"ל. היו שני רבנים של המקום, אני יודעת שההורים התארחו אצלם הרבה. היינו מתארחים הרבה אצל משפחות בשבתות, סעודות, חגים.

- כדי ללמוד את המנהגים?

- כן, גם את המנהגים וגם כדי לקלוט את הכל מסביב. ומעניין שהיום ההורים שלי הרבה יותר חרדים מהרבנים האלה. אבל א... הם היו רבנים שעזרו להם בתחילת הדרך.

לאחר העלייה לארץ, התחילך התקדם מהר מאוד. יפעת משולבת תחילה בחינוך הממ"ד, אך כעבור שנה הועברה לחינוך החרדי. יפעת מתארת כיצד נבחר בסופו של דבר סגנון החזרה בתשובה שלהם והעיסוק של אביה ב"ערכים":*

- אבא התחיל ללמוד יותר ויותר תורה. לאט לאט גם נהיה יותר מוגדר מה כן בשבילנו, מה לא בשבילנו, לאן אנחנו כן הולכים, לאן אנחנו לא הולכים. זאת אומרת, התחום נהיה יותר ברור. ואבא התחיל ללמוד עם חברותא, לא בכולל, זה לא היה במסגרת של כולל, זו הייתה חברותא שלמדו שנים שנים ביחד. בעיקר, חצי יום. אחר כך הייתה איזו

* "ערכים" - ארגון המקיים סמינריונים בערכי היהדות.

תקופה שהוא אפילו התחיל ללמוד יום שלם. הוא... א... עכשיו, מה שהוא עסק ועוסק
 מאד מאד מהתחלה זה שהוא התחיל לעבוד בקירוב רחוקים. זה ממש א... שנתיים
 אחרי החזרה בתשובה. כבר לפני הרבה שנים הוא עזב את האוניברסיטה, ומה שהוא
 היה עושה זה מלמד קצת בימכון לבי. ו... אחר כך הוא עזב.

בסוף הדיאלוג מגיעה יפעת לפתרון הרצוי מבחינתה. להתנהגות של חזרה בתשובה מושלמת בהווה בסגנון
 החרדי. לכן מבחינתה אין מניעה, לתאר גם את שלבי הירידה של אביה, שכן העבר דרך ההווה, סייע
 להצלחת "החזרה הביתה" אל הזהות הדתית הקולקטיבית.

לעיתים ניתן לראות תופעה של הקפדת יתר בקיום מצוות. בושמת מתארת בדיאלוג שלה, את תפיסתה
 למחלף הקיצוני שנקוט בידי אביה, לגבי הכשרים במזון:

- אבא מקפיד מאוד מאוד בנושא ההכשרים. מה שהוא אומר, זה מטעמי בריאות. אבל
 הסיבה האמיתית זה טעמי כשרות. אבא שלי בדק את הכל והגיע למסקנה שבכל
 הכשר יש אחוזים של כשלון. והוא לא רוצה לסמוך על זה. זה אני זוכרת את השינוי
 שהוא עבר. בהתחלה הוא היה שותה רק מיץ ממותק שאמא שלי היתה עושה, אחרי זה
 גם לא מה שאמא שלי עושה, רק מים... אבא שלי בפירוש לא אומר לאף אחד לעשות
 את זה. כל אדם מרגיש שיש לו תפקיד בחיים, שלזה הוא מתמסר. הוא החליט
 שהתפקיד שלו זה... בתור ילד הוא מאד אהב לאכול, כך שלא היה דבר שהוא לא
 הספיק לטעום. הוא מחמיר על עצמו בתחומים מסויימים מאד מאד. ובתחום של
 האכילה הוא מאד מאד מחמיר על עצמו.

- ואת חושבת שזה בגלל שהוא חוזר בתשובה?

- ודאי. אני לא יודעת... אני יכולה להגיד שאולי בגלל האופי הזה הוא חזר התשובה,
 אבל יש לו אופי של אמביציונר, והוא עושה מה שהוא ידוע עד הסוף, הוא לא מתפשר
 ומאד בענוה כזאת, מאד.

בדיאלוג של בושמת ראינו כי על-ידי קיום קפדני של מצוות בהווה מתקן האב את עברו הכושל. מאידך לפי
 דבריה, אין האב מקפיד עם אחרים אלא רק עם עצמו. מעין "תיקון" העוולות שלו בעבר.
 החזרה בתשובה, כפי שמתוארת בדיאלוגים של בני דור שני מהסגנון החרדי צמחה כפי שראינו, על רקע של
 חיפוש משמעות, חוסר ובדיקה. הציבור החוזר התשובה אל הציבור החרדי, בוחר לעשות זאת בגלל

הרגשת השלימות, הרגשת האמת שבקולקטיב הזה. המעבר המתואר הוא מקיצוניות חילונית מאוד בדרך כלל, אל קיצוניות דתית-חרדית.

"כאן זאת אמונה נטו, קיום מצוות לשמו", כהגדרת אחד המרואיינים, ויש אף מקום ליחידים כפי שעולה מהסיפורים, ליטול על עצמם החמרות. בדיאלוגים מושם דגש על חלקם של בני הדור השני בתהליך.

3.2 דמויות משמעות וקבוצת השתייכות

בציבור החרדי ההיטמעות בסביבה התדשה מאוד חשובה, אף, אם גם לעיתים נדמה, שכן הדור השני חש לא שייך או מספר על תחושות בבחינת "הור כגיגית". בסופו של התהליך, כפי שעולה מהסיפורים, העבר הוא רק חלק הכרחי במהלך השלם של תיקון שנעשה בהווה הנמשך אל העתיד, המאוד חיובי, שלם ומשמעותי. והסביבה של פעם היא בבחינת זכרונות ילדות ורק אפיזודה, שאינה נחשבת עוד כסביבה חברתית בעלת משמעות כל שהיא.

מכאן יובן מדוע מצאנו בסיפוריהם של המרואיינים מהציבור החרדי רק שתי גישות עיקריות:

(1) מערכת קשרים חמה וקרובה.

(2) ניתוק מוחלט.

3.1 מערכת קשרים חמה וקרובה

המרואיינים מבני הדור השני ל"כיפות השחורות", המספרים על מערכת קשרים חמה וקרובה עם המשפחה הרחבה, מדווחים על חזרה בתשובה מלאה או בתהליך, של אותו פלג במשפחה הרחבה, איתו מערכת הקשרים חמה וקרובה. לעיתים קיימים קשרים חמים וטובים גם עם חלק מהמשפחה שלא דווקא חזרו בתשובה, אך מאוד מקבלים בכבוד את אורח החיים החרדי.

יפתח מתאר יחסי קרבה עם הפלגים במשפחה שחזרו בתשובה ועל קשר רדוד ביותר עם הפלג שנשאר חילוני, כש"התרוץ" ריחוק פיזי:

- מהצד של אמא אחרי שסבא נפטר סבתא עברה לקרית אתא, שמה גרים שלושה

זודים שלי, אז היא גרה לידם שם. אז לא נסענו כמעט לבקר כי זה רחוק. אבל א..

נסענו איזה פעמיים - - - מהצד של אבא אח אחד חזר בתשובה בעקבותינו, ארבע

שנים אחרינו, משהו כזה - - - איתם יש קשר טוב. אח אחר של אבא שלי למעשה

שלושת הילדים שלו חזרו בתשובה, ואתם יש לנו די קשר טוב. א... הדודים, הדוד שלי, בהתחלה היה מאד אנטי. למעשה הוא הכי ככה אינטלגנטי בין כל הדודים שלי - - - . מאד כאב לו, למעשה אתו היה נתק גדול מאד עם אבא שלי. כאילו אבא לקח לו שלושה פרטים. אבל אחרי שהבן הגדול... הבן האחרון שהיה בחיל האוויר חזר, אז הוא התחיל לקבל עליו את הדין ו... הוא נהיה יותר א... אוהד. וכשהוא חיתן את הבן, אז חתונה דתית שאפשר להיות שם וזה, אז באו גם הדודים החילוניים והבני דודים.

- ואם יש חתונה חילונית, אבל האוכל כשר, אתם לא מגיעים?

- אין כזה דבר, זה א'. ב'. אולי אבא שלי מגיע. כך סתם, אין לנו קשר אתם. לשבעה על האח הגדול של אבא שלי, שהוא לא דתי אז גם הייתי, אבל לא יותר מזה.

יפתח מדגיש בפירוש, כי ההשתייכות החברתית שלו בהחלט תלויה בתפיסות עולם. מי ש"הצליח" מהמשפחה הרחבה להתקרב לדת, איתו קיים קשר טוב ומי שנשאר חילוני, הקשר כביכול טוב, אך כמעט ואינו קיים בגלל ריחוק וכו'. אף כי לאבל וכדומה, נפגשים או כלשונו, "נסענו אליהם איזה פעמיים". קשר משמעותי בקרב המשפחה, יש ליפתח עם אימו המוגדרת בפיו כדומיננטית.

מאידך הדמויות המשמעותיות ביותר כיום ליפתח, הן לאו דווקא מהסביבה המשפחתית:

- עם הר"ם בשיעור ב' היה לי אתו קשר מאד טוב, זה בגלל האישיות. דומיננטיות מאד, כריזמטי כזה. והראש כולל בגלל שיש לו הרבה מה לקדם. יש לו גם ידע, מאד השקפה בהירה ו... יש הרבה מה לקבל ממנו. וגם הראש ישיבה, בישיבה פה שלמדתי, הוא יהודי מאד מאד א... ירא שמים, מאד אפשר לקבל ממנו הרבה. מאד אדם עמוק.

יפתח מרגיש כיום משוייך לציבור החרדי העוסק בלימוד תורה, הדומה לו, וזו סביבתו החברתית. הוא אינו "משקיני" במערכות קשרים חברתיות עם כאלה שאינם בתפיסת עולמו שבהוה. מעין "מוות ולידה מחדש".

בתיאור מערכת היחסים עם סבא וסבתא מצד אבא שהתחילו לחזור בתשובה בעקבותיהם, מתארת יפתח מהלך יוצא דופן, בתברה החרדית:

- כשהם עברו לגור פה בירושלים, אז רצו להכין להם שעון שבת, שאם סבא רוצה לראות טלוויזיה שזה יהיה עם שעון שבת, שהוא לא יצטרך להדליק. אז הוא אמר: אתם יודעים מה, אם אתם תולים דגל ביום העצמאות - אני שם שעון שבת. ועד היום אצל ההורים שלי יש דגל ביום העצמאות. זה דבר מאד מאד לא מקובל פה באזור

הזה. והילדים מתביישים קצת. אבל מסבירים. ואמא שלי לא מוותרת אף שנה, היא אומרת: אתם מתביישים, אז תגידו לחברים שלכם שכדי שסבא שלנו ישים שעון שבת אז אנחנו שמים דגל. אז יש דגל. הוא דאג לקנות את הדגל, והכל, ואנחנו קנינו את השעון שבת... אני חושבת שהיום יש לו שעון שבת, אבל לא בשביל טלוויזיה.

יפעת ממשיכה ומתארת כיצד סבא וסבתא מצד אמא, לצורך שמירה על קשר איתם, שמרו על מטבת כשר וכיום גם מטעמים עקרוניים הם שומרי מצוות לכל דבר ועברו בעקבותיהם לירושלים. יפעת אינה זוכרת ילדים חברים מילדותה החילונית:

- אם אפגש ברחוב עם מישהיא, אולי אזכר בה והקשר יהיה שלום - שלום.

אנו רואים כי קבוצת ההשתייכות שלה זו המשפחה המצומצמת והרחבה, וכיום גם בעלה, אך לדבריה כמעט ואין קשר עם חברות.

רננה שנולדה כבר אל בית דתי לכל דבר, מתארת מערכת יחסים מאוד שלמה וחמה עם המשפחה המורחבת; סבים, סבתות, דודים, דודות ובני דודים, שכן כולם בעצם חזרו בתשובה בעקבותיהם ועברו לגור בקירבתם. רננה מציינת את סבתא מצד אבא כמשמעותית ביותר לגביה מהמשפחה הרחבה, כשבעצם מערכת היחסים התחזקה בשנים האחרונות עקב מחלתה:

- אני הרבה מאד באה אליה. הרבה מדברת. היא מאד אוהבת לספר על הבית שלה ועל השואה ועל איך שהיא עלתה לארץ ואיך היה עם אבא שלי ואיך היה לגדל אותו. - - - גם אני בעצם קרויה על שם אמא שלה. היא תמיד אומרת שהיא מרגישה משהו מיוחד כלפי, בגלל שאני קרויה על שם אמא שלה, וגם היא אומרת, שאני נורא דומה לה, ותמיד כשהיא רואה אותי היא רואה את אמא שלה.

בדיאלוג של רננה עולים הקשרים מהעבר, המסבירים ו"מצדיקים" את הקשר הרב שיש לה דווקא עם הסבתא מצד אבא. בהמשך הדיאלוג בוחרת רננה לתאר את הקשר המאוד משמעותי שיש לה עם אביה. היא משייכת לו את המשמעות של "חוט מקשר" בין סגנון החזרה בתשובה של משפחתה לסביבה החברתית:

- עם אבא יש קשר מאד מאד. בשבתות, הוא תמיד הוא חוזר באתר בלילה, אז יושבים כולם ומדברים. השיחות שלו תמיד מרתקות. סתם כשהוא מספר כל מיני דברים. היום הוא נפגש עם אנשים של מר"צ והיום עם זה והיום עם זה. אני מעריצה אותו מאד, שהוא בן אדם גאון ויודע הכל ומבין כל כך הכל, ותמיד כיף לדבר איתו, וכל

שאלה אפשר לשאול אותנו, ותמיד יש לו תשובה. כל התחומים בעולם. עוד לא מצאתי תחום ששאלתי והוא לא ידע בצורה כ"כ טובה. באמונה, הוא מאד מעורה, הוא כבר שנים עוסק בזה, אז הכל הוא יודע. לא רק שהוא ידוע תשובות להכל, גם הכל בכזאת צורה מבריקה ומעניינת, שפשוט מדהימה כל פעם מחדש.

לא פלא, איפא, שרננה מתייחסת ומתעניינת דווקא בעברו של אביה, אצל סבתא. העבר מקבל בדרך זו הגדרה מחדשת לאור ההווה המתקן.

דרור מספר על קשרים מאוד חמים והדוקים עם משפחת האב, שהיו כך עוד לפני החזרה בתשובה וממשיכים לאחר משבר קל, להיות חמים וטובים למרות שלא בדיוק חזרו בתשובה. אולי כי עוד שני אחים של אבא חזרו בתשובה בעקבותיהם. הסבא והסתבא הקיבוצניקים, מוגדרים על-ידי דרור כמאוד חשובים לו ומשמעותיים עבורו:

- בתור ילדים, אני ואחותי היינו המון אצלם. לפני החזרה בתשובה היה לנו קשר מאד טוב. הייתי תמיד קורא להם בשמותיהם, ובכלל לא סבא וסבתא. לקח לי המון שנים עד שהתחלתי לקרוא להם סבא וסבתא. ההורים שלי היו נוסעים לחו"ל ואני לא ידוע מה, היינו אצלם, חודשים. אחרי שחזרנו בתשובה אף פעם אני לא חושב שהלכנו לישון שם. אולי מדי פעם, כל המשפחה, והיינו מביאים אוכל וזה. את ליל הסדר הראשון עשינו בקיבוץ שם, אחרי שחזרנו בתשובה. ואז לא יכלנו ללכת לחדר אוכל כמובן. אז עשינו בבית שמה. ושכחו להדליק את האור, אני לא זוכר בדיוק מה עשינו בחושך. וסבא שלי חזר מהחדר אוכל ראה חושך, הדליק את האור. אבא שלי התחיל לצעוק עליו, אז הוא כיבה את זה (היה כבר משאיר). היום הם כבר לא עושים כאלה דברים. היום הם כבר באמת משופשפים, יודעים ברכת המזון בעל פה, והכל. כל הברכות, מה מברכים על כל דבר, ותפילת הדרך ותפילה פה ושם. תראי, יש להם שלושה בנים שמבלים אצלם די הרבה. ותחשבי שכל שבועיים הם פה. חגים הם באים לפה הרבה. בסוכות הם באים לפה, בפסח.

כיום הם נוסעים רק לפעמים לסבא וסבתא וזאת על שום שלטענתו של דרור:

- לא יוצא הרבה. לפעמים בחופש נוסעים. מסכמים אתם יום לפני, באים בבוקר, אחרי צהרים, נשארים קצת, ישנים בלילה, קמים בבוקר ונוסעים. ועם אשתי היום אנתנו גם נוסעים לבקר, לא הרבה כי אין לנו רכב.

כיום הדגש התברתי של דרור על משפחתו המצומצמת ועל קשריו עם האשה.

גם חץ כמו דרור מתאר מערכת קשרים מאוד חמה עם סבא וסבתא, שלא דווקא חזרו בתשובה, אך מאוד מקבלים בכבוד את אורח החיים שלהם ומספר בצורות רבה, כיצד סבא וסבתא "הפכו" את השבת שלהם כדי שהוריו והילדים יגיעו אליהם :

- היינו מגיעים אליהם בשבת, הם היו מכוונים שעוני שבת ושמים את האוכל על פלטות. וכל השבת שלהם היתה מתהפכת בשביל שנגיע גם לשבתות, לא רק באמצע השבוע לקפיצות. אני זוכר שהיינו נוסעים אליהם לשבתות, והם הפכו ממש, את כל הסדר יום שלהם של שבת רגילה שלהם, כדי שניסע אליהם לשבתות. וזה יצא בהצלחה. סבא בחדר שלו הדליק אור ועישן סיגריה במרפסת, אבל לא עישן סיגריה בתוך הבית, ואת האוכל עשו בצורה שהיה בסדר. דוקא יצא נחמד בסוף.

ראינו כי דרור וחץ בתרו לפרש את קשריהם עם הסבים והסבתות מהעבר החילוני שלהם, כזכרונות ילדות מאוד חיוביים של פעם. ולא לנתק קשרים איתם, כי הם מאוד מקבלים את אורח החיים החרדי בכבוד. מאידך הדגש שלהם כיום, על ההווה, בו הסבים והסבתות בעצם יודעים את כל המצוות והברכות, חובשים כיפה וכיסוי ראש. מאידך הם איבדו מחשיבותם כדמויות משמעותיות, ובמקומם נמצא דגש על קשרים משמעותיים מקרב הסביבה החרדית החדשה; חברים מהכולל, ההורים והאישה. ראינו בדיאלוגים השונים הקפדה רבה על שמירת קשרים טובים עם המשפחה הרחבה, כאשר בדרך-כלל לצורך כך חייבת להיות התקרבות משמעותית מהצד החילוני אל הצד החרדי, או קבלה בלתי מסוייגת.

3.2 ניתוק מוחלט

גם בקרב המרואיינים מהציבור החרדי האופציה של ניתוק מוחלט כמעט ואינה קיימת. הניתוק קיים רק כאשר קיימת "סכנה" של השפעות שליליות וחוסר קבלה מוחלטת, של מהלך החזרה בתשובה וכשכל נסיונות ההתקרבות בעצם נכשלו. דרור מספר על ניתוק כמעט מוחלט עם משפחת האם, משום שהסבתא מצד אמא מנסה להחזיר את אחיותיו בשאלה ומתייחסת אליהם בצורה מאוד מתנכרת. היא אף נסתה בשעתו, לדברי דרור, להפריד בין אביו לאימו כשהחל תהליך החזרה בתשובה :

- עם הסבתא אני מסוכסך שנתיים, לא מדבר אתה - - - אני מזלזל בה, הנסיונות שלה

כל כך שקופים - - - כולם כועסים עליה שהיא מקלקלת לאמא את הילדים - - - היא

אלמנה עשירה - - - וכסף קונה הרבה, היא אומרת לילדים תעזבו את הבית, בואו אלי,

תלכו ללמוד באוניברסיטה - - - כל ההשפעה שלה מסביב - - -

ההתנהגות המזלזלת והמתנכרת של סבתא לאורח החיים החרדי שבתרו הוריו של דוד, גרמו לו לנתק את קשריו איתה ולזלזל בה ובחתימה ה"שקופה" לדבריו.

בושמת מתארת מערכת יחסים מאוד מנותקת מהמשפחה הרחבה. ניתוק שנוצר בצורה מאוד **שבלתנית** **עקרונית**. אביה חש להשפעות שליליות, מצד הסבא והסבתא החילוניים והנוהגים ל"קנטר" באמירות

וביכוחים כגון; הלימוד לשמו בישיבה, או הליכה לצבא ועוד. לכן בחר אביה לנקוט בדרך הניתוק:

- אבא שלי לא מצליח לשמור קשרים. הוא לא מסוגל לשמור קשרים עם המשפחה,

קשרים חמים, כאילו קשרים קרובים. הוא לא יכול לסבול את העיוות, הוא כל כך

אדם אמיתי וחי עם האמת. עד היום סבא וסבתא שלי יכולים לבוא ולשאול אותי,

למה שבעלך ילמד, למה שלא ילך לעבוד.

- זאת-אומרת שהוא מעדיף לנתק?

- כן, הוא גם לא רוצה שתהיה השפעה...

בשאלת **דמויות משמעות וקבוצת השתייכות** בקרב בני דור שני ל"כיפות שחורות" ראינו כיצד, כאשר לא מסתייע לעשות תיקון של העבר, של המשפחה החילונית ולקרבה אל הציבור החרדי בהווה, בותר בן הדור השני, כמו גם הוריו, להתנתק מדמויות ההשפעה שאינן ניתנות לתיקון ובוחר לעצמו דמויות השפעה וקבוצת השתייכות מההווה, מהציבור החרדי.

כך למשל נראה אצל דוד, כמו גם אצל בושמת, קיום מאוד קפדני של מצוות וקנאות רבה לאורח החיים החרדי, על-ידי החורים החוזרים בתשובה. ולכן גם קיימת התופעה שהחורים, בעיקר האבות, הפכו להיות קבוצת ההשתייכות ודמויות השפעה והערצה אצל בן הדור השני.

לעיתים במקביל, או כתחליף, מצאנו כי בני הדור השני העדיפו את הפתרון של בחירת דמויות השפעה וקבוצת השתייכות מקרב דתיים חרדים בסביבה הלימודית, או בסביבת המגורים המאוד מזוהות בהווה עם הציבור החרדי.

ג. סיכום זיון

בחינת מגוון הפרשנויות העולות בסיפורי החיים באשר למשמעות מהלך החיים של החזרה בתשובה, מלמדת כי באמצעות הדיאלוג של הפירוש מתדש, מקבל העבר משמעות שונה מוגדר מחדש. או אז מתאפשר לבני הדור השני ל"יתקן" את העבר החילוני של הוריהם ולהציג את שלב החזרה בתשובה בהווה כחזרה אל הקולקטיב שאליו הם שבים.

ראינו בשני סגנונות החזרה בתשובה על רובדיהם הפנימיים, כי בני הדור השני שלבו את זהותם הקודמת בזותם הנוכחית ולא התנתקו ממנה. מאידך נמצאו הדגשים אישיים שונים, המסבירים את הסיבות והגורמים לחזרה בתשובה ואת ההשלכות לחייהם האישיים של בני הדור השני. בתיאור מהלך החיים של החורים החוזרים בתשובה בסגנון "הכיפות הסרוגות" על-ידי בני הדור השני שנועדו לתוך החזרה בתשובה עלו ארבע התייחסויות עיקריות:

(1) הסיפורים המתארים חזרה אל הקולקטיב תוך המעטה של העבר, מצביעים על תהליך שכולם בעצם עושים. זאת מצאנו בבטויים כגון: "כל החיים זה חזרה בתשובה", "זה דבר שהוא חי איתנו מאוד בפנימיות", "חזרה בתשובה זה תהליך לכל החיים".

ראינו כיצד הפירוש מאפשר לגמד את העבר החילוני על רקע החזרה בתשובה בהווה. יש שתארו כי הוריהם הרגישו זתיים כבר מגיל ילדות ובזאת נתנו דגש לכך שהתיקון והחזרה אל הקולקטיב נעשו כבר מגיל צעיר יחסית.

(2) הסיפורים המדגישים חזרה בתשובה על רקע של חוסר מדגישים את העבר המנותק, שמקורו לעיתים בחוסר ידיעה או אף באנטי מכון. כאן מצאנו ביטויים המדברים על "אבא שהיה אנטי", על ש"אבא הרגיש שחסר משהו", על תהיות פילוסופיות העוסקות בשאלה "מה זה בכלל אני מאמין" או ביטוי כמו "אבא הרגיש שיש פה משהו מאוד נפשי".

בגישה של חזרה בתשובה בדגש של חוסר, מצאנו התייחסות אל העבר כאל "מצע" בבחינת בסיס הכרחי לצמיחת התשובה, המשלב משום כך, את העבר כשלב הכרחי בתהליך התשובה, כשמתוכו "צומחת" החזרה בתשובה.

(3) בסיפורים המתארים חזרה בתשובה בעקבות מלחמה, מצאנו הדגשים של בני הדור השני על כי הרגשת "החוסר" היתה לפני המלחמה ורק התחזקה ומצאה לה אפיקים בכיוון של חזרה בתשובה בעקבות המלחמה.

(4) וכאמור מצאנו בקרב בני דור שני שנועדו לתוך מצב של חזרה בתשובה, סיטואציה של קבלת התופעה כמובנת מאליה. ביטויים כגון: "אף פעם לא הקדשתי לזה יותר מדי מחשבה, אולי כי החזרה בתשובה

לא נעשתה בזמן שלי, אני נולדתי כבר בתוך המשפחה הדתית". ביטויים המראים בבירור כיצד הפירוש של העבר, שהתחיל עם שינוי ההתנהגות של החזרה בתשובה בהווה, הפך למכשיר באמצעותו העבר השתנה למעשה וחוגדר מחדש. ולבני הדור השני מספיקה הידיעה שפעם היה שינוי, חיובי מבחינתם, שאינו צריך לעניין אותם כיום.

הפרשנות שעלתה בסיפוריהם של בני דור שני ל"כיפות סרוגות" אשר היו ילדים קטנים בעת מהלך החזרה בתשובה, ממוקדת ב"חוויות האישינות" שהיו להם בעת המהלך. ברור, אם כן, מדוע לא קיימת התייחסות אל תופעת החזרה בתשובה כמובנת מאליה. לכן מצאנו רק את שלושת ההתייחסויות הראשונות:

(1) בסיפורים המדגישים חזרה אל הקולקטיב תוך המעטה של העבר, מצאנו לבד מהדגש על שיתופו של בן הדור השני בתהליך, ביטויים המדברים על כך ש"זו זכות גדולה, שדווקא אנחנו מתוך מאות אלפים של חילוניים זכינו לה". או תיאור ציורי ביותר על "זעזוע החיובי שחש אבי בהנחת התפילין", או אף גם בתיאור סיגנון האמונה של ההורים; כ"אמונה מעובדת" או "זרימה עם האינטואיציה". לפיכך, מתאפשר לבן הדור השני, על דרך הפירוש מחדש, ל"תקן" את העבר ולהסביר את החזרה אל הקולקטיב.

(2) בסיפורים המתארים חזרה בתשובה על רקע של חיפוש משמעות והדגשת חוסר. הדגש היה לאו דווקא על ארוע מסויים או על ניתוק ואנטי, אלא על תהליך מתמשך של "חיפוש עצמי" או תחושה של "דריכה במקום" כלשונם של בני הדור השני, שהקפידו לספר על חלקם בתהליך החזרה. ואם הפירוש מתייחס אל העבר כרקע הכרחי, הרי ברור אם כן, מדוע הדגישו בני הדור השני שתחו את התהליך, כי המעבר בסופו של דבר, היה ללא קשיים מיוחדים, ומדוע הם מקפידים עד היום, לשמור על קשר טוב עם העולם החילוני אותו עזבו הוריהם בהיותם ילדים קטנים.

(3) ההדגשים שנמצאו בסיפורים שדברו על חוסר, אפינו גם את הסיפורים שהתייחסו לחזרה בתשובה על רקע וכתוצאה ממלחמה. אולם כאן הדגישו בני הדור השני, כ"הצדקה" לתהליך את גודם המלחמה כעיקרי בהסבר התופעה.

ראינו בבירור כי הדיאלוגים של בני הדור השני בסגנון "הכיפות הסרוגות" שהיו ילדים קטנים בזמן תהליך החזרה בתשובה הדגישו זכרונות חיוביים, חותיתיים וממש חיים. כמו כן ראינו, כי לעומת בני דור שני שכבר נולדו למצב של חזרה בתשובה, הם מקפידים לשמור על קשר עם חברי ילדות מסביבת המגורים החילונית הזכורה להם, ומדווחים על יכולתם לתקשר, בפשטות יחסית, עם חברים חילוניים חדשים, איתם הם נפגשים במסגרות שונות כמו צבא, עבודה וכדומה. הדיאלוג הפרשני מאפשר להם לתקן את העבר החילוני ו"לחיות איתו בשלום" מבלי למחוק אותו.

בבדיקת דמויות המשמעות וקבוצות ההשתייכות של בני דור שני בסגנון "הכיפות הסרוגות", ראינו כי המרואיינים מפרשים את רדידות הקשר שלהם אל המשפחה הרחבה, על רקע של ריחוק פיזי וקשיים טכניים ומציגים קשר משמעותי עם חברים או עם ההורים, המשתייכים להווה הדתי. מעטים מדווחים על מערכת קשרים תמה וקרובה עם המשפחה הרחבה החילונית, כשאותו מיעוט הוא בד"כ מבני דור שני שהיו ילדים קטנים בעת מהלך החזרה וחוו את התהליך. מאידך האופציה של ניתוק מוחלט מהמשפחה החילונית היא לאו דווקא ממאפייני מערכות היחסים של בני דור שני שמקרב "הכיפות הסרוגות".

בתיאור מהלך החיים של ההורים החוזרים בתשובה בסגנון ה"כיפות השחורות", הפרשנות שעלתה בסיפורי בני הדור השני שנולדו לתוך החזרה בתשובה, התמקדה רק בהיבט של חיפוש משמעות. מצאנו בסיפוריהם ביטויים קיצוניים יותר מאשר אצל בני "הכיפות הסרוגות", ביטויים כגון: "אבא שלי חיפוש כל החיים שלו - - - באוניברסיטה בחוג לפסיכולוגיה - - - שמע וקרא על הכתות וזה לא סיפק אותו, היו לו שאלות הלאה". או תיאורים של התנהגות חילונית קיצונית כמו "אבא שלי בבית שלו הכניס חמץ בפסח בלי להתבלבל בכלל", או תיאור של חיפוש ותחליפים בסגנון של "מסיבות ודברים מזעזעים - היו משתכרים וזה ... זה היה נורא", או בתיאור אחר המספר כי "אבא היה היפי, הוא הכיר שם והיה שם בהרבה כתות". מצאנו תיאורים ציוריים על העבר הכושל של ההורים שבאו מקיצוניות חילונית המאפשרת התנסות כמעט בכל דבר. ראינו כיצד הדיאלוג הפרשני של בני הדור השני, שנולדו כבר לבתים חרדים, מאפשר להם לתאר את העבר החילוני החוטא של הוריהם ולתת לו פירוש מחודש, שכן תהליך הדח-סטיגמה לחטאי העבר הינו מספיק חזק כדי להתקבל על-ידי הציבור החרדי שאליו שבו ההורים. והם בני הדור השני, כבר נולדו לבתים חרדים לכל דבר ומרגישים שייכים מזה ימים ימימה, אל הקולקטיב הקולט החרדי.

מאידך, מצאנו בסיפוריהם של בני דור שני מסגנון "הכיפות השחורות" שהיו ילדים קטנים בעת מהלך החזרה בתשובה, בנוסף להיבט של חיפוש משמעות, גם את ההיבט של תיקון העבר. בדומה לנבדקים בסגנון "הכיפות הסרוגות", מצאנו גם כאן, דגש רב על חלקם בתהליך, תוך הדגשה רבה על חוויות אישיות מהתהליך:

(1) בסיפורים המדגישים חזרה בתשובה על רקע של חיפוש משמעות מצאנו ביטויים כמו: "אבא שלי היה אתאיסט - - - והוא התהפך, כי הוא לא מצא תשובות על מה שהוא שאל". או ביטוי המדגיש את התהיות הפילוסופיות שהיו לאבא" כגורם לחזרה בתשובה, או שאלה כמו "לאן אנחנו רצים" ועוד. בסיפורים ככלל, מצאנו דגש רב על חיפוש ועל תהיה. התיאורים של העבר היו פלסטיים מאוד. וכמו גם בקרב בני דור שני שנולדו לתוך התהליך, גם כאן הקיצוניות בין העבר להווה מאוד גדולה, אלא בשינוי, שכאן קרה מהפך כללי בחיי כל המשפחה, כשבן הדור השני הוא בעצם חלק אינטגרלי מאותו מהפך.

השינוי הוביל אל אמונה בסגנון החרדי, כי זו האמת היחידה ובגלל שבתקופה החילונית היה "הפסד זמן גדול", כדברי אחד המרואיינים, אין מנוס ויש להתמקד אך ורק בלימוד תורה ולהשלים את השנים היקרות שאבדו. גם כאן אנו רואים כי ההנמקה ה"רה-ביוגרפית" של העבר, ראשיתה בשינוי התנהגות של חזרה בתשובה בהווה והיא הופכת למכשיר הסיבתי באמצעותו העבר משתנה למעשה ומוגדר מחדש.

(2) בסיפורים המדגישים את היבט תיקון העבר וחזרה אל הקולקטיב מצאנו שימוש בביטויים כמו: "הנשמה עדיין צמאה, מחפשת ויהודי יש לו לב יהודי - - - הנשמה שלו ידעה את האמת" או תופעות של הקפדת יתר בקיום מצוות בהווה, כדי לתקן את העבר. במהלך הדיאלוגים מראים הנבדקים, את הפתרון הרצוי מבחינתם, התנהגות של חזרה בתשובה מושלמת בהווה, בסגנון החרדי.

מכאן שתיאור שלבי הירידה בעבר אפשרי, שכן העבר תוקן באמצעות הצלחת "החזרה הביתה" בהווה, אל הזהות הדתית הקולקטיבית החרדית.

החזרה בתשובה כפי שתוארה בדיאלוגים מהסגנון החרדי, צמחה ברובה על רקע של חיפוש משמעות, חוסר ובדיקה. הציבור החוזר בתשובה אל הסגנון החרדי בוחר לעשות זאת בגלל הרגשת האמת והשלימות שבקולקטיב הזה. כאן עפ"י הגדרותיהם של בני הדור השני זאת "אמונה נטו, קיום מצוות לשמו" ולכן מותר ואפשר ליחידים לקבל על עצמם החמרות.

בציבור "החרדי", כמו גם בציבור "הכיפות הסרוגות", מצאנו אצל בני דור שני, שהיו ילדים קטנים בעת תהליך החזרה בתשובה, דגש רב על חלקם בתהליך. מאידך לתהליך ה"רה-ביוגרפיה" משמעות רבה יותר, שכן כאן המעבר שתואר בדיאלוגים היה מקיצוניות חילונית מאוד, לקיצוניות דתית חרדית. לכן אולי, חייב המהלך את בני הדור השני ל"מתוק" את אותו חלק בעברם, שלא "התקדם" איתם לכיוון החווה החרדי.

בבדיקת דמויות המשמעות וקבוצות השתייכות של בני דור שני בסגנון "הכיפות השחורות" ראינו, כי ההיטמעות בסביבה החדשה מאוד חשובה. מכאן יובן מדוע מצאנו כי המרואיינים מספרים על מערכת קשרים תמה וקרובה עם המשפחה הרחבה, כשברקע מפרשים זאת המרואיינים, על בסיס ההתקרבות והחזרה בתשובה של אותם פלגים במשפחה. מאידך, מצאנו גם דיווחים על קשרים קרובים וחמים עם דמויות מהמשפחה הרחבה, שלא דווקא חזרו בתשובה. מהלך זה מוסבר בכך, שאותן דמויות המשמעותיות לבן הדור השני, מתייחסות בכבוד רב ובקבלת אורח חייהם החרדי. לעומת זאת, שלא כמו בציבור של "הכיפות הסרוגות" מצאנו לעיתים, את תופעת הניתוק המוחלט. וזאת כאשר קיימת "סכנה של השפעות שליליות" וזלזול או חוסר קבלה שלהם בתור חוזרים בתשובה. לעיתים, כאשר לא ניתן

לעשות תיקון של העבר ולהתקבל אל הציבור החרדי בחוה, בעיקר אצל בני דור שני מהסגנון של ה"כיפות השחורות", שחו את תהליך החזרה בתשובה. בוחרים בני הדור השני, כמו גם הוריהם, להתנתק מדמויות ההשפעה שאינן ניתנות "לתיקון" ובחרים לעצמם דמויות השפעה וקבוצה להשתייכות מהחוה, מהציבור החרדי. ראינו כיצד ההורים הפכו לעיתים, בעיקר האבות, להיות קבוצת ההשתייכות ודמויות ההשפעה לבן הדור השני, ובכך פתרו לעצמם בני הדור השני, את ההתמודדות עם העבר החילוני ועם השינויים הרבים שהם חוו בעקבות החזרה בתשובה.

לסיכום, בפרק זה עסקנו בתיאור של מהלך החזרה בתשובה, כפי שתופסים אותו בני הדור השני, ובהשלכותיו החברתיות עליהם.

בהמשך יעסוק הדיון בשאלת יחסי הורים ילדים, במשברים ובהתלבטויות של בני הדור השני כתוצאה מהמהלך של החזרה בתשובה של ההורים.

פרק שלישי

יחסי הורים-ילדים

בעוד שהפרק הקודם עסק בתיאור מהלך החיים של ההורים החוזרים בתשובה וההשתייכות החברתית כפי שמפרשים בני הדור השני, הרי שפרק זה ידון בבני הדור השני ובאופן בו הם מתארים את השפעת החזרה בתשובה עליהם. הניתוח הפרשני בפרק הנוכחי, ייחודו בבחינת הדפוס הדיאלוגי בין הורים בעלי תשובה לילדיהם, כפי שמספר בן הדור השני, בשאלת הקשר עם הבית (קליין, 1973). ננסה להתחקות אחר סיפורי התמודדות בסיפורי החיים של בני הדור השני לאורך חייהם, בניסיון לאתר נושאים המסבירים התמודדות זו; האם כפו עליהם הו-כגיגית תוך דיכוי כל גילויי עצמאות ואוטונומיה (רסל, 1974; טרוסמן, 1968; שוהם, 1985), ללא אפשרות לבחירה חופשית וחובה להמשיך בדרך שהותוותה מראש (קליין, 1973), תוך מתח פנימי קשה ומשבר פסיכולוגי מסויים, ומתוך כך קושי להזדהות עם ההורים ולהתייחס אליהם כדמויות סמכות. או להיפך, נתינה לרגשי כעס לצוף ולעלות, יכולת להביע רגשות, להחליט החלטות ולהגיע מתוך כך לסלילת דרך לחיים ערכיים יותר.

השאלה המרכזית אם כן, היא האם מוצגת החזרה בתשובה כ"אמונה דתית" או כ"זהות דתית" (בית הלחמי, 1989). כלומר, האם האירוע נתפס על-ידי המספרים כאירוע שהניע אותם להחליט החלטות, לבצע מעשים ולשנות את אורת החיים, או שנכפה עליהם כמצאוות נתונה (רוטנברג, 1987). ניתוח זה יחשוף רובד נוסף, רובד אישי, באמצעותו משולב מהלך החזרה בתשובה אל תוך מהלך החיים האישי של בן הדור השני.

הממצא הדומיננטי העולה מניתוח החומר מראה כי החזרה בתשובה מוצגת כאירוע שטוב שהוא קרה וטוב שנתסך מבני הדור השני לבצע אותו. המראוינים לא תפסו זאת בחינת "הר כגיגית". מאידך מצאנו בקרב המרואיינים הצעירים (בני 18-21), יותר איפוק, חוסר הבעת רגשות והמשך דרך ההורים, כדבר מובן מאלין, לעיתים אף בכפייה וללא בחירה חופשית, בבחינת "זהות דתית".

ראינו כיצד השימוש בדיאלוג ה"רה-ביוגרפי" מאפשר לבני הדור השני להזדהות עם דרכם של הוריהם, למרות האיפוק, חוסר הבעת הרגשות וחסמימת כעסים.

בקרב המרואיינים המבוגרים (בני 22-25), מצאנו הדגשה על הגישה של "אמונה דתית" מתוך בחירה חופשית ולאחר פתירת הקונפליקט עם ההורים. החזרה בתשובה, נתפסת אצלם כאירוע שדחף אותם להחליט החלטות ולבצע מעשים.

נמצאו גם מרואיינים, שהם בשלב הביניים בין "זהות דתית" ל"אמונה דתית". מצאנו שוני בין הדיאלוגים של בנות לדיאלוגים של בנים. הדיאלוגים של הבנים מצומצמים יותר ומראים לעיתים קונפליקטים גדולים יותר כלפי האבות מאשר כלפי האמהות. הדיאלוגים של הבנות רחבים, ציוריים ותרבה יותר מקבלים את דרכם של האבות, אך מפנים לעיתים כעסים כלפי האמהות.

1. "זהות דתית"

המושג מתייחס לתוית חברתית, שאנשים נולדים לתוכה או כמעט נולדים לתוכה, והיא מוטלת עליהם יותר מאשר מושגת על דם. כאן נמצא דיאלוגים, המציגים את השפעת מהלך החזרה בתשובה של ההורים, על יחסי הורים-ילדים, והנתפס כאירוע שעברו הוריהם וטוב שעשו אותו. מאידך בני הדור השני עצמם נתבעים להמשיך באותה דרך כדבר מובן מאליו, לעיתים בכפייה ותוך שלילת זכות הבחירה החופשית. בדיאלוגים נמצא הפגנת איפוק, מיעוט בהבעת רגשות וחסמת כעסים.

1.1 "זהות דתית" בקרב בנים חובשי "כיפות סרוגות"

תחילת דרכו של גדי, בתור דור שני לחוזרים בתשובה, מאוד קונפליקטואלית. הוא היה ילד קטן שאהב את המסגרת הקיבוצית לתוכה נולד, אולם נכפה עליו לעבור ולשנות מסגרת חיים מקיבוץ לעיר ואורת חיים מחילוני לדתי:

- יום אחד אני זוכר שאבא בא לבית הילדים ואמר: בואו, אנחנו א... אתם נוסעים לירושלים. אולי הוא אמר אתם נוסעים עם אמא. בקיצור, אני אמרתי: למה? מה אנחנו הולכים לחפש בירושלים?... ואז שאלתי בשביל מה, אז אבא אמר שאנחנו הולכים לבדוק בית ספר. אמרתי: למה הולכים לבדוק בית ספר? אז הוא אמר שאנחנו עוברים לירושלים. אני חושב שאמרתי: טוב, אז תלכו, אני אשאר. ואז אני זוכר גם ש... הוא שאל: מה יש לך פה מהקיבוץ? אמרתי: מה זאת אומרת? פה נולדתי, אני מכיר פה את כל השבילים, אני... זה הבית שלי פה. אני זוכר איפה שישבנו שם על א... ישבנו על ערימה של אדמה כזאת שהיתה שם בצד הכביש. זחו, אני זוכר שאני בכלל לא רציני את המהלך הזה. - - - בסוף נסעתי לירושלים, לא הייתי מרדן. באנו ביום הראשון ללימודים ואני זוכר שלא הבנתי בכלל, הייתי שם בכיתה ולא ידעתי כלום. התחלתי לבכות, לא ידעתי איפה לקרוא, מה עושים, מה קורה.

- כעסת על ההורים, על אבא?

- לא. זאת אומרת, בכלל לא. לא הייתי באופי של כעס, הייתי באופי של... של מצוקה

ו... מסכנות. זאת אומרת, אופי יותר מופנם, שזה לא מעורר כלפי מישחו, אלא כלפי

עצמי נכנס איזה עצב. כך הייתי.

גד מגדיר את חסימת הכעסים שלו בתחושה של "מסכנות" וכשהוא מדבר על תחושותיו דאז הוא מהסס

מאוד וכאילו חוזר לאותן תחושות שבעצם לא נתן להן לצאת אלא השאירן בפנים.

גד ממשיך ומתאר את ילדותו:

- יבשה, בלי חברויות עמוקים, בלי רצונות חזקים - - - לא עשיתי שום דבר בכל הכח,

קצת פה, קצת שם - - - הלכתי בתלם והייתי מותחת לתלם.

ולגבי החינוך שלו המשקף את יחסיו עם הוריו ועל משברים והתלבטויות, מתאר גד את השוני בין חינוך

חילוני לחינוך דתי ואת האני מאמין שלו על הצורך שיש לאפשר יתר ביטוי ל"ספונטניות":

- אני בכלל לא מאשים את ה... את הדת כמשהו שהגביל אותי. מה הייתי מוגבל? אני

לא הייתי מוגבל. הייתי מוגבל מבחינת ה... החינוך לביטוי רגשות. יתכן, יתכן שזה

קשור, שיש משהו בדת שהוא מגביל את זה שצריך לדעת לשים לב לזה. כי החברה

החילונית היום, בגלל שהיא... בגלל שהיא פורקת עול והיא חסרת מעצורים, אז מטבע

הדברים נוצר ביטוי, יש יותר ביטוי לרצון, לספונטניות. לא בתור חינוך אלא בתור

חוסר חינוך. החברה הדתית היא יותר, יש לה את ההגבלות שלה. - - - בגלל שהיא

יותר מסגרתית, אז צריך להיות בחינוך אקטיבי לספונטניות. מה הכוונה. לעורר את

ה... כאילו, שיהיה לילד מה לדבר, להגיב ולהתייחס למה שהוא חש למה שהוא רוצה.

להיות אתה עצמך. כן, אם אתה עצמך זה כמו כולם אז כמו כולם. אבל העקרון הוא

לתת ביטוי לרצון שלך. חינוך חיובי לעניין הזה. זאת אומרת, עם המסגרת לחנך לביטוי

אישי.

דביר עסוק מאוד בחסימת רגשותיו ושומר על איפוק רב ביחסיו עם ההורים ובעיקר עם האב. הוא משתדל

לרצות את האב, אך מאידך הגיע לבחירה אישית מסוימת בכך, שהחליט ללכת לשיבת ההסדר, ובניגוד

לרצון הוריו החליט גם ללכת לצבא בסופו של דבר:

- ההורים שלי הם כאילו... יותר קיצוניים. אולי הם היו מעדיפים שאלך לשיבה

אחרת ולא להסדר ולצבא. - - - תפיסת החיים, דרך החיים שלהם, הם לא רוצים שאני

אעשה איזה משהו שהם עשו... בסוף מגיעים לעמק השווה. - - - מידי פעם הם אמרו, שהם רוצים שאני אלמד יותר.

הקונפליקט של דביר מתומצת בתשובתו הכנה לשאלה האם היה חוזר בתשובה ביוזמתו:

- באמת אין לי מושג. לא נראה לי שהייתי חוזר בתשובה. לא יודע, כאילו, אין לי מושג. מהדיאלוג של דביר עולה ניסיון "לתקן", ברמה המילולית את היחסים בינו להוריו. ומבחינתו מגיעים "לעמק השווה". הדיאלוג שלו מאוד מצומצם והוא משתדל להימנע מהרחבה על הקונפליקט בנושאים הדתיים.

גם שחל שמח על כך שהוא מבית דתי ולא תש "הר-כגיגית" אלא מאוד משייך:

- אני לא חושב כל הזמן שאנחנו לא דתיים. הקטע של החזרה בתשובה הוא לא כל הזמן אצלי במחשבה. אני מתייחס אלינו כאל דתיים. רק מדי פעם אני נזכר ככה פתאום. לא מתייחס אל זה יותר מדי. הרבה פעמים אני חושב מה היה קורה אם הם לא היו חוזרים בתשובה, היינו גרים בקיבוץ.

- וזה מתוך ערגה?

- לא, לא, להיפך. מזל שהם עשו את זה. אם הייתי נולד חילוני אז הייתי בלי ייחוד. אף פעם לא היה נראה לי שחבל שהם חזרו בתשובה.

שחל אינו מרגיש לחץ או כלשונו "הר-כגיגית", ובתיאורו המתקן הוא מסביר כי אין זה דבר יוצא דופן, כי אלה הם תינו מאז ומתמיד וההורים מחנכים אותו כהגדרתו באופן "ליברלי":

- להורים שלי באופן אישי יש להם גישה הרבה יותר ליברלית לחינוך, אבל אני לא יודע אם זה קשור לחזרה בתשובה. הם תמיד נתנו את העצמאות ואת המרחב. אף פעם הם לא לוחצים. אף פעם אין לחץ בקטע הזה. תמיד יש פתיחות, אין אף פעם לחץ.

אנו רואים כי גם שחל, כמו דביר, מאוד מצמצם בדיאלוג שלו על מערכת יחסיו עם ההורים החוזרים בתשובה, והוא מעדיף להתעלם בתיאורו, מקונפליקטים איתם.

שחר מעיד על החינוך שקיבל, חינוך מאוד "קפדני, קיצוני עד פאנטיות" כהגדרתו, יותר מבתיים של דתיים מדורי דורות:

- אבא שלי... אבא שלי בכלל... כל מהלך חיי הוא יותר כאילו קיצוני. הוא מאוד מקפיד עלי. הוא מקפיד על הבנים שלו הרבה יותר מאשר הילדים האחרים פה במושב.

אנחנו באים אליו אומרים לו: אבל אלה ככה וככה. בכלל, כל הדרך שלו, גם הדרך שהוא בחר בה, כל הדרך שלו מאוד קיצונית ומאוד א... פנאטית. הוא מקפיד אתי על מצוות, כן. ועל מוסר. ערכים וחינוך קיבלנו אצלו, אני חושב שהוא היה אתנו די קשה. אבא שלי מעדיף שאני אחיה יותר דתי. אולי הוא מצפה שאני אחיה כמוהו.

בדיאלוג של שחר עולה קונפליקט מסויים המעלה את הקושי של בן דור שני אל מול הציפיות של הוריו, לרצונו הוא, להיות כמו חבריו הדתיים מדורי דורות:

- אתה פחות מאבא?

- כן. למשל בנושא של כיפה. הוא חושב שהכיפה תהיה גדולה, כמו אצלו. ואצלי למשל, זה היה ממש... כל החבריה שלי, לא יכולתי ללכת עם כיפה כזאת, כל החבריה שלי הלכו עם כיפות, ועד היום, הכיפה הזאת קצת יותר גדולה מכיפות ששם. לאט לאט הורדתי אותה.

- זה יותר חשוב לך להיות כמו החבריה ופחות כמו שההורים מצפים?

-כן. אני לא אחד כזה שהולך עם הזרם. בכלל לא, ממש לא. אבל חשוב לי.

אנו רואים כי שחר מביא את הקונפליקט, בין דרישות הבית לבין דרישותיו, למצב של עד כדי עימות חזיתי עם הבית. ולמרות ששחר מתאר את עצמו כאחד שלא "הולך עם הזרם" כהגדרתו, הוא מדגיש כי מאוד חשוב לו להיראות כמו כולם. לפיכך ניתן לראות כי שחר נמצא לקראת היציאה משלב "הזהות הדתית" אל "שלב הביניים".

בדיאלוג של משה עולה תופעה מאוד מעניינת, הקיימת לעיתים בקרב בנים לחוזרים בתשובה. ביחסיו עם הבית, יש מעין **היפוך של היוצרות**. בבית הוריו, מי שמכתיב את ה"רמה" הדתית זה משה ולא ההורים. הוריו אמנם חזרו בתשובה, אך בתהליך מאוד מינורי וכדי לחזק את הרמה הדתית של כל המשפחה, בחר משה ללכת לישיבה תיכונית "חצי שחורה" והוא מתאר בדיאלוג שלו, כיצד הוא שימש כ"סמן ימני". הדיאלוג הפרשני מאפשר למשה לעשות "תיקון" כיום להורים, שכן הם למעשה לא צריכים יותר חיזוק בנושא הדתי.

- היתה תקופה שאני חושב שהייתי צריך להיות יותר חזק כמין סמן ימני כדי לשמור על הדתיות של המשפחה. ההורים גם ראו בזה הרבה זמן דבר חיובי. אולי כשהענתי לישיבה התיכונית יותר לחצתי אותם בהתחלה, כי לא היו לי כל כך פרופורציות, לא ידעתי איך לקחת את הדברים. אבל א... היום אני לא חושב שהם צריכים את זה. טוב,

גם אחותי היום כבר לומדת באולפנה - - - וזה גם מספיק בשביל לתת קצת אורה בבית. זה היה טוב, היה צריך את זה במיוחד בשביל ללמוד שירים ליד שולחן שבת, או בשביל שמישהו יגיד בהתחלה דבר תורה. אני חושב שהיום כבר לא צריך את זה, כי גם זה די שידר, זה די נכנס לבית כבר ו... גם ההורים נכנסו לזה, אני חושב.

ובתיאור מאוד ציורי מגדיר משה את הרגשותו:

-במידה מסוימת אני מרגיש, שאני נושא על כתפי בעצם, את הצד הדתי בבית.

משה מאפיין את עצמו בתחליכים העוברים בדרך-כלל על ההורים החוזרים בתשובה, כעסוק בתהיות ובחיפושים. וכיוון שכך אין הוא מתאר משברים והתלבטויות עם ההורים ועם דרכם, שכן הוא "הממונה" בעצם:

- באופן כללי אני חושב שהייתי שלם עם המצב שאני נמצא בו. אם כי הרבה פעמים,

הרבה דברים לא היו ברורים לי. ודי חיפשתי, די חיפשתי מה התשובות.

תופעה מעניינית נוספת קיימת לעיתים בקרב בני דור שני לחוזרים בתשובה.

אהרון מתאר מעין מצב תחרותי עם אביו ומעלה בדיאלוג שלו מעין פטנט לפתרון הקונפליקט עם האב, כי הרי בזכות שהוא נולד לבית דתי, הרי שיש לו "פור" (fore) לעומת אביו, שנאלץ לדלג על שלבים:

- אני חושב שאני מתאמץ כל הזמן. השאלה מה זה לחזור בתשובה. אני חושב שאני כל

הזמן מתעסק בבירורים. זה נרא חשוב לי. אני חושב שאת הבירורים שלי אני התחלתי

כמה צעדים קדימה לפני אבא שלי, שנמצא בצד הרבה יותר... אולי הוא גם דיג על

הרבה בירורים שהוא מרגיש שהיום הוא לא צריך אותם. אני חושב שעם הבירורים

שאבא שלי עשה לעצמו, אני לא חושב שזה מספיק כל כך.

אהרון מתאר בדרכו ללא חשש, את יחסיו עם אביו על רקע דתי, והציפיות של האב ממנו. על ניסיונו של

האב "לחסוך" ממנו התנסויות שהוא עצמו חווה והחליט שהן "מיותרות", והוא מצפה ממנו ל"גדולות"

בתחום הדתי, בבחינת הגשמה עצמית של אב דרך בנו:

- אני הייתי בן בכור, היו לנו הרבה התנגשויות. הוא הרבה פעמים לא הבין אותי, ואני

חושב שעד היום הוא לא מבין אותי. אני חושב שהוא גם יודע. הוא מנסה לחסוך ממני

כל מיני דברים שהוא חווה אותם. וזה מורגש אפילו יותר מדי. זו בדיוק הסיבה

שגורמת לחיכוכים, פה ושם. הוא מנסה לחסוך ממני... כמו ספרים למשל, סגנונות של

ספרים. ז"א, לאו דווקא, לא משנה אם דווקא יש שם דברים או לא, סגנון של ספר.

ראינו בדיאלוגים של הבנים מקרב חובשי "הכיפות הסרוגות", תיאורים המקבלים את הזהות הדתית, לעיתים מתוך התלבטות וקונפליקטים, אך בדרך-כלל בהשלמה ותוך ציח מסוים. מצאנו גם תופעות כמו בן דור שני הלוקח על עצמו את "נס" דתיות הבית ובן דור שני המרגיש מעין תחושת "תחרותיות" עם האב. בסעיף הבא נפרוש את יחסי הורים-בנות בסגנון "הכיפות הסרוגות".

1.2 "זהות דתית" בקרב בנות מסגנון "הכיפות הסרוגות"

כאמור, כאן מצאנו מרואיינות צעירות שעדיין תחת חסותם של ההורים ו"המזוהות" עם דרכם. הדיאלוגים שלהן רחבים משל הבנים, תיאוריים ומתייחסים בדרך-כלל אל שני ההורים. כך אצל דנית, המאוד מעריצה את הוריה ומזדהה עם תפיסת עולמם הדתית. למעשה היא שמחה שהם חזרו בתשובה, אף כי נראה לה טוב יותר לחזור בתשובה לבד, שכן אז "הכל יותר ברור" כלשונה, ולא לקבת זאת כנתון. אנו

רואים כי דנית מתקרבת לשלב הביניים, של מעבר מ"זהות" ל"אמונה", לפחות ברמה המוצהרת:

- ההורים שלי הם מיוחדים לא רק בגלל שהם חוזרים בתשובה, כי הם גם אנשים מאוד מיוחדים כאלה. אז תמיד הרגשתי שיש לי בית מיוחד והורים מיוחדים. זה אנשים שיכולים גם להיות אנשים שלמים בדת שלהם, לא כאלה דתיים... ש... שכאילו מקיימים את המצוות, מצות אנשים מלומדה. אלא אנשים שהם אנשי תורה - - - לא, אני לא חושבת חבל שלא נשארנו. אני מאוד שמחה על מה שההורים שלי עשו. לפעמים יש לי מחשבות, שהיה בא לי לעשות את זה לבד. אבל אני מאוד שמחה שההורים שלי חזרו בתשובה. אין לי בעיה עם זה בכלל.

מאידך דנית מתארת לחץ ומעט מתיחות סביב נושאים דתיים, אולם הדיאלוג הפרשני מאפשר לה לראות זאת כתופעה, שלא דווקא ניכרת אצל חוזרים בתשובה:

- ילדים, אי אפשר כל דבר להסביר להם. אז ילדים קטנים לפעמים צריך להגיד להם לקום לתפילה. ואם הם לא קמים אז...

- את הרגשתי לחץ!

- הרגשתי לחץ, אבל ידעתי שאם אני לא רוצה לעשות אני לא אעשה, וההורים שלי יקבלו את זה. - - - כאילו, אולי... נגיד יש דברים דראסטיים שזה לפעמים יוצר טיפה מתיחות. זה לא קשור לחוזרים בתשובה. אני יודעת על חוזרים בתשובה שהם לחצנים

פי אלף ועל לא חוזרים בתשובה שהם לא לחצנים. זה פשוט לא קשור. זה קשור לאופי, לדרך חיים.

עם כל זאת, מנסה דנית להסביר את עצמה ומתארת, כי הציפיות של ההורים ממנה, הן על סמך הטעויות שלהם, והיא פועלת לפיהן למעשה:

- להורים שלי יש ציפיות. הם מצפים לדברים לא רק בתור בת של חוזרים בתשובה, הם מכירים אותי. אולי הם יודעים מה היו הטעויות שלהם אז הם מצפים ממני.

גם חגית מתלבטת ביחסיה עם הוריה. בדיאלוג שלה עולה כאב מסוים על הגלגולים הרבים שעשתה בבתי-ספר שונים, כתוצאה מהחזרה בתשובה. ולמרות האיפוק הרב שלה, הדיאלוג ה"רה-ביוגרפי" מאפשר לה לפרש את תחושותיה ולהגדיר כי היא בעצם היתה יותר מאושרת לפני המהלך. ובלשון מאוד ציורית ומחססת למדי, מתארת חגית תהליך של "אין ברירה" מבחינתה:

- אני זוכרת שהיה לי יותר טוב כשלא היינו דתיים, זה בטוח. ההורים שלי היו יותר פתוחים, יותר נחמדים - - - פשוט אני הייתי... זה היה לי בתור עובדה כזאת, כאילו לא היתה לי ברירה. הם מאוד יודעים מה הם רוצים מעצמם ומה שהם רוצים מהילדים.

חגית מתארת את קשייה בתור בת בכורה, שחווה את מהלך החזרה בתשובה, כאשר הוריה מתלבטים באשר למסגרות החינוכיות שלה ובכלל בדרכם החינוכית כחוזרים בתשובה. התיאור של חגית מאוד מטפורי והיא מגדירה עצמה "שפן נסיונות". בדיאלוג שלה ניכרים ניצנים ראשוניים של פריצה החוצה לקראת חיפוש הזהות הדתית העצמית שלה, בכיוון של "אמונה דתית":

- אני עשיתי מה שהם אמרו - - - כי זה ההורים שלי, הם הלכו ממש לקיצוניות כזאת, וככה הם בחרו. והייתי ילדה קטנה. וככה הם המשיכו, המשיכו, המשיכו. הם לא כל כך ידעו, גם בתור בת בכורה, כאילו, כמו שפן ניסיון כזה, וגם בתור חזרה בתשובה - - - הם לא הבינו שלי קשה. וכמה שאמרתם הם חשבו שאצלי הבעיה.

- זאת אומרת, בעצם את גם עשית תהליך של חזרה בתשובה.

- אני עדיין עושה. אני מניחה שאני אשאר דתיה תמיד, השאלה באיזה רמה. יש המון עליות וירידות. עכשיו למשל אני חושבת שאני במצב של ירידה.

כבת לחוזרים בתשובה שהיתה ילדה קטנה בזמן המהלך מתארת חגית מהלך של חזרה בתשובה של עצמה למעשה, אולם בשל היותה נתונה למרותם של הוריה, נקבעו לה מהלכים שונים בתייה לאו דווקא לפי

בחירתה. חגית מתארת מצב של נכנעות מסוימת, השוורה בהרבה מאוד תהיות ואף במרדנות מה:

- זה לא אני בחרתי. הם בחרו. בלי הקשר. הם לא משתייכים לזרם המזרחי בדיוק, אבל הם אותו קו מחשבה. כאילו, הם אוהבים את ה... זרם הזה. הם רוצים שיהיה ככה, אבל הם כאלה... כאילו, הם לוקחים כאילו מכל דבר קצת, עם עקרון מסוים. למה אני הייתי צריכה להטלטל מבית ספר לבית ספר. זה ממש יסורים, יסורים משמים. ואחותי ככה בכזאת קלות, בקלות הצליחה להשתחל לבית ספר דתי ממלכתי. אחר כך אם אני חושבת על זה, אז ברוך ה' שהיא מצאה, ושיהיה לה רק טוב עם זה. כי בסך הכל א... אני מקוה שיהיה לה טוב. כי בביה"ס החרדי - - -

בדיאלוג של חגית עולים קונפליקטים גם כלפי אחותה, כאשר תוך כדי התהליך ה"רה-ביוגרפי" נעשה "התיקון" לאותה תחושת קנאה וסממני הכעס בביטויים כמו, "שיהיה לה רק טוב עם זה", "ברוך ה' שהיא מצאה" וכדומה.

אנו רואים כיצד התהליך ה"רה-ביוגרפי" מאפשר לחגית מחד, להשתמש בתיאורים מאוד ציוריים-מטפוריים ובגילויי שמחה על מהלך החזרה בתשובה של ההורים, ועד כמה היא עצמה מרויחה מכך בעצם, ומאידיך להתריס נגד הלחץ, הכפייה והוויכוחים הקיימים בבית:

- זה שההורים עשו את התהליך של החזרה בתשובה זה עזר לי למצוא את ה... את האמת. אבל א... מה שקשה לי, זה הכפייה הזאת שיש בבית. יותר של אבא שלי אמנם, אבל גם של אמא. ויכוחים - - -

- על רקע של אורח חיים, דרך חיים!

- על רקע של... כן, הכל ביחד... אבא שלי הוא מאוד מאוד חם. אצלנו הצד החזק זה אמא. הצד החם יותר זה אבא. הקטע של עקרונות של כללים זה אבא. אז זה הקטע הקשה. - - - כשקשה לי לפעמים יש לי את השאלות האלה. למה בעצם ההורים שלי חזרו בתשובה ולא השאירו אותי איפה שהייתי. אבל א... באופן כללי אני... ממש שמחה שהם מצאו את דרך האמת, שאני גם יכולה בעקבותם ללכת. אחרת מי יודע איפה הייתי היום. הרחוב הוא נורא קורץ ואני מניחה שאם הייתי חילונית הייתי במצב לא... מזהיר ו... חבל, פשוט חבל, זה פספוס. גם ככה הדת מתזיקה אותי בצפראניים...

מבחינה של הרחוב, לפעמים זה קורץ לי מאוד. ואני מחזיקה את עצמי. תראי,
הפיתויים גדולים ברחוב.

בתשובתה של חגית עולים יחסים אמביבלנטיים חזקים למדי, כלפי שני הוריה. אולם כאמור, בשל היותה עדיין תחת חסותם ונתונה למרותם, מתארת חגית נכנעות מסוימת, השזורה בתהיות מילוליות ואף במעשי מרדנות פה ושם. לפיכך ניתן להצביע על כך, שחגית נמצאת בשלב הביניים לקראת היציאה מזהות דתית לאמונה דתית.

ראינו כי **הבנות מצויות בשלב "הזהות הדתית"** ומתארות מצבים קונפליקטואליים המופנים לאו דווקא אל האב, אלא אל שני ההורים כאחד. מילת המפתח להתנהגותן היא "ציות", כל עוד הן נמצאות בשלב "הזהות הדתית".

בסעיף הבא נבחן את יחסי הורים-ילדים בסגנון "הכיפות השחורות".

1.3 "זהות דתית" בקרב בנים חובשי "כיפות שחורות"

בדיאלוגים של בנים לחוזרים בתשובה מקרב "הכיפות השחורות", מצאנו **הסכמה והשלמה** כמעט מלאים עם דרכם של ההורים, כאשר ההליכה בדרכם של ההורים נתפסת כדבר מובן מאליו. הדיאלוגים של הבנים מאופיינים בהרבה איפוק ובמיעוט ביטויים של הבעת התרסה וקונפליקטים ובדגש רב על מעמדה של המשפחה ושלמותה בחיים החרדיים.

יעקב שנוולד לבית חילוני והוריו חזרו אל הזרם החרדי, שמח שהוריו חזרו ומתאר בית חם אך קפדני בקיום מצוות. מאידך, יעקב מאוד שלם עם דרך החינוך הקפדנית ואינו חש קונפליקט עם הבית:

- אני ממש שמח שהורי חזרו. כמה פעמים חשבתי על זה אם ההורים שלי לא היו עושים את זה, הייתי הולך ל... אני לא יודע לאיפה הייתי מגיע. - - - ערכים מאד חזקים בבית - - - אבל הבית תמיד היה בית חם, תמיד, אין לחץ. רק בדרכי נועם. אבא שלי רק הולך בדרכי נועם.

חשוב ליעקב לחזור ולהדגיש בדיאלוג שלו, את אופי הבית החם והחינוך "בדרכי נועם", ועד כמה החזרה בתשובה עברה חלק והשתלבותם בחברה החרדית כל-כך טובה, שאף אחד אינו מאמין:

- אני זוכר שאחרי שנה הכל היה רגיל, זה מה שאני זוכר. אני אגיד לך מה שקורה. יש משפחות שחוזרים בתשובה, שהם לא השתלבו חלק בחברה החרדית פה. יש לזה הרבה סיבות. אבא שלי נלחם חזק שנשתלב חלק בחברה החרדית. מי ששומע שאני

חוזר בתשובה, שאנחנו חוזרים, הוא לא על אבא שלי מאמין ולא עלינו מאמין, הוא לא

יכול לתפוס את זה.

יעקב מאוד מזוהה עם אביו ומנסה לחקות אותו. הוא מתאר בהרחבה מערכת יחסים משפחתית, מאוד חמה וכהגדרתו "גוש אחד". מתיאורו של יעקב עולה בבירור תפיסת העולם החרדית לגבי מעמדה של המשפחה, חשיבות החינוך של הילדים ותפקידי ההורים בבית. יעקב מתאר זאת בדרך מאוד פתוחה וצורית:

- אבא ואני אנחנו מסתדרים מאוד טוב, מאוד מאוד דומים. ואמא, חברה כמוה אין לי,

חוץ מאשתי. ממש...

- אבל אתה פתוח בפניה, מספר לה?

- בטח. אין הבדל, בזה אין הבדל בין אמא שלי לאבא שלי. רק אבא שלי דברים יותר מסובכים, אמא דברים יותר פשוטים. זה כל ההבדל. אבל אמא משהו משהו. כזו מערכת יחסים אני לא מאמין שיש בשום בית, זה ממש גוש אחד המשפחה. אני יודע, שביחסים במשפחות רגילות בתוך בתים חרדים, הקרבה היא מאוד מאוד גדולה, בין ההורים לילדים, ובין הילדים בינם לבין עצמם, קרבה מאוד עמוקה. זה לא שסתם יש אבא בבית וסתם יש אמא בבית. לאבא ואמא יש תפקיד חשוב. על זה גודלים כל הזמן, הילדים גודלים על זה. אבא ואמא הם הכתר שבבית. אז תמיד אבא ואמא זה קודש. אז יש בעיה, אם זה קודש אז אין פתיחות, זה נכון. אני מכיר בתים שההורים זה קודש אבל יש פתיחות. אבא שלי... אני פתוח אתו, אבל אני מאוד מכבד אותו, אני אף פעם לא אתחצף אליו. אני יכול להיות פתוח אתו, לצחוק אתו, בדיחות והכל, אבל... יש גבול.

יפתח אף הוא בן למשפחה חרדית, שהוריו חזרו בתשובה בהיותו ילד צעיר. הוא מתאר מערכת יחסים הרמונית ומאוד שמח על הזכות שנפלה בחלקו להיות בן לחוזרים בתשובה:

- אני זוכר איך ש... כשהיו לי קצת קשיים א... בישיבה קטנה. סתם קשיים, כמו לכל

נער. אז אני זוכר שתמיד עודדתי את עצמי שכמה אני צריך להודות לקב"ה על זה ש...

על זה שגלגל וזה, שהייתי היום יכול להיות איזה נער "תכשיטי" על איזה 'הונדה', אני

יודע מה. - - - זה היה חלק מאוד, לא היתה לי בעיה. קיבלתי את זה, לא זכור לי

שקיבלתי את זה בתור... אנחנו חוזרים בתשובה ואנחנו מקבלים עול מלכות שמים. זה

היה לי טבעי כזה. לא באו ואמרו לי אף פעם: תשמע, יש אלוקים ויש זה, כך צריך

לעשות. ידעתי שההורים שלי מתחילים א... לא ידעתי אם להגדיר את זה דתיים אפילו, לא ידעתי שיש דתיים בעולם. ידעתי שיש רב שבא ומרצה ו... וההורים שלי מקבלים ממנו והם משנים את החיים. זה כן ידעתי, זה כן הבנתי ש... שפתאום הם באים ועושים כשרות. זה היה מעניין לי. קיבלתי את זה מתוך א... לא מתוך כפייה.

הדיאלוג של יפתח מהוסס מעט ומלווה בשתיקות רבות בשל רצונו להיזכר בדברים הרחוקים ובשל רצונו להעביר, תוך כדי הדיאלוג, את תחושתו האמיתית בדבר הזכות הגדולה שנפלה בחלקו על שהוריו חזרו בתשובה.

בבחינת הדיאלוגים בשאלה של יחסי הורים-ילדים בקרב בנים בסגנון "הכיפות השחורות" ראינו שמחה על שההורים חזרו בתשובה וגם אם קיימת הקפדה על קיום מצוות, הרי שההרמוניה המשפחתית המתוארת בדיאלוגים, מאופיינת בלכידות רבה שמקורה בתהליך החזרה. בסעיף הבא נעמוד על מערכת יחסי הורים-ילדים בקרב בנות בסגנון חזרה של "הכיפות השחורות".

1.4 "זהות דתית" בקרב בנות מסגנון "הכיפות השחורות"

בדיאלוג של רננה שהיא דור שני לחוזרים בתשובה בסגנון החרדי ותפיסתה מאופיינת כזהות דתית, עולה הרמוניה רבה עם הגישה של הבית ומתוארת שמחה על ה"זכיה" להיות דתיה:

- אני מאוד מאוד שמחה שהורי חזרו. אני מסתכלת על כל האנשים ברחוב, למה אני... למה בעצם אני זכיתי שיביאו אותי לתוך זה, והם, מסכנים, לא זכו. סתם קיבלתי מתנה, לא שעשיתי משהו בשביל זה. פשוט קיבלתי את זה. - - - עד היום... אני לא יודעת אם הייתי מסוגלת לחזור בתשובה, אם אני מספיק חזקה בשביל... לעזוב. כאילו... כי אני מנסה לדמיין את עצמי, אם הייתי בכזה מקרה. לעזוב את הכל מה שהיה לי קודם ולהתחיל דרך חדשה. אבל מצד שני, כשאני חושבת על האמת הזאת שהיא כל כך ברורה וכל כך איך אפשר בלעדיה, אז נראה לי כל כך, שבטח הייתי עושה את זה. אני לא יודעת. אולי בגלל החינוך שכל הזמן קיבלתי, שכל הזמן שמעתי, שאנחנו יודעים שזה ברור וזה. אבל אם סתם הייתי בתוך חברה חילונית, אני לא יודעת איך הייתי מגיעה לזה. כי אני לא אחת שאוהבת ללכת הפוך מהחברה. על אף שאני, מבחינת הדעות שלי אני מאד... תמיד שומרת על מה שאני. לא מעניין אותי מה אחרים אומרים. אני חושבת שלחזור בתשובה זה קצת להגיד אני עוזב את החברה

שהיתה לי עד היום ועושה משהו חדש. אבל א... אני לא יודעת אם הייתי... יכולה,

הלואי שהייתי יכולה.

רננה מאוד פתוחה באשר ליכולתה האישית, ועל כן מאוד מדגישה בדיאלוג שלה, את "המתנה" שקיבלה מהוריה. בהמשך עומדת רננה על מערך היחסים בינה להורים, ואף כי היא מקפידה לתאר בית שאינו שונה מבתים חרדים אחרים, היא מדגישה את החינוך הנעשה בדרכי נועם, אף כי להוריה כחוזרים בתשובה, כהגדרתה, יש "יותר איכפתיות לגבי קיום מצוות":

- בבית אין יותר לחץ מאשר בבתים אחרים. אצל בתים חרדים מבטן ומלידה אותו דבר. תמיד יש את הלחץ וזמנים קשים. לא, לא, היום אני לא חושבת שהבית שלי מתנהל במשהו שונה מבתים חרדיים אחרים. לא, אני לא חושבת שיותר מאשר הבתים האחרים. אולי זו גם החלטה של דרך איך לחנך. אם לחנך בצורה של "לעמוד על הראש" או לחנך בצורה של... אבל אני לא חושבת שמבחינה זאת זה שונה במשהו. אולי יש יותר א... אולי ההורים שלי בגלל שהם תזרו בתשובה יש להם יותר אכפתיות לגבי קיום מצוות מאשר יש... אני לא אומרת בכל הבתים.

רננה מרשה לעצמה, כבת שנולדה כבר לבית דתי, "להודות" שקיים שוני בין בית חרדי מדורי דורות לבית הוריה, בו ההקפדה על המצוות היא מתוך לימוד והתקדמות:

- יש בתים שפחות א... מנסים להתקדם, פחות מנסים ללמוד, מנסים יותר להקפיד על המצוות ויותר להתקדם. - - - הרבה בתים חרדיים. זה קשור בכמה שהבית אכפתי.

ראינו כי בשאלת יחסי הורים-ילדים בקרב בני דור שני בסגנון "הכיפות השחורות", השייכים לקבוצה המוגדרת כ"זהות דתית", גם הבנים וגם הבנות מאוד מזוהים עם מהלך ההורים ולא מתוך הפגנת איפוק, אלא ממש מהמקום בו הם עומדים, עולה השלמה מלאה עם דרך החינוך ומבנה היחסים בתוך המשפחה. המרואיינים המשתייכים לזרם החרדי יותר, חיים בהרמוניה מאוד טובה עם הוריהם, מתוך השלמה. בעוד המרואיינים מהסגנון של "הכיפות הסרוגות", מתארים יחסים הרבה יותר בקונפליקט עם ההורים, כשהבנים בקונפליקט חזק יותר עם האבות, בעוד הבנות מתייחסות בשווה אל שני ההורים. ראינו כי לבני דור שני בקרב "הכיפות הסרוגות" קשה מאוד מצב הזהות הדתית, בו הם למעשה ממשיכים בדרכי אבות ללא בחירה חופשית, והם חותרים לקראת התקדמות למצב של אמונה דתית. ואולי משום כך מודגש בדיאלוגים שלהם הקונפליקט עם ההורים.

נעבור לבחון את הדיאלוגים של המרואיינים המשתייכים לקבוצה המוגדרת כ"אמונה דתית".

2. "אמונה דתית"

המושג מתייחס לתהליך המתפתח בהדרגה והופך למרכיב מרכזי בתפיסת העצמי של בן הדור השני. כאן נמצא דיאלוגים המציגים את מהלך החזרה בתשובה של ההורים ויחסי הורים-ילדים בעקבות המהלך, כאירוע שהניע אותם להחליט החלטות, לבצע מעשים ולשנות את אורח החיים, תוך סלילת דרך לחיים ערכיים יותר. מהלך שנתאפשר לאחר פתירת הקונפליקט עם ההורים ויציאה מהזהות הדתית שהוטלה עליהם בשלב מוקדם יותר בחייהם.

המרואיינים הנמצאים בשלב "האמונה הדתית", שהוא שלב מתקדם יותר, הם בדרך-כלל המרואיינים המבוגרים יותר (בני 22-25).

2.1 "אמונה דתית" בקרב בנים חובשי "כיפות סרוגות"

בדיאלוג של עמישי מושם דגש על תפיסתו החינוכית, משום שלגבי עצמו מצהיר עמישי שהייתה בו אמונה דתית מתוך עצמו מאז ומתמיד, וכשההורים חזרו בתשובה כאילו בקע הנבט את הקרקע שמעליו ולמעשה החזרה בתשובה נתנה גושפנקה לפנימיותו:

- מבחינתי, אני רציתי להיות דתי תמיד. משהייתה לי מודעות, אני ידעתי שזה מה שאני רוצה להיות. - - - אז קודם אולי רציתי ולא ידעתי איך לבטא את זה. ראיתי אצל אבא שלי כיפה, כיפה, ציצית, ציצית. אני לא יכול להגדיר שזו הייתה חזרה בתשובה שלי אז. אבל עובדה שהיה לי מאוד קל להילחם על זה ולאמץ את זה בשלבים, אפשר לומר מאוד בוסרים שלי מבחינת ההתפתחות, זה בגלל שמבפנים זה כבר היה שייך, זה היה תפור מבפנים. - - - אני לא מרגיש שאני... אני מאותו דור. זאת אומרת, כי הרי מה הנושא, מה זה דור שני של בעלי תשובה? זה איך בעל תשובה מצליח להעביר את החויה שהוא חוה בתשובה לילדים שלו שהם לא חוו את החויה. זה הנושא. אצלי זה לא היה ככה.

אנו רואים כי עד כדי כך, "זה היה תפור מבפנים", שעמישי מוציא עצמו מכלל דור שני לחוזרים בתשובה. מאידך, עמישי מפרש ומסביר את תפיסתו על החינוך הערכי דתי בימינו, כדי שתיווצר "אמונה דתית". הוא ממש מתווה את דרך החינוך המתאימה לדעתו, כדי לפתח בדור השלישי לחוזרים בתשובה בפרט, ובציבור הדתי ככלל, את ה"אמונה", כדי שחילד יחליט בעצמו על דרכו מתוך בחירה ולא מתוך כפייה והיטמעות:

- יחסי חורים-ילדים זה לא קשור דוקא לבעלי תשובה. זה שאלת יסוד בחינוך יהודי, ולא דוקא עניין של חוזרים בתשובה. כי משימות המשימות של כל הורה וכל אבא ואמא יהודים זה להעביר את אותם התחושות, את אותם האמונות... כל אדם דתי, גם אם הוא לא חוזר בתשובה, צריך לחקור בשאלה, איך הוא מעביר את אותם הדברים שהוא מאמין בהם לדור ההמשך. וגם אם נאמר שעשרות או מאות שנים זו לא היתה שאלה כל כך, כי זה היה מסורת מאוד חזקה, אנחנו יודעים שהדור שלנו זה לא ככה. כי גם מאוד בולט, בייחוד בציבור הדתי לאומי, שיש פער גדול בדורות. מה שהעסיק את האבות לא מעסיק את הילדים. והשאלה הזאת איך מגשרים ולא כופים. כי באמת הרבה מהדור הצעיר הוא לא שייך לאמונות ולא ידיאולוגיות שפרנסו את הדור הקודם. לא שלא מאמינים בהם, אבל הם לא ממלאים אותם. לא שחס וחלילה כופרים. הרי אנחנו יודעים היום ששאלת החינוך היא שאלה גדולה מאוד ומעסיקה את כולם, בכל הרמות. יש בעיה של חזרה בשאלה. הדור שלנו הוא מתחדש, כמו שהמחשבים מתחדשים כל תשעה חודשים. אז לא כל תשעה חודשים, אבל בתקופות מאוד קצרות יש מהפכות רוחניות מאוד גדולות. וממילא כל הורה, אני לוא חושב שהוא צריך להיות דוקא חוזר בתשובה, הוא עומד מול השאלה הזאת. הציבור הדתי-לאומי הוא יודע שהוא צריך להתמודד. אם הוא מתמודד או לא מתמודד - זה גם עניין אישי וגם לא תמיד נותנים את הכלים להתמודד. אבל הוא יודע שהוא נמצא במערכת שהוא צריך להתמודד. הוא הולך לצבא וצריך להתמודד, הוא הולך לאוניברסיטה והוא צריך להתמודד. - - - זאת אומרת הקב"ה לא רצה שאנחנו נברבר יותר זמן בחיים שלנו, גם הרס"ג אומר בעקרון, זה ברור שבן אדם יגיע בסופו של דבר למסקנה הנכונה, כי יש לו חושים בריאים. אם היית נותן לו עוד כמה שנים - הוא היה מגיע. אבל למה שהוא יגיע אחרי חמישים שנה ויגיד תבל שמלכתחילה לא ידעתי את זה. זה דבר שאני נותן עליו את הדעת, ואני חושב שזה חשוב מאוד, לתת לילד את המרווח שבו הוא מחליט. יש דבר, למשל, אתה נוהג להחמיר עם עצמך. להלביש את החומרות על הילדים. תומרך זה קבלה עצמאית של האדם שהוא מרגיש שהוא רוצה יותר. לפחות את הקטע הזה בחיים צריך לתת לילדים, ואז הילד ירגיש שהוא קנה פה בהתלטתו, ברצונו, בבחירתו.

מתוך תפיסתו החינוכית ותיאורו הציורי על תחושותיו האמוניות, מאז שהייתה לו מודעות, ניתן להבין את מערך יחסיו עם ההורים. עולה מכאן שהם היו כמעט ללא משברים ומאוד על דרך השיתוף וההפנמה, לקראת אמונה ולא על דרך הזהות, הכפייה או ההיטמעות.

ביתו של דן הוא בית דתי לאומי והוא כבר נולד לבית דתי לכל דבר. דן משתמש בביטויים לשוניים דתיים כגון: "גירסא דינקותא", "ליגרעותה" ועוד, ומשתף אותנו בדיאלוג שלו, במשברים ובהתלבטויות לא על רקע דתי דווקא אלא על היותו בצילו של האב. הוא רוצה להיות בזכות עצמו ולהגיע להישגים בזכות עצמו:

- אני חושב שמרגישים כלפי משהו שונה. כאילו, אה, אתה הבן של הרב. - - - תמיד מעצבן אותי בכל מקום שהייתי: אה, אתה הבן של הרב? לא, אני דן. אני גם הבן של הרב - - - אבל אני דן. כל אחד יש לו את האישיות שלו. זה מאוד הפריע לי. כששואלים אותי איך קוראים לי, אני לא אומר כמו כל אחד, יוסי כהן. אני אומר דן. כי אם אני אגיד דן ואת שם המשפחה - אז מיד א... אתה הבן של זה וזה? כי הרבה מכירים את אבא שלי. אחרי זה אם שואלים אותי דן מה, אני אומר. אבל ככה אני אומר דן. אבל א... הרבה פעמים, פוגשים אותי: קראנו ב'נתיבות לשבים' את הסיפור של אבא שלך, איך הוא חזר בתשובה. מזכירים את זה, יודעים שאבא שלי הוא חוזר בתשובה. - - - אמרתי, לפעמים שואלים אותי מי אתה, ואומרים: אה, הבן של הרב - - - זה לפעמים מעצבן אותי. זה מאוד עוזר לי שיש לי אבא שאני יכול להתייעץ אתו, שהוא עם ניסיון. ולפעמים כשצריך קשרים, למרות שאני לא אוהב לעשות זה. אני משתדל להרגיש שאני בזכות עצמי. להגיד שזה תמיד עוזר לי - זה לא תמיד עוזר לי. אני משתדל להרגיש שאני בזכות עצמי. אני אומר, לפעמים שאומרים הבן של זה והבן של זה, אני מרגיש בצל. אבל אני משתדל שזה לא יקרה הרבה.

דן מרגיש ומתנהג כדתי מדורי דורות ואף אינו מרגיש תחושת "הר-כניגית" או צורך למרוד ולעזוב את הדת על רקע של לחץ לקיום מצוות. הוא מתאר זכרונות של קונפליקטים כמו כל נער מתבגר עם הוריו ויודע שהוריו היו מרוצים יותר לו נהג אחרת.

דן נלחם בזהות הדתית שהסביבה מטילה בו. הוא מחפש את הזכות לבחור לבד, להחליט החלטות, להיות הוא עצמו בזכות עצמו וללא כל קרדיט בגלל זכות אבות. הדיאלוג הפרשני מאפשר לדן "לתקן" את הרגשות הקונפליקט והכעסים, שיש בו לפעמים כלפי אביו, ולספר על מערכת קשרים מאוד טובה ויפה עם

האב, על האפשרות לחשמיע וגם לשמוע, בבחינת אדם קרוב אך מאוד שקול ואובייקטיבי. אולם, כדבריו, לא תמיד ביצע מה שאביו המליץ ועד היום אף כי דן עושה את החלטותיו לבד והוא מתאים למזוהים

כבעלי "אמונה דתית", קשה לו זיהויו ונטיית הציבור לשייכו כבן של ולא הוא עצמו בזכות עצמו:

- עם אבא אני נוהג להתייעץ על דברים ככה רציניים... דרך חיים, מה להמשיך, איפה, ומה לעשות - תמיד זה אבא. אבא הוא איש רגוע כזה, תמיד הוא שוקל את הדברים. הרבה פעמים לא הלכתי לפי מה שהוא המליץ לי, אבל לשמוע תמיד שמחתי לשמוע. כי תמיד יש לו דברי טעם. למשל איזה מקצוע לבחור, או חתונה. תמיד לאבא הולכים. לא לבית, הולכים למשרד. שם הוא מפנה לי מקום. למרות שיש שם תור מכאן ועד להודעה חדשה.

אני מורה בשנה הבאה. המפקח של משרד החינוך עשה לי ראיון כדי שאני אתקבל לעבודה במשרד החינוך. הוא שאל אותי מי אתה חושב שימליץ עליך. אמרתי: הרב דרורי והרב קלירי, זה שהוא פה ראש הכולל. הוא אומר לי: מה, אתה לא אומר לי הרב - - - ? זה אבא שלך, זה ברור שאתה... אמרתי: לא, הרב קלירי והרב דרורי. לא רציני. הוא הציע את זה, לא אני הצעתי. מרדנות לדת! לא זכור שהיה לי תקופה כזאת. מרדנות ללימודים, לדברים אחרים - בטח, להורים - בטח. אבל היתה לי מרדנות. מרדנות לדת - לא. לא זוכר שאמרתי שאני אעשה... בואי נגיד, מבחינה דתית דברים שלא מקובלים על אבא ואמא, אבל לא הרגשתי בזה מרדנות.

ראינו אצל הבנים מקרב תובשי "הכיפות הסרוגות" המתאימים להגדרה של "אמונה דתית", כיצד הדיאלוג הפרשני מסייע בידיהם בפתרון הקונפליקט עם ההורים בשלב הקדום יותר - בשלב הזהות וכיצד הם מתארים את סלילת דרכם האישית לחיים ערכיים יותר, כאשר הקונפליקטים של פעם משמשים רקע הכרחי לצמיחת "האמונה הדתית".

בסעיף הבא נבחן את יחסי הורים-ילדים בקרב בנות המצויות בשלב "האמונה הדתית" והשייכות לסגנון "הכיפות הסרוגות".

2.2 "אמונה דתית" בקרב בנות מסגנון "הכיפות הסרוגות"

רעיה מציגה את עצמה כבת של חוזרים בתשובה ושמחה על כי הוריה עשו את המהלך. ובאשר ללבטים בנושא הדתי, משייכת זאת רעיה להתלבטויות האופייניות שקיימות בגיל ההתבגרות, ממנו לדעתה היא יצאה מחוזקת עם אמונה בנויה, אף כי יש לה עליות וירידות משלה. בדרכה מתארת רעיה כי החורים היו הגשור בלבד מבחינתה:

- אני לא רואה את עצמי כחוזרת בתשובה. אני רואה את עצמי, אולי כמו שאני הייתי מגדירה, בת של חוזרים בתשובה. פשוט א... את כל התהליך של בנייה עצמית עברתי בתור ילדה דתיה. החזרה בתשובה של החורים שלי - - - הם עזרו לי, זאת אומר, הם התוו לי בסך הכל את הדרך. מה שלי נשאר זה רק לברר אם הדרך הזאת באמת נכונה או לא. אבל בסך הכל הייתי כבר בתוך הדרך, אז הם עשו לי את העבודה.

- עסקת בבירור עצמי, היו לך התלבטויות?

- בתיכון כן, כמו כל מתבגר. השאלות שהיו לי אמ... קודם שאלות כאלה, שאלות אמונה ו... לא רק שאלות אלא גם לימוד. - - - למדתי הרבה. מה זה למדתי שאלתי את עצמי אם אני רוצה להיות נגיד דתיה, אבל א... לא שאלתי את השאלה מה הם הפילו עלי, כי ידעתי שאם אני לא ארצה אז אני פשוט אחזור בשאלה. זה לא שהיו לי חיי סיוט, שאמרתי: "מה הם עשו לי וכל החיים סבלתי". אני לא זוכרת כעס. לפחות לא... לא זוכרת בגיל ההוא כעס. זאת אומרת, כשהעבירו אותי, כשעברנו אני לא זוכרת כעס. אחרי זה כבר, לא הייתה לי בעיה עם זה שהעבירו אותי, כי כבר הזמן הקחה את המעבר.

אני חושבת שיש לי כבר את החיים שלי. אני לא רואה את עצמי בתוך התהליך הזה. יש לי את ההתקדמויות שלי ואת הירידות שלי, לפי... לפי החיים שלי, לפי כל דבר, יש דברים מסוימים שאני עולה ויש דברים מסוימים שאני יורדת, בהתמודדות עם החיים שלי. לא, בלי קשר עם התהליך הזה.

רעיה מתמודדת עם החיים שלה, עם אמונתה ואינה נרתעת מעליות וירידות. הקשיים של פעם, שלב הזהות הוא בבחינת עזרה, סיוע, שלב הכרחי לקראת האמונה האישית שלה.

שרית מעלה בדיאלוג שלה את יחסיה עם ההורים ואת התלבטויותיה בניבוי אמונתה הדתית, המאוד מושפעת ממעמדו המיוחד של אביה. היא מתארת מרדנות מסוימת בשלב הזהות הדתית, הבאה לביטוי בבחירת מסגרות הלימוד:

- רציתי לצאת מהחממה הזאת של הקריה - - - לא אהבתי את זה. לכן הגעתי

לאולפנה, למרות שההורים שלי התנגדו.

שרית מאוד מעריצה וקשורה לאביה. עם אמה היא לא מדברת על "שיחות מהסוג הזה" כלשונה. התיאור שלה מאוד גדוש וציורי. היא מתארת את ההתלבטויות שהיו לה בגיל ההתבגרות, וקובלת על שנבצר ממנה לחזור בתשובה בעצמה ובעצם חונכה כמו תוכי. בדיאלוג שלה, שרית מודה שהיא חיפשה את האמונה, את החשיבה ואת הזכות להחליט לבד. ניכרת ההתלבטות שלה בחיפוש דרכה האמונית וצמיחתה האישית:

- היו לי המון שיחות עם אבא. מאוד הפריע לי באיזה שהוא שלב שאני גדלתי, בעצם

חונכתי כמו תוכי, וזה לא בא ממני. זה היה בערך בכיתה י', י"א. ממש היה לי משבר

כזה. כל הזמן אמרתי לו: "זה לא פייר שאתה חוזר בתשובה ואני גדלתי ככה". ממש,

המון פעמים דיברתי אתו על זה. והוא אמר לי ההיפך.

- מה פירוש כמו תוכי?

- זאת אומרת, אני, הדת שלי, בכלל כל הערכים והכל, הרגשתי שהם לא באים ממני,

אלא פשוט הכתיבו לי, מה ואיך להרגיש ואיך לקיים את המצוות ומה האידיאלים שלי

והכל. ו... זה לא בא ממני. ובמיוחד שידעתי כל הזמן שאבא שלי הוא חוזר בתשובה

והוא הגיע לזה בזכות עצמו. ו... מאד, אני מאד מעריצה של אבא שלי. גם כל מיני

דברים שידעתי שהוא מקיים אותם בהרבה יותר... למשל, תפילה, כל מיני דברים

שאני רואה אותו שהרבה יותר קל לו לקיים, בגלל שהוא הגיע לזה מתוך עצמו. וזה

מאד הפריע לי. במיוחד שהכרתי בנות, שהן גדלו בבתים לא בדיוק כמו שלי והן

הגיעו...

- מה פירוש, בבתים דתיים מדורי דורות?

- בתים דתיים, דתיים. והן התפתחו בזכות עצמן. וזה מאד הפריע לי. הרגשתי שאני

לא עומדת בזכות עצמי, אני די עצמאית כזאת. וזה מאד הפריע לי. ודיברתי על זה עם

אבא שלי. עם אמא שלי אין לי שיחות מהסוג הזה. דיברתי אתו והוא כל הזמן אמר לי,

להיפך, אני כל כך שמח שאת גדלת בזה וזה הכל עניין של הרגל ו... אני אמרתי לו

תמיד שאני מקנאה בו, אז הוא אמר אני מקנא בך, שגדלת מלכתחילה בכזאת אוירה, וזה דברים מושרשים כאילו.

- את הרגשת צורך לבדוק בעצמך?

- כן, הרבה פעמים עשיתי... זאת אומרת, בדקתי בעצמי, לא בקיצוניות. אבל א... זו היתה גם תקופה של גיל ההתבגרות, אז זו מרידה כזאת. נורא הפריע לי שאני אהיה איך שאני, בגלל שככה הבית שלי. אני רוצה לעשות את הדברים לא סתם, אלא מתוך חשיבה. אני מאד הייתי רוצה להיולד חילונית. האמת היא שעכשיו, ככל שעוברות השנים, אז אני יותר חושבת שיש דברים שזה עניין של הרגל ש... כי זה בית אבא כאלה, ולא דוקא מבחינת דתיות. אבל מבחינת א... ערכים וכל מיני דברים ש... אני בטוחה כאילו ש... שזה דברים שממש של חינוך. - - - מאוד מפריע לי דתיות חיצונית.

הדיאלוג של שרית רצוף שתיקות והיסוסים, משום שהיא עדיין בקונפליקט עם עצמה באשר לדרכה האמונית. מחד היא אינה חשה "הר-כגיגית", ומקיימת מצוות מתוך אמונה פנימית, מאידך עליה לעמוד בציפיות של כולם ממנה, כבתו של רב ולא בזכות עצמה:

- מפריע לי יותר שאני לא אני, אני לא שרית. למה סיגל חברה שלי, כשהיא אומרת שהיא סיגל, היא נשארת סיגל מרחובות. ואני שרית - - - אז ישר אני כאילו נכנסת לאיזה שהוא... אני הבת של, אני משהו אחר. - - -

שרית עושה הבחנה בין החינוך של אביה לחינוך של אמה. אבא הוא המקבל ואף כי היא מעריכה את אמה על שהצליחה לחנך אותם לבד, יש לה השגות לגבי הדרך בה נעשו הדברים:

- אבא שלי יותר מקבל איך שאנחנו ואמא שלי יותר א... תראי, בסך הכל, בעזרת ה' אני גם אחנך את הילדים שלי להיות דתיים. תראי, יש דברים שאני כועסת על אמא שלי... אמא שלי היא יותר... היא יותר כאילו היתה המחנכת בבית, כי היא היתה בבית. מצד אחד אני כועסת עליה, מצד שני אני מעריכה אותה מאד שהיא גידלה אותנו ככה לבד. אבל כל הקטע הזה ש... שצריך לעשות כי ככה צריך לעשות. זה נורא קשה, זה נורא קשה לחנך ילדים לא... זה קשה, אני לא יודעת... אבל אמה שלי היא מאד כזה... אף פעם היא לא הסבירה.

כן, אבל אני בטוחה שכל מי שהוא חוזר בתשובה, זה באיזה שהיא צורה משפיע על הילדים שלו. זאת אומרת, ככה אני, עלי לפחות. גם אם אבא שלי לא היה רב, והוא היה חוזר בתשובה. כי באיזה שהוא מקום, ילד שהוא מתבגר, הוא מתחיל לחשוב מה

ההורים שלו היו פעם. אם הייתי נולדת למשפחה אחרת, כל מיני דברים כאלה. איך אני הייתי במקום אבא. כל מיני דברים כאלה. ובאיזה שהוא שלב הדברים האלה מתחילים לצוץ. זאת אומרת, חברה שלי שהיא נולדה לבית דתי מימים ימימה, היא לא תחשוב על חזרה בתשובה...

לטענתה, חזרה בתשובה של ההורים תמיד משפיעה על הילדים העסוקים בחקירה ובבדיקה של "מה היה אילו". שרית מסכמת וטוענת כי שני דברים מאוד השפיעו עליה: החזרה בתשובה של ההורים והיותה בת של רב מפורסם. שני גורמים אלה מפריעים לה עד היום בגיבוש דרכה האמונית. באמצעות הדיאלוג, מתאפשר לשרית להעלות את הקונפליקט עם האם ולהפגין הערכה אמיתית כלפי האב. מאידך, ניכר כי אותם שני גורמים שצוינו לעיל, מעכבים אצלה את הגיבוש הסופי של אמונה דתית.

רחל מציינת בדיאלוג שלה את שמחתה על שנולדה לבית דתי, ובתיאור מאוד עקיף, מסבירה את סגנון קשריה עם כל אחד מההורים וכיצד זה השפיע על גיבוש אופיה ואמונתה:

- אני שמחה שנולדתי ככה. אני אישית לא בטוחה שהיה לי את הכוחות האלה. בכלל, אם היה לי את הנס לחשוב לחזור בתשובה. לא כל אחד זוכה לחזור. זה ממש לזכות. אני מבחינת אופי יותר מתחברת לאבא שלי. עם אמא שלי אני יכולה יותר להסתדר בדברים אחרים. לדעתי אבא שלי הוא חכם מאד בחיים, יש לו חכמת חיים. לפעמים אני חושבת על זה שעצם זה שנפתחנו להמון מציאויות ואנשים מיוחדים בחיים, זה מאד השפיע.

בנסיונה לתאר את מערך היחסים בין הורים לילדים בבתיים של חוזרים בתשובה, משתמשת רחל במושג "פאנטיות", ובאשר לקונפליקטים שלה עם ההורים מתבטאת רחל בזהירות רבה:

- אצלנו בבית אין פאנטיות, מה שקיים בהרבה בתים של בעלי תשובה. אין פאנטיות, ממש אין, בשום דבר. את לא רואה, היסטוריה לכל דבר, להשתגע, להקפיד, כמו בכל בית. לדעתי, זה דבר מאד... בדרך כלל בתים של בעלי תשובה, זה פאנטים, כי בצדק, הם רוצים באמת ללכת עד הסוף בכל. ואם ילד לא הולך... מתעקשים על דברים שאחרי זה... ממש עושים טעות שמתעקשים עליהם. - - - הכפייה. יש בכל אופן, בחינוך דתי בשביל ללמוד את הדברים, יש את הינעשה ונשמע. קודם אתה עושה ואחר כך אתה שומע. שהייתי צעירה, רציתי לעשות חור באוזן, סתם לדוגמא, אז אמא שלי היתה אומרת לי: לא. יש כללים בבית, לא כל אחד עושה מה שהוא רוצה, או כל מיני

דברים. גדלנו בחינוך מסוים. כלומר, אין לקום ולעשות אנוטי. אז א... צעות בעיות, אבל לא ללכת בפאנטיות, בהשתגעויות. ההורה רוצה שהילד יצא כך וכך. ואני רואה ש... צריך להסתכל על דברים באופן פתוח. זאת אומרת, לא להיות נעולים, לקבל דברים ולבדוק אותם באמת. כל דבר.

מירב כקודמותיה, נולדה לבית דתי. היא מתארת כיצד השפיעה התזרה בתשובה עליה, כשלעתים מתעורר הצורך ללמד את אמה הלכות, דבר הגורר בעקבותיו ויכוחים וחיכוכים. תופעות כאלה ביחסי הורים-ילדים אינן קיימות בבתיים מדורי זורות. אולם, מירב מסבירה את תפיסתה האומרת כי לא עליה לתקן את עוולות העבר של הוריה:

- בגיל צעיר קצת כן הרגשתי, א... היה לי עם זה קצת קשה, כי בגיל צעיר אומרים לילד: "תעשה ככה וככה". ילד הולך לפי מה שאומרים לו. היו מקרים עם אמא שלי כאילו, את יודעת, כשאח שלי התחיל ללכת לשיבה והכל. אני חושבת שהיו ויכוחים על דברים קטנים כמו על שטיפת כלים בשבת. שאסור עם הסקוצ'-בריט הזה וצריך את הרשתית הזאת. כל מיני דברים שלאמא שלי זה לא היה נראה. פתאום את שלי לא רוצה לשטוף את הכלים בשבת, כדי לא להכין מקודש לתול, ונכנסים לוויכוחים, וצריכים לבדוק בשולחן ערוך והכל. והרגשתי לא נוח, כי מה זה לא נראה לי עם זה "יה, צריך להראות לה". אבל אתר-כך, ככל שהתבגרתי וגדלתי, אז זה פחות ופחות הפריע לי. זה הפריע לי בגיל צעיר, כן, זה הפריע לי שצריך להראות לה. מה היא לא מבינה? לא בגלל שהיא לא ידעה, נראה לי שקצת קשה לה לקבל את השינויים, דברים קטנים כאלה ומרגיזים כאלו שפתאום לא נראים.

מירב מתארת בית מאוד פתוח ולא קיצוני. בית שנתנו לה אפשרות לבחור את דרכה מתוך התלבטות אישית. אולם בסיפורה המאוד דיאלוגי ופתוח היא מתארת מצבים בהם היא "התביישה" באמה על הוויכוחים האמוניים שהיא ניהלה עם אנשים, פעמים רבות בנוכחותה. מאידך כיום, בשלב האמונה הדתית, השלב בו היא נמצאת, היא "מעריכה" אותה על כך:

- יש לי שאלות כמו שיש לכל בן אדם דתי, אני חושבת. אני לא חושבת שהשאלות שלי הן שונות. אולי התשובות שלי לפעמים הן קצת שונות, כי גם קיבלתי חינוך מאד פתוח. אמא שלי מאד היתה מאד נגד ה... היא חזרה בתשובה, אבל היא לא חזרה בתשובה באופן קיצוני ומתוך סגירות. היא מאד פתוחה להקשיב לדעות אחרות, מאד ישרה. טוב, נכון,

שמעתי את אמא שלי מתווכחת על כל מיני דברים עם אנשים. אז עוד פעם, אולי בגיל צעיר זה הפריע לי שהיא מתווכחת. עכשיו בגיל מאוחר יותר כשנהייתי בן אדם חושב יותר, כשהתבגרתי ואני בעצמי, יותר חושבת ואני בעצמי מתחילה להכנס לויכוחים עם אנשים, אז אני די מעריכה אותה על כל הויכוחים שהיא מנהלת. זה מצחיק, אבל להפך. היא לא מקובעת למסגרות והיא מאד חושבת בעצמה, ולכן היא נכנסת לויכוחים, אז מה אני צריכה להתבייש בזה?

כיום מעידה מירב על עצמה, שהיא שוקלת ובודקת את דרכה מתוך אמונה דתית ובאופן עצמאי ולא בגלל דרכי אבות. מירב מדגישה שהיא כיום דתיה מתוך בחירה ואינה מתביישת "להודות" עד כמה הושפעה מהבית, שאולי הכרעות מסוימות שלה הן שונות מננות דתיות מדורי דורות והן פועל יוצא של היותה בת לחוזרים בתשובה:

- אני נולדתי בבית דתי מלכתחילה, מאז שאני זוכרת את עצמי שומרת שבת וכשרות וכל מה שנמנה על הקטע הדתי. אני למדתי בבתי-ספר דתיים, למדתי באולפנה, אז ההתמודדות שלי היא כמו של כל בחורה דתיה אחרת ואני מגיעה למסקנה, אז נכון שהמסקנות שלי הן אחרות, הן מסקנות אחרות של לא כל הבחורות הדתיות, אני הגעתי למסקנה של כן להיות בצבא. אולי הרבה בנות היו רואות את הקורס הזה של מכונאות רכב כבעיה דתית, ואני הגעתי למסקנה שאני יכולה להתמודד עם זה ולא צריכות להיות בעיות, כל מיני דברים כאלה. - - - זה הרבה מהחינוך של אמא שלי, כי היא מאד מאמינה בזה והיא הקרינה לנו את הדברים שהיא מאמינה בהם. בסה"כ אני מאד מושפעת מאמא שלי. היא עדיין אמא שלי. אני יותר ויותר שמה לב כמה אני מושפעת ממנה. אני מאד מסכימה איתה בהרבה דברים, בהמון. - - - אני לא מרגישה מוגבלות כי נולדתי לזה. אי אפשר להתעלם מזה שיש מוגבלות בדת, אבל זה לא שאני מרגישה שמשוהו עוצר אותי. אני רוצה לעשות משהו, מלכתחילה בגלל שאני עושה את זה עכשיו מתוך בחירה. אז אני בחרתי להגביל את עצמי. אני בחרתי אורח חיים עם ההגבלות האלה וטוב לי עם זה. אני שלמה עם זה. יש מגבלות. אני חושבת שאדם שחוזר בתשובה, הקושי של להרגיש עצמו מוגבל, מאד קשה.

דרורה כמרואינות הקודמות, נולדה לבית דתי שומר מצוות, וכמותן היא בשלב האמונה הדתית. מאידך דרורה מתארת את התפתחות אמונתה הדתית על רקע של בית בו החינוך לקיום מצוות הוא בכפייה ואת הצורך שלה במרידה בגלל אותה כפייה:

- היום אני מסתכלת על הדברים אחרת לגמרי. אני מדברת על תקופת התיכון שלי, ש... שהיה לי מאד צורך א... למרוד בחינוך של המושב. ולדעתי, היום אני מבינה את זה. אני תמיד שייכתי את זה למרידה במושב. היום אני מבינה שזה מרידה בבית. בגלל שזה מה שרצייתי לומר, האבסורד, שמצד אחד היתה פתיחות, ומצד שני היתה אכפתיות שאין כדוגמתה. בקטע של א... של.. קיום מצוות, כל הציפיות שהיו להם. כל פעם שהייתי... שרה איזה שיר... ואני אומרת את המלים של השיר, אז אבא שלי היה אומר לי: אולי במקום א... בעיקר אמא שלי היתה אומרת: אולי במקום לדקלם את שלמה ארצי תדקלמי משניות. או אם הייתי... אפילו, כל פעם: ברכת! נטלת ידיים! ברכת! כל פעם מין... מין משטר.

בשפה מאוד קטועה, מבולבלת במידת מה, מצדיקה ולמעשה מתרצת דרורה את מניעיהם של הוריה לחינוך הכפייתי, מתוך הרצון לחסוך מילדיהם את ה"קלקולים" שקיימים בעולם החילוני, אותו הם נטשו. אולם הלחץ הרב, רק הוביל אותה לדבריה, כמעט לנטישת הדת:

- החורים שלי אמרו: אנחנו חזרנו בתשובה כדי שיגדלו לנו ילדים טובים ודתיים. אז מה, אנחנו חזרנו בתשובה כדי לראות את מה שאתם עושים? כל ההשקעה שלנו בחינוך היתה מתוך מטרה כדי לגדל ילדים אחרת ממה שגידלו אותנו. והנה אתם מחפשים את אותם הדברים שהיו לנו. אנחנו לא רוצים אותם, בשביל זה עזבנו, אתם מחזירים אותנו אחורה. כל הזמן הם טענו שאנחנו גורמים להם לחזור אחורה, שהם לא רוצים לחזור אחורה. ואני אישית היום חושבת שזה נובע הרבה מהעובדה שהם לא עיבדו את מה שהיה להם - - - אני הייתי כפסע מהחילוניות... לא הצליחו להעביר לי שדת זה לא טכנוקרטיה. חינוכו אותי בקטע הזה מאוד טכנית. אני לא מרגישה שהצליחו להעביר לנו מה המשמעות של המעשים, הם לא הצליחו להעביר לנו. לדעתי מרוב העוצמה שבהם היתה, לא היו להם כלים להעביר לנו את זה. כי זה לא שהם גדלו על הדברים האלה, זה דברים שהם התפתחו בתוכם.

בדרך מאוד ציורית מסבירה דרורה כיצד הכפיה הכל-כך חזקה, נובעת בעצם מחוסר עיבוד אמוני, והחינוך הלוחץ של הוריה המתמקד בקיום מצוות טכנוקרטי, הוביל בסופו של דבר לנטישה אצל בן הדור השני,

אצל אחיה וכמעט גם אצלה. דרורה פורסת את תפיסתה החינוכית בנושא החינוך לאמונה וביחסי הורים-

ילדים:

- אני נצבט לי הלב כל פעם מחדש כשאני רואה איך הדת הופכת להיות לסבל, לדבר כבד, הופכת להיות דבר שנוא. כשילד בגיל שלוש צריך לשבת לברך ברכת המזון כשהוא מתעב את זה, ומכריחים אותו, והוא בוכה. ומגיעים לחיכוכים כאלה על דבר כזה טיפשי. ומה הפלא שאותו ילד בגיל שתיים עשרה, שלוש עשרה, אומר שלום עליך נפשי, לא זה מה שאני רוצה. - - - אני פשוט מאמינה שילד צריך לגדל בהרבה אהבה וחום, זה הבסיס. ושמתוך זה יבואו המצוות. כי אני הגעתי למצוות רק מתוך שזנחתי אותם לחלוטין, ולמדתי והאמנתי והתחברתי לתכנים כלליים, ומתוך זה התחברתי לפרטים. אני חושבת שמרוב שההורים שלי היו לחוצים. זו הנקודה, הם עבדו בלחץ. הלחץ היה תמידי בבית, לחץ למצוות, לחץ לזה שלקיים את כל התרי"ג ולא לפספס אף אחת. ולחץ לא מוסיף לילד, הוא לא מוסיף לאוירת הבריאות שהוא יכול לגדול בה. ו... ואני חושבת שאם אני אצליח להגיע לשלוח בתוכי, להבנה ש... "לא עליך המלאכה לגמור", כלומר אתה רשאי לוותר לילד. זה דבר שאבא שלי לדעתי לא הבין אותו, לא הבין אותו בכלל. הקטע של, כל התסכול הזה, כל הזמן הוא שידר לנו תסכול, הוא כל הזמן היה מתוסכל. לא מספיק, הוא רוצה ילדים אדמו"רים, מינימום, זה ה... זה סף ה... המינימום שהוא מוכן לוותר עליו. איזה דרשה אני הכנתי לבת מצוה שלי, כמה שעות הוא ישב אתי. ידעתי איך אני אשמח את אבא שלי - אם אני אשב ואספר לו על א... שיעור התורה שלמדתי עכשיו בכיתה. או שאני אביא ציונים, לא היה אכפת לו שיהיה לי 3 באנגלית, אבל שיהיה לי 10 בתנ"ך, 10 במחשבת, עשר. לא התפשר על פחות מזה. והתחושה הזאת שתמיד תמיד מתוסכלים ממך. פשוט תמיד, לא משנה מה אתה עושה, יהיו מתוסכלים. ואני חושבת שילד לא צריך לגדול עם זה. ילד צריך לגדול, אם אמא אומרת לו, והוא רגוע בתוכו, שהוא עושה את המקסימום, עם המון אמונה בקב"ה שיתן לו את הכוחות, ויתן לו את התוצאות ש... שצריכות להיות. לא משנה. אם הקב"ה רוצה שיהיה לך בן חילוני. ואני הרגשתי שאצלנו, בכלל, שיטת החזרה בתשובה היתה בשיטת העקום. איך אמר הרב ב"מאמר הדור", בשיטת העקום ולא בשיטת הישר. כלומר, הכל היה מעוות כזה, אני חושבת שזה קשור לגלותיות

שלהם. אני אישית מרגישה שחזרתי בתהליך הישר. עד היום זה דורש ממני כוחות.

אבל א...

- למה את קוראת שיטת הישר?

- ישר זה בקטע של לקחת את מה שבך ולנווט אותו ישר. לא לכבוש את מה שבך.

דרורה משתמשת בתהליך ה"רה-ביוגרפי" של נתינת משמעות מחודשת לעבר. באופן הזה היא משכילה להסביר את יציאתה מזהות דתית אל אמונה דתית, וכך גם מתאפשר לה להתמודד עם החינוך המאוד טכנוקרטי וכפייתי לדבריה, שנכפה עליה ולהתמודד עם הקונפליקט שלה עם אמה, לפתור אותו ולצאת למצב של אמונה דתית. התיאור של דרורה מאוד נוקב ונוגע בנקודות מאוד קשות וכאובות וללא פחד:

- אמא שלי התכסחה תמידית עם הילדים שלה, ואבא שלי תמיד היה הגורם המרגיע כשהוא בא הביתה. אמא שלי היתה אשת קריירה, אבא שלי היה זה שגידל אותנו. אני גם ראיתי איך אבא שלי מילד לילד חינוך אחרת. כלומר, הוא היה אדם כל כך חושב, כל כך עובד על עצמו. באמת, ראית איך מילד לילד הוא פשוט א... מתנהג אחרת. עם שני הגדולים הוא היה קשות בצורה מפחידה ועם ה... עם שני האחים הקטנים שלי זה חינוך פשוט אחר. אני הייתי בעצם השלישית, הבת, אחרי שני בנים. ידעתי שיש לי מערכת יחסים שונה מהאחים שלי עם אבא שלי. כלומר, לא חיפשתי אותה, במיוחד שעם אמא שלי היו לי הרבה יותר חיכוכים.

כיום דרורה יודעת שהייתה רוצה לחנך אחרת את ילדיה, אולם היא חשה פעמים רבות, שהיא מתפקדת כמו אמה, ביתסיה אל אחיה הקטנים וזה מפחיד אותה ולא לרצונה. לכן לפי שעה היא משהה הקמת בית משלה.

מצאנו בדיאלוגים של הבנות המוגדרות כבעלות אמונה דתית מאוכלוסיית "הכיפות הסרוגות", פתיחות ותיאורים ציוריים נרחבים ביותר, כאשר הן מקפידות לדבר על עצמן בתוך התהליך של המעבר מזהות דתית לאמונה דתית. ראינו כיצד הדיאלוג הפרשני סייע בידיהן בפתרון הקונפליקטים עם ההורים ובעיקר עם האם, וביציאה מזהות הדתית בה היו נתונות בעבר, בעקבות חזרת ההורים בתשובה, אל בחירתן בדרכן האישית, תוך התלבטות ובנייה, בבחינת אמונה דתית.

בסעיף הבא נבחן את יחסי הורים-ילדים בקרב בנים השייכים לסגנון "הכיפות השחורות" ומצויים בשלב האמונה הדתית.

2.3 "אמונה דתית" בקרב בנים חובשי "כיפת שחורות"

דרור מתאר בדיאלוג שלו, קונפליקטים מאוד קשים ויחסים מאוד מנוכרים כלפי האב, אותו הוא מגדיר בכנויים מאוד קשים. בנסיונו להגדיר את ילדותו הוא מכנה אותה ילדות מאוד לא רגשית מאוד לא חמה אלא מנוכרת. באמצעות הדיאלוג הפרשני משייך דרור את התופעה למוצאו הקיבוצי של האב ובשל היותו טייס בעת שירותו הצבאי, דבר המתייב שיקולים וחישובים קרים ושאיפה לשלמות בכל דבר:

- אבא שלי בן אדם מאד ציני, מיובש. הוא גם יקה, גם קיבוצניק, גם טייס, כל המגרעות בעולם. אצלנו בבית כל ילד שמגיע לאיזה שהוא גיל, גיל שתיים עשרה שלוש עשרה, מתחיל לחשוב שההורים שונאים אותו. לא פגשתי כזה דבר. אני דיברתי עם אנשים על הבעיה הזאת, הציק לי באיזה שהוא שלב, אמרתי: משחו לא בסדר. כי אני לא זוכר אף פעם שאבא שלי חיבק אותי ונישק אותי או... כלום, רק תמונות כשהייתי תינוק. תאמיני לי, אם לא היה את התמונות האלה לא הייתי מאמין אף פעם שאני בן שלהם ולא מאומץ. - - - אבא שלי תמיד היה בן אדם סגור ומופנם. - - - אבא שלי בלידה שלי לא היה אפילו. שם את אמא שלי בבית חולים והלך לטוס, לא... עד כדי כך, את מבינה. ממש בן אדם מאד, מאד יבש. אבל מה שכן, לאנשים אחרים מבחוץ הוא הרבה יותר חם. בשביל זה אנשים מאד אוהבים אותו, מוצאים אצלו אוזן קשבת, מדברים אתו, הוא דואג להם. אנתנו תמיד הרגשנו מוזנחים. אם זה קשור? יכול להיות שזה קשור, שהוא הפנים את עצמו עוד יותר, לא יודע. הוא תמיד היה בן אדם ששאף לשלמות. לכן הוא הצליח בהרבה דברים. תראי, היה פה מנהל, ראש ועד המושב, לא כל כך מרצונו כמו שדי דחפו אותו לזה. אחרי זה היה ראש כולל פה.

דרור מדבר בכאב על מערכת היחסים המאוד נוקשה שיש לאביו כלפיו (ולדבריו גם כלפי שאר האחים). דרור תולה זאת בתזרה בתשובה המאוד נוקשה ובכל החומרות, שנקוטה בידי אביו. ועל השלב בו חש "הר-כגיגית" מספר דרור שחשב לנטוש ולחזור בשאלה. ורק לאחר שהצליח להתמודד בעצמו, עם שאלת זהותו היהודית-דתית, מתוך בירור אישי מעמיק, החליט להישאר בזרם החרדי, ולטענתו הוא מגדיר עצמו כבעל "דת חדשה", עם וריאציות אישיות משלו:

- אבא תפס את הקטע הזה מאד, א... מאד קיצוני, עם כל החומרות. הרבה שנים היו מצברים בשבת, לא היו אורות. בהתחלה היה רק נרות, אחרי זה היו מצברים, עכשיו כבר יש פה גנרטור במושב, כל שבת. ומים בשבת יש דודים על הגג. עכשיו בפסח, במים

לבישול זה מים שמכינים אותם לפני הפסח. כי יש דין שחמץ במשהו, משהו חתיכת חמץ לא בטל בפסח, רק לפני הפסח. אז אם משהו זורק בכנרת חמץ זה לא עוזר למים, כי הוא לא בטל. אז מכינים את כל המים לפני כן. וכל פעם אני אומר: תעזוב, נו, בחייך, די כבר. כי יש הרבה אנשים שמתירים, יש אלף תירוצים להתיר את זה. - - - באיזה שהוא שלב זה יצר אצלי ממש ריאקציה, אצלי ואצל כל האחיות שלי. כי המון הכשרים לא אוכלים. באמת בקטע ההוא חשבתי שאבא שלי דפק לי את החיים ומי היה צריך את השטות הזאת. לא היה לי את האומץ לקום ולעזוב. אבל יכול להיות שהיו לי רעיונות כאלה, לא זוכר היום כל כך. יכול להיות שהיו לי רעיונות כאלה באיזה שהוא שלב של החיים. אתרי שהתבגרתי, כשהתבגרתי כבר תפסתי את זה שכלית. ובדקתי את זה, אני מדבר הרבה עם אנשים חילוניים גם. אני מסתובב, אני בא במגע עם אנשים חילוניים, אני מדבר אתם הרבה. כי יש הרבה שזה מעניין אותם. ו... ככל שאני מדבר אתם אני משכנע את עצמי, היום אני הרבה יותר משוכנע. - - - אני בסופו של דבר בתבילה כוללת, אני חושב שזה לא רע. בגלל זה אני תמיד אומר, אני... אני לא שייך, יש לי דת חדשה שלי. במקרה הדת שלי היא אומרת לי לעשות מה שאתם עושים, אבל את המגרעות שלכם אני לא חייב לעשות. את מבינה, כל החולאים. באמת, יש בעיות חינוך. אבל עדיין, חינוך הוא הרבה יותר טוב מאשר יכול להציע לי הרחוב החילוני.

אנו רואים כיצד פתר דרור את הקונפליקטים הקשים שהיו לו עם האב ועם החינוך המאוד קפדני, בכך שיצר לו אמונה דתית משלו, לאחר בדיקה והתלבטות. ניכר כי דרור יצר מצב של יציאה מהמסגרת החרדית שנכפתה עליו ובחר בדרך של עקיפה מסוימת ויציאה למסלול דומה אך שונה. בכך אנו רואים כי דרור דומה יותר למרוואינים מזרם "הכיפות הסרוגות", וזאת כנראה משום שהוא עצמו חווה את תהליך החזרה בתשובה ולא לגמרי היה שלם עם המהלך. בהמשך נבחן את יחסי הורים-ילדים בקרב בנות השייכות לסגנון "הכיפות השחורות".

2.4 "אמונה דתית" בקרב בנות מסגנון "הכיפות השחורות"

יפעת היתה ילדה קטנה כשהוריה חזרו בתשובה אל הזרם החרדי. בדיאלוג שלה היא מתארת מערכת יחסים מאוד רגישה ונעימה עם ההורים, ללא משברים וללא כפייה. היא מתארת כיצד אמונתה בתור ילדה קטנה הייתה בסגנון של "זהות דתית", ומתוך קבלה שלמה של הנאמר על-ידי ההורים. כיום, לאחר

שהפנימה ובדקה, היא מאוד שלמה בדרכה החרדית ומקיימת, מתוך בחירתה, ובשילוב של חלקים משני החורים שלה, בית חרדי לכל דבר, בתפיסה של חינוך ליראת שמים בדרכי נועם ובתפילות להרבה סייעתא

דשמיא:

- אני מעריכה את שניהם מאד, אבל מכל אחד קיבלתי משהו אחר. בעצם אני מרגישה שאני שילוב של שניהם. - - - הם מאד רגישים, שניהם. אז כן, לאמא יש רגישות מאד גבוהה. היא גם גידלה אותנו בצורה מאד רגישה. אני הייתי הבכורה והייתי נרא קרובה אליה. היא אף פעם לא אמרה לי משהו לעשות. היא תמיד שאלה אותי אם אני רוצה. מבחינת הלכה זה תמיד האבא. ההלכה ודאי שמאבא. הוא שכלתן, גם הרוח של הבית. יש את הצד הרוחני של הבית ויש את הצד המעשי ואת ההנהגה והאווירה בבית, שאני חושבת שהרבה מאד בזכות אמא שלי. - - - אני רק זוכרת שאני בתור ילדה מאד קטנה היה לי ברור, ואני זוכרת את זה, שמעתי שהסבירו לי או שהסבירו לאחרים, שהתורה אמת ושאיין עוררין, ושזה ודאי ודאי ודאי. ואני הרגשתי שיש לי שכל כל כך קטן, ואני כל כך לא מבינה, לא מבינה מה שהם מדברים שם, הייתי קטנה. אני יודעת שזה נכון ו... כל הדברים האחרים לא נכונים. - - - אני היום בתור אמא כל כך רואה שזה רק תפילות. זה לא בידיים שלנו. אדם חושב שהוא יעשה ככה יהיה טוב, יעשה ככה יהיה טוב. לא יודע מה יקרה. צריך הרבה להתפלל שהילדים א... הרבה סייעתא דשמיא. - - -

בניגוד ליפעת אצל בושמת, שאף היא היתה ילדה קטנה כשהוריה חזרו בתשובה, מתואר מהלך מאוד

"מצמצם" עם הרבה מאוד איסורים מצד האב:

- אבא שלי לא מסכים לראות סרט, זה פסול. אבל נגיד מוסיקה, ממש מנגינות שהיום מחזירים איתם בתשובה, ההורים שלי לא יכולים לסבול. אבא שלי, כאילו, מוסיקה חסידית הוא שומע, אבל כל השירים, כל הדיסקו שהיום מלבישים לזה פסוקים וכל הדברים האלה, אז א... ממש קיצוני נגד זה מאד. סרטים גם. שכולם היו הולכים, משפחות הכי חרדיות, וזה, הוא לא רצה שאני אראה סרטים.

מאידך, מביעה בושמת בלשון מאוד ציורית את הזכות שנפלה בחלקה ואת התודה שהיא מוקירה להוריה,

על שבזכותם היא דתייה ולא צריכה כיום לעשות את התהליך:

- אני כל הזמן מודה לקב"ה שה' עזר לי שאני לא הייתי צריכה לעשות את העבודה הזאת. כי מה, כי זה כזה ניסיון קשה, כאלה פיתויים, כזאת אומללות ו... אני כל הזמן מודה לקב"ה שאני אין לי את הניסיון הזה. פשוט מרגישה ככה, ה' הציל אותי - - - רוצים להיות עוד יותר טובים ועוד יותר טובים. יש כאלה, שדי, כמו שאנחנו כך אנחנו. אז בסדר, אז ככה, אז ככה. אבל דוקא להיפך, אני לא רואה בזה דבר שלילי בתרדת. "אשרי האדם המפחד תמיד". לפחד מהתטא.

בסופו של דבר בנתה לה בושמת, לעיתים מתוך הוזהרות ולעיתים מתוך "עקפיפה" ובדרך מאוד רגישה ועדינה, את אמונתה הדתית תוך בחינה והתלבטות ומתוך בחירה ועבודה קשה לטענתה:

- אני למדתי ב - - -, באיזה שהוא שלב אני נכנסתי לתסכול הפוך. אמרתי לעצמי: בעצם, אז מה אני עושה פה בעולם? זה חכמה שנוולדתי להורים שכבר מצאו את הדרך! אז מה, אז אני עושה דברים שאמרו לי. אז ראיתי את התשובה מכל הכיוונים אותה תשובה, שהתפקיד שלי זה לעבוד. - - - "אדם לעמל יולד", אין מה לעשות. עם הילדים שלי, אני אהיה פחות... פחות נוקשה, אני חושבת. אבא שלי מאד אוהב משמעת, ואין בזה דבר רע. זה האופי שלו. לא, הוא בדעה שמסבירים כמה פעמים לילד, ואם עדיין הוא לא מצליח להתגבר, צריך לעזור לו להתגבר, אבל על ידי אמצעים חיצוניים. ואני מסכימה עם העקרון מאד, רק אני לא כל כך עקבית...

אנו רואים במהלך הדיאלוג הפרשני של בושמת מצב של מעין קריאת תגר על החינוך המאוד משמעתית שהיא קבלה. מאידך, כדי לא לנקוט במרדנות כנגד תפיסתו של אביה, מסבירה בושמת את דרכה בחינוך ילדיה, בכך שהעיקרון בעצם מוסכם עליה, אלא שהיא לא מספיק "עקבית" כדי ליישם.

ראינו כי בני הדור השני מסגנון "הכיפות השחורות", מאופיינים בדרך-כלל כבעלי זהות רבה עם דרכם של ההורים, גם וכאשר קיים לחץ וכפייה לקיום מצוות. אלה שהצליחו להגיע לבחירת דרכם האמונית וליציאה מ"הזהות הדתית" אל "האמונה הדתית" היו בני דור שני שחוו את מהלך החזרה בתשובה. הדגש המושם בדיאלוגים שלהם הוא על הצורך בבדיקה, בהתלבטות ובהגעה לאמונה מתוך בחירה ובדיקה אישית, אף כי בדרך כלל בכיוון החרדי כמו הוריהם לפחות, או לסגנון המוגדר על ידם כ"אמונה אישית" ועל הרצון לשנות ולתקן בדרכי החינוך לאמונה של בני הדור השלישי. בקרב כל המרואיינים מצאנו שמחה על שההורים חזרו בתשובה ובעצם חסכו מהם התמודדות מיותרת. בסעיף הבא נבחן מרואיינים שהם בשלב ביניים של מעבר מ"זהות דתית" ל"אמונה דתית".

3. שלב הביניים

בשלב הביניים מצויים מרואינים שהם כבר לא מזוהים עם הקבוצה של "זהות דתית" ועדיין לא גמרו את המהלך של מעבר לשלב "האמונה הדתית". לא עוד מרגישים שייכים למסגרת החברתית אליה נולדו או כמעט נולדו, שהוטלה עליהם על-ידי הוריהם, ועדיין נמצאים עמוק בתהליך של גיבוש תפיסתם ואמונתם הדתית על בסיס מערכת היחסים עם ההורים - בשלב הקודם.

בשלב הביניים נמצאים בדרך-כלל מרואינים צעירים יחסית (גילאים 21-22) אך מאוד בוגרים בהשקפותיהם, וילדים בכורים. בניתוח הדיאלוגים של המרואינים משלב הביניים, נסתפק בהבחנה של "כיפות סרוגות" ו"כיפות שחורות".

3.1 שלב הביניים בקרב חובשי "כיפות סרוגות"

אצל שלמה שהוריו חזרו בתשובה בהיותו ילד קטן, ניכר קונפליקט קשה עם ההורים אשר כפו עליו שינויים בעקבות מהלך החזרה בתשובה. הוא מתאר עימותים קשים בעיקר עם האב, על רקע דרישות דתיות, ומדגיש את הקושי שהיה לו מפני מה יגידו החברים, הקושי במעבר ב"ס וכדומה:

- בכלל לא היה בראש שלי, לא היה לי חשק לזה. לא רציתי לשמוע על זה בהתחלה. אני ממש התנגדתי. - - - מאוד מאוד חששתי מה יגידו עלי. זה היה חשש גדול מפני הסביבה, מה היא תגיד. - - - אני זוכר שאבא שלי הגיע במיוחד ואמר לי: שמע, דיברתי עם האחראי בשיבה. סיכמנו שאתה תגיע לבחינות, תיבחן, תיכנס לראיון. עניתי לו, מה, בלי לדבר איתי וזה. התפרצתי. מאד כעסתי. אני לא מוכן, אתה עושה דברים בלי לשאול אותי פה. ולא הסכמתי. אז הוא אמר: תשמע תנסה. זה גם לא הלך. לא הייתי מוכן בשום פנים ואופן. כשהגיע הראיון, דיברתי עם אבא שלי והוא הסיע אותי, לא יודע איך הוא שכנע אותי. כלומר, הלכתי לא מאונס, כאילו מרצון כזה. כמו - נו-טוב, הוא שכנע אותי. אתה לא מתחייב, ואם אתה לא מתחייב, אז זה לא נורא פה ושם.

- כעסת אז על ההורים?

- יכול להיות. היה לי כזה, משברים, מבחינת האישיות, משבר כזה. כשניתחתי את זה אחרי זה, זה היה ללא ספק, משבר חזק מאד. גם מבחינת החברה, גם מבחינת הלימודים.

שלמה מתאר התמודדות מאוד קשה ביחסיו עם ההורים, בבחינת "מה נפל עלי". מאידך משתמש שלמה בתיאורים מאוד פלסטיים. הדבר מתאפשר מבחינתו, שכן כיום הוא במעבר משלב "הזחות הדתית" ל"אמונה דתית", והוא מתאר את שלב המעבר ואת מצבו כיום:

- מכיתה ח', מתחילה התקדמות, עליה עד היום בעצם. כל הזמן יש מצב של עליה, התחזקות, בואי נגיד השנים הכי חזקות זה היה במעבר מהשיבה התיכונית להסדר. המצב שלי התייצב. שיעור א', ב' התחלתי באופן הרבה יותר מסיבי. אבל כבר מבחינת, נגיד, לשים כיפה ודברים כאלה התחלתי כשסבא שלי נפטר, ממש בהתחלה בשבועיים שלושה הראשונים. האירוע הזה בעצם חיזק אותי. זה דווקא מפליא. פתאום הרגשתי איזה התחזקות רוחנית, זה קצת קשה להסביר את זה, אולי הרגשתי בשבילו, שאני צריך לעשות את זה, כי הוא עכשיו בעולם הבא. התחלתי לאט לאט, קיימתי מצוות, חוץ מדברים חיצוניים. לא הייתי מוכן. לאט לאט, כבר שמתי את הכיפה. זאת אומרת, זה נתן את "אחרי המעשים נמשכים הלבבות", לפי בעל העיקרים - זה ככה, דבר חיצוני כזה. אז אתריהם הדברים הפנימיים מגיעים, לקיים מצוות, לשמור תורה, זה בא יותר אינטנסיבי. זהו, ואז מבחינה חברתית כבר מאד מאד... החיים ביחד בפנימייה, המושגים של חברות הם שונים, זה הרבה יותר ידידות רחבה. ברוך ה' הרבה תברים. מבחינה חברתית אני חושב שהסתדרתי בצורה שלא חלמתי עליה אפילו, באופן מהיר.

חשוב לשלמה להדגיש את התקבלותו אל הציבור הדתי-לאומי ואת ההתחזקות באמונה. המעבר מ"זחות דתית" שעל דרך החיקוי ל"אמונה דתית" מאוד מודגש בסיפורו של שלמה ובאמונה הוא רואה את כל בניינו של האדם הדתי. ללא זאת הבניין עשוי ליפול:

- בישיבות תיכוניות אני אחד מהם עכשיו, אני לומד איתם. אני עם כיפה סרוגה בדיוק כמוהם ואין לי שום הבדל. באמת היתה לי שאיפה להתנהג בדיוק כמוהם, להתקרב יותר, להיכנס. זה היה טוב מאד, מאוחר יותר, כיתה ט', י', י"א. סה"כ הקטע החברתי חיזק אותי כל הזמן. בישיבה התיכונית מבחינת האמונה לבסס את דרך החיים, זה עדיין לא היה חזק מספיק כשלעצמו. עניין אותי החבריה ודברים כאלה. עשיתי את זה מבחינה פנימית, אבל זה לא היה לי בסיס מספיק חזק. ישיבת הסדר שנה א' התמקדתי בלימודי אמונה, זה הדבר שמחזיק את האדם, לא הכמות, צריך ללמוד גמרא, תורה שבעל-פה, שזה העיקר, אבל אמונה זה הבסיס שעליו עומד כל הבניין, בלי זה הבניין עומד ליפול.

שלמה מסכם את מערכת יחסיו עם ההורים בתיאור מאוד גדוש וציורי, כאשר כיום הוא מתאר מערכת קשרים של כבוד הדדי ושמחה על שהוריו חזרו בתשובה ובעצם חסכו לו את התהליך בכוחות עצמו, אף כי חזרו לזרם החרדי:

- בהתחלה, היה המון כעס. מירמור, הרגשתי מין עונש מסוים. הסכמתי ללכת לבי"ס מרצוני, אבל היה כאן מין עונש מסוים. תלך, ופה ושם, כדאי לנסות ולטעום. בתת-מודע היה מן עונש מסוים. בהתחלה זה היה עיקר הכעס. אני תושב שעכשיו זה נרגע, אבל יכול להיות שעדיין יש קצת כעס. בישיבת הסדר התפיסה שלי קצת השתנתה. ההורים שלי בשה"כ חזרו לזרם החרדי. הם חרדים, אמנם ליברלים, פתוחים אמנם יחסית לשאר החרדים, כי הם שהיו בעולם אחר, לא כל כך פנאטים, אני שמח על כך, אבל הם חרדים לכל דבר, שייכים לזרם של הרב שך. בנקודה הזאת היה אולי כעס קצת, לא כעס, אני התביישתי על כך שההורים שלי חרדים. במסגרת הישיבה התיכונית, במסגרת ההסדר הגישה הזאת השתנתה לגמרי. בשה"כ אני נותן להם את הכבוד. בישיבה התיכונית היחסים היו פחות טובים כי התביישתי בזה. מה פתאום אתם עם השגעונות שלכם, בית שיותר מקפידים. בישיבות החבריה עוד פחות מקפידים על כל מיני דברים וזה הלחיץ אותי, הכעיס אותי. זאת הנקודה הזאת, שתזרתם להיום פנאטים כאלה ואני ככה. זה השתנה מאד בישיבת ההסדר. אף כי הייתי מעדיף שיהיו כמוני.

אחרון בדרכו הפילוסופית, מתאר מהיא חזרה בתשובה ובעצם ניכר כי הוא בשלבים של יציאה מ"זהות" הכפופה לדרישות הבית, אל השלב, של "אמונה":

- יום כיפור זה יום ספציפי - - - שנתפס כאילו בשביל החטאים. גם אם אתה דתי אתה עושה חטאים, בשביל זה צריך יום... לא, גם אם לא עשית חטאים. עצם זה שהעולם הוא כזה ואתה חלק ממנו, אז אתה שייך לתהליך של חזרה כולה, זאת אומרת, שכל הבריאה תחזור למצב שלם. תחזור, כן, כי אני מאמין שלפחות בתקופה של הבריאה, עד החטא של האדם הראשון המציאות היתה מציאות שלמה. אני חושב שזה גם אצלי ככה. אז ההתלבטויות שלי הן יותר לגבי עצמי. זו התמודדות שלי, לא מה שאבא שלי היה...

על רמת יחסיו הקונפליקטואלית, שעדיין לא פתורה, מדבר אהרון בכעס רב:

- אני לא מתפש תשומת לב מאבא לא אכפת לי שאבא לי לא יגיד כלום. אבל שלא יגיד כלום. אני רוצה שהוא לא יגיד דברים שאני לא רוצה שהוא יגיד לי. זאת אומרת, לא אכפת לי שיגיד, השאלה זה גם איך אתה אומר. - - - אני חושב שהחלק הגדול של ההורים שלי בכל התינוך שלי היה שהם לא חינכו אותי. כאילו... ברור שחינכו, ברור שנתנו קו.

אהרון ממש בשלב המעבר בין "זהות" ל"אמונה" הוא בקונפליקט מאוד חזק כלפי אביו בגלל הציפיות ממנו. לעומת זאת, הוא מאוד מברר את דרכו האמונית, אותה הוא מוצא לאט לאט.

ראינו כי המרואיינים מקרב "הכיפות הסרוגות" מתארים בדיאלוגים שלהם קונפליקטים חזקים מאוד, בעיקר כלפי האבות ואינם נרתעים מלהתייחס אל מערכת היחסים הקשה שלהם עם ההורים בצורה מאוד גלויה. החשיפה הגדולה הזו מביאה את ההתמודדות אל מול "הזהות הדתית" שנכפתה בילדותם לשיא, שממנו נקל יהיה לעבור אל הפאזה השנייה של קבלה והתמודדות מתוך "אמונה" ובחירה אישית. בסעיף הבא נבחן דיאלוגים של שלב הביניים בקרב חובשי "כיפות שחורות".

3.2 שלב הביניים בקרב חובשי "כיפות שחורות"

אצל דבורה ניכר הקונפליקט עם האם על רקע של דברים תיצוניים תחילה, כשהאם מאוד לוחצת בסממנים כמו לבוש לדוגמה, כי אמונתה של האם בשלב של "הזהות הדתית" כהגדרתנו.

- כשנכנסתי לסמינר אז ידעתי שאני רוצה להיות חרדית, כמו אמא שלי. אבל היו קטעים שהתחילו התקלים בזה, בכל מיני דברים קטנים. כמו למשל, אני רציתי ללבוש חצאית ג'ינס, ואמא שלי, אמרו לה לא, אז זה לא. לאמא שלי היו כל מיני קונוטציות רגשיות מכל הקטעים האלה. ואותי זה עצבן. היא אמרה: בבית ספר אסור. אמרתי: אז מה, בבית ספר אסור! כולן לובשות חצאית ג'ינס אחרי הצהריים, אז למה שאני לא אלך? היא אמרה: אמרו לא, אז לא.

כיום דבורה מתלבטת מאוד בשאלות אמונה, שעליהן היא בעצם איננה מקבלת תשובות. היא מפחדת לשאול שאלות שמא תיתפש בחברה החרדית בה היא נמצאת, כאפיקורסית. ובספרים "זה לא מדבר" אליה כדבריה, לפיכך היא מתלבטת בתוכה ועם עצמה בשאלות האמוניות:

- היו דברים שלא ידעתי מה אני רוצה לשאול, ויכול להיות שגם פחדתי לשאול, כי פחדתי שאנשים יסתכלו עלי בעין לא בסדר, ולא רציתי. אני לא אשב ואפתח לעצמי ספרים, כי זה לא מדבר אלי. אם הייתי מוצאת בן אדם שהייתי אומרת, אני שומעת לו, הוא מוצא חן בעיני, והייתי שואלת אותו את השאלות והייתי יודעת שהוא לא יסתכל עלי בעין שלילית - אז יכול להיות שהייתי הולכת לשאול אותו. אבל אני גם כן, אני חושבת שהייתי מגיעה לקטע הזה של לשאול, אז לא היה לי מה לשאול. אני לא יודעת להגדיר לו את השאלה, אני לא יודעת להצביע לו על זה. אבל תאכלס, כן, יש המון פעמים שאני מרגישה, בגלל שלאמא שלי זה היה כל כך ברור אז לי אישית, בגלל שאני יותר טיפוס כזה ששואל שאלות ויותר טיפוס כזה... היא לא הצליחה לשכנע אותי שהדת שלה היא הדת שמתאימה גם לי, בכל מיני תחומים מסוימים.

- אז את ממשיכה כדי לא לפגוע בה בעצם.

- בהרבה דברים כן. אני חושבת, כשאני אתחנן עם מישהו שאני זה... אז יהיו דברים שאני אעשה, ואמא שלי לא ימצא חן בעיניה שאני עושה את זה, כי זה שונה מהדרך שלה. בשביל אמא שלי כאילו זו תהיה ירידה. ובשבילי זו תהיה דרך האמת.

דבורה מאוד מתקרבת בדעותיה לזרם המזרחי, ומדבריה עולה אי-שביעות רצון וביקורת חריפה למדי על החינוך של הזרם החרדי. משום כך לפי שעה לא ברור לה עדיין כיצד ואיזה בית היא היתה רוצה להקים:

- איזה בית הייתי רוצה לגדל בו את הילדים שלי, אני לא יודעת להגיד לך במאה אחוז. אני לא יודעת אם הייתי רוצה שהילדים שלי ישבו וילמדו כל החיים שלהם. אולי הייתי רוצה שהם ילכו לצבא. זה לא נראה לי פסול. אני לא יודעת. אני לא יודעת להגיד לך. אני חושבת שכל בת של 'בית יעקב', היא לא נולדה לתוך זה, היא פשוט עושה כי אמרו לה, וככה כולם עושים. אף פעם היא לא עצרה להגיד: למה אני פה בעצם?

ובאשר להתמודדותה עם מהלך החזרה בתשובה, האם בבחינת "הר-כגיגית" משיבה דבורה תשובה שאינה חד-משמעית, המצביעה על השלב בו היא נמצאת, שלב של מעבר מ"זהות דתית" ל"אמונה דתית" ואולי אף מעבר מהזרם החרדי לזרם המזרחניקי:

- את מודה להם שבעצם חסכו לך את התהליך? שבעצם כמעט נולדת דתית?

- לפעמים כן ולפעמים לא. לפעמים כן כי זה נראה לי אמת, וזהו, כאילו הם חסכו ממני. אני מאמינה בזה שיש שכר ועונש, והם חסכו לי את זה. לפעמים אולי הייתי

רוצה שהם יעשו את זה אבל בצורה אחרת, אבל עוד פעם, אני אף פעם לא יודעת מה היה אם לא, אז איך אני יכולה לדעת! לפעמים אני באמת חושבת, אולי מי היה צריך את זה בכלל? יש את הרגעים האלה. אבל אני חושבת שלכל אחד יש את זה. אז אם הוא לא אומר מי היה צריך את זה, הוא אומר אחרת. יכול להיות שבגלל שהוא גדל בבית חרדי אז הוא מפנים את זה יותר או שהוא מפתד. אבל זה נורמאלי שהיה את זה לבן אדם. כי בן אדם צריך לשאול את עצמו כל הזמן. הוא צריך לשאול ולהתחזק הלאה.

לעומתה, רונית מנסה בדיאלוג שלה להגיע לשורש סיבות החזרה בתשובה של הוריה, לעסוק באמונה ולא רק בזהות דתית:

- רציתי לדעת מה הביא את ההורים שלי ליהדות, איך הם... דיברתי עם אמא שלי. עם אבא שלי לא כל כך, הוא אדם מאד פעיל. סתם, דיברתי אתה על כל מיני... וגם הייתי שומעת הרבה, כי אבא שלי, היו הרבה פעמים אנשים שרצו לחזור בתשובה אצלנו בבית. אני רציתי לדעת את זה מהשורש... כי... בסך הכל, זה... אני ידעתי תמיד שאם ההורים שלי הגיעו ליהדות זה בדרך האמיתית. כי בסך הכל הם ערכו מסע חיפוש הרבה זמן.

כיום רונית נמצאת בפרשת דרכים. היא בשלבי בניית "האמונה הדתית" שלה ויציאה מ"זהות דתית". מדבריה עולים חששות ואפילו פחדים, עד כדי כך שהיא מעדיפה ללמוד רחוק מהבית או אף להתחתן, על-מנת לזכות באפשרות לממש את דרכה הדתית מתוך בחירה ולא בכפייה:

- אני יודעת שאבא יכעס עלי אם אני אחמיר יותר. אמא שלי תבין אותי: אבא שלי זה יהיה לו מאד קשה. הוא רוצה שאני אגור לידו. אבל אם אני אתחתן בעזרת ה'... אני אוכל לעשות את זה בדרך יפה שלא יכפה עלי, כי... בסך הכל זה עבודה שלי. ו... טוב, אני לא רוצה לריב אתו. ולאבא שלי קשה לו לקבל את זה. כי אני אגיד לך מה, אבא שלי בטוח שהוא צודק, הוא בטוח שהרב שלו זה הרב, ואין שום רב אחר. ו... כל מה שהוא עושה הוא צודק, ואין בכלל עוררין על זה. יש לו מאד סמכות כזאת, אבא שלי מאד כזה תקיף... סמכותי. - - - אני יודעת שאם הוא ידע שיש לי קצת חשש לשינויים, אז זה מאד מאד מאד... הוא מאד מאד מאד... הוא לא... הוא יוציא אותי דבר ראשון מאיפה שאני לומדת. ו... אני לא יודעת מה הוא יעשה אתי. אני מאד א... היו לי

השנה כמה שאלות וכמה ספקות בקשר למה שהתחנכתי על זה. אז אני ידעתי. אני לא יכלתי פשוט לשאול אותו.

ראינו כי המרואינות מקרב "הכיפות השחורות" הנמצאות בשלב הביניים, מאוד דומות למרואינים שמקרב "הכיפות הסרוגות" בעוצמת הקונפליקטים ובצורך העז לצאת משלב "הזהות הדתית" אל "האמונה הדתית". מעניין לציין כי באוכלוסיית "הכיפות הסרוגות" מצאנו בניס לדור שני בשלב זה של חייהם, שהדיאלוגים שלהם מאוד נרחבים וגלויים ומעלים קונפליקטים חזקים מאוד כלפי האבות, המייצגים עבורם מחסום סמכותי בפני התקדמותם לקראת שלב "האמונה הדתית".

באוכלוסיית "הכיפות השחורות" מצאנו בנות לדור שני בשלב זה של חייהן, המתבטאות אף הן בעוצמה רבה נגד מי מהורים המייצג עבורן את המחסום בדרכן לקראת גיבוש "האמונה הדתית" שלהן. באופן יוצא דופן, מצאנו אצל אחת המרואינות קונפליקט קשה נגד האם כמייצגת תפיסת העולם הדתי, כאשר בדרך-כלל המרואינים, ובכלל זה המרואינות, האב הוא מנהיג ההלכות והצד הרוחני של הבית. מהלך זה, של ביטוי כה חזק לקונפליקטים עם מייצגי הסמכות הדתית בבית, מתאפשר על רקע הדיאלוג ה"רה-ביוגרפי", שאיפשר לבני הדור השני משתי האוכלוסיות ("כיפות סרוגות" ו"כיפות שחורות"), ביטויים גלויים, חזקים וקונפליקטואליים כלפי ההורה מייצג הסמכות הדתית בבית לדידם. שכן באמצעותו נתנו פירוש מחודש ומתוקן ליחסי הורים-ילדים.

4. סיכום ודיון

הקול הדומיננטי בסיפורי החיים, מציג את השפעת החזרה בתשובה של ההורים על מערכת היחסים בין הורים לילדיהם, ועל האופן שבו תופסים בני הדור השני מערכת זו; כאירוע המניע אותם להחליט החלטות, לבצע מעשים ולשנות את אורח החיים - "אמונה דתית", או כאירוע שנכפה עליהם כמציאות נתונה - "זהות דתית". תפיסה זו מצביעה על פן נוסף באופן שבו החזרה בתשובה של ההורים משולבת לתוך מערך החיים של בני הדור השני.

הניתוח על-פי המימזים השונים לבדיקת יחסי הורים-ילדים, מלמד כי הנחקרים שמחים בדרך-כלל, עם מהלך החזרה בתשובה של הוריהם, אשר חסך מהם לבצע מהלך שכזה וכלל אינו נתפס בעיניהם בבחינת "הר-כגיגית".

מהלך החזרה בתשובה של ההורים, נתפס מתוך ראייה רטרוספקטיבית, כאירוע שהשפיע על מערך יחסי בני הדור השני עם הוריהם ועל מהלך החיים האישי של בני הדור השני, שהניע, כיוון ומכוון את חייהם לטווח הקצר ולטווח הארוך, והממוקד בעיקר במהלך חיים של "זהות דתית" או "אמונה דתית".

בקבוצה המוגדרת כבעלי "זהות דתית", מצאנו בעיקר נבדקים צעירים בני 18-21. כאן הדגש הוא על תווית חברתית שאנשים נולדים או כמעט נולדים לתוכה, והיא מוטלת עליהם יותר מאשר מושגת על ידם. בקרב בני דור שני בסגנון "הכיפות השחורות" נמצא כי גם הבנים וגם הבנות מאוד מזוהים עם המהלך של ההורים ולא דווקא מתוך הפגנת איפוק, אלא ממש מהמקום בו הם עומדים. ביטויים כמו "אני זכיתי שיביאו אותי לתוך זה", או "אני ממש שמח שהורי חזרו" ועוד כהנה וביטויים. בדיאלוגים עולה השלמה מלאה וזהות גדולה עם דרכם של ההורים, גם וכאשר קיים לחץ וכפייה לקיום מצוות; זהות עם דרך החינוך וזהות עם מבנה היחסים בתוך המשפחה, שהם בהרמוניה מאוד טובה עם ההורים ומתוך השלמה. כך למשל ביטויים כמו: "אבא ואני, אנחנו מסתדרים מאוד טוב. מאוד מאוד דומים, ואמא, חברה כמוה אין לי...".

לעומת זאת, המרואיינים מקרב "הכיפות הסרוגות", מתארים יחסים רצופי קונפליקטים עם ההורים. הבנים בקונפליקט גדול יותר עם האבות בעוד אצל הבנות היחס לשני ההורים שווה. בדיאלוגים שלהם עולה כי המצב של "זהות דתית" מאוד קשה להם, משום שהם למעשה ממשיכים בדרכי אבות ללא בחירה והתמודדות אישיים והם שואפים לצאת מ"הזהות הדתית" אל "אמונה דתית", ומשום כך מודגש הקונפליקט עם ההורים.

בקבוצה המוגדרת כבעלי "אמונה דתית" מצאנו בעיקר את הנבדקים המבוגרים יותר (בני 22-25). כאן הדגש הוא על תהליך המתפתח בהדרגה והופך למרכזי בתפיסת העצמי של בן הדור השני.

בקרב בני דור שני בסגנון "הכיפות השחורות" ראינו כי אלה שהצליחו להגיע לבחירת דרכם האמונית וליציאה מ"הזהות הדתית" הם מרואיינים שחוו את מהלך התשובה. או אז מצאנו בדיאלוגים, פתרונות חלופיים לקונפליקט עם הוריהם ובדרך זו הם עשו "תיקון" למשברים ולהתלבטויות שהיו להם עם הוריהם החוזרים בתשובה. הם הצליחו לערוך שינויים ולהגיע לתהליך של קבלת החלטות תוך בחירה אישית, בדרך-כלל בכיוון החרדי - לפחות כמו הוריהם החוזרים בתשובה ולעיתים בסגנון מעט שונה המוגדר בניהם כ"אמונה אישית". הדגש בדיאלוגים שלהם הוא על הצורך בדיקה, בהתלבטות ובהגעה לאמונה מתוך בחירה ובדיקה, מתוך רצון לשנות ולתקן בדרכי החינוך לאמונה של בני הדור השלישי.

בקרב בני דור שני בסגנון "הכיפות הסרוגות" ראינו כי אצל הבנים מתואר פתרון הקונפליקט עם ההורים ובעיקר עם האב, בשלב הקדום יותר של הזהות, בבחינת סלילת דרך לחיים ערכיים יותר. פתרון

הקונפליקט של פעם, מתואר כמהלך הכרחי לצמיחת "האמונה הדתית". ואילו אצל הבנות מצאנו בדיאלוגים פתיחות רבה ותיאורים ציוריים נרחבים, כאשר הדיאלוג הפרשני סייע בדיהן בפתרון הקונפליקטים עם ההורים ובעיקר עם האם, וכיצד מהלך זה סייע גם בידי הבנים וגם בידי הבנות, לצאת מ"הזהות הדתית", בה היו נתונים בעבר בבחינת "דור המשך לדרכי אבות", אל בחירתם **בדרכם האישית**, תוך התלבטות ובנייה - קרי, "אמונה דתית".

בקבוצה המשתייכת לשלב הביניים, נמצאו מרואינים הנמצאים "במעבר" בין לבין. בין שלב "הזהות" לשלב "האמונה". כאן מצאנו מרואינים בגילאי בנייים (21-22), צעירים יחסית, אך מאוד בוגרים בהשקפותיהם. בדרך כלל ילדים בכורים. ראינו כי המרואינים מקרב "הכיפות השחורות" השייכים לשלב זה היו בנות, בעוד המרואינים מקרב "הכיפות הסרוגות" היו בנים. המרואינים משתי האוכלוסיות היו דומים בעוצמת הקונפליקט ובצורך העז לצאת משלב "הזהות" אל "האמונה". המרואינים מקרב "הכיפות הסרוגות" תיארו קונפליקטים חזקים מאוד, בעיקר כלפי האבות. החשיפה הגדולה הזו הביאה אותם לאפשרות של התמודדות ישירה אל מול "הזהות הדתית" שנכפתה עליהם בילדותם ולהגיע לשיא שממנו נקל להם לעבור לפאזה השנייה של קבלה והתמודדות מתוך "אמונה דתית" ובחירה תופשית. ראינו כיצד דווקא הדיאלוג ה"רה-ביוגרפי", איפשר לבני הדור השני משתי האוכלוסיות ("חרדים" ו"מזרחניקים"), ביטויים גלויים, חזקים ומאוד טעונים, כלפי ההורה מייצג הסמכות הדתית לדידם, תוך פירוש מחודש ומתוקן של יחסיהם עם אותו הורה.

לסיכום, בפרק זה עסקנו בבחינת הפירושים שנתנו בני הדור השני, להשפעת מהלך החזרה בתשובה, על יחסי הורים-ילדים והמשברים שהם תוו, על רמת הקשר שלהם עם הבית, או על דיכוי האוטונומיה והעצמאות אצל בן הדור השני.

בהמשך יעסוק הדיון בשאלות מתוך החזרה בתשובה. נבחן את יחסם של בני הדור השני לצופן של חזרה בתשובה - בבחינת "ירידה לצורך עלייה" או "מוות ולידה מחדש"; את שאלת הבחירה התופשית; את היחס לחוזרים בשאלה ואת סגנון חזרה בתשובה "שכלי-רגשי".

פרק רביעי

שאלות מתוך החזרה בתשובה

כפי שראינו מניתוח סיפורי החיים בפרק הקודם, מהלך החזרה בתשובה מוצג על ידי בני הדור השני, כאירוע שטוב שהוא קרה, אשר השפעתו על יחסי הורים ילדים רבה בכיוון של התפתחות "זהות דתית" או "אמונה דתית". המהלך הוטמע בחיי בני הדור השני וקיבל משמעות אישית, הניזונה גם מיחסם של בני הדור השני, לנושאים העולים משאלת החזרה בתשובה, ומהצגתם הפרשנית באמצעות תהליך ה"רה-ביוגרפיה".

בפרק זה ייבחנו ארבעה נושאים מרכזיים:

- (1) היחס לצופן של חזרה בתשובה - "מוות ולידה מחדש", "ירידה לצורך עלייה".
- (2) שאלת הבחירה החופשית.
- (3) היחס לחוזרים בשאלה ולעבריינים.
- (4) סגנון חזרה בתשובה "שכלי-רגשי".

הממצא העיקרי בפרק מראה, כי המשמעות האישית שנותנים בני הדור השני לנושאים העולים משאלת החזרה בתשובה, ניזונה ומושפעת בדרך-כלל, מסגנון החזרה בתשובה של ההורים, ומההשפעות החברתיות-תרבותיות הנובעות מאותו סגנון. ההתמודדות עם הנושאים במהלך הדיאלוגים, אפשרה לבני הדור השני, להוציאם מהקשר האישי-הפרטי, אל הקולקטיב. בהמשך אפרט את פרשנויות הנחקרים לנושאים שאוזכרו. יש לציין כי הפרשנויות הן שונות ואינן בהכרח זהות, גם אם הן מאותו סגנון חזרה בתשובה.

1. יחסם של בני הדור השני לצופן של חזרה בתשובה בבחינת "מוות ולידה מחדש" או "ירידה לצורך עלייה"

המושג "מוות ולידה מחדש" מתייחס לרצון לשנות את העבר האישי בשל כישלון, מתח, חטאים וכדומה, עד כדי מחיקה גמורה של העבר (גימס, 1958). מקורו בתפיסה הליניארית המצביעה על שלילת העבר מכל וכל ופרידה ממנו כתנאי מקדים ללידה מחדש, ללא יכולת לפרש מחדש את העבר (ליפטון, 1967; גימס, 1971; אולמן, 1982; תימור, 1988). גרין (1986), רוטנברגר (1986) ושתיל (1994) עמדו על סכנת השבירה מבפנים וניתוק מזהות קודמת, העשויים להיגרם ליחיד העובר שינוי פתאומי בחייו.

המושג "ירידה לצורך עלייה" הינו דינמי, לפיו ניתן לאדם להתייחס אל העבר כאל חלק מתהליך מעגלי ספירלי. כאן נראה כיצד השינוי בהתנהגות בהווה של חרטה וחזרה למוטב, מאפשר לגיטימיות של העבר. רוטנברג (1990) מסביר את התפיסה הדינמית הזו, כמצב של זרם חיים תמידי העולה ויורד באופן של גאות ושפל ולא כתהליך מלכודי שאין ממנו מוצא. לפי יוסף (1963) שלב הירידה הוא שלב פירוד, בבחינת נקודת שפל חומרית או רוחנית. שלב העלייה כרוך בתהליך הרוחני של ייחוס משמעות. לפיכך הגדרתו היא במונחי חומר ורוח. רוטנברג (1991) מדבר על "רה-ביוגרפיה" של "ירידה לצורך עלייה", שתחילתה במצב של "כאן ועכשיו" - תשובה, הקובעת הרמוניה בין כשלון העבר של היחיד לתקוותו לעתיד. התהליך של "ירידה לצורך עלייה" הינו דיאלוג דינמי וסיפורי שבין ה"אחר" המורכב מכשלונותיו הרבים בעברו של האדם הזוכים לפירוש מחדש, לבין ה"אני" בהווה של החוזר בתשובה. הדיאלוג המקבל את הלגיטימציה המחזקת שלו באמצעות הנורמה החברתית-תרבותית של תיוג מחדש, היה זה שאפשר לבעלי תשובה רבים לחוות את התהליך המחזורי או הספירלי המוגדר "ירידה לצורך עלייה". נשאלת השאלה, אם כן, האם במהלך התשובה של ההורים כפי שמספר אותה, או הטמיע אותה בן הדור השני, קיימת מחיקת העבר ולידה מחדש או "ירידה לצורך עלייה".

הממצא העיקרי בנושא מראה כי בקרב חובשי "הכיפות הסרוגות" כמו גם בקרב חובשי "הכיפות השחורות", בנים כבנות לדור שני, דיווחו על המעגל הספירלי של "ירידה לצורך עלייה" בו ארציות שונות. אף כי בקרב "הכיפות השחורות" מצאנו לעיתים דיאלוגים המתארים ניתוק מסוים בבחינת הסגנון של "מוות ולידה מחדש". ניתוק זה נעשה לצורך הצדקת ההתמודדות עם הפיתויים והקשיים, שכתוצאה מהמעבר החד, בין ה"אחר" הכושל בעבר ל"אני" החוזר בתשובה בהווה.

בהתמודדות עם השאלה של "מוות ולידה מחדש" או "ירידה לצורך עלייה" העלו הנחקרים שלוש גישות:

- (1) גישה אובייקטיבית - העוסקת בשאלת מהותו של הצופן.
- (2) הגישה הסובייקטיבית - המעלה את ההתמודדות האישית של בן הדור השני, עם הצופן.
- (3) הגישה המציגה את ההתמודדות של ההורים החוזרים בתשובה עם הצופן.

1.1 הגישה האובייקטיבית

כאן נפגוש דיאלוגים המנסים להגדיר את צופן החזרה בתשובה באופן אובייקטיבי כמעט לחלוטין, בבחינת הגדרות פילוסופיות אמוניות.

עמישי מתאר בדיאלוג שלו מה היא "ירידה לצורך עלייה". לטענתו, התהליך הוא נחלתם של דתיים מדורי דורות, כמו גם של בני דור שני לחוזרים בתשובה, כאשר הקשיים של "ירידה לצורך עלייה" הם בבחינת מצב של התמודדות עם הסקרנות והפיתויים שבחוץ:

- עולים ויורדים זה כל אחד. זה נכון שנקודת המוצא זה אחד מתחיל עם נקודת פתיחה שהיא מחייבת אותו והוא צריך לאשר אותה, ואחד יש לו חירות גמורה, ולמסלול שהוא הלך הוא בחר בבחירה חופשית. וזה צד שחוזר בתשובה יותר קל לו. וביחס לדור השני, אין הבדל בין דתי לחוזר בתשובה, לדעתי, אין שום הבדל. שניהם צריכים לעבוד.

- חז"ל אומרים שצדיק בן צדיק הוא יותר במעלה מצדיק בן רשע. כי לבחור בצדיקות מתוך צדיקות זה יותר קשה מאשר לבחור בצדיקות מתוך רשעות. אדם, שכמו שאמרתי, מהפושעים, אדם שהגיע למסקנה להיות טוב כי הוא הגיע למסקנה שרע זה לא משתלם - זה פחות קונץ. זה יותר פשוט, אתה רואה לאן זה מוליך חיים כאלה. אתה רואה איך נראה הבית, איך נראית האשה, איך נראים הילדים, איך היחס מכל הצדדים, כל ההנהגה. אבל יש פיתוי מאוד גדול. יש צד של סקרנות. אדם שהוא נולד במסגרת דתית, מסקרן אותו אולי יש איזה אמת, אולי יש איזה משהו אמיתי שהוא מפספס שהוא נמצא שם בצד השני. אני חושב שעיקר החוויה של תילונויות זו חוויה, שלאדם דתי זה נראה כחוויה של בן-חורין. אוכל מתי שהוא רוצה, עם מי שהוא רוצה. הכל חופשי חופשי. כך זה נראה. בייחוד אצל אדם צעיר. להיות משועבד ליצרים שלך זה הרבה יותר תמור מאשר להיות משועבד למצוות. זה כל כך קשה. אבל אני אומר, זה מצב שיש איזה סקרנות גדולה, יש הרפתקה. דרך אגב, אחד המפרשים מסביר שזה חטא האדם הראשון. זאת אומרת: זה לא קונץ להתקרב לקב"ה על דרך המלך, הוא רוצה לראות איך באים לקב"ה דרך חטא, איך דרך הנפילות מגיעים לקב"ה. ויש בזה משהו מסקרן - - - מתחרט על הכל, והופך פנים אל העבר שלו ומתחיל דף חדש! לא! הוא ממשיך, רק עכשיו הוא מתחיל פרק ב'. זו הירידה לצורך עלייה.

גד ממשיך, בדרך מאוד מיוחדת, את המהות הנשית שביהדות לחוסן וליציבות, ומאידך בגברים הוא תולה את "העלייה והירידה". מכאן לדעתו על הנשים בעצם לא מוטלות מצוות ותיקונים, כיוון שהן הצד הממשיך, הצדקני, ללא קפיצות ושינויים, ללא עליות וירידות:

- נשים לא קשורות בשינויים האלה של הזמן. פחות צריכות את זה. הן במסלול הקבוע, ב... בעבודה השגרתית. גברים יותר רוצים חידושים א... גם... גם... הילדות עוברת דרך האמא. היא נותנת את הקו הישיר להמשיך. "בזכות נשים צדקניות יצאו ממצרים". יותר הקיום הרצוף הממשיך, בלי... קפיצות ושינויים. אז... לכן, אני אומר, יש בזה צד לעלייה וצד לירידה. אני חושב שלפני זה אפשר לצפות שלא... שלא נמצא חידושים מפליגים, פטנטים מפליגים שימצאו לנו נשים.

- זה הירידה.

- זה הירידה. ומאידך, הקיום הרציף והחוזק והחוסן והיציבות של המשפחה וה... והיציבות של העם, ושהעם ימשיך וימשיך להתקיים בצורה איתנה, זה הכל בגלל הנשים. ההמשך היציב, פחות החידוש.

שחל יוצא נגד התפיסה של "מוות ולידה מחדש", ומתייחס לחזרה בתשובה מהמקום בו נמצאים. הוא מבליט את החשיבות שיש **בהתבססות על העבר** ולא במתיקותו. לטעמו כל תמהות של חזרה בתשובה זה לקרב ולא למחוק וצריך להתבסס על העבר כי יש בו דברים טובים:

- צריך להתבסס על העבר, ללמוד ממנו, ממנו לקבל את הכוח להמשיך. לא חושב שצריך להתעלם ממנו. לא להגיד שעד כאן לא היה כלום ומכאן כאילו נולדתי מחדש. יש הרבה דברים טובים בחיים הקודמים, לפי דעתי יש בזה הרבה דברים שאפשר ללמוד מהם. אני לא מבין איך בן אדם יכול למחוק את המשפחה שלו. בעיקר שהוא חוזר בתשובה, שאמור בדיוק להיפך, לקבל מטען בדיוק הפוך. לא למחוק, יותר לקרב, יותר לעשות.

רעיה תובעת לעצמה **צופן חדש**. לדעתה אין החזרה בתשובה בבחינת "מוות ולידה מחדש" וגם לא "ירידה לצורך עלייה" אלא:

- החזרה בתשובה היא נקודה שמתחילים לעלות ממנה. - - - זה לא שאתה יודע משהו ושאתה עושה אותו למרות שאסור. אלא עוד פעם, זה מצב של "תינוק שנשבה". ואני חושבת שמצב של תינוק שנשבה זה מצב סטאטי. זאת אומרת אתה לא יכול להגיד שהוא יורד, כי הוא לא מודע למעשים. וירידה זה אדם ש... מודע למעשים שלו, ותוזר על זה עוד פעם. עוד פעם, זה לא "מוות ולידה מחדש", זה עלייה בסופו של דבר. אפילו לא "ירידה לצורך עלייה". אני חושבת שזה קו ועלייה. ברור שהעלייה היא לא קו חלק.

יש בעלייה גם ירידות ויש קו ישר ויש ירידות ויש עליות, יש פה ושם. אבל א... המגמה היא עלייה.

אצל הנחקרים חובשי "הכיפות השחורות", המציגים את הגישה האובייקטיבית, נראה מעט את הנימה של צורך בניתוק זמני, כדי להתחזק בתפיסת העולם החדשה.

לדבריו של יעקב טרם מחיקת העבר, יש ללמוד מה לתקן ואחר כך למחוק. הוא עושה גזירה שווה בין חילול שבת ואי קיום מצוות, לבין חטאים מעולם הפשע, גניבות וכדומה. לדבריו, לשתי הסיטואציות יש תיקון:

- אני אגיד לך מה שאני חושב כשאני מסתכל על זה. צריכים לקחת את מה שהיה אז, ללמוד מה לתקן. לא למחוק את זה לגמרי. אחרי זה למחוק את זה. אבל לקחת את מה שהיה וללמוד מה לתקן. זה המון עבודה, מי שחטא זה... אין הרבה, מבחינה הלכתית אין הרבה הבדל בין פושע פלילי שפרץ בתים וכספות לבין אחד שמחלל שבת. אין הרבה הבדל. זה שתי הלכות כתובות בעשרת הדיברות. אז מה, בגלל שזה לא מוסרי פה, פה זה פחות מוסרי או יותר מוסרי? מבחינת התורה זה אותו דבר. לזה יש תיקון וגם לזה יש תיקון.

גם תפיסתו של יפתח אינה של "מוות ולידה מחדש". זה יכול להיות מצב זמני בלבד בשל קשיים זמניים ומעין סגנון של התמודדות עם קשיי הקליטה בעולם החדש הלא כל כך מוכר, אך לא טקטיקה מהותית באופן אמוני-פילוסופי:

- אני לא חושב ששום אדם אמר לעצמו: אני לא הייתי ולא נמצא ולא זה. לא מכיר בקהילת בעלי התשובה שאני מכיר, לא מכיר אדם שמתכחש לעצמו באופן הפסיכולוגי.

- אבל יש כאלה שמנתקים קשר מוחלט עם המשפחה, עם הורים.
- אז עוד פעם, זו בעיה... כי... כי ההורים לא מבינים אותו אולי. כי ההורים מתקפיים אותו: "אתה משוגע, אנחנו לא רוצים לראות אותך בבית". כמה הורים חילוניים אמרו את זה לילדים חוזרים בתשובה! אל תיכנס לבית שלנו בצורה כזאת. כל עוד שיש לך כיפה על הראש אתה לא נכנס הביתה. ברור ש... אז... ולפעמים זה הליך של התגוננות מסוימת, כשהאמונה עוד לא ברורה לו והוא לא יודע לענות על כל התשובות. הוא יודע

שזה נכון. יש לו הרגשה או שהוכיחו לו את זה בצורה ברורה, ברור לו שזו הדרך. אבל הוא מאוד לא בנוי מספיק להתמודד. - - - ההסתגרות הזאת זה עניין של תהליך. כל אדם יש לו צורה אחרת. יש אדם נגיד, אדם יותר... זה תלוי בביטחון העצמי, זה תלוי בידיעות שלו.

יפתח מבחין בין ההרגשה, שבעבר הוריו לא עשו כלום עם עצמם לבין התכשורת לעבר. לדעתו, התכשורת לעבר זו בעיה פסיכולוגית ובעצם לטענתו לא קיים מצב שכזה, לא שהוא מכיר:

- אני מוכן לקבל את האימרה שהם יגידו שהיה להם עבר מת, וזאת אומרת שהם לא עשו כלום בעבר. אני גם חושב שהורי לא עשו כלום בעבר. הם גם חושבים את זה על עצמם, שהם פשוט לא עשו כלום. אבל התכשורת לעבר, בעיה פסיכולוגית כאילו, שאדם אומר: זה לא אני זה היה מישהו אחר, עכשיו אני אדם חדש. לא חושב שקיים אדם כזה.

חנן מדבר על חזרה לעולם החרדי בדרך של **בנייה על העבר**, בדרך של "ירידה לצורך עלייה", ובכך הוא דומה לנחקרים מסגנון "הכיפות הסרוגות". לטענתו, ניתוק מוחלט לא קיים ביהדות אלא זהו אחד מאבני היסוד ומסממני ההיכר של הכתות למיניהן:

- בכתות דבר ראשון שאתה לומד זה לא להכיר יותר את ההורים. - - - ביהדות אין כזה דבר לחזור בלי העבר, אתה לא נולד מחדש. הכיוון הוא להישאר עם קשר עם ההורים. אין לחתוך וכזה דבר. ממש לא... אני רוצה לחזור בתשובה. זה לא אומר שאני צריך להיפרד מההורים, זה לא אומר שאני צריך להיפרד מתברים, ממש לא. - - - אין יהודי שאין לו עלייה וירידה. עוד פעם, זה לא אומר, כל אחד ברמה שלו ובנקודת הבחירה שלו. אבל אין כזה דבר. יש פסוק: "שבע יפול צדיק וקם". אין צדיק שלא נופל באמצע שבע פעמים. זה המינימום. אין כזה דבר. תיקחי את כולם.

יפעת מדברת על ה**ניתוק הזמני** הנקוט בידי חוזרים בתשובה לזרם החרדי, כעל כלי באמצעותו מתגברים על היצר:

- אני למדתי שבעצם הניתוק זה אחד הכלים להתגבר על היצר. כי אתה חייב לעשות את זה לעשות לעצמך. אתה חייב לשים גבולות חזק ול... לבזות, או לא לבזות, להתנכר ולהגיד שזה לא אנחנו. וליצור איזה שהוא ריחוק. אתה חייב לעשות את זה,

- כן, זה כל אדם צריך באיזה שהוא מקום להשתמש בכלי הזה, של הניתוק.

רונית מתארת בדיאלוג שלה מצבים, שהיא מכירה, בבחינת "מוות ולידה מחדש" בהם העלימו ההורים את עובדת החזרה בתשובה מילדיהם. טקטיקה שכזו אסורה לדעתה, שכן בשלב מסוים מתגלית האמת אשר בסופו של דבר חוזרת כבומרנג:

- לא יכול להיות מצב של "מוות ולידה מחדש". ההורים יכולים לנתק את הקשרים, והם יכולים לשרוף תמונות והם יכולים כל מיני כאלה. אבל את הילדים שלהם, להודיע להם שהם חוזרים בתשובה, ולספר להם מה עבר עליהם, ולספר להם שזו דרך האמת. - - - כי ילדים כאלה אני יודעת שהם מקבלים שוק הרבה פעמים, כן. במיוחד כשמגיעים לגיל של שידוכים ומתחילים לברר. אז מה הייחוס, מי סבא שלך, מי סבתא שלך, ואז פתאום הם מגלים. וגם לחיות בלי סבא ובלי סבתא ובלי דודים. בסך הכל אפשר לבוא לסבא וסבתא חילוניים ולהיות אצלם כמה שעות.

אנו רואים כי בקרב הנחקרים המתייחסים לשאלת הצופן "מוות ולידה מחדש" או "ירידה לצורך עלייה" לפי הגישה האובייקטיבית, העבר הכרחי כבסיס שעליו יש לבנות את החדש ואילו הטקטיקה של מתיקה, גם אם היא קיימת לעתים, היא אך ורק לצורך שעה, כדי להסתגל אל "העולם החדש" ולהתגבר על קשיים ופיתויים, כל עוד הידע ההלכתי אינו מספיק נרחב וחזק, ויכולת ההתמודדות עם השאלות והקשיים אשר מציב העולם החילוני, לא מספקת.

נעבור לבחון דיאלוגים של נחקרים אשר התייחסו לשאלה מתוך המקום בו הם נמצאים, כבני דור שני לחוזרים בתשובה.

1.2 הגישה הסובייקטיבית

בבחינת הדיאלוגים של בני דור שני חובשי "כיפות סרוגות", בשאלת צופן החזרה בתשובה, עולה התייחסות והתמודדות אישית עם השאלה.

שחר מדגיש את העליות והירידות שהוא נתון להן וממש מנסה לסמן את מצבו בעבר ובהווה. בדיאלוג שלו קיימות שתיקות רבות, המצביעות על הקושי שבהתמודדות עם ירידותיו:

- אם עולים, יורדים או נעצרים? אני יודע... אני נראה לי ש... בחמישית, למשל, הייתי ממש כזה על הקו. לא הייתי בישיבה, לא... ממש לא עשיתי הכל. התפללתי והכל, אבל בכלל לא שמתי לב. בשישית, למשל, הייתי חזק הרבה יותר, וגם בשביעית ובשמינית, ועכשיו אני טיפה יורד. מנסה לעצור את זה, כמה שיותר.

הדיאלוג של שלמה, אשר חווה את מהלך החזרה בתשובה, מתייחס לעצמו בעת מהלך החזרה, כאשר ה"ירידה" שפקדה אותו אז הייתה ירידה גשמית, שבאה לביטוי בניתוק מחברים ובירידה בלימודים. מאידך, המפגש וההיכרויות העמוקות שנוצרו לו עם חברים חדשים בישיבה, קידם אותו מאוד וגרם לו לעלייה רוחנית:

- התחלתי וגיליתי פתאום חברים אמיתיים. הרבה יותר מחברים שהייתי מורגל אליהם. פשוט המושג חברות נתפס אצלי כמשהו הרבה יותר חזק. הייתי מגיע לשבתות וחבריה היו מגיעים אלי באמצע השבוע פתאום. בעולם החילוני, זה כמעט לא מוכר בגיל הזה בכלל. אולי בגיל יותר מאוחר בתיכון, אבל בגיל הזה? ודרך זה בעצם חל שיפור. בלימודים חל שיפור. כל הצדדים אחרי זה הסתדרו. דרך זה באה עלייה. עכשיו מבחינה דתית. דרך זה אני חושב שהתחלתי להכיר חברים, איך הם מתנהגים, תפילה, הלכות, דברים כאלה. חברים בעיקר עזרו לי. אז א... חל שיפור. בסך הכול החברים שגם לא ידעו מה המצב שלי בדיוק. לא סיפרתי להם. - - - עכשיו אני חושב על זה. נולדנו חילוניים כדי לעלות.

ובהמשך הדיאלוג מתמקד שלמה ב"ירידה לצורך עלייה" הקיימת במהלך החזרה של הוריו ושלו:

- אם אני מסתכל לאחור, על כל הדרך, זאת עלייה כל הזמן. כל הזמן בעלייה. אבל כמובן שבחיי יום יש ירידות. יש... מצוות אנשים מלומדה. כשכבר בתוך זה, יש ללמוד. יש מצוות מאוד פשוטות. אפילו בישיבות ההסדר הגבוהות, בין הזמנים בחופשות יש ירידה. בצבא יש ירידה, וודאי, הצבא זה ירידה קשה. תשאלני את כל ההסדרניקים. עצם אי-הלימוד זו כבר ירידה. עכשיו בכלל כשהולכים לשירות, מצרפים שנה וחצי, זה קשה מאוד. כשחוזרים מהצבא, כמה חודשים זה לוקח עד

שתוזרים לתלם. קשה להם זווקא. זה כמו שמגיעים בהתחלה לישיבה תיכונית. אפילו עכשיו בין הזמנים של חודש של יציאה של ניתוק. שלא לומדים זהו ניתוק מסוים. כל יציאה מהמסגרת זה ניתוק מסוים, גם בחיי היום יום. בחור שנשוי, גם כוללניק שלומד בישיבה, גם חרדים, הטרדות של הבית, זה גורם... זה עלייה עצומה מבחינה מסוימת אבל זה גם ירידה מבחינה אחרת. הדברים לא חלקים. כל דבר צריך להסתכל עליו מכיוונים שונים, אבל בסה"כ ב"ה אני חושב שיש עלייה רבה.

בדיאלוג של חגית, אשר הוריה חזרו בכיוון האמצעי, כלומר בין "כיפות סרוגות" לבין סגנון "חרדי", חגית מדברת בעיקר על עצמה ועל תפיסתה לצופן החזרה:

- ברוך ה' אני משתדלת לעשות כמה שיותר. אבל תמיד יש את העניין של העלייה. אדם לא נמצא, הוא לא עומד, הוא או עולה או יורד.

חגית מתארת את שיכחת העבר האישי כאקט זמני ולא מוחלט, בגלל התת-מודע הקולקטיבי. אקט שהוא הכרח מסוים וזמני, על מנת להתחיל את ההווה החדש של החוזר בתשובה, בבחינת מחיקת האחר המוכתב מכלולות העבר:

- תראי, בפנים הם יודעים שאי אפשר למחוק את העבר לגמרי, אבל בשביל להתחיל מהתחלה צריך באיזה שהוא מקום להגיד, סוף כאילו, לשכוח ולהתחיל מחדש. כדי שזה לא יפריע ל... להתחלה. האישיות בנויה על האישיות הקודמת. זה לא אישיות מפוצלת. אבל התחלה חדשה זה לא זווקא אישיות אחרת, זה פשוט עולם אחר, זה לגלות אופקים חדשים, לפתוח א... דף חדש. בשביל להמשיך צריך להגיד עד כאן, וזהו, לשכוח מהכל, לא להיזכר בזה, כדי שזה לא יפריע לנו בהתקדמות. אבל א... בפנים בפנים בתת-מודע לפחות לא שוכחים, אין דבר כזה. הוא גם לא מת. להמשיך להתקדם. אני מאוד מבינה את זה. הם רוצים לשכוח את העבר, אם הוא היה רע או משהו כזה, אם הוא היה של פשע. מי רוצה לזכור כזה דבר? אני רוצה להמית את זה, לשכוח את זה. אם זה מסתדר החיים מותקדמים, אז אפשר להתחיל לצחוק על זה, בדיחות, להיזכר בדברים נחמדים שהיו בתוך כל הרע. אבל אני מאוד מבינה שאנשים רוצים להמית את העבר. אבל יחד עם זה הוא לא מת, כי יהודי נשאר יהודי.

מבין טובשי "הכיפות השחורות" היחיד שהתייחס, ומאוד בקיצור, לשאלת צופן החזרה מההיבט הסובייקטיבי, היה יעקב. לגבי עצמו מגדיר יעקב שהוא שואף להיות תמיד בהתקדמות ובדרך מאוד ציורית מגדיר כי לשיטתו, אין בעצם מצב סטטי:

- קשה למחוק את זה. לא תטאנו, היינו ככה, טעינו וחזרנו. וזה הכול. אני מאוד מקווה שאני בעליה, משתדל. אי אפשר לעמוד באמצע. זה או ליפול אחורה או להתקדם קדימה.

ראינו בדיאלוגים ביטוי מועט לגישה הסובייקטיבית בשאלת צופן החזרה. הביטויים שנמצאו התייחסו בדרך כלל למצבם האישי בהווה של בני הדור השני והדגישו את העליות והירידות שלהם, כשהטקטיקה של מחיקה מוגדרת בבירור רב כטקטיקה זמנית בלבד. ביטוי נרחב יותר מצאנו בהתייחסותם של בני הדור השני, להתמודדות של הוריהם עם שאלת צופן החזרה. ועל כך בסעיף הבא.

1.3 הגישה המציגה את התמודדות ההורים

בבחינת הדיאלוגים של בני דור שני בקרב "הכיפות הסרוגות", מצאנו התייחסות לחזרה בתשובה של ההורים בבחינת גשר בין העבר הכושל של האחר - ה"ירידה" של ההורים, לבין האני בהווה, של החזרה בתשובה - ה"עלייה".

בדיאלוג של דביר ניתן למצוא תיאור של נסיונות ההתמודדות של הוריו עם העבר התילוני, בבחינת סממנים של "מוות ולידה מחדש", לצורך התנתקות איטית מהעבר התרבותי והחברתי, כדי לפנות מקום לסביבה החדשה:

- ההורים שלי, הם לא מחקו את זה בבת אחת, אבל הם הולכים ומוחקים. פשוט הם... מאוד מבינים כמה זה לא טוב.

- איך מוחקים?

- למשל, פעם היה לנו, עוד לפני, היו לנו ערימות של תקליטים בבית וכל מיני ספרים. כמו טשרניחובסקי, אלטרמן, קפקא, אני יודע, אמא שלי הייתה, למדה ספרות באוניברסיטה, אז היו הרבה ספרים, כל מיני, אני יודע, כל הסופרים... אז הם הוציאו את הכל.

שחר, בדיאלוג שלו, מתמקד במהלך החזרה בתשובה של אמו. בתיאורו עולה מערכת יחסיה של האם עם הוריה, אשר קיבלו את המהלך כסטירה, כאובדן, כבישולן, של החינוך שלהם. בעוד שעם ירידת ילדיהם האחרים מהארץ הם יכלו להשלים, אך לא היו מסוגלים להשלים עם החזרה בתשובה. שחר מתאר כיצד אמו למרות זאת ממשיכה לשמור על קשר ואינה מוחקת את עברה:

- נראה לי שלסגור מעגל ולהגיד עד עכשיו זה לא אני, זה נראה לי בעיה. אין מה לעשות, זה היית אתה, ואם זה פושע ואם זה חילוני, אז אתה חייב לדעת שגם בחלק הזה היית. אז לסגור מעגל זו בעיה, זה אומר להישאר עם נתק מסוים. אז אמא שלי לא נראה לי, היא לא סגרה מעגל, מהבחינה הזאת. היא נזכרת בזה, זה כן. היא נוסעת לקיבוץ ומדברת. יש לה שם מלא חברות נהיא מדברת אתן. זה אומר שחיא לא סגרה מעגל. למשל, היא באה לקיבוץ ומדברת עם כולם כאילו היא בדיוק אחת כמוהם.

מהלך החזרה בתשובה חייב את הוריו של שלמה לערוך שינויים מסוימים, בבחינת "מוות ולידה מחדש", כדי לפנות מקום למסגרת החדשה. למשל שינוי בתברים:

- חברה הם החליפו בשלבים, אפשר להגיד לגמרי. יש תברים בודדים מהעבר-חילוניים. אתוהי התחנתה לפני 4 חודשים. פתאום ראיתי זוג תברים עוד מהילדות של אבא שלי. הם היו תברים טובים. שני הזוגות תברים טובים, עד שהם נהיו דתיים. אותו חבר נהיה אנטי-דתי. ---

אביו של שאול, לפי תיאורו, נשאר אותו אדם מפעם, אלא שכיום הוא הוסיף קיום מצוות. שאול מתאר כיצד אביו מקפיד על קשר עם הוריו בקיבוץ, ממשיך בקשריו עם תברים חילוניים מהעבר ואף עוסק באותה עבודה:

- לא, אבא שלי נשאר בדיוק אותו בן אדם שהוא היה. אני לא הייתי מסתדר עם ניתוק. מן הסתם באיזה גיל זה היה מתחיל להציק לי. בסך הכול תבריה עם כיפות סרוגות, בסך הכול זה אותם אנשים כמו החבריה החילונים. יש להם את האמונה שלהם והם גם עושים את אותם הדברים... אני חושב שגם יש להם ערכים יותר עמוקים. אבל בסך הכול זה תבריה...

- ראית מהבית דבר כזה של מחיקת העבר?

- בכלל לא. אבא שלי, וגם אני, כאילו, חברים שלו גם בילדות וגם מהצבא וגם מ...
 הקיבוץ, עד היום מגיעים. והוא גם כן. זה לא שהוא עבר לכאן, נשרפו הגשרים ומהיום
 זה פשוט הבן אדם לא השתנה. הבן אדם עבר תהליך, ... חי חיים קצת שונים, אבל
 נשאר אותו בן אדם. אותם חברים ואותו אורח חיים.

אנו רואים כיצד הדיאלוג הפרשני מאפשר לשאול לתאר אצל אביו את החזרה בתשובה כ"ירידה לצורך
 עלייה" בבחינת תיקון של העבר אל ההווה.

אהרון נותן קוד משלו ל"מוות ולידה מחדש" שהוא מזהה אצל אביו ומכנה זאת כדברים שמנסה "לברוח
 או להבריח". הוא כורך בדיאלוג שלו הסבר רציונלי, מדוע החזר בתשובה אינו יכול לעסוק ב"מוות ולידה
 מחדש":

- אני לא יודע אם שייך לקרוא לזה עולם קודם, או לא. יש לו לאבא גם חלק א... חלק
 מהדברים, שהוא מנסה לברוח או להבריח אותם. - - - ודאי שיש נקודות רציונאליות.
 אני חושב שגם מישהו שעושה מהפך כזה של "מוות ולידה מחדש", הוא חייב להגדיר
 את עצמו למה הוא הולך עכשיו, כי אחרת הוא לא יכול להיכנס לזה. למה שיחיה יהודי
 דתי ולא ילך להיות בודהיסט, או כל דבר אחר.

דנית, מבליטה את הגשר שבין העבר הכושל להווה של החזרה בתשובה. לדבריה, חזרה בתשובה זו
 התקדמות, עלייה ולא מחיקה. העבר הוא לבנים שעליהם ממשיכים את הבניין:

- ברור שכל הזמן כל אדם, כל הזמן ממשיך להתקדם, ובתור משפחה ממשיכים
 להתקדם. ההורים שלי לא קטעו אף קשר. אם מישהו קטע קשר זה היה הצד השני.
 מתוך א... לא יודעת למה. אבל יש להם הרבה חברים שנשארו אתם בקשר. הם לא
 כאלה שעזבו את העולם ושמו מסך וגמרו.
 - לא מה שנקרא "מוות ולידה מחדש"?

- לא, בכלל לא. זה... גם אני חושבת, אני חושבת ש... די נכון שאדם, תקופה בחיים
 שלו, שהוא חושב שהוא לא נהג בה נכון, זה לא משהו שצריך לחשוף. זה משהו שזה
 חלק מהבניין שלו, זה חלק ממה שגרם לו לכל זה להגיע למה שהוא הגיע. להיפך, הוא
 צריך לאהוב את התקופה הזאת. ההורים שלי לא מפחדים מהתקופה הזאת, לא
 מתביישים לספר עליה.

גם שרית, כמו דנית, מדברת על התקדמות של החורים. התקופה החילונית הייתה טובה אולם הייתה חסרה. אין חרטה על העבר, אולם יש דבר טוב יותר:

- לא, אבא לא מחק. זאת אומרת א... אני חושבת שגם אם הוא היה דתי, מבחינת זה שהוא לא מספר לנו הרבה דברים, הוא לא איש נוסטלגיות כל כך. להיפך, אני חושבת שהוא מאוד... אני לא יודעת, איך שאני רואה שהוא מסתכל על זה. שהיה לו את התקופה הזאת של החיים, זו הייתה תקופה מאוד טובה בשבילו. אבל הוא פתאום גילה דבר יותר טוב. זאת אומרת זה לא שהוא מוחק, להיפך. זו הייתה התקופה שהוא הדרך טיולים והוא היה בצבא והכול. תקופה מאוד טובה בשבילו. היא הייתה חסרה, עכשיו היא לא חסרה.

שרית עושה בדיאלוג שלה "תיקון" לעבר של אביה ומכנה אותו תקופה חסרה, תקופה של ירידה, שעכשיו היא כבר אינה חסרה.

רחל עומדת יותר על מהלכים הכרחיים של ניתוק זמני אצל אביה, לצורך החזרה בתשובה, אך לא בבחינת "מוות ולידה מחדש". מהלכים כמו עזיבת הקיבוץ לצורך הליכה ללימודים ביישיבה, התלפת עבודה ועוד כהנה. בדיאלוג שלה היא מפרשת זאת כשינוי הכרחי לצורך הלמידה החדשה:

- לא. תראי, ברור שהוא השתנה, אבל זה לא מחיקה, מה פתאום. עובדה שאפילו יש לו קסטה על החזרה בתשובה שלו. כלומר, זה מאוד מפורסם. וגם אנחנו שומעים שהוא היה חילוני ו... זה ברור לנו זו גם לא ירידה, אולי ירידה, אבל מזה הוא למד גם.

רחל מדברת על היתרון של להיות פעם חילוני, וכיצד זה מסייע בהבנה ובהתמודדות עם דברים. בדיאלוג שלה היא כל כך מזוהה עם המהלך שעשה אביה, עד כדי שימוש בגוף ראשון בעת התיאור כאילו היא עצמה עושה את המהלך:

- אבל גם למדתי שם דברים אחרים. אולי אם לא הייתי עושה את זה, אז לא הייתי מתמודד עם משהו שקרה לי פה טוב, נגיד. זה לימד אותי איך להתמודד עם הדברים. ו... ברור שלא להתכחש, להיפך, להיפך, בכלל לא. היום במציאות של היום בן אדם שהיה חילוני הרבה יותר קל לו להבין דברים.

בהמשך הדיאלוג היא מתארת עד כמה כל תפיסת עולמו של אביה הוא בבנייה על העבר ויציאה ממנו אל משהו טוב יותר ולא לדחוק או למחוק אותו. כן מתארת רחל כיצד אביה שומר על קשר אפילו עם השכנים מבית הוריו, מהתקופה החילונית.

גם מירב טוענת שהעבר החילוני בהחלט מכובד, ערכי, והחינוך בהחלט היה טוב. אלא ש"הקטע הדתי" היה חסר, ולאחר שהוא הוסף, נוצרה שלמות יפה מאוד לדבריה. וכמובן שאין כלל מקום למחוק, אלא להוסיף נדבך על הקיים כבר :

- לא למחוק לחלוטין את העבר. בכלל לא. אמא שלי מאוד גאה בעבר החילוני שלה. חוץ מזה שהיא גדלה בחינוך חילוני, היא קיבלה חינוך טוב. היא מאוד גאה בתנועת הנוער שלה שאנחנו נאלצים לשמוע כל פעם כשאנחנו מדברים על בני-עקיבא. בתיכון שלה, היא מאוד גאה בחינוך שלה, והיא מאוד גאה בהורים שלה. לסבא שלי, יש להם מפעל חיים מאוד יפה ויש לה גאווה על זה. בסדר אז היא קיבלה חינוך טוב והכול, באמת, אז היה חסר לה הקטע הדתי. בשלב מסוים בחיים שלה היא גם הוסיפה לחינוך שלה את הקטע הדתי, ויצא איזשהו שילוב מאוד יפה.

בדיאלוג של דרורה יש הצהרות שנשמעו מפי הוריה על לידה מחדש המסומנת בשני זמנים ; העלייה לארץ, והחזרה בתשובה. ומכאן התופעות ההתנהגותיות, שמתארת דרורה של קריעת תמונות, חוסר קשר עם המשפחה, שינוי מוחלט במגורים ובעיסוק :

- מצאתי פעם תמונה של אבא שלי עם אופנוע - - - אני יודעת שהיא גנזה את כל התמונות מהתקופה ההיא. אני יותר לא מצאתי תמונות כאלה. חיפשתי אותם. גנזה את כל התמונות שיכולתי לראות בהן משהו מסוג זה. ואני זוכרת ש... שחשבתי ש... שאני אוהבת את הקטע הזה בתקופת החיים שלהם. אין לי שום בעיה, זה לא גורם לי להעריך אותם פחות. ההיפך, אני מאוד הערכתי אותם על זה שממצב כזה הם הגיעו למה שהם היום. זה מאוד כאב לי שלדעתי, הם לא עיבדו את התקופה הזאת, הם לא עיבדו את... הם לא השלימו עם זה שפעם הם היו קיימים. כל כך תיעבו את החברה החילונית, כל כך לא... לא... לא רצו להשתייך לזה. אבא שלי תמיד אמר שהוא נולד מחדש, הוא נולד מחדש. הוא, כל מה שיש פה זה מהלידה מחדש. הוא עלה לארץ, זו הייתה לידה מספר אחת. הוא הגיע לישיבה וזו הייתה לידה מספר שניים. זה בדיוק

שיקף מבחינתו את ה... את ה... איך הם מגדירים עליות. אני אישית הייתי מגדירה עלייה א... עלייה של חזרה בתשובה. אין ספק שיש בזה עלייה. יחסית לירידה, אתה לא יכול להגיד עלייה, עלייה ממה. כלומר, מין מצב כזה שהם הציגו את העלייה, אבל אף פעם לא ידענו ממה. גם הם לא סיפרו לנו יותר מדי על הקטע של א... איך הם, איך הם היו. הם מחקו..... זה לא נתן להם אפשרות להבין את המציאות השונה בארץ. כלומר, עד שאתה לא מחדד לך את ההבנה של מה זה הגלות, איך חיית בגלות, אתה לא יכול לחדד לך מה זה ארץ-ישראל, זה חייב לבוא כהמשך לזה.

לדעתה של דרורה, המחיקה הזו לא נתנה להוריה להבין את המציאות השונה בארץ, את הנורמה החברתית-התרבותית. דרורה, באמצעות הדיאלוג ממשיכה את המהלך שהתחילו הוריה ומתמודדת עם "כשלונות העבר", נותנת להם תיוג מחודש ובעצם מצביעה על המהלך הספירלי של "ירידה לצורך עלייה".

בציבור "הכיפות השחורות" המצב שונה מעט מאשר בציבור "הכיפות הסרוגות", שכן בדרך כלל החזרה בתשובה כרוכה בשינוי מאוד מהותי של אורחות החיים, אף כי בהדרגה האב משנה עבודה, ובדרך כלל הולך ללמוד בישיבה או ביכוללי, המשפחה משנה בהתאם לכך את סביבת המגורים ודי מובן מאליו שגם קבוצת ההשתייכות משתנה. הקשר עם החברים מפעם הולך ומתקרר עד שמתנתק. כך למשל מתאר יעקב, כי המהלך היה בהדרגה אמנם, אך חייב התנתקות מאוד ברורות:

- אבא היה יהלומן. היה לו מפעל ב - - - והיה לו גם מפעל ב - - -. ובמשך הזמן, הוא עבד חצי יום ולמד חצי יום, ואחרי זה הוא מסר את המפעל לשותף שלו והלך ללמוד כל היום, עד היום. ברוך ה'. - - - אני יודע שאבא שלי כל הזמן אמר שהוא לא רוצה מיד לעבור... לא דראסטי, אין בזה שום טעם. וזה היה לאט לאט. הוא הגיע ליאור שמח' והוא היה שם כמעט חודש ימים. אבא שלי הלך עם חולצה אדומה וגיינס. לאט לאט, זה ממש היה בשלבים. הוא אמר שבשביל הילדים זה עדיף שיהיה ככה, בגלל החברה מסביב. הוא החליף בגדים. זה בסך הכול תחפושת, זה לא בעיה. הייתה לו טבעת, עד שהעירו לו שזה לא מתאים לנטילת ידיים וזה, עד שהוא הוריד את זה וזהו. זהו, אז כשעברנו לירושלים הכול נשאר במושב. לא הגיע שום דבר משם. הגיע כדורגל, כדורסל, הגיעו דברים כאלה, אבל טלוויזיה לא הגיעה. זה לא שייך. זהו א... זה הטוב שעברו והשאירו שם את מה שלא רצו.

אצל יפתת, בדומה לתיאורו של יעקב, המהלך היה הדרגתי מאוד ועדיין בסביבת המגורים החילונית. אולם כדי להשלים את מהלך התזרה בתשובה בסגנון החרדי, אין ברירה אלא להעתיק מקום מגורים, לשנות עיסוק, חברים וכדומה. לטענתו, זה היה מוות ולידה זמניים, לצורך המעבר, כדי להישמר מתקלות שבאי ידיעה:

- בתור אנשים ש... שיש להם דרך חיים חדשה וכאלה דברים אז א... אז נמנעים מלבוא לקיבוץ. טוב, קודם כל זה היה גם... בגלל החינוך של הילדים וזה. ו... גם כי... זה לא התאים לאמא שלי יותר. זה לא התאים לה ל... אני יודע מה. - - - זה סתם בשביל המעבר שלה. למעשה... אנתנו היום חרדים. זה היה שלב מעבר ו... טוב, כמובן, יש תמיד עלייה בעבודת ה', כמו שכל יהודי באשר הוא, חרדי או... אני לא יודע מה. עלייה תמיד בעבודת ה' יש. אבל המעבר מחילוניות לדתיות היה מעבר. ו... כמובן, היה חוסר ידע.

אצל דרור יש תיאור של ניסיון האב לנקוט בסגנון של "מוות ולידה מחדש", על רקע של כאב כהגדרתו. אולם דרור, כבן דור שני, אינו מסכים עם המהלך הזה ובעצם מחפש קשר לעבר:

- לפני חודש נפטר אח של סבא שלי, והוא לא, הוא לא נסע להלוויה, אבא שלי. אמרתי לו: אני אפילו לא יודע מי זה, - - - אני לא מכיר לא את הדודים שלך ולא כלום. תסתכלי על משפחות של דוסיים, דתיים, מכירים את הבן דוד של הסבתא של האמא של אחותו. אז אבא שלי אומר לי, מה יש להכיר! הם מתים, הם מתים. אנשים חילונים הם מתים. את מבינה? זו תפיסה מאוד א... אבא שלי מאוד רוצה לשכוח את כל ה... כמעט שהוא לא מספר ציזובטים, כאלה סיפורים וזה. אני חושב שזה מכאיב לו, אני לא יודע. הוא תמיד אומר לי: חילונים זה מתים, זה אנשים מתים. ואני מאוד לא מסכים לדברים האלה. לא בדקתי את זה בצורה לעומק כאילו מבחינה פילוסופית, מה זה חי ומה זה פה וכל ה... אבא שלי יותר מתעמק בדברים האלה. אני אדם פשוט, מסתכל... הוא מסתכל על חילונים כמי שאין להם שום דבר בחיים. אנשים חיים רודפים כל הזמן, בלי שום תכלית, בלי שום מטרה בחיים. אדם דתי הוא... העולם הזה הוא הפרוזדור, אתה בכלל לא חי פה בשביל העולם הזה.

בדיאלוג שלו מנסה דרור לתת תשובה והצדקה לצורך של אביו להתנתק מהעבר. מאידך הוא, כפי שראינו בפרק הקודם, הגיע לאמונה דתית ואינו מקבל את הקיצוניות הזו ומחפש דווקא את החזרה אל הקולקטיב על רקע המשותף ולא בדרך הניתוק. לפיכך נותן דרור למהלך פירוש מחודש ומציג את העבר כירידה זמנית בלבד.

גם דבורה, כמו דרור, מדברת על ניתוק. היא מדברת על רצון לברוח מהזכרונות שבעבר החילוני, עד כדי ממש "להמית" את העבר, ולא לספר לאחים שכבר נולדו לבית דתי, שהחורים חוזרים בתשובה. כאילו למחוק הכול, וזאת כדי להיות מסוגלים להתמודד עם מה שנשאר מאחור. מאידך היא עצמה מחפשת את העבר, בודקת ושואלת, כדי להיבנות ממנו. לדעתה לא יתכן "מוות ולידה מחדש" אלא רק "ירידה לצורך עלייה":

- פשוט מבחינה רגשית, אמא שלי לא יכלה לעמוד בזה. היו לה אנשים שהיא אהבה שם, וזה נגמר לה. היה לה קשה מאוד לעמוד בזה. היא לא יכלה לחיות עם הזכרונות האלה. ככה אני מסתכלת על זה. היא הרגישה שהיא צריכה למחוק את זה ולהתחיל מחדש, אחרת היא לא תוכל לעמוד בזה. אני מאוד יכולה להבין, להתאים את זה לאמא שלי, כי זה מתאים לה. אני יכולה לראות ככה. - - - אני חושבת שבן אדם צריך לחיות על בסיס של העבר. אם לבן אדם יש איזה שהוא עבר מסוים, להיבנות ממנו וללמוד ממנו כל מיני דברים. אנתנו לא יכולים בדיוק לדעת את האמת המוחלטת. אנתנו באנו לעולם הזה כדי לחפש ולמצוא. בעזרת ה', אחרי שנמות, אז נדע מי צדק יותר ומי צדק פחות. אני לא דוגלת בשיטה הזאת של לפסול בן אדם בגלל שהדרך שלו לא נראית לי. לא נראה לי הדרך הזאת. אני חושבת ש... אני אבדוק את הדרך שלו, בטוח שאני יכולה לקחת משהו מהדרך שלו, ואני אמשיך הלאה.

בבית הוריה של רננה אין מסתירים את העבר החילוני. מאידך עם החברות מהעבר לא נשמר קשר, שכן הם נשארו חילוניים ולא נותרה שפה משותפת איתם. בשונה מבית הוריה, רננה מאוד בעד הוצאת העבר החילוני מהבית. קשה לדעתה לחנך ילדים קטנים על דואליות. בדיאלוג שלה מעלה רננה דרך פשרנית משהו ומציעה מצב המתאפשר לכל כיוון. כלומר, כל אחד ינהג כפי שמתאים לו, שכן לדעתה לאו דווקא קיימת דרך אחת:

- ההורים שלי אני בטוחה שאין להם שום... לא חשבו על זה אף פעם להסתיר. אני לא חושבת שזה משהו שלילי שצריך להסתיר אותו. עם ילדים שלהם הם תמיד ניסו לדבר, אבל הם לא רצו לשמוע על יהדות, אז ממילא התנתק הקשר. כי באמת יחסית אני חושבת שההורים שלי הם יותר פתוחים מבחינה זאת. על אף שאני חושבת שכל החוזרים בתשובה האחרים עושים מאוד בצדק שהם... בסך הכול זה מאוד יכול להשפיע על ילדים אם כל היום יבואו לבית חילונים ויראו עיתונים חילוניים וטלוויזיה נחילול שבת וכזה דבר. אני חושבת שזה מאוד, ילדים קטנים דווקא, אני חושבת שמאוד חשוב שלא יראו את הדברים האלה. ועדיף להם לחיות בתוך בית חרדי ובית סגור ובית באמת בתוך החברה החרדית, אני חושבת שעל קטנים זה מאוד יכול להשפיע. להורים שלי, מבחינה זאת, היה מאוד חשוב להם ההורים, שיהיה מאוד קשר עם סבא וסבתא. אז אני חושבת שהם החליטו שעדיף להם קצת יותר... גם כן, שנראה טלוויזיה וזה, ושיהיה לנו את הקשר הטוב עם סבא וסבתא. אם יש אנשים שמרגישים שמאוד מאוד קשה להם להישאר עם העבר הזה, והם רוצים להתרחק ממנו, רוצים לשכוח אותו. אם ככה טוב להם אני לא יודעת אם זה כל כך רע. מבחינת אם זה לנתק קשרים עם כולם באופן דראסטי ולא יפה, אז אולי זה לא טוב. אבל סתם ככה אם הם רוצים לשכוח לגמרי את העבר, אם זה מה שנותן להם יותר כוח, אם זה יותר טוב להם, אז אני לא יודעת אם זה כל כך רע. אני לא יודעת אם יש דווקא דרך אחת, אולי... בטח אפשר גם להישאר בקשרים עם העבר.

יפית מספרת על ניתוק לאו דווקא מצד ההורים החוזרים בתשובה, אלא מצד הסביבה ומצד המשפחה הרחבה מתוך חרדה שמא גם להם יקרה, או אולי דווקא מתוך קנאה, בעוד שדווקא ההורים הם אלה, שניסו לשמור על קשר עם העבר החילוני:

- למה יש ניתוק - דבר ראשון זה התחיל מכך שהיה פחד בהתחלה מצידם. וההורים שלי... אני, אני יכולה להעיד, כמה שיש טענות שאנחנו מנתקים את הקשר, ניתוק הקשר הוא לא בא מהצד של ההורים שלי. אולי אני לא כל כך אובייקטיבית, אבל אני יודעת שהמון שנים המון פעמים, הם היו שהלכו והתקשרו וטלפונים, ותמיד היו כל מיני, חטפו שטיפות וכל מיני טענות. סבתא שלי היא אמרה כל הזמן, כמה פעמים היא אמרה לאמא שלי: "מה, אתם חוזרים אלפי שנים אחורה, מה אתם עושים?" הם פחדו

מזה מאוד. מהצד השני זה היה אולי יותר קנאה שהם ראו את המשפחה, ברוך ה',
הילדים מחונכים, ואיך משפחה דתית נראית אני לא צריכה לספר. היו יותר הקנטות
שנבעו מקנאה.

יפית מעלה בדיאלוג שלה, מהלך של פתיחות ובנייה על העבר, בבחינת "ירידה לצורך עלייה" וכלל לא
מחיקה. מותר להיזכר בעבר החילוני שהיה לדעתה תקופה טובה, וכמו כן גם החזרה בתשובה הייתה מהלך
ללא כפייה אלא בנעימים:

- הקו היה כל כך פתוח, כל כך לא... לא הגבילו אותנו. למרות שהיו דברים, סתם היינו
יושבים באווירה משפחתית כזאת. שרים איזה שיר שהיה פעם בטלוויזיה או משהו
כזה, ההורים שלי אף פעם לא יצעקו: תשתקו! או: אל תגידו את זה! או מספרים איזה
קטע מאיזה ספר או שרים איזה שיר. אנתנו עברנו את התהליך הזה כל כך בטוב
ובנעימים. אף פעם לא הכריחו אותנו ואף פעם לא היה קשה. זה היה הכול מתוך
אתבה ומתוך רצון. והרגשנו עם זה תמיד נורא טוב, אני בכל אופן. הרגשתי עם זה
תמיד נורא טוב. היה לי טוב עם זה, היה לי בפירוש טוב.

1.4 סיכום ודיון

אנו רואים כי במהלך התשובה של ההורים, כפי שסיפר או הטמיע בן הדור השני, קיים לעתים ובעיקר
בקרב בני דור שני ל"כיפות שחורות", תיאור של ניתוק ומחיקה של העבר בבחינת "מוות ולידה מתדש",
בסגנון המבנה התיאורטי של גיימס (1958) כפי שמופיע בהמרה דתית. כנראה שדרך זאת נבחרה על ידי
ההורים כדי "להשתמט" מבחירה, ומאפשרת לשכוח ולהתגבר על קשיי המעבר, וכדי להישמר מתקלות
שבאי-דיעה. טכניקה זו שהיא כביכול מחיקה וניתוק, נקטת רק לצורך שלב המעבר וכאשר מושגת
ההשתלבות בעולם החרדי, אנו חוזרים ורואים כיצד, ההורים או לעתים רק בני הדור השני, מחפשים את
הקשר עם העבר, כדי להיבנות ממנו ולבנות עליו.

ראינו כי בני דור שני ל"כיפות סרוגות" מתבססים יותר על העבר ומדווחים עליו שהיה טוב וערכי, אך היה
לוקה בחסר והיציאה מהעבר החילוני אל החזרה בתשובה הייתה יציאה אל משהו טוב יותר, אל עלייה
רוחנית, בבחינת "ירידה לצורך עלייה".

ראינו כי חובשי "הכיפות השחורות", כמו גם חובשי "הכיפות הסרוגות", ראו בעבר ירידה זמנית בלבד
לצורך העלייה הגדולה שבאה בזכות החזרה בתשובה, בבחינת "רה-ביוגרפיה" של "ירידה לצורך עלייה".
דבר המתאפר על ידי כך שבני הדור השני מדברים ויוצאים מה"כאן ועכשיו" - התשובה, המאפשרת

הרמוניה בין כשלונות העבר של היחיד לתקוותיו לעתיד, בדרך של דיאלוג דינמי וסיפורי בין ה"אחר", כלומר ההורה, המורכב מכשלונות רבים בעברו אשר זכו לפירוש מחדש, לבין ה"אני" בהווה של בן הדור השני. דיאלוג זה, ראינו שקיבל את הלגיטימציה המחזקת שלו בנורמה החברתית-תרבותית של תיג מחדש והוא אשר איפשר לבן הדור השני לחוות את התהליך הספירלי של "ירידה לצורך עלייה".

נעבור לבחון את נושא הבחירה החופשית.

2. יחסם של בני דור שני לשאלת הבחירה החופשית

החזרה בתשובה מתוארת כתהליך גדילה חיובי המאפשר התפתחות רוחנית פסיכולוגית פנימית, מתוך בחירה חופשית תוך כדי שהפרט פועל באופן אקטיבי. נשאלת השאלה האם האדם בוחר באופן רצוני בפעולותיו או שהוא נתון לגזירה קבועה מראש. נראה כי האדם אקטיבי וחופשי לבחור, והוא המחליט באיזו דרך ינקוט (פטוצוסקי, 1968; פרוס, 1960; סרבין, 1-1970), האם בדרך של חזרה בתשובה או לחלופין בדרך של חזרה בשאלה. האם בדרך של התנהגות חברתית מקובלת או בדרך של סטייה מהמקובל והתנהגות אנטי-חברתית. הרמב"ם (הלכות תשובה ה') מתייחס לשאלת הבחירה החופשית ולדבריו: "הרשות לכל אדם נתונה, אם רצה להטות עצמו לדרך טובה להיות צדיק - הרשות בידו, ואם רצה להטות עצמו לדרך רעה להיות רשע, הרשות בידו". מכאן כי הבחירה החופשית היא הציר לתשובה, המתמקדת בכוונתו השלמה של האדם להשתנות. יוצא איפוא, כי היחיד החוזר בתשובה הינו אקטיבי מתוך בחירה ומתוך אחריות למעשיו. נשאלת השאלה, האם בני דור שני לחוזרים בתשובה ממשיכים בדרכי אבות בדרך התיקוי והזהרות, או אקטיביים מתוך בחירה ואחריות למעשיהם. הממצאים מצביעים על כך שבני הדור השני מקרב חובשי "הכיפות הסרוגות", עומדים על החשיבות של הבחירה החופשית שלהם, לאו דווקא כפועל יוצא מהחזרה בתשובה של הוריהם. הם מדגישים את מקומו של הפרט במסכת הגדולה של קיום מצוות וחזרה בתשובה. בקרב בני דור שני מ"הכיפות השחורות", נמצאו הגדרות פילוסופיות אמוניות של בחירה חופשית, דומות ביותר להגדרות של חובשי "הכיפות הסרוגות". ניכר כי בפן המעשי הדרך ברורה להם יותר והבחירה החופשית שלהם כפי שעולה בדיאלוגים שלהם, היא בדרך כלל בין סוג בית הספר או תיאור ההתקדמות בסולם קיום המצוות, בבחינת "ירידה לצורך עלייה", בכיוון של בחירה בין טוב לרע מתוך שיש מצוות כי כך כתוב וכי זו האמת היחידה. הבחירה החופשית מהותה ביציאה מקיום מצוות בבחינת מצוות אנשים מלומדה, לקיום מצוות מתוך בחירה ובחינה.

בעיונו בדיאלוגים של בני דור שני מצאנו, אבחנה בין שתי התייחסויות:

(1) התמודדות בשאלת הבחירה התופשית בדגש כללי-ציבורי.

(2) התמודדות בשאלת הבחירה התופשית בדגש אישי.

נעבור לבחון את ההתייחסות לשאלת הבחירה התופשית בדגש כללי יותר, ותחילה אצל אוכלוסיית "הכיפות הסרוגות" ולאחר מכן באוכלוסיית "הכיפות השחורות".

2.1 התמודדות בשאלת הבחירה התופשית בדגש כללי-ציבורי

עמישי מדבר על בחירה חופשית בתחומים שונים. בחירה בסוג הישיבה אף היא בחירה חופשית, משום שזה הוביל אותו לסביבה חברתית ורמה דתית המתאימות לו. בחירה חופשית לדעתו זה גם לבחור לא ללכת לבני-עקיבא, לא ללכת לצבא וכדומה, שכן יש לכך השלכות על החזרה בתשובה. לעמישי יש גם הסבר פרשני להחלטתו לשבת וללמוד והוא מסביר זאת בכך שיש צורך גדול כיום בתיקון הדור, בגלל השממה הרוחנית שקיימת:

- רציתי להיות חרדי. להיות הכי הכי, והתנגדתי לתנועת נוער, עניין המעורב, עניין הלא מעורב. גם היום אני מתנגד. גם בתיכון. - - - אני לא חושב שהצבא זה יותר מלהיפגש עם עם ישראל, ממה שאני נפגש עם עם ישראל. יכול להיות שכן ויכול להיות שלא. נאמר ככה, השנים האלה זה השנים הכי יקרות של הלימוד, הכי יקרות. אחר כך החיים שוטפים. עכשיו נכנסו כבר יותר לעומק החיים. אבל הקב"ה כנראה שיש לו, אני עוד יש לי מילגה מהקב"ה, אני עוד יכול לשבת בשקט. אבל השנים האלה הן השנים הכי יקרות. אחר כך האדם מתחיל להיות במרוצה, וזה גם פרנסה וילדים והרבה ילדים וחינוך, וצריך לתת. - - - אז אני חש, יכול להיות שזה תריף מדי, אני חשתי שיש איזה מין מצב שחשוב... יש אנשים שיש להם מבנה פיזי ויש להם כוח פיקודי, אז יכול להיות שבאמת הם שייכים לתחום הזה של הצבא. ואדרבא, יכול להיות שאני אגיד להם: תלכו לצבא.

עמישי מתאר בדיאלוג שלו את משמעות המונח בחירה חופשית, כאשר לטענתו הקב"ה מנחה אותו לבחור ולמעשה אין לנו חופש הבחירה:

- בחירה חופשית זה דבר בפני עצמו. עקרונית אפשר לדבר על זה. אם בחירה חופשית או יש חופש הבחירה, איך מתייחסים לזה. יש לנו בחירה חופשית אבל אין לנו חופש הבחירה. זאת אומרת, זה סתם מונחים שאפשר לשחק אתם וששניהם יהיו אותו

הדבר. העיקרון הוא שבאמת אין הרבה, בסיכומו של דבר הקב"ה מנחה אותנו לבחור במשהו. הוא לא נתן לנו את חופש הבחירה. כי להגיד לבן אדם תשתה רעל או תשתה מים, זאת אומרת ככה; מבחינת האדם מי שיתליט זה הוא, אז כוח הבחירה, כוח החלטתה מסוּר בידו. אבל מבחינת הדברים המוצעים לבחירה - זה לא כל כך, היא לא חופשית הבחירה הזאת, היא מאוד מכוונת. נקודת המוצא של מה שאני אומר, זה מתוך נקודת מוצא שיש קב"ה ויש לו הנחיה ואיך הוא מצפה מאתנו. בנקודת המוצא הזאת שהקב"ה עומד, לא כל אחד מגדיר את זה ולא כל אחד רוצה להיכנס לזה. אבל אם אדם שואל את עצמו: מה הקב"ה רוצה ממני? הקב"ה רוצה ממני שאני אבחר בדבר מסוים, אדם רוצה להיות רצוי. אם זה המהלך שלו, אז הבחירה, אמנם יש לו בחירה חופשית אבל אין לו חופש הבחירה. הוא מרגיש במידה מסוימת כפוי. לפעמים האדם מעדיף לפרוק את העול של הקב"ה כדי להרחיב את תחום הבחירה שלו, הוא רוצה להרחיב. ובסיכומו של דבר הוא נכנס למין מערכת שאולי פחות יש לו חירות. כי היצר הרע הוא מכניס אותך למין מערכת של שיעבודים שהבחירה שלך היא הרבה פחות חופשית. למעשה אין לך אותה. גם בעניין הזה של בחירה העניין הזה שאדם חוזר בשאלה. יש בספר של 'מי השילוח'. הוא מאוד קיצוני, עד כמה באמת הבחירה היא חופשית אצל הבן אדם. ויותר אם מתבוננים בעמקות, ויש מבט שאנחנו רואים אותו במבט של ימינו, יש את ההסתכלות שאנחנו נסתכל למפרע על המציאות וזה ייראה לנו אחרת לגמרי. עכשיו זה נראה לנו שהכול בדינו, אבל למפרע אנחנו נראה שהכול היה מכוון. אני יכול להסביר את זה גם בהיגיון פשוט. תחום הבחירה של הבן אדם הוא מוגבל מהעובדה הפשוטה, שהכלים שאדם מעבד נתונים ומחליט החלטות הם שונים מאחד לשני. אם בני אדם היה להם איזה תחום של השכלה שווה וכלים אובייקטיביים לקלוט את המציאות, וכל אחד היה בוחר אחרת - אז הייתי אומר שזה בחירה חופשית. יש פה איזה שוויון של בחירה. היהדות כל כולה בנויה על זה שאתה תחליט לאיזה כיוון אתה הולך. זה מתחיל מזה שאתה קודם כל בוחר ואחר-כך אתה מאשר. יש לה מהלך שלם ביחובות הלבבות בשער 'עבודת האלוקים'. יש את הבחינה של התורה. תורה מחייב אותך, בין אם אתה מרגיש ובין אם אתה לא מרגיש. אתה מתפלל גם אם אתה לא מרגיש שום זיקה לקב"ה, לצערך, אתה מרגיש שהלב אבן והמילים בקושי יוצאות מהפה. אתה מניח תפילין גם אם אתה לא כל כך שמח בזה.

ואתה גם מתענג על השבת גם אם לא כל כך מרגיש בזה עונג. אבל אתה עושה כי ככה. אבל זה היסוד. זה שלב ראשון. אבל אסור להיעצר בזה. צריך את התחום של הבחירה להגדיל. שאדם ירצה בטוב ויברח מהרע, מבחירתו. לעבור מתחום של הכרח לתחום של בחירה.

- והחוזר בתשובה, לפי דעתך בתחום הזה?

- בוודאי שהוא עומד בתחום... הוא כביכול ישר כבר קפץ לשלב המשופר. למרות שתלוי, גם בעלי תשובה, כמו שאבא שלי אומר, יש מצב של היום השני של החוזר בתשובה. יש את הקפיצה למים, שהוא הרגיש שהוא חייב לעשות את השלב הזה. ויכול להיות שהוא היה קצת כפוי, אנוס על פי הלב שלו. ליבו אנסו. בהתחלה התפילות הן כולן חגיגה, אבל באיזה שהוא שלב זה מגיע באמת ליום השני. למין שגרה כזאת. ואחר כך פתאום יש המון פרטים. בהתחלה אתה נפגשת, יש איזה משהו שעשה לך את הקליק, שבגללו הכנסת את הראש שלך בתוך העול. פתאום אתה רואה שהעול הזה הוא רציני. זה עוד ועוד ועוד, ונכנס לך לעוד סימטה ועוד סימטה. גם אצל חוזר בתשובה יש גם בחינה כזאת שהוא צריך להתחיל לעבוד על עצמו כדי להקנות את זה. יש את התשובה הפתאומית והתשובה ההדרגתית, ויש את האור הגדול הזה... הרב קוק ב'אורות התשובה' אומר שיש שני מצבים. יש את השלב שאדם פתאום ראה אור גדול והוא רץ אחרי האור, ובלי לשים לב, כמו "זכרתי לך חסד נעוריך אהבת כלולתיך לכתך אחרי במדבר". לא שאלו מה יהיה, יהיה צידה, לא יהיה צידה, יהיה מים, לא יהיה מים. הם כמו חולה אהבה, זה שלב ראשון. אחר כך האור הזה קצת כבה ואז יש את התשובה ההדרגתית, שמתחילים לבנות את הכלים.

עמישי, בדרכו המאוד ציורית, מרחיב בנושא הבחירה החופשית והחופש לבחור, ועומד על הדקויות שבין שני המונחים. הוא בתשיבתו, מתקרב לסגנון התרדי. ראינו כי בדיאלוג שלו מובלטת החד-כיווניות. דהיינו, הבחירה החופשית של האדם, לטענתו, מאוד מוגבלת ובעצם מונחת מלמעלה. במטפורה מאוד יפה מדבר עמישי על היום השני, שבו החידושים מועטים ועל החוזר בתשובה להתקדם ולהמשיך בעול הגדול כשבן חזור השני לפיכך, הוא זה שנמצא ביום השני, הוא זה שקפץ לשלב המשופר.

בדיאלוג של כפיר ניתן למצוא תיאור מפי רבנים, לגבי מהות "הבחירה החופשית" המתומצתת לדבריו בחברה בה רוצה האדם לחיות, כשהמהות של הבחירה החופשית היא שמירה או שבירה של הרגלים

קיימים ומוכרים לאדם. כפיר מתייחס לשאלה מנקודת ראותו הוא ומתוודה שאינו יודע כיצד היה נוהג.

מאיך הוא מתייחס לבחירה חופשית כאל מצב של בדיקה ותסיסה תמידיים:

- פעם היה לנו בישיבה תיכונית, אחד המורים שנתן שיעור מעניין על זה. הוא הביא את הרב דסלר ואת הרב אשלג. לא זוכר מי אמר מה. אבל אחד מהם אמר דבר שהוא מאוד חזק, שמעתי את זה אחרי זה עוד. מה זה הבחירה שיש לאדם, זה לבחור באיזו חברה הוא רוצה לחיות. זה פחות או יותר, זה מה שיש לאדם לבחור. אני רואה את זה גם במציאות. בן אדם שחי בתוך הרגל. לשבור את ההרגל זה אחד הדברים הכי קשים שיש. בן אדם שקם כל בוקר בשבע ורבע, מתעורר, קם, שותה כוס קפה, יורד לאוטו, יושב שעתיים בפקק, חוזר בארבע, יורד למכולת, חוזר, מדליק טלוויזיה, סוגר, הולך לישון, קם ב... איזה סיבה יש לבן אדם בעולם בכלל להתחיל לחשוב?

- זאת אומרת שאין לו בחירה חופשית לבן אדם כזה, והוא מנוהל על ידי ההרגלים שלו?

- לא, יש לו בחירה חופשית. אבל אף אחד לא מונע ממנו להתחיל לחשוב. תמיד יש את ההזדמנויות... כל עוד הנר דולק אפשר לתקן.

- אתה חושב שאתה היית יכול לעשות את אותה דרך שאבא שלך עשה?

- לא יודע. חשבתי על זה פעם. אני מסופק, לא יודע מה להגיד. ואיך שאני רואה גם את החיים, לכל אחד יש את ההזדמנויות שלו בחיים. לא כל אחד לוקח אותם, לא כל אחד יש לו את הכלים לקחת אותם. - - - זה לא רק מה שיש להם, זה יותר מזה. הרי בן אדם גם לא רוצה לשבור, הוא מרגיש מוגן בתוך צורת החיים שלו, הוא לא רוצה לשבור אותה. אם הוא שובר אותה אז הוא מתרסק, מרגיש את עצמו לא יודע איפה הוא נמצא. אבל רואים את זה אצל חוזרים בתשובה, רואים כל מיני תהליכים של כל מיני פה ושם, בן אדם לא יודע ללכת לאן ללכת. גם בתור בחור דתי יש שאלות, מחפשים תשובות. החינוך הדתי יותר מחנך לחפש שאלות. תלוי איזה חינוך דתי. הרב שטיינזלץ כל הזמן אוהב לחנך לתסיסה. הוא לא מחנך לחזרה בשאלה, הוא מחנך לתסיסה, לשאלת השאלות, לא לקפוא על השמרים. לתקן את הדבר הזה של מצוות אנשים מלומדה. להסביר את השורשים של הדברים, להסביר את העומק של הדברים. לבדוק את עצמנו בהקשר הזה של עבודת ה'. אדם אינו יכול לשבת עשרים שנה בישיבה בלי לחשוב בכלל איפה הוא נמצא.

משה מדבר על בחירה חופשית בעשייה למען הכלל. בהתקדמות בדבר חדש מעבר לחזרה בתשובה שעשו כבר הוריו. הוא מייחס את מושג הבחירה החופשית לרצונו לתרום מעצמו לקירוב בין חילונים לדתיים, וברצונו לעסוק בחינוך הדור הצעיר, למען כלל ישראל:

- הייתי רואה את עצמי הולך לגור במקום שאני אעשה את אחד מהדברים שאני רואה את עצמי כשגריר. או קירוב בין דתיים לחילוניים, או לחיות בשכבות סוציו-אקונומיות נמוכות לבין...
- כמו עיירות פיתוח, ירוחם או דימונה.
- לאו דווקא. יש פה באזור... לאו דווקא במקום מגורים, אולי בדרך חינוך. למרות שעד לפני איזה שנה שנתיים, אפשר להגיד, לא ראיתי את עצמי מתעסק בחינוך. אני חושב שדווקא בגלל... כן, אולי בגלל יותר היכרות עם ה... אתיופים.

אתרון מעלה שני מישורים של בחירה חופשית. האחד השאלה הפילוסופית הידועה כדבריו, והשנייה במישור האישי הבסיסי של האדם, בחירת הדרך האישית של כל אחד. יש הבחורים להמשיך בקיום מצוות וגם חזרה בשאלה היא בחירה חופשית. לטענתו, גם לאדם החילוני יש בחירה חופשית אף כי המונח נובע מתפיסה דתית:

- בחירה חופשית זו שאלה פילוסופית ידועה, איך אנתנו בבחירה חופשית בדיעה האלוקית. אבל במישור ה... במישור ה... בסיסי של הבן אדם, יש א... יש לכל אחד בחירה חופשית לבחור מה הדרך שלו. גם בתוך ה... גם בתוך המסגרת, נקרא לזה, הדתית האמונית, לכל אחד יש בחירה חופשית לבנות את הדבר שהכי מתאים לו אישית, עם האני העצמי שלו. מכל המכלול הגדול. - - - אני לא יודע אם תמיד זה חופשית. כמה בן אדם יכול להיות חופשי, כל בן אדם חי עם האילוצים של החיים שלו. אבל א... פחות או יותר מבחינתם האישית זו בחירה חופשית. אני לא מתעסק עכשיו בדברים עליונים של מה שמעל ההבנה שלנו. - - - ברור לי שאני חי באילוצים מסוימים, החיים שלי זה אילוץ, כל דבר זה אילוץ מסוים. אבל בסך הכול יש בחירה חופשית, בחירה שלי, שאני בחרתי לעטרת כותנים.

- זאת אומרת שגם לחילוני יש בחירה חופשית.

- "אין הכי נמי" גם לחילוני יש בחירה תופשית. יכול להיות שלחלק מהדברים הוא לא מודע, הוא לא... הוא לא מודע לדברים מסוימים. ברור שלחילוני יש לו בחירה חופשית. זאת אומרת, כאילו, כל אחד.

- זה לא דווקא אמירה דתית, אם ככה.

- נכון, זו לא אמירה דתית. זה... ברור לי שזה נובע מתפיסה דתית. אבל זה ברור שלכל בן אדם בעולם יש בחירה חופשית לבחור בדרך שלו. להחליט מה הדרך הכי טובה, לבחור בדרך שלו. כל אחד יש לו את הבחירה שלו. עכשיו ברור ש... זה ברור מבחינה אחרת זה המושג הכללי. כל אחד הוא חי באילוצים מסוימים. משום כך רוב הבחירות הן לא תופשיות. זה שאני נולדתי למשפחה דתית וזה וזה, וגדלתי בבית מסוים וזה וזה וזה, והייתי חי ככה. וזה שהוא בוחר בדרך של החילונים זה בין היתר שהוא גדל במשפחה חילונית וכך וכך וכך. בבחינת תינוק שנשבה.

עד כאן התייחסנו לשאלת הבחירה החופשית בהיבט כוללני-ציבורי בקרב אוכלוסיית "הכיפות הסרוגות". יעקב המשתיך לאוכלוסיית "הכיפות השחורות" מאוד נחרץ בשאלת הבחירה החופשית. יש מקום לבחור בין טוב לרע ובה מותר האדם מן החיות, כהגדרתו. מאידך, אסור לאדם לחשוב בכיוון של בחירה חופשית, בדברים האסורים בתורה, שכן עלינו לפעול על פי הכתוב בתורה. בדרך מאוד מטפורית מתאר יעקב את אי היכולת של הליכה בדרך לא נכונה, בבחינת צומת דרכים שרק דרך אחת היא הנכונה ובה יש להלך, אחרת מגיעים לשום מקום:

- מה שייך בחירה חופשית? לא שייך בחירה חופשית, יש תורה. התורה היא דמוקרטית? לא, היא דיקטטורית, היא לא דיקטטורה קשה זה... יש הלכות כך וכך לעשות. הוא יכול לבחור בין טוב ורע, אבל יש ציווי לבחור אחרת. הוא יכול לעשות מה שהוא רוצה. יש לו שכל, הוא יכול לבחור בין טוב לרע. מה ההבדל בין אדם לבהמה אם הוא לא... בין הנמלה, אין שום הבדל. אז ודאי שיש בחירה חופשית... הדבר הזה קיים, אבל האדם אסור לו לחשוב בכיוון הזה. בשביל זה יש לנו תורה, רק לפי מה שכתוב בתורה.

- זאת אומרת, אתה רוצה להגיד שהכול מאוד ברור?

- לא הכול ברור, כמה שלומדים יותר רואים שהכול לא ברור. כמה שאני לומד יותר אני רואה שאני אפס כזה קטן, לא יודע שום דבר. אני לא מבין אפס קצהו מהעולם. זה רק מושך אותי להוריד את הראש ולהגיד קדימה, לדרך, אין מה לעשות.

- אז הבחירה שלך היא להמשיך ללמוד.

- זו הבחירה שלי, זה נכון. אבל א... יכולתי לבחור הרבה דברים. אבל איסור. יש תורה וצריך ללכת לפי התורה, וזה מה שצריך. התורה מצווה ללכת לפי התורה אם אני מאמין שקיבלנו תורה מסיני. לא קיבלנו תורה בסיני כדי להיות גאון. צריך לקיים מה שכתוב בתורה. איך אני אקיים מה שכתוב בתורה, אז יש לנו 'שולחן ערוך', גמרא וכל הדברים האלה. זה לא בחירה חופשית. בוודאי שיש בחירה חופשית, בוודאי שהמושג הזה קיים. אני שוקל לעתים מה אני רוצה, מה טוב, ואז אני בוחר ככה וככה וככה. אבל אסור לבחור משהו שהוא לא זה מה שאני מתכוון. אסור לבחור משהו אסור. לא, אם אני מגיע לפרשת דרכים, אני חייב לפנות ימינה. אם אני אפנה שמאלה אני אגיע למקום אחר, אני לא אגיע לאן שאני רוצה להגיע. אז בוודאי שזה אחרת. אם מישהו עושה את הבחירה שלו והוא חושב שהתפקיד שלו הוא אחרת, הוא טועה, הוא טועה, צריך להתזיר אותו בחזרה לכיוון הנכון. במקום לנסוע לרמה. לנסוע לירושלים, זה הכול.

יפעת, אשר חוותה את החזרה בתשובה של הוריה, מדברת על הבחירה החופשית במעורב עם הצד הפילוסופי אמוני, ובהיבט המעשי של בחירה מתוך ידיעה והתלבטות, ומתוך הכרת העולם החילוני. קשת הבחירות שלה רחבה הרבה יותר משל ילד דתי מדורי דורות:

- אנשים חושבים שאדם יכול לעשות בחירה חופשית, שהוא יכול א... הוא יכול לעשות מה שהוא רוצה, הוא יכול לבחור במה שהוא רוצה. שהוא יכול להחליט מה שהוא רוצה ולעשות מה שהוא רוצה. אז בעצם, א... אם חושבים על זה, אז גם חיה יכולה לעשות מה שהיא רוצה. היא גם עושה מה שהיא רוצה. היא לא רוצה מה שהיא לא יכולה. היא לא רוצה לראות טלוויזיה, והיא יכולה לעשות מה שהיא רוצה. הבן אדם יכול לעשות מה שהוא לא רוצה. שמה שהוא יודע בשכל שנכון, ויש לו את הכוח לעשות מה שהוא לא רוצה. לבחור בטוב, למרות שהוא לא מרגיש עכשיו שזה טוב. או לבחור בטוב למרות שעכשיו לא מתחשק לו. זה בעצם הבחירה, בחירה היא לבחור כשיש לך

אפשרות לעשות רע, אפשרות לעשות טוב, ולאו דווקא מתחשק לך לעשות טוב. אבל אתה יודע שאתה עושה עכשיו את הדבר הנכון ואתה יכול בידיים שלך א... להחליט, לתפוס את עצמך ולהחליט. יש לך את הכוח. - - - אני מרגישה שהיו לי הרבה בחירות חופשיות. אולי דווקא בגלל שגם גרנו תקופות מסוימות באזור חילוני והיכרתי יותר ילדים חילונים שהייתי אתם בקשר. - - - כשאתה עומד על יד רע, אתה קרוב אליו, צריך לבחור. זה שום דבר לא מובן מאליו. אתה תמיד צריך לבחור. אז בסדר, אני ברוך ה', ברוך ה' בחרתי בטוב. זה... זה גם בתחליכים וזה גם מאמץ. ואני מקווה שהבחירה... הרי בחירה חופשית זה כמו כבישת גבול. יש לך את מלחמת רוסיה וגרמניה, לא יודעת מה, גרמניה ו... פולניה, ו... הצבא הפולני רוצה להיכנס לצבא הגרמני, או להיפך, הצבא הגרמני רוצה להיכנס לצבא הפולני, ויש להם גבול. ובאיזה שהוא רגע הגרמנים מצליחים לפלוש לתוך פולניה, ואז הגבול מתקדם. ועכשיו כבר אין מלחמה בגבול הקודם, החזית נמצאת בגבול החדש. עוד שבועיים הגבול עוד יותר יתקדם, או שהוא ייסוג. תמיד יש לי בחירה רק בגבול. זאת אומרת, יש דברים שמוכן מאליו, הם מובנים מאליו, אין לי היום בחירה, אם ללבוש מכנסיים או לא. מצד שני גם אין לי בחירות בקצה פולניה. יש דברים שהם רחוקים ממני, אני יודעת שאני עוד לא מסוגלת אליהם, אני בעזרת ה' אני אגיע אליהם. הגבול הוא תמיד איפה שאתה נמצא. אם אתה נמצא קרוב לרע אז יש לך בחירות אחרות. לכן אני מנסה ל...

- גם אדם חילוני הוא תמיד עומד בפני הבחירות האלה.

- כן, ודאי ודאי. הוא לא יודע, אין לו את הכלים בכלל להבין שהוא צריך לבחור. הוא

הולך, זורם, עם מה שהוא מרגיש, עם מה ש... שמתחשק לו.

יפעת מפרשת בדיאלוג שלה, באמצעות מטפורה מאוד יפה על גבולות, את היכולת שקיימת לאדם לעשות בחירות אישיות, ולהתגבר על שגיאות העבר שלו, באמצעות דחיקת הגבולות עוד ועוד וכיבוש עוד שטח ועוד חלק קלוקל.

בושמת ממשיכה בקו שהולכת בו יפעת ומדברת על בחירה חופשית הקיימת לכל אדם מהמקום בו הוא נמצא. בושמת מצביעה על כך, שהיא במצב בו יש לה בחירה חופשית כמו לכל אחד, אין הבדל בינה לבין דתיים מדורי זורות. מאידך, היא מצרה על כך שלא היא זכתה לעשות חזרה בתשובה מתוך בחירה חופשית:

- בחירה חופשית היא כל אחד, איפה שהוא נמצא שם הניסיון שלו, ואותו שכר ואותו עונש. אין הבדל. אחד יש לו הבדל אם לשמור שבת או לא, ואחד אם לשפך מים חמים לתוך קרים... אם לברך בכוונה או לא לברך בכוונה, זה כמו מי שנכשל בניסיון, שהניסיון שלו בכלל לברך או לא לברך. כאילו אין בזה שום הבדל בין בית של חוזרים בתשובה לדתיים מזורי דורות. יש לנו עליות וירידות. לא תמיד אנחנו, עם כל אותה כוונה. ה' לא דורש מאתנו להיות מלאכים. - - - יש ברב דסלר, דבר מאוד מאוד יפה, בעניין של הבחירה. במכתב לאליהו. יש דברים שמתחת, דברים שמעל, ועבודת החיים של האדם זה בדיוק במקום שהוא נמצא. הוא לא יקבל על זה שכר. אם הוא יתמודד בשלב שהוא נצמא הוא יקבל שכר על הכול. כי גם, אם היה לו ניסיון להדליק אור בשבת, הוא לא היה מדליק. עובדה שהוא הקפיד, במקום שהוא נמצא הוא הקפיד והוא הצליח בניסיון שלו. - - - המשבר היחיד שעברתי זה קטע ש... בעצם אני לא עשיתי שום דבר קשה, ההורים שלי עשו את זה.

ראינו כי בשאלת הבחירה החופשית קיים גם הפן של כלל עם ישראל וההתייחסות לציבור ככלל ולא דווקא יציאה מהפן האישי. המרואיינים משתי קבוצות האוכלוסיה מתייחסים לשאלת הבחירה החופשית בהלכה ובמקורות, בבחינת בחירה בטוב ובקיום מצוות והתרחקות מהרע. מאידך בקרב חובשי "הכיפות הסרוגות" קיימת התייחסות לבחירה חופשית בתחומים ובשאלות מהותיות לכלל עם ישראל, בעוד בקרב חובשי "הכיפות השחורות" ההתייחסות היא בעיקר מהתיאוריה והדימויים הקשורים לכלל עם ישראל, אך לא בהיבט המעשי של בחירה חופשית בכיוון מסוים למען הכלל. נראה כי בסופו של דבר הבחירות שלהם קרובות אל עצמם, במסגרת הפיתוח האישי וההתקדמות הפרטית בסולם.

בהמשך יעסוק הדיון בהתייחסות לשאלת הבחירה החופשית בדגש אישי. תחילה יתמקד הדיון בדיאלוגים של חובשי "הכיפות הסרוגות" ובהמשך בדיאלוגים של חובשי "הכיפות השחורות".

2.2 התמודדות בשאלת הבחירה החופשית בדגש אישי

גד משתמש בדיאלוג הפרשני כדי להסביר את עברו ואת הבחירה החופשית שלו, לאחר התלבטויות וחיבוטי נפש רבים. הדיאלוג של גד מלווה בשתיקות רבות והיסוסים המצביעים על הקושי שבהעלאת הזכרונות. הוא מדבר על ירידה, נסיגה נפשית מחד ולבטים קשים בשאלות של קיום מצוות, וכיצד הגיע בסופו של דבר לבחירתו, להיות הוא עצמו, להודות שהוא ביישן, להיות מסוגל לבחור ללכת לשרת בצבא,

לבחור ללמוד בנוסף לישיבה גם מקצוע. כל אלה מבחינתו של גד בבחינת בחירה חופשית. כבן דור שני מתאר גד תקופה מאוד קשה של התלבטויות והתדרדרות, עד הצמיחה:

- הייתה לי תקופה של... נסיגה כזאת. תהליך של התדרדרות. ואני זוכר שבגיל שש עשרה, כאילו... הרגשתי שזהו, שאני לא... נמאס לי, שככה זה לא יכול להיות. - - -
 אולי יותר... הבנתי, איפה אני, איך שאני... איך נסוגתי, איך נתקעתי אי שם. נתקעתי ונסוגתי. - - - אני זוכר שאמרתי לעצמי: ככה זה לא יכול להימשך, ככה זה לא יכול להימשך, אני חייב להתחזק ואני לא יודע מה... אבל הקושי הגדול ביותר היה למצוא את הדרך - - - של להסתדר עם העולם, של מי אני בעולם. - - - אצלי באופן כללי מה שיותר העסיק אותי זה הנפש שלי, איך לחיות, איך להסתדר עם הנפש שלי. זו הייתה שאלה שהכי הייתה מרכזי, מגיל א... חמש עשרה עד תחילת שנות העשרים, זו הייתה השאלה שהעסיקה אותי. יותר מאוחר הדבר הזה השתלב עם העניין הזה של תורה ומצוות. וככה גם זה פתר לי את העניין של תורה ומצוות. אז זהו, לכן אני אתחיל בעניין הזה. בגיל תשע עשרה הגעתי ל... להבנה. אמרתי: יש לי יכול להיות הרבה חסרונות, הרבה דברים, אבל אני לא מתבייש בחסרונות. זה החיסרון וככה אני וזהו. כי, אמרתי לעצמי שהבעיה שלי שאני מנסה לחפות על החיסרון, ואז אני... כאילו זה בור שאין לו תחתית. אין לי איפה... אין לי שום עיגון אבל אם אני אומר, טוב, אני מגיע לאיזה מקום מסוים, אני מתבייש, בסדר, אז אני מתבייש, והם רואים שאני מתבייש, אבל אני לא מתבייש להתבייש. זה אני זוכר משפט שאמרתי לעצמי והייתי אומר לכל החברים, לכל העולם: אני מתבייש, ואני לא מתבייש להתבייש. כי זה היה מבחינתי... זה היה עיגון. זו הייתה התקדמות. ואני זוכר את זה שאמרתי לעצמי: יפה, זה הישג יפה. א... אחרי זה, אני לא יודע בדיוק שלבים, אחרי זה בגיל א... א... מתי הלכתי לצבא? (הפסקה) בגיל עשרים רציתי ללכת לצבא.

כאמור, אנו רואים כיצד ההזדמנות שניתנה לגד לספר את סיפור חייו, עזרה לו להתעמת עם היסוסיו, להתלבט ולעשות שיחזור ותיקון לירידות ומשברים שהיו בעברו.

שחר מעלה בדיאלוג שלו את מקומו הקטן של האדם במהלך הכללי. בפרטים הקטנים ובהחלטות הקטנות יש לפרט בחירה חופשית, אולם במהלך הכללי הגדול הספירלי, כמעט ולפרט אין השפעה. שחר מדבר על

הבחירה שלו ללכת בדרכם של ההורים שתזרו בתשובה, בבחינת הגשמת ציפיותיהם ולא לאכזב, מה גם שבצד השני אין כלום שמקסים אותו לדבריו:

- אני חושב ש... לכל אחד יש בחירה חופשית, אבל בקטן, לא בגדול. בגדול אין לך מה לעשות. בקטן יש לך מה. בתורה למשל, זה הולך ככה, קודם כל אתה בוחר מה שאתה רוצה. אתה רוצה להיות דתי או לא דתי. זה הכיוון, אם אתה מאמין או לא מאמין. אחרי זה אומרים לך מה לעשות. זה בגדול. אחרי זה בקטן יש לך בחירה חופשית אם עכשיו אני אעשה את זה או אעשה את זה. זו בחירה חופשית שלך. בטח שיש בחירה חופשית. אני מתלבט, אני חושב לעצמי: אני אהיה חילוני, מה יש לי עכשיו? כאילו נגיד, הרי מה בעצם, מה זה בעצם ההגדרה הזאת, מה מגביל אותי? בואי נחשוב. ללכת לצמח - אני לא ארצה, השטויות האלה אני לא אצא, יש לזה את הגיל שלו. אז מה מגביל אותי? שום דבר לא מגביל אותי. נשאר לי מה שאני עכשיו, אז מה רע במה שאני עכשיו? וזהו. את מבינה? אין משהו שמקסים אותי, אין משהו שימשוך אותי. אם היה משהו שימשוך אותי. הרי כל מי שחוזר בשאלה ומי שחוזר בתשובה משהו מקסים אותו בצד השני. אין משהו שמקסים אותי, שום דבר. להיפך הגמור, אני רואה ריקנות, אני רואה... אני רואה, אני לא יודע, אני רואה ירידה מערכים, ירידה מהמוסר. אני חושב שזה דבר מאוד חשוב. זהו, זה לא מושך אותי.

- בעצם אתה אומר, מי שחוזר בתשובה, יש לו איזה שהוא חוסר בעולם שבו הוא חי לפני כן?

- כן. הוא חיפש, פשוט חיפש משהו אחר. לא סיפק אותו מה שהיה לו עד עכשיו. זה באמת הוכחה שאין שום דבר שמספק בצד הזה של החילונים. הרבה מאוד הולכים להודו ולמזרח הרחוק. זאת אומרת שהם מתפשים כל הזמן, לא מספק אותם מה שיש להם ובסוף הופכים דתיים.

בדבריו של שחל ניתן לטעות שמא הם משתייכים לפן הכללי ציבורי. מאידך אם נעניין בהם היטב נראה, כי הם ראי למצבו העכשווי, מהפן האישי. לדבריו יש תמיד בחירה חופשית עד העולם הבא. חזרה בתשובה היא בחירה חופשית באמת, שכן בעקבות החלטה קשה, האדם עושה מעשה, בעוד חזרה בשאלה היא היגררות אחרי חולשות.

- תמיד יש בחירה חופשית עד העולם הבא. אף אחד לא נמנע ממנו לנסות ביהדות. יש דברים שאסור, יש דברים ש... אבל אם הוא מחליט להתעלם מכל האיסורים, אין לו

חשק פתאום... אדם שהוא מחליט לעשות משהו והוא עושה את זה גם כשזה קשה, אז זה נקרא בחירה חופשית. בן אדם לעומת זה שהוא דתי, אבל זה לא כל כך מסתדר לו והוא בסוף נהיה חילוני, אז בעצם הוא לא כל כך עשה בחירה חופשית. הוא יותר נגרר אחרי הרצון שלו. וזה שתוזר בתשובה, זו בחירה חופשית באמת. ככה אני רואה את זה. הוא בעצם עשה משהו כזה שהבחירה שלו תהיה חופשית. הוא התאמץ בשביל זה, הוא ראה שזה באמת הבחירה שלו.

שאלו מדבר על בחירה חופשית בדברים טרואליים כמו האם ללכת לאכול צהרים. וקצת יותר לעומק, האם להישאר דתי או לא. הלבטים של היכן ללמוד, האם ללכת לצבא רגיל אף ששם קיימת סכנה של הורדת כיפה. שאלו מתאר את הבית נחממה המגנה מפני חזרה בשאלה, כשבעצם היציאה מהבית גורמת להתלבטות והיא כמדד לבחירה חופשית:

- כשהייתי יותר קטן, אז ההורים שלי היה להם הרבה יותר השפעה מה שאני אעשה. -
 - - עד כיתה י"ב באמת הייתי בתממה, שהחבריה שלי זה בעיקר הגוש הדתי של רמת הגולן. לא נסעתי כמעט מחוץ לרמת הגולן. כשיצאתי לשלי"ף אני חושב, - - - לשנה הזאת, אז אתה נחשף באמת לחבריה חילונים ולעיר ולכל זה. ואז א... אחרי זה בצבא, בצבא בעצם הבחירה החופשית למדידה הכי טובה. כי בצבא זה הכי קל, להוריד את הכיפה. אני חושב שבעצם להוריד את הכיפה זה בעצם הדבר הכי משמעותי. יש לי בחירה חופשית לגמרי. אני לא מושפע מלחצים מה שיגידו כאן ומה שיגידו פה. וגם ההורים שלי בסופו של דבר, מה שאני אעשה, אז יגבו אותי. לא יישבו לי על הראש ו... ירגישו סוף העולם, וצריך לעשות איזה משהו ל...

שאלו למעשה מדבר על בחירה חופשית ברובד הבסיסי של האם להוריד כיפה ולחזור בשאלה או להמשיך להיות דתי.

גם רעיה מתייחסת לבחירה חופשית באשר להתלטות היום-יומיות מה וכיצד תעשה. כך שההחלטה ללכת לצבא מבחינת הפירוש שלה, היא בחירה חופשית בין שתי אופציות. רעיה מדברת על שתי רמות של בחירה חופשית: הרמה הרוחנית והרמה המעשית, כשהאדם בוחר במתאים והרצוי לו. בדיאלוג שלה היא בחרה לדבר על הרמה המעשית, על הבחירה החופשית שהייתה לה בנושא השירות הצבאי, וכלל לא התייחסה לרמה הרוחנית:

- מההורים! עוד פעם, ניתנה לי בחירה חופשית, ועובדה שהלכתי לצבא למרות ש... אבא העדיף שאני אלך לשירות לאומי. אבל א... ניסו ללחוץ עלי בכלל לא, להיפך. זאת אומרת, הביעו דעה, אבל דיברו, זאת אומרת לא... דיברו למה כן, למה לא, מה אני חושב. אבל לא... לא ללחוץ, לא תעשי ככה. הדעה של אבא הייתה: אני מעדיף שירות לאומי. הדעה של אמא הייתה ש... א... תרבות תורנית. גם אבא אחרי זה אמר שתרבות תורנית זה בסדר. אבל הדעה של אמא הייתה שתרבות תורנית זה בסדר, כלל צה"ל היא לא חושבת שזה מתאים לבנות. אבל עוד פעם, זה היה דעות, זה לא היה תעשי ככה כי ככה אנחנו אומרים. ובגלל זה אני חושבת שהייתה לי את הבחירה החופשית, נתנו לי... מה זה בחירה חופשית, בחירה חופשית זה כשאתה יודע מה שני הצדדים ומתוך כך אתה בוחר. ו... היה את הצד שלי והיה את הצד שלהם, ומתוך זה בחרתי. - - - טוב, זה בחירה... יש בחירה בין שתי אופציות, אני לא יודעת אם זה טוב או רע. יש בחירה בין טוב ורע. בחירה בין טוב ורע זה כבר דבר רוחני.

חגית מדברת על בחירה חופשית בבחינת **בחירת הטוב או הרע**. היא מגדירה את הבחירה החופשית שלה בשני מצבים. מצב בו היא בבית ההורים, שם הם בוחרים עבורה, ומצבים בהם היא ברשות עצמה, אם בביה"ס, ברחוב או בחברה. כשבכל מצב היא חשה ומתנהגת אחרת. מאידך חגית חשה כי היא בשלב של יציאה מ"זהות דתית" ל"אמונה דתית", וזו לטענתה בחירה חופשית. כיצד לנהוג, כיצד ללכת. ומשום כך היא חשה מסוגלת כיום להתמודד מול דרישותיו של האב בעיקר, בנושאים דתיים, ולעמוד על דעתה כי זו בחירתה:

- יש לך את הטוב ויש לך את הרע, תבחר מה שאתה רוצה. תכל'ס כאילו, אתה תתחיל לחשוב א... אני יודע, פה ושם תחליט. זה בעצם מה... בחירה חופשית. יש לך את האפשרות. טוב חיים, רע מוות. כאילו גן עדן, גיהנום, משהו כזה. זה ככה נשמע בפשטות, זה לא פשוט בכלל. העניין מסתבך עוד הרבה... אבל א... זו בעצם השאלה. וצריך לעשות את זה בפשטות, אחרת מסתבכים כל החיים. אני חושבת שאם אנחנו לא נחליט על זה בפשטות אז א...

- את מרגישה שיש לך בחירה חופשית במהלך החיים שלך? הייתה לך בחירה חופשית!
- פחות יש לי, כשאני נמצאת עם ההורים. כי הם כאילו בוחרים בשבילי את החופש, כאילו, פחות או יותר, אבל כשאני נמצאת בחברה פה או בבית ספר או ברחוב, בהחלט

אני מרגישה עצמאית ובחירה חופשית לגמרי. ו... יש לי בחירות, בהחלט יש לי בחירות. אבל א... כן. כשאני בבית אז אין לי את הבחירה החופשית. כאילו, אני עושה..... כזה, כדי לא להיכנס לחיכוכים וויכוחים, לפעמים אני עושה גם יותר ממה שצריך. ולפעמים גם לא, ולא מעירים לי. כי... מבינים כאילו, שזה גם כן, נפילות של בני אדם. אבל - - - בבית אין כל כך בחירה חופשית. נכון. אבל אני לאט לאט מבהירה יותר לאבא את הדרך שלי, שהיא קצת שונה מהדרך שלו. לוקח לו זמן לקבל את זה. אני לא יכולה להיות כמוהו. הוא רוצה שאני אחיה כמוהו, וזה לא יכול להיות, אנחנו בני אדם שונים. הוא חושב שזה בטבע שהבת ממשיכה את האבא, בדיק אותו אופי, אותו דבר, אותו הכול, אותם מנהגים, אותם תהליכים, אותה דרך חיים. זה לא ככה הולך בחיים. אני יכולה לעשות דברים אחרים, שונים. ויחד עם זה לכבד אותו, לאהוב אותו ו... ל... בהחלט, גם ללכת בקו מחשבה דומה לשלו, בהחלט. דומה אבל לא אותו דבר. שונה.

מירב מאשרת, כי תפיסת עולמה דומה מאוד לנלמד בנושא בחירה חופשית. מאידך ניכר כי היא עשתה כבר את הבירורים שלה והגיעה ל"אמונה דתית" מתוך בדיקה, ברירה ובחירה חופשית ללא כפייה ולא דווקא מקיימת מצוות והולכת בדרכי אבות משום שכך נולדה. היא מעידה על עצמה שבמודע היא לא מכניסה את עצמה למצבים שהיא יודעת שלא תוכל להתמודד איתם. אזי כדי להתחזק היא הולכת למדרשה ליהדות. מאוד מסקרן אותה להתחבר ולהכיר את העולם החילוני אזי היא בתרה ללכת לקורס מאוד גברי חילוני:

- תפיסת העולם שלי בנושא בחירה חופשית, מאוד תואמת למה שלימדו אותי. למה שאומרים על בחירה חופשית, שקיימת בחירה חופשית ושכל בן אדם בוחר בעצמו בין טוב לרע. בין לחטוא ובין לא לחטוא ושהקב"ה יודע ושהדיעה שלו היא שונה מהדיעה שאנחנו מכירים, שכן קיימת בחירה חופשית והיא בכל תחום בחיים. אני מרגישה שאני כן עושה דברים מתוך בחירה שלי בהרגשה שלי. אני כן מרגישה שכל מה שאני עושה זה בחירה בעצם שלי, שלא כופים עלי שום דבר. כיום גם להיות דתיה כרגע זו בחירה שלי, אני חושבת. ומצד שני אף פעם לא הייתה לי התלבטות בשאלה, כי גדלתי לחינוך הזה וטוב לי איתו ואני מאמינה בחינוך הזה. אני מאוד מאמינה בחינוך הזה שקיבלתי. כרגע עכשיו, אם יציעו לי לעבור למסגרת אחרת, זאת אומרת, אם יעמידו לי להיות דתיה או לא דתיה, אני כן אבחר בחיים הדתיים מתוך בחירה שלי.

בחירה חופשית היא בכל תחום שהוא בחיים. לעשות ככה ולעשות ככה, מראש אני לא אכנס להתמודד עם דברים כאלה. אין לי שום חשק להתמודד עם דברים כאלה. כי אני לא יודעת כמה אני חזקה להתמודד עם דברים כאלה. אני מוכנה להתמודד רק עם דברים שאני מראש יודעת שאני מספיק חזקה להתמודד איתם. אני נכנסת כאן כי אני מראש יודעת שאני אצליח.

- עם הקורס הזה, לא פחדת?

- לא. הייתי סקרנית. הייתי מאוד מאוד סקרנית. ידעתי שאני הולכת להתמודד עם חברה שאני ממש לא מכירה, שגם לא היה לי ממי לשמוע על זה. ידעתי שאני לא מכירה בחורה דתיה שעשתה את זה לפני. - - - בבר אילן הייתי שם במדרשה, זה נחוץ לי בשביל הרוח, בשביל הנפש, אי אפשר להתעלם מזה. - - - אני מאוד אוהבת חיים דתיים ויש לי עוד הרבה ללמוד ולהעשיר את עצמי בקטע הזה, אבל מאוד מושך אותי להתערות, להכיר, להתחבר גם עם העולם החילוני.

עד כאן בחנו דיאלוגים של טובשי "כיפות סרוגות" בשאלת ההתייחסות לבחירה החופשית בדגש אישי. חנן, המשתייד ל"כיפות השחורות", בחירתו החופשית כיום להיות דתי, היא משום שברור לו שזו האמת. ובכל שאלת אמונה שיש לו כיום, הוא מצליח לתת לעצמו תשובות או מקבל תשובות מאחרים, בדרך-כלל מחוריו. אולם לטענתו, ברגע שלא תהיינה לו תשובות, בחירתו החופשית תהיה לנטוש את דרך קיום המצוות:

- בגיל ארבע עשרה באתי לאבא ואמרתי לו: מי אומר בכלל שיש אלוקים! אבא מאוד שמח שבאתי לשאול. דיברנו על זה. עד היום אני בא אליו בשאלות. כל פעם שעולה לי רעיון חדש ואני צריך לברר אותו, זה אבא או אמא, לא חסר מישהו לשאול אותו, אבל אני מדבר הרבה עם אבא ואמא. - - - ביום שתהיה לי שאלה ולא תהיה לי התשובה הנכונה - באותו יום אני יכול להוריד את הכיפה. זה ברור שזה לא יהיה באותו רגע, כי היו לי כל כך הרבה שאלות וקיבלתי כל כך הרבה תשובות לעניין. - - -

- זאת אומרת, השאלה שלך של בחירה חופשית היא קיימת אצלך על כל צעד ושעל.
- נכון, אבל בינתיים, כל האופציות שאפשר לפתוח. בינתיים מי שפותר לי את השאלות זה לא אני זה לא החברים שלי. זה שאלות שבספרים אתה פותרת. - - - שמירת שבת זה

כבר לא בקטע של הבחירה. יש בחורים שנקודת הבחירה שלהם יותר גבוהה. כל אחד ברמה שלו. אני מאוד רוצה לדעת מראש מה אני עושה ולמה אני עושה.

חן, כבן דור שני לתוזרים בתשובה, מעלה בדיאלוג שלו, את קשייו בשאלות אמוניות ואת לבטיו עד היכן זו שאלה של קיום מצוות גרידא, ומהיכן זו שאלה של בחירה חופשית. כבן דור שני, רואה הוא את הבחירות של הוריו כנכונות ואי לכך הוא רואה בהם את הסמכות, כמעט כמו בספרי אמונה, כמסוגלים להשיב לו על תהיותיו ולבטיו בנושאי אמונה.

דבורה רוצה להתמודד עם דרכה האמונית באופן עצמאי, בדרך של בחירה חופשית, בדרך של **הבנה וקבלת עול מצוות**. בדיאלוג שלה היא מנסה לפתור את קשייה מול האם שבחרה בכיוון החרדי בעוד היא שואפת ללכת לכיוון המזרחי:

- במשך השנים שאלת הבחירה החופשית רק התעצמה. אף פעם לא דיברתי על זה עם אף אחד. הפעם הראשונה שהוצאתי את זה היה כשדיברתי עם חברה שלי לפני שנתיים. אמרתי לה: את יודעת למה אני כמו שאני, ואני פחות מאמא שלי? אמא שלי יותר חרדית ממני. כי זה מאוד הרגיו אותי. אמרתי: אני צריכה להיות חרדית בגלל שאמא שלי חרדית! זה שאמא שלי חזרה בתשובה, כל הכבוד לה, אני רוצה לעשות את זה גם כן. לכן גם בבית ספר התחלתי לשאול כל מיני שאלות. בגלל שאני אמרתי, אותו הדבר אמרתי גם לרבנים שלימדו אותנו בבית ספר בית יעקב לא נתנו לנו לשאול שאלות. אני אמרתי להם: אני לא קיבלתי את הדת בגלל שאמא שלי קיבלה אותה, אני קיבלתי אותה כי אני קיבלתי אותה, ואני צריכה לקבל את זה. לאמא שלי זה היה מאוד קשה להבין את זה. היא אמרה, שכאילו היא הייתה בצד השני, והיא לא יכלה להבין בכלל איך אני רוצה בכלל אחרת.

- היית מגדירה את עצמך יותר כזרם של הכיפות הסרוגות?

- כן, אני יותר קרובה לזה. שם יותר מצאתי את עצמי. עוד פעם, כי המון דברים שעשיתי פסלו אותי בציבור שלי וגרמו לי ללכת יותר רחוק. אמרתי: ממילא כבר לא יסתכלו עלי ככה, אז מה אכפת לי לעשות את זה?

- זאת אומרת, הבחירה החופשית שלך הייתה ללכת בדרך אחרת ממה שהבית שלך בעצם מצפה ממך, מה שהסביבה מצפה.

- נכון.

דבורה מצביעה על עצמה כ"מפוצלת" בשאלות קיום מצוות ואמונה עד כדי בחינת אפשרות של חזרה בשאלה, כי הדברים אינם מספיק נהירים לה, הם בבחינת מצוות אנשים מלומדה. מאידך, זו בדיוק ההתלבטות הקיימת לאדם העוסק בשאלת בחירתו החופשית:

- הרבה דברים נכפו עלי. כאילו... את יודעת מה, לפעמים אני חושבת שאם הייתי יכולה הייתי הולכת עכשיו, קונה לי זוג מכנסיים, הולכת להסתובב בזה, הולכת לבדוק.

- למה את לא יכולה?

- בגלל אמא שלי. זה דברים שאני עושה בשביל אמא שלי. המון פעמים, המון רגעים כאלה. אחרי זה שאני עושה: ווי, איך חשבת על זה בכלל! הרי אנחנו יודעים שיש מקומות שאני ב... בואי נקרא לזה פיצול אישיות בדת שלי. יש מקומות שאני מאוד משוכנעת. למשל, יש לי קוים אדומים כמו שבת, שאני אף פעם לא אחלל שבת, כי זה בתוכי, זה ממש בתוכי. או, לא יודעת, כל מיני דברים אחרים. ויש דברים שמאוד קל לי לעבור על זה. לא תמיד, אבל יש ימים שאני אומרת: וואלה, בואי תנסי.

- כאילו חזרה בשאלה?

- בתחומים מסוימים כן, כי אני מרגישה שלא הסבירו לי למה עושים את זה. אמרו לי ככה עושים, וזהו. ועוד נלחמו אתי על זה גם כן. אז מאוד בא לי לנסות. אני רואה הרבה אנשים שעושים כל מיני דברים, ולא קורה להם כלום. אז מה אכפת לי לנסות? אבל אני אומרת לך, רק בנקודות מסוימות שאני יכולה לשים עליהן אצבע, שהן מפתות אותי יותר. אז יכול להיות שזה התפקיד שלי. - - - אנחנו לא באנו לעשות דברים בגלל שההורים שלנו עשו אותם, כי אחרת מה צריך אותנו? אנחנו באנו לעשות דברים בגלל שאנחנו צריכים לעשות. אני חושבת שלכל אחד צריכה להיות בחירה חופשית, כל אחד מהנקודה שלו. אבל יש הרבה כאלה שלא מנצלים אותה. יכול להיות שהוא יבחר את הדרך של ההורים שלו, אבל שהוא ידע שהוא בחר את זה. הוא עצר ואמר: טוב, זה מתאים לי ואני ממשיך הלאה.

רונית קוראת לבחירה חופשית **ניסיונות**. לטענתה לכל אדם הניסיונות ברמה שלו. והיא בזכות שהוריה חזרו בתשובה, נמצאת בניסיונות ברמה הגבוהה כבר. הבחירה החופשית קיימת במעשים יום-יומיים כמו קימה לתפילות ובעבודה מאוד קשה על בניית האישיות מבחינת המידות:

- כן, כל אדם הניסיונות זה לפי הרמה שלו. אז אני התחלתי בניסיונות של הרמה היותר גבוהה. אז א - - - דבר ראשון בניית האישיות מבחינת מידות. אני משתדלת לעבוד על המידות שלי ש... הרי בסך הכול אני צריכה להביא ילדים ומי שיש לו מידות טובות, זה עובר לילדים. בסך הכול אני צריכה לבנות את עצמי. דבר שני מבחינת הלכות. בסך הכול כל יהודי יש לו עוד הלכות בשולחן ערוך, בלי ההחמרות שהוא יכול לקיים שהוא עוד לוא מקיים. ו... ויש דברים שהם מאוד קשים לעשות. אז א... זהו, צריך לעשות את זה בשמחה, להשתדל לעלות מבחינה זאת. וחוף מזה בניית היציבות בעיקרי האמונה של היהדות. נאמר ככה. - - - למשל בקיום מצוות, אני עושה את זה לפי הבחירה שלי. כאילו, אני בחרתי עכשיו לקום בבוקר מוקדם להספיק להתפלל בזמן, למרות שחופש ו... א... אני בחרתי ל... להוסיף לתפילה את הקטעים האלה והאלה.

פית מדברת על בחירה חופשית כבחירה **בהתחזקות** בקיום מצוות וכבחירה **ללכת בצניעות**, לא ללכת לקולנוע, לנקוט באורח תיים תרדי מתוך החלטה פנימית ולא היצונית. בחירה חופשית לפיכך, משמעותית בשלב של "אמונה דתית", כשיוצאים מהזהות הדתית, כי עד אז קיום המצוות והאיסורים הם בבחינת מצוות אנשים מלומדה:

- ברור שקיימת בחירה חופשית. כמו שאמרתי, אני יכולה להתחזק כמו שאני רוצה, אני יכולה להמשיך. למשל, אשה בתפילה, נשים בתפילה. אין שום חיוב לאשה להתפלל, זה לא מטלה שהקב"ה נתן לה. אז את אחרת, את רוצה לחזק את עצמך, את רוצה לחרגיש יותר קרובה לקב"ה. - - - היום אין לי שום מגבלות לקרוא ספרים, לא מפחדת שיתפסו אותי. אין לי מגבלות ללכת לראות אפילו קולנוע, אין לי מגבלות ללכת להסתובב בתל אביב לראות מה שאני רוצה. הבחירה שלי שאני לא אעשה את הדברים האלה. אני לא אלך לקולנוע, כי אני מתנגדת לזה כי אני... אבל אין לי את הכוח המשטר של הסמינר, שאסור ואסור ואסור.

2.3 סיכום דיון

ראינו כי בני דור שני לחוזרים בתשובה מתלבטים בשאלת הבחירה החופשית מתוך אקטיביות ומתוך בחירה ואחריות למעשיהם. בדיאלוגים עלתה הבחנה בין שתי התייחסויות; כשהאחת יוצאת מהבחירה החופשית האישית ומדגישה את כלל עם ישראל והאחרת מתמקדת בבחירה חופשית אישית. ראינו כי בשאלת הבחירה החופשית מהפן הכללי הייתה התייחסות מאוד דומה אצל חובשי "הכיפות הסרוגות" ו"הכיפות השחורות", לגבי השאלות המהותיות בהלכה ובמקורות למשמעות מושג הבחירה החופשית ביהדות. מאידך מצאנו מיקוד חזק יותר בדיאלוגים של חובשי "הכיפות הסרוגות", בשאלות הנוגעות להשלכות המעשיות של הבחירה החופשית האישית שלהם, על התחומים והשאלות המהותיות לכלל עם ישראל. בעוד שבדיאלוגים של חובשי "הכיפות השחורות" מצאנו התייחסויות יותר פילוסופיות תיאורטיות הלכתיות ולא השלכות מעשיות, של הבחירה החופשית האישית שלהם על כלל עם ישראל.

בשאלת הבחירה החופשית מהפן האישי ראינו כי בקרב האוכלוסיה מ"הכיפות הסרוגות" הדגש יותר על מקומו של הפרט במהלך הכללי וכיצד למעשה מתמודד היחיד בשאלות של בחירה בין שתי האופציות: הרוחנית והמעשית. מצאנו בדיאלוגים את היציאה מהאופציה הרוחנית אל האופציה המעשית שהיא בסופו של דבר הדומיננטית. מצאנו השלכות אישיות מאוד ברורות, אף כי בהזקיקם לשאלות הכלליות כמו שירות צבאי והשלכותיו, הליכה לקורסים עם אוכלוסיה חילונית וההשפעות האפשריות ועוד. מאידך בקרב האוכלוסיה מ"הכיפות השחורות", קיים דגש מאוד אישי, הממוקד בצד המעשי האקטיבי כשהאופציה הרוחנית למעשה אינה קיימת, שכן מצוות ותורה ניתנו בהר סיני והם דבר נתון. ראינו בדיאלוגים את הצורך בבחירה חופשית בשאלת העומק של קיום מצוות בבחינת עלייה בסולם תוך התקדמות אישית ויציאה מהשלב של קיום מצוות כי כך גדלנו או נולדנו, בבחינת מצוות אנשים מלומדה. בסופו של דבר, שאלת הבחירה החופשית מתמקדת בהתקדמות ועלייה בסולם והתחזקות פרטית-אישית.

מעבר לבחון את שאלת יחסם של בני דור שני לחוזרים בשאלה ולעבריינים.

3. יחסם של בני הדור השני לחוזרים בשאלה ולעבריינים

בבואנו לבחון את שאלת יחסם של בני דור שני לחוזרים בשאלה ולעבריינים, עלינו לזכור כי נושא זה קשור בצורה מאוד מהותית לנושא הבחירה החופשית שנידון לעיל, שכן נשאלת השאלה האם האדם בוחר באופן

רצוני בפעולותיו או שהוא נתון לגזירה קבועה מראש. ראינו בשאלת הבחירה החופשית כי האדם חופשי לבחור והוא המחליט באיזו דרך ינקוט, האם בדרך של חזרה בתשובה או חזרה בשאלה או אולי אף בדרך של סטייה מההתנהגות החברתית המקובלת, באופן של התנהגות אנטי חברתית (פטוצוסקי, 1968; פרום, 1960; סרבין, 1970).

החזרה בשאלה ו/או הסטייה העבריינית יכולות להיות על רקע חומרי או רוחני ועוברות לפי רוטנברג (1978) שלושה שלבים: (1) שלב השאלה האנטיתיתבית - בו מתהווה דיסוננס קוגניטיבי (סרבין, 1964); (2) שלב היפותטי - כאן נראה ניסיונות מוזרים ובלתי סדירים ליישוב הדיסוננס הקוגניטיבי, תוך התפתחות דפוס התנהגות שחלקו קונפורמי וחלקו סוטה (מטצה, 1964); (3) שלב סינטי - כאן מתגבש הפתרון ה"סוטה" בואריאציות שונות, בשל היעדר פתרונות ממצים נאותים יותר.

נשאלת השאלה, מהו יחסם של בני דור שני לחוזרים בשאלה ולעבריינים, האם בבחינת סטייה שיש להתרחק ממנה ולהתנכר לה, שמא התפוח הרקוב יקלקל את כל התפוחים שבסל, או אולי דווקא לנסות לקרב ולהשפיע. ראינו התייחסות מתקנת לשאלת החזרה בשאלה, בבחינת גם אני כמעט הייתי שם, או יש לי אח או אחות שחזרו בשאלה. באמצעות הדיאלוג נתאפשר לעתים לבני הדור השני, להתמודד עם השאלה תוך תיקון העוולות האישיות ולהתחזק בבחירה של דרך התשובה וההתקדמות ולזנוח את האפשרות של נטישה וחזרה בשאלה. לא מצאנו הודעה בכך שבקרב בני דור שני לחוזרים בתשובה יש יותר חוזרים בשאלה. ההיפך הוא הנכון, כיוון שהם מכירים את הצד החילוני מקרוב, אין בו שום קסם ועניין ולכן זו אינה אופציה כלל. כמו כן ראינו, כי באמצעות הדיאלוג נקל היה לבני הדור השני לבחון את הגורמים האובייקטיביים והסובייקטיביים לשאלת החזרה בשאלה וברוב המקרים ללכת לקראת פתרון של קבלת החוזר בשאלה מתוך ניסיון להבין כיצד זה קרה. בקרב חובשי "הכיפות הסרוגות" בדרך כלל כמו גם בקרב חובשי "הכיפות השחורות" לא מצאנו רצון ל"מיסיונריות" ולהטפות מוסר בסגנון "אמנון יצחק". אולם, בקרב "הכיפות השחורות" הייתה התייחסות של חרדה מפני השפעה שלילית של החוזר בשאלה על שאר בני הבית ובעיקר על האחים הקטנים. לפיכך מצאנו בקרבם דואליות מסוימת; מחד גיסא - הבנה לסיבות ולמניעים ו"הצדקת" המהלך כגחמה של גיל ההתבגרות, של אי-עמידה בפיתויים, של קשיים באמונה ובחינוך, אך ביטחון מלא שבסופו של דבר כולם יחזרו בתשובה. מאידך גיסא - חרדה לשלום "הבריאים" שאינם "מקולקלים". כאן מצאנו קביעה די ברורה, שיש להרחיק את ה"נגע" מהאחים הצעירים, עם כל הכאב והצער, אך לשמור בדרך כלל שהיא, על קשר מאוד מינורי.

בבחינת היחס לעבריינים שחזרו בתשובה, לרוב המרואיינים מקרב שתי האוכלוסיות, אין היכרות אישית עם כאלה, לכן מצאנו בדיאלוגים ספקות לגבי אמיתיות המהלך, ולגבי ההתמדה וההעמקה האמונית, גם לאחר היציאה מבית הסוהר.

3.1.1 היחס לחוזרים בשאלה בקרב "הכיפות הסרוגות"

עמישי מעלה בדיאלוג שלו סברות כלליות לתופעת החזרה בשאלה. לעתים זה כתוצאה מציפיות-יתר או התייחסות חינוכית לא נכונה של ההורים, או לעתים זה בשל אי-עמידה ביצר הרע ובחירה שגויה. בעיקר רואה עמישי את התקלות בחינוך הדתי של מוסדות הציבור הדתי לאומי, ובקשיים בהם נתקל הבחור בשירותו הצבאי. עמישי מתייחס לשאלת "חונך לער על פי דרכו", אולם כלל אינו מתייחס לשאלה כיצד יש לנהוג בהם:

- חזרה בשאלה זה כבר מצב של תוסר הבנה מראש. חזרה בשאלה זה לא דבר שהוא הכרח המציאות. זה מין מצב של חוסר הקשבה או חוסר הבנה של ההורים לילד, למצוקות, לדרישות, לרצונות של הילד, שבעצם החזרה בשאלה זה איזה מין טריקת דלת. במידה מסוימת זו טריקת דלת לאורח חיים שאדם מרגיש שהוא לא רלוונטי אליו. אני חושב שהורים לא צריכים לקבל את העובדה שיש חזרה בשאלה, אבל הם צריכים לקבל את העובדה שהילד שלהם הוא לא כמוהם. ולחנך ילד זה לא לתוך אותו כמוך אלא לתוך אותו על פי דרכו. וצריך בזה הרבה ביטול של ההורים. התפקיד של החורה זה להתבונן על הילד שלו, לעמוד על טיבו ולהדריך אותו לפי מה שמתאים לו. - - - לעניות דעתי, אני התחנכתי במוסדות של הציבור הדתי-לאומי, אני הרגשתי הרבה מחסור. מבחינתי לא היה מספיק עומק, לא מספיק עוצמה רוחנית להתמודד עם הדברים. אנחנו יודעים שהרבה מאוד אנשים שנחשפים למערכות האלה, גם אם לא נהיים חילוניים, אבל יש הרבה מאוד אנשים שזה פוגע להם בראת שמים שלהם. עד כדי כך שהיה מחקר של דוקטור בר לב, דבר שהוא מזעזע בפני עצמו, שעשרים אחוז מהציבור הדתי לאומי הם מורידים כיפה. - - - העשרים אחוז של הורדת כיפת זה אנשים שהיו במצב של חוסר יישוב הדעת של הצבא, בלחץ של הצבא, באווירה החזקה של הצבא, במנטליות, בסגנון הדיבור, בהווי החיים, התיילות. כל ההווי הזה, קשה מאוד להיות שם חזק. אז אפשר להגיד שזה לחזור בשאלה... החוזר בשאלה הרבה פעמים הוא מתבייש להיראות בפני עצמו כחוטא בעל יצר הרע, אז הוא יתן לזה כיסוי

אידיאולוגי. לא תמיד זה חוזרים בשאלה אמיתיים, שהיה להם ברור עצמי. שהם שאלו שאלות באמונה, שחטאו לאמת ולא קיבלו תשובות.

שלמה מסביר את הסיבות לחזרה בשאלה ומקביל את התופעה לחזרה בתשובה "שכלית" ו"רגשית".

בדיאלוג שלו תולה שלמה את התופעה בחולשת קיום מצוות אצל ההורים ובנטייה אישית:

- חזרה בשאלה מבחינה אינטלקטואלית זה במודע להגיע למסקנה שזה לא נכון. כמו שיש חוזרים בתשובה שהם אינטלקטואלית חוזרים וגם מבחינה רגשית, יכול להיות כך גם חוזרים בשאלה - לא מתאים לו. זה קשור גם ברגש.

ולמה זה קורה! א... מכמה סיבות. אצל החברים הטובים יש לי כמה חברים כאלה, סיבה עיקרית, כי ההורים לא חזקים מספיק. ההורים מורידים קצת, הילדים מורידים הרבה. זה פשוט בחינוך. יש חיקוי, יש למידת חיקוי בבית, הילדים רואים את זה. מספיק שהאמא, זה מתחיל מכיסוי ראש, זה מתחיל מזה וממשיך הלאה. רואים שההורים לא מקפידים. לא מספיק חזקים, הרבה דברים והילדים ממשיכים הלאה. זאת נקודת ההתחלה שלהם והם עוד יותר הולכים אחורה. ככה זה מתפתח, זאת בחירה חופשית, ואני רואה את זה ממש אצל החבריה שלי. חבריה שנשאר דתיים עד היום ההורים שלהם היו חזקים. חבריה שהידרדרו, אלה שלא, זה ודאי, וזה ממש ככה, אין פספוסים בדברים האלה.

- זה לא יכול להיות מתוך עצמם.

- זהו, זה הדבר הראשוני, אבל כמובן זה נטייה של אישיות. בחור שהוא חזק, אפילו אם הוריו הידרדרו או לא דתיים בכלל, הוא טיפוס חזק, והוא ממשיך ויישאר חזק. אחד החברים שלי, חבר טוב, היה פשוט טיפוס מרדן, תמיד היה מסיט אותי, מהתחלה הוא שנא את הדת, זה תמיד עורר אצלו סלידה, לא יודע למה, היינו חברים טובים, אני ככה זוכר שהוא תמיד היה אומר: בוא נברת מתפילה, בוא לא ניכנס לפה, לא ניכנס לשם. נברז מכל מיני מקומות, כל מה שהיה קשור לדת עורר אצלו סלידה. ניסח לגרור אותי, אבל לא הצליח. עוד חבר למשל, אצלו זה בעיקר ההורים שלו בבית, התחנך במוסדות מסורתיים, לא כל כך דתיים. עוד כמה חברים, לא מעניין אותם, לא בראש שלהם.

- אתה דיברת על חוזרים בשאלה מתוך "רגשי". אתה מכיר חוזרים בשאלה מתוך "שכל"?

- האמת שבין החברים שלי לא נתקלתי בכאלה. הם מגדירים את זה כביכול כחשיבה אינטלקטואלית כמו הבחור ההוא שהיה מרדן, שהתחיל להתווכח איתי, מה פתאום לא עושים שלוש שנים צבא, כביכול עשה את זה מתוך חשיבה, אני חושב שזה פשוט התאים לו, אמרתי לו כמה פעמים, הוא די הודה לי על כך.

אצל שלמה אנו רואים התייחסות מאוד חיובית אל החוזרים בשאלה, אף כי הקשר מעט רחוק בגלל מרחק פיזי. מאידך ניכר, כי שלמה מקבל אותם מתוך שהוא מכיר, כהגדרתו, את התופעה מהצד השני כבן דור שני שהיה ילד קטן כשהוריו חזרו בתשובה:

- עד היום יש לי קשר איתם. הקשר שלי איתם רחוק בגלל המגורים וכי. אני מכבד אותם, נשארו חברים שלי. לא ניסיתי להטיף או להתזיר. קשה לי מאוד עם הצביעות הזאת. אולי בגלל שאני באתי דווקא מהכיוון השני. אני רואה אותם מהכיוון הנגדי. תמיד הייתי אומר להם, לא מתוך כסאת, כי זה היו חברה מהתקופה של השמינית, מתקופת הצבא וודאי, כבר לא דתיים, כמעט כלום. אפילו שבת לא שומרים, תמיד הייתי אומר להם, תורידו את הכיפה, אתם עושים בושה לציבור שלנו. אתם בכלל לא דתיים, מה בשביל החורים וזה, אתם לא מרגישים צביעות, אתם לא מרגישים מזויפים וזה.

משה מנסה להסביר את הסיבות לתזרה בשאלה על פי המקרים שהוא מכיר. הוא תולה את עיקר הסיבות ב"פתיחות" של בית החורים, חוסר תשובות לשאלות ולחץ בלימודים בישיבה לא מתאימה. ללא אמונה בצדקת הדרך, מאוד קשה להיות שונה מהסביבה והרי דתי שונה. לכן מתוך נוחות, הבחירה החופשית שלהם, להוריד את הכיפה:

- אצל החברים שלי שהגיעו לזה הייתה א... מצד אחד א... המון פתיחות ומצד שני הייתה בבית מאוד סגירות. לא כ"כ דיברו על הדברים, לא הסבירו דברים - - - ובגלל הלחץ בישיבה. לדעתי, יש אנשים, ש... כמה חברה שהגישה של הישיבה הייתה קטלנית בשבילם. אולי אם היו לומדים במקום אחר, היחס שלהם לדת היה יותר חיובי ויותר מכובד, והם היו דתיים. זה כאלה חברה שכבר בתיכון היו שאלות והיו

דברים שהציקו להם, ולא היה עם מי לדבר. בישיבה לא ראו את זה כדבר לגיטימי לשאול... שאלות בנושא של אמונה. - - -

- אולי טוב פשוט לא לשאול את השאלות של אמונה.

- לא, בכלל לא. כי באיזה שהוא שלב אי אפשר להתעלם מהמציאות, אי אפשר. בדיוק מה שקורה עם צמחים, שגודלים בתממה ובאיזה שהוא שלב נחשפים קצת לדברים שקורים בחוץ, אז נשרפים. אז אין כלים להתמודד עם הדברים. א... אם לא שלמים עם זה, אם לא מגיעים להכרה בצדקת הדרך, אז אני חושב שמאוד. בן אדם לא יכול להיות, לעשות דברים שנראים לא נורמלים יחסית לכל שאר הסביבה. אתה שונה, אתה אחר, אם אתה לא מאמין שאתה עושה דבר שהוא נכון. אם אתה לא מאמין בזה אני חושב שזה מאוד קשה. אם אתה חושב שאתה הולך בדרך נכונה, אם אתה מבין למה אתה עושה את הדברים, למה אתה כזה, אז אני חושב שזה לא קשה.

משה מקפיד לשמור על קשרים עם חבריו החוזרים בשאלה, לא כנסיון להחזירם בתשובה אלא כחבריו וחוא מקווה וחושב שעוד יחזרו בתשובה מעצמם:

- עם אחד מהם יש לי קשר טוב עד עכשיו. גם עם השני יש לי קשר. אני לא חושב שבעקבות המהלך שלהם זה גרם לי לנתק אתם קשר. יש לי קשר טוב עד היום, אני פוגש, אני מדבר, אני מטייל, מטיילים ביחד. - - - אני לא מנסה לשכנע. אבל היו ויכוחים א... לא כניסיון לשכנע, אבל יצא לנו קצת להתווכח. - - - אני חושב שהם עוד יחזרו בתשובה. אני מקווה, אני חושב שכן. לא יודע כמה זמן זה יקח להם. אבל א... אחד מהם, לפחות, אני חושב ש...

משה טוען כי זו לאו דווקא תופעה שכיחה בקרב דור שני לחוזרים בתשובה, משום שהם מכירים את הצד השני. וכהגדרתו, אין אצלם את ההתלהבות למשהו האחר, המסקרן:

- בניס לחוזרים בתשובה עושים פחות את התהליך הזה של החזרה בשאלה, יכול להיות, כי מכירים את ה... הצד שכנגד. זה לא כל כך קוסם. נפגשים עם זה. נפגשים עם זה... אין את ההתלהבות הזאת למשהו חדש, למשהו אחר.

גם צבי טוען, שחזרה בשאלה נובעת ממסגרת לימודים לא מתאימה, מסגרת כפייתית. צבי יוצא בדיאלוג שלו נגד הגישה הטוענת כי חזרה בשאלה היא מסיבות נפשיות בעיקר. ניכר מאוד שהוא מזוהה עם הנושא בשל היכרותו מאוד טובה עם חוזרים בשאלה:

- יש לי חברים מאוד מאוד טובים שחזרו בשאלה. והסיבות מאוד ספציפיות. זה תלוי, זה תלוי אצל כל אחד. כאילו... רוב החברים בגלל איפה שלמדתי. מסגרת מאוד סגורה שלא התאימה להם. מאוד כופה, שמאוד לא התאימה להם, הם לא אנשים שיכפו עליהם דברים.

שחל מתייחס לחזרה בשאלה אצל חברים צעירים שעדיין מחפשים. זו תופעה כתוצאה מהתלבטות שתמיד תהיה, בעיקר בשלב הצבא. ובאשר לדעתו כיצד יש לנהוג איתם, מחלק שחל את גישתו לשניים; האחת - בקרב המשפחה - יש לקרב ולקבל, והשנייה - בקרב החברים - שחל מודה שאינו יודע כיצד לנהוג: - אני מכיר חברים דתיים שחזרו בשאלה. אבל אני לא יודע אם זה משהו קבוע. צעירים כאלה שמחפשים עדיין מה הם רוצים. זה קורה להרבה אנשים צעירים, זה קורה בשלבי ההתלבטות, בעיקר בצבא. אבל לפי דעתי רוב אלה שחוזרים בשאלה גדלים בחינוך טוב, סביבה טובה, לימוד תורה ובית ספר טוב. תמיד יהיו כאלה שיחזרו בשאלה, כי יש כאלה שלא יכולים להתמודד עם הדת. לא חשבתי על זה אף פעם לעומק, אבל יש כאלה שלא יכולים לקחת את האתגור לא רק לקיום מצוות אלא מה שזה אומר גם מבחינה יותר רחבה, מבחינה פנימית. יש כאלה שיעדיפו חיים קלים. ביחס שלי כלפיהם, תלוי באיזה מישור. מבחינה משפחתית לא הייתי מנדה, ומבחינה חברתית מעשית, אני מרגיש שבן אדם כזה לא הייתי מדבר איתו הרבה זמן. הוא הוריד את הכיפה ו... אנשים כאלה כבר זה לא חברה שנקרב אותם. הם יודעים מה זה, הם מבינים, אני לא יודע אם זה יעזור לקרב אותם. חילוני, אתה יכול להגיד שהוא גדל חילוני, זה לא כל כך אשמתו. אבל דתי שהיה דתי ונהיה חילוני, זה הרבה יותר...

שאל מתאר אף הוא מצב של חזרה בשאלה בגילאי צבא ומבחינתו זהו סוג של התנסות. לדבריו, מאוד לא משמעותי אם האדם דתי או לא והוא מוכן להודות שאין מקום לשכנע, שכן זה כמו פוליטיקה: - אני מבין את זה שחברים חוזרים בשאלה. יש לי הרבה חברים כאלה. גם לא כל כך מפריע לי, כי... אצלי לא חשוב באמת אם בן אדם דתי או לא. זה בכלל לא עקרוני. - אני לא מנסה לשכנע אותם, כי אני לא מאמין בזה. לא מאמין בשכנוע, אני חושב ש... זה כמו פוליטיקה. ויכוחים ויכוחים, אנשים מתווכחים, אבל בסופו של דבר כל אחד א... בדרך כלל אני מדבר עם בן אדם שהוריד כיפה, חברה שאני... חברה בסך הכל

רציניים. הם יודעים מה שהם עושים. יש כאלה בגיל צעיר, בגיל שבע עשרה, שמונה עשרה, שבאמת מה שמושך אותם זה הפיתויים, לנסוע בערב שבת, ו... בנות. אצלי רוב החבריה, יש ארבעה בנים בשכבה שלי, כולם תברים טובים שלי, שלושה מהם הורידו את הכיפה. אבל זה לא מפריע לי לבוא לעשות אצלם שבתות, לדבר חופשי אתם. ממש לא מפריע לי אם הבן אדם דתי או חילוני. וזה גם למדתי בצבא, שיש לי חברים חילונים יותר טובים מחברים דתיים.

שאל שהיה ילד קטן כשהוריו חזרו בתשובה, זוכר עדיין ומתקשר עם חברים ומשפחה חילוניים. הוא נשאר דתי מתוך הכרה ואמונה בצדקת הדרך, מאידך מעריך כל אחד על פי אישיותו ולא על פי אמונתו. וכדבריו יכולים להיות חברים מאוד טובים חילוניים ואיש באמונתו יתיה:

- אני חושב ש... שזה גם סוג של התנסות, חזרה בשאלה. אם בן אדם רוצה לדעת שהוא לא מפסיד שום דבר, שהוא מנסה את כל הדברים וזה. אז שינסה. דווקא אני חושב שאני כן מצדד בזה. אני בחיים לא אלך להמליץ לבן אדם לחזור בשאלה. אם בן אדם ישאל אותי, אני אגיד לו: לך תסתכל איך אנשים חיים, לך תראה שבוע מהצד ואתה יוכל לראות אותו דבר. אני בראש שלי לנסות כמה שיותר דברים.

דביר מדבר על יצר הרע, בסגנון יום-יומי של הקושי בהתמודדות עם קיום מצוות ורצון ליהנות מהחיים. ברור שאין זו האמת ובסופו של דבר יתוש האדם בחיסרון. בדיאלוג שלו מספר דביר על תבר שחזר בשאלה ולטענתו:

- הוא רצה כאילו ליהנות מהחיים. אבל גם, אני חושב, ש... שיגמור ליהנות אז הוא יחזור. זה לא... שהוא קורא לזה ככה. שלא יהיו לו מגבלות; אני אעשה מה שבראש שלי, לא יהיה לי מחויבות לדברים. - - - לעבוד כל אדם חייב, אם הוא לא יעבוד לא יהיה לו אוכל. אבל... מי אמר שאם הוא לא יעבוד את ה' אז יהיה חסר לו משהו! כאילו, יכול להיות שעל פני השטח באמת... בינתיים הוא לא מרגיש שחסר לו כלום, להיפך. אבל מה שקורה לרוב, בסוף רואים שאין תוחלת, זה לא האמת הדברים האלה.

גד משתמש בהזדמנות שניתנה לו לספר את סיפור חייו ומדבר על מחשבות אישיות שהיו לו לתורה בשאלה, עד שמצא תשובות בכוזרי והוכחות היסטוריות שהרגיעו אותו. על תופעת החזרה בשאלה, מדמה

הוא אותה למחלה שיש ללכת ל"רופא חכם" לרבנים, שכן אין היהדות תופעה חולפת אלא אמיתית ורצוי להשקיע חריצות ויושר ולהישאר מאמין ולא לחזור בשאלה:

- בכל השנים האלו אני... בואי נאמר, אני זוכר שהשאלה הזאת של חזרה בשאלה ממש עמדה לי על הפרק בגיל א... שבע עשרה עד שמונה עשרה. אני זוכר, ואז א... קודם כל ראיתי את התשובה של הכוזרי, שהיא הרגיעה אותי. זאת אומרת, לא מצאתי בה את התשובה השלמה, שאותה חיפשתי, לאמונה השלמה. אבל הייתי יותר רגוע. זאת אומרת מה התשובה - התשובה שזה פשוט סיפור העובדה ההיסטורית. אנתנו עם שנפגשנו עם אלוקים, לא רגע אחד ולא שניה אחת, תקופה ממושכת, נבואה. לא מדובר באיזה התלהבות יחידים, מדובר על עם שלם. פשוט גם ראיתי שאלה העובדות ההיסטוריות שלא... אין מישהו שמכחיש את העובדה שעם ישראל היה פה, שהיה לו פה בית מקדש, היו לו פה נביאים, והוא חי פה חיים של תורה ומצוות, מצדה וכו'. זאת אומרת ראיתי שבעצם א... אם יש לי איזה שאלות ודברים זה עניין של פרטים או עניין בי שאני צריך לחזק בעצמי את ה... את היציבות ואת יכולת ההחלטה המבוררת וכו' וכו'. ועל פני הדברים נראה שזה ככה באמת היה. ואז, זאת אומרת, היה לי יותר מנוחה בעניין הזה. אפשר להגיד שאחרי ההתחלה הזאת אתה יכול להתחיל לעבוד, לברר - - - זאת אומרת, אני חושב שבחור ש... כמו שבן אדם חולה, להבדיל, אז מה עושה, הוא הולך לרופא לבקש עצה. אז אולי אפילו לא רופא, אפילו אתה בספק, אתה לא יודע, אתה אומר או אני חולה או הוא חולה. אתה גדלת באיזה מסגרת, יש לך איזה הורים, שמעת שגם סבא הוא קצת בכיוון הזה. בכל אופן, שמעת שיש לזה איזה שהוא רקע רחב יותר, יש לזה טעם ישן לדבר הזה. יש הרבה אנשים שעסקים עם זה. זה לא נראה איזה אפיזודה. זה לא נראה איזה משהו חולף כזה. אז תתעניין, לפני שאתה מוריד את הכיפה תשקיע על זה קצת זמן, תברר, תגש לרב. - - - אם בן אדם רוצה להיות דתי, שני דברים אלמנטריים צריכים להיות לו. א. יושר ב. חריצות. אם הוא לא משאר אדם חרוץ אי אפשר. זה הדברים הנתוצים. אם יש לו את הדברים האלה, יש על מה לדבר. אבל אם הוא לא חרוץ, למרות שהוא נורא נורא חכם, אז... הוא שואל שאלות, אבל אין לו את החריצות הזאת ללכת לחפש ולהיעזר, אין לו את ההרגשה ש... להרים פרויקט, של חדוות היצירה הזאת, של להרגיש שיש ממשות, שיש דברים טובים פה בעולם. אז קשה מאוד לדבר עם בן אדם כזה, יש לו חיסרון

גדול. אני הייתי אומר, אם בן אדם כזה אתה רוצה לדבר איתנו, שילך ילמד ארבע שנים באוניברסיטה איזה מקצוע, בכל הכת, אחרי זה אני מניח שיהיה על מה לדבר. גם הוא יעבור את גיל העשרים ושתים לכיוון העשרים ושש, יהיה יותר רגוע, אני מניח שיש יותר מה לדבר.

יתסו של גד לשאלת החזרה בשאלה היא כאל חולשה וחוסר רצון להתאמץ. להנחתנו, זו תופעה חולפת וכשהתזר בשאלה יתבגר קצת הוא יחזור בתשובה. כלומר, יש מקום ואף כדאי להשקיע ולהתאמץ בגין חוזרים בשאלה, אולם קודם לכן, יש להניח להם "להתבשל" בעצמם.

אחרון כמו גד משתמש בהזדמנות של הדיאלוג הפרשני ותוך כדי שהוא מצביע על הסיבות לחזרה בשאלה הוא בעצם מצביע כלפי עצמו כאפשרות שכזו, אילו לא ניתנה לו האפשרות לביטוי עצמי. אהרון אינו מתמודד עם עצמו בשאלת יחסו לחוזרים בשאלה וכיצד לנהוג בהם, לבד מקביעתו שדאי, כך או אחרת, שהם או בניהם יתזרו בתשובה.

- ברור לי, בואי נגיד ככה, שבדרך כלל אנשים שחוזרים בשאלה אז זה מתוך רדידות או מתוך זה ש... ש... הם חיו במשפחה ש... לא איפשרו להם להעמיק. כמו שקרה עם כל העליות הראשונות. כמו שהרב כותב ב"מאמר הדור". פשוט, אני חושב, זה הגיוני גם. אני מעריך שהייתי עושה את זה בעצמי, אם לא היו נותנים לי לבטא את עצמי. - -
- אני חושב ש... אם בונים אותך כמו שצריך אז א... אין שום סיבה בעולם ש... תחזור בשאלה.

- אם בונים אותך ואתה בונה את עצמך.

- ודאי. נגיד שמחנכים אותך לבנות את עצמך, אני יודע, "חנוך למער עפ"י דרכו". - - -
אני מניח שהם יתזרו עוד בתשובה אם לא הם הילדים שלהם. פשוט זה עם ישראל חייב את זה, עם ישראל לא יכול בלי זה, זה ברור. זה יקרה ברור. את יכולה לראות גם היום שזה יקרה, לפי המציאות של היום. אני חושב שהמציאות של היום היא מציאות של חיפוש.

אצל דן עולה בבירור השאלה של היחס לחוזרים בשאלה. לדעתו אין לנטרל אותם או להרחיקם. החזרה בשאלה, טוען דן, באה דווקא משאלות עמוקות שלא קיבלו עליהן תשובות:

ממשפחה דתית לגמרי. בהתחלה הוא היה בכסאח עם התורים ופה ושם. עכשיו אחיו החילוני בא להורים לשבתות, והוא בא לפת. הוא חילוני לגמרי, לא כיפה ולא שבת ולא כלום. בגיל שלי. אבל הוא לא מנוטרל מהמשפחה או מהחברה, גם מהחברים הדתיים שלו. אין עניין לנטרל, אלא אם כן הם מנוטרלים את עצמם ומתנתקים. אף אחד לא ילך לרדוף אחריהם. - - - יש להם שאלות כנראה. אני לא חושב שמתוך איזה משהו רדוד שיש להם בנפש או משהו כזה. להיפך, כי יש להם שאלות שאולי לי בכלל לא עולות, או שלאחרים בכלל לא עולות. שאלות לפעמים עמוקות. הם בחרו לא להתמודד עם השאלות האלה. יש לי שאלות, אין לי מספיק תשובות - שלום על ישראל.

אצל הבנות מסגנון "הכיפות הסרוגות", ההתייחסות בדרך כלל אל בנים המורידים כיפה. יתכן שהן בחרו התייחסות זו, משום שהסממנים החיצוניים של חזרה בשאלה ניכרים יותר אצל בנים מאשר אצל בנות. הדיאלוג של רעיה מצביע על חזרה בשאלה מתוך קושי, בעיקר בשלב השירות הצבאי, ועל חזרה בשאלה מתוך התעמקות. לדעתה החוזרים בשאלה יחזרו בתשובה. רעיה מדגישה גישה של קבלת החוזר בשאלה כמות שהוא מבלי לחץ או מסיונריות:

- מי שאני מכירה זה חבריה שהורידו כיפה, אבל... זה חבריה בגילנו ש... בואי נגיד, אני לא מכירה חבריה שעשו את זה מתוך התעמקות ב... היתה לי מישהי שאני מכירה שהיא חזרה בשאלה מתוך... מה זה חזרה, מתוך התעמקות, מתוך זה שהיא לא מצאה לעצמה תשובות, אבל אחר כך היא חזרה. אבל מישהו שממש חזר בשאלה בגלל אידאליים, זאת אומרת, בגלל שהוא לא מצא תשובות או דברים כאלה, או שהוא לא מצא את עצמו מבחינה ערכית בצד הדתי - אני לא מכירה. מי שאני מכירה זה בדרך כלל חבריה צעירים שלא נוח להם עם כיפה על הראש, שבזמן הצבא הם מורידים. ואחר כך הם חוזרים.

- יש מקום לקרב אותם או להתנתק מהם?
- לא, ברור שלקרב. אבל לא הייתי לוחצת. הייתי מביעה דעה, אבל לא הייתי מעוררת ויכוחים ו... לא הייתי נדחפת לחיים שלהם. כמוכן שהייתי מדברת. אם זה היה באמת

ידיד או ידידה טובים אז השיחות היו עולות. אם זה באמת מתוך עניין של שאלות, אז הן היו עולות. אם מצידו שאלות ומצידי שאלות ושיחות היו. אבל שיחות, לא כויכוחים של "אתה לא בסדר" וכל זה.

מירב מדברת על חוזרים בשאלה מתוך הסתכלות היפוטטית. היא עומדת על הדומה והשונה שבין חזרה בשאלה לחזרה בתשובה. ועל השוני בין חוזרים בשאלה צעירים מתוך גחמת, או מבוגרים מתוך חשיבה. מירב מאוד בעד הידברות עם חילוניים ופתיחות אליהם, כי זו דרכה לקרב ולא בשיחות מוסר:

- גם בחברה שלנו יש חוזרים בשאלה. אולי זה נובע בדיוק ממה שנובע העניין של להמשיך להיות דתיה מאותה בחירה. הם פשוט מצאו את זה. הם לא מצאו שום דבר בקטע של הדת, לא קיבלו, לא הסכימו לקבל את זה בקטע של הדת. אולי היה להם יותר מדי שאלות שאין להם תשובה. אני לא רואה את זה כדבר חיובי, אבל אני חושבת שאני יכולה להבין חזרה בשאלה. בן-אדם מאוד שכלתני, אני חושבת שיכולות להיווצר לו הרבה בעיות עם הדת. אני עדיין מרגישה שיש שוני בין חזרה בתשובה לחזרה בשאלה. אולי אין שוני בדרך של החשיבה, בדרך של ההגעה, אבל מבחינת הקושי, אני חושבת שיש שוני. אני יודעת שהרבה יותר קשה לחזור בתשובה, מאשר לחזור בשאלה. כי כשאתה חוזר בשאלה, אז אתה בעצם אומר: אסרתי על עצמי דברים בלי שאני מבין למה, - - - אז הקושי הוא של ההתנגדות. מה, אני אדליק אור בשבת! הרי קיבלתי חינוך שלא. אבל די מהר אני חושבת, משתפפים בקטע הזה של להיות חילוניים, בן-אדם חילוני שצריך לחזור בתשובה במיוחד כשהוא עושה את זה בגיל מאוחר. בגיל שבן אדם חושב, שכבר אין בו תלות, אז זה להתחיל לקבל על עצמך הגבלות, להפסיק לעשות דברים שאתה רגיל לעשות.

- אין מה לעשות עם מי שחוזר בשאלה?

- אני לא יודעת. תלוי באיזה גיל הוא הגיע לחזרה בשאלה. בן אדם שהגיע בגיל 25, ששמע הרבה בחיים שלו וקיבל את התשובות המצומצמות שהוא יכול היה לקבל לשאלות שלו, קיבל והגיע לזה מתוך חשיבה אמיתית, אין הרבה סיכוי שהוא יחזור בתשובה, אלא אם כן איזה הארה פתאומית. ככה נראה לי. אולי בחור צעיר שסתם הוריד כיפה כי נשלח לתיכון חילוני וזה היה לו פתאום נוח, כי החברים שלו איתו, עוד

יש סיכוי.

שרית תולה את החזרה בשאלה בגורמי חינוך ועד כמה מזוהה האדם עם המצוות. שרית מצביעה בעיקר על החלשה הזו אצל בחורים, שכן נשים יותר חזקות ולא סתם הן חייבות בפחות מצוות מגברים. הדיאלוג זימן לשרית אפשרות להתייחס לחזרה בשאלה של אחיה, וליחסה אליו בתור שכזה. אין לה ספק שתמשיך לקבלו כי הוא אחיה ולדעתה יש לקבל כל אחד כמות שהוא:

- אני חושבת שהחברה שחוזרים בשאלה, הם בעיקר בחורים, כי קשה להם יותר. לא סתם שנשים לא קיבלו הרבה מצוות. הן יותר גם רגשיות וגם בשכל, וכשהן מחליטות משהו הן עושות את זה. יש המון בחורים שהם מגיעים לצבא הם מורידים את הכיפה. אני מאוד מבינה את זה. אני חושבת שבחור שהוא לא חי את הדברים והוא הולך... אפילו... הוא הולך, הוא דתי כי ההורים שלו. הדתיות של ההורים שלו מתבטאת בזה שהם שלחו אותו ל"בני עקיבא" והם הולכים לתפילה בשבת. ואני מכירה הרבה חברה כאלה. אז אין ספק. אני גם, אם לא הייתי מחונכת להיות דתיה דתיה. אחרת, בשביל מה לקיים את המצוות אם זה לא בא ממך? אם זה לא קשור אלי? בחור ש... שבגיל... א... ישיבה תיכונית, בגיל כזה, אני חושבת, במיוחד לבנים, הם לא יכולים לקבל הרבה. מאוד טבעי לי ש... אפילו, גם אם עושים את זה, אם עושים את זה בתור נוחות, בסדר, זה לא אומר להם כלום, אז למה שהם... וגם אם הם עושים את זה מתוך א... שיקול דעת. אני יודעת שאחי בצבא מאוד... אחי הבכור מאוד חיפף, בואי נאמר ככה. כאילו... הוא עם כיפה, הוא עדיין הולך עם כיפה, אבל א... הוא עושה, חוץ מזה, דברים שהם מאוד, אצלנו לפחות בבית מאוד לא מקובלים. אצלנו למשל, ברור שהבנים מתפללים כל בוקר. והוא לא, רק בשבת מדי פעם. אבל א... הוא בחור מקסים, אני מאוד חברה טובה שלו. הוא עשה את זה פשוט בגלל הנוחות, כאילו. פשוט יותר נוח לו ככה, ולכן הוא עושה את זה.

- ואת חושבת שצריך להרחיק בחורים כאלה, או בחורות כאלה, חוזרים בשאלה, ממסגרת המשפחה שמא התפוח הרקוב יקלקל את השאר?

- לא, הוא אח שלי, כאילו... לא... כל אחד אצלנו הוא שונה. צריך לקרב, להתנהג אליהם בטבעיות. אני חושבת שבציבור שלנו זה לא, ממש לא כך. אני יודעת שיש לי חברה גם... זה נורא מצחיק, יש לי שתי חברות מאוד טובות שהן בנות של רבנים, ואני יודעת שיש לחברה שלי אח שהוא חזר בשאלה. הוא עכשיו בכלל כמה שנים בהודו, יפן.

אבל מה... הוא, אין כזה דבר. להגיד לו לא לבוא הביתה! לא להתייחס אליו יפה? הוא אח שלה.

גם דנית עומדת על הסיבות לחזרה בשאלה. לדעתה זו תוצאה של חינוך שאינו מעמיק מספיק, אף כי כיום יש תחילתה של "תנועה" בקרב הצעירים ללימוד אמוני יותר, לשאלת שאלות וחיפוש התשובות אליהן. באשר ליתסה כלפיהם, היא תמשיך, כקודמותיה, לקבלם כמות שהם, מתוך כבוד והידברות ולא מתוך מסיונריות:

- אני חושבת שחוזרים בשאלה פשוט לא קיבלו את החינוך המספיק בתיכון, ולכן זה קורה להם. אני חושבת ש... שאנשי תורה רציניים, שהם אפילו לא צריכים להיות כאלה שישבו כל החיים שלהם וילמדו בישיבה. אבל אנשים שהם למדו והם באמת מחוברים לתורה, אז אין להם בעיה להיות בצבא ובאוניברסיטה ובכל מקום אחר, ולא להיפגע. עכשיו, יש בעיה של מציאות של בדיעבד, שאין מה לעשות שמערכות החינוך שלנו הן לא כאלה שמוציאות תוצרים כל כך טובים. אני לא יודעת להגדיר את הבעיה. אני יודעת את התוצאה, למרות שהיום אני חושבת שיש מאוד מגמה של הנוער יותר להעמיק. וגם אפשר לראות שהרבה מכינות שקמו. וכאילו, וגם הרבה מדרשות לבנות. יש פשוט עשר מדרשות עכשיו. - - - יש לי תברה חוזרת בשאלה, ואני כאילו, מבחינה חברתית, זה לא השתנה. זאת אומרת, אני גם לא יודעת עד כמה יהיה לי קשר איתה בעתיד. אם היא תרצה לדבר איתי, אז א... אני אדבר איתה ואגיד לה מה אני חושבת, אבל אני לא... אי אפשר לכפות דעה על מישהו. - - - אני מכבדת מישהו שבוחר לחזור בשאלה. כמו שאני מכבדת כל אדם. אם הוא באמת אדם... אם הוא לא עשה את זה סתם מתוך כניעה ליצר, אלא הוא באמת חשב והגיע למסקנה שזה מה שטוב לו.

בדיאלוג של חגית יש כניסות ויציאות בנושא של חזרה בשאלה. תגובתה הספונטנית היא של **דבר מזעזע**, אולם בהמשך הדיאלוג היא עושה תיקון לעצמה, לחזרה בשאלה אצלה, וכהגדרתה, "**חזרה בשאלה שבלב**", כי לכל אחד יש עליות וירידות כאלה:

- לפי דעתי, זה מזעזע. כי גילית את האמת, אתה יודע את האמת, וחזרת בשאלה. - - - תראי, יכול להיו שגם לי יש את המצב הזה, לא באופן דראסטי כזה בדיוק כל כך חזק. אני לא הולכת עם מכנסיים או מעשנת בשבת או מחללת שבת או משהו כזה. אבל א...

לפעמים יש חזרה בשאלה גם בלב. אמונה ו... ביטחון ודברים כאלה. גם כן, עליות וירידות כאלה, לכל אחד זה צורה אחרת.

אנו רואים כי בקרב חובשי "הכיפות הסדוגות" יש התמודדות אמיתית עם שאלת החזרה בשאלה, שכן הנושא קרוב אל עצמם. חלקם תוך כדי הדיאלוג העלו לגיטימציה למחשבותיהם וחלקם דיברו על כך באופן מוחצן, כאילו על משהו אחר בכלל. הבנות התייחסו אל השאלה בעיקר בצורה היפוטטית, כי כדברי שרית, נשים חזקות יותר באמונה ועל כן אף מוטלות עליהן פחות מצוות. מאידך, הבנים כמו גם הבנות התייחסו לנושא בכובד ראש רב. הם ראו בעיקר במסגרת החינוכית ומעט במשפחה, את הגורמים לחזרה בשאלה, וסברו כי אין להרחיק, אלא להמשיך ולהתנהג איתם כרגיל, ואפילו להראות לחוזרים בשאלה, שהם רצויים ומקובלים ולא לדחותם או להתעלם מהם. אם יש מקום לנסות לשכנע, הרי שאך ורק בדרכי נועם ולא במיסיונריות או בהטפות מוסר. מצאנו אמונה רבה בכך שהחוזרים בשאלה יתזרו בתשובה בזמן כל שהוא. אהרון אף הרחיק לכת וטען שאם לא הם, אזי בניהם יחזרו בתשובה. נעבור לבחון את יחסם של חובשי "הכיפות השחורות".

3.2.1 היחס לחוזרים בשאלה בקרב "הכיפות השחורות"

בקרב חובשי "הכיפות השחורות" יש נטיה חזקה להתעלם מחוזרים בשאלה, לדחותם, שמא ירקיבו את התפוחים האחרים, או שזו תהיה תופעה כמו אש בשדה קוצים. כך למשל בוחר יעקב לספר בדיאלוג שלו על בחור ישיבה שתזר בשאלה, החי כיום בקיבוץ חילוני אך ממשיך ללמוד גמרא, ועל הדואליות שלו לגבי השאלה כיצד יש להתייחס אל חוזרים בשאלה. לדעתו מחד גיסא - יש להרחיקם מכאלה שיכולים להיפגע כמו ילדים, ומאידך גיסא - יש לקרבתם, כי כמעט ודאי שיחזרו בתשובה. ובאשר לסיבות לחזרה בשאלה, "הכל בידי שמים":

- אני מכיר בחור ישיבה, לפני שנה זה קרה, בתשון לפני שנה בערך, הוא ארז את הדברים והלך לקיבוץ והוא היה בחור שממש ישב ולמד הרבה ואהב ללמוד. אחד האנשים שלמד איתו, נסע לקיבוץ לדבר איתו שיחזור. הוא אמר: שמע, אני כבר שנתיים חילוני, אהבתי ללמוד, ישבתי למדתי, ולכן לא ראיתם אבל א... הוא הסתכל וראה פוסטרים של מייקל ג'קסון, וגם הרבה גמרות ורמב"ם. הוא שאל אותנו מה זה עושה אצלך? הוא אמר: אני חילוני, זה נכון, אבל אני אוהב ללמוד. יושב פה ולומד כמה שעות. ויש עוד מקרים כאלה. מה מקורה של החזרה בשאלה קשה לדעת. כמו

שקשה לדעת למה חוזרים בתשובה, אי אפשר לדעת. זה דבר שאי אפשר להסביר את זה, מאוד מוזר, אצל כל אחד זה שונה. אלף ואחת סיבות. הכל בידי שמים. יש הורים חילונים והילדים חוזרים בתשובה, יש הורים דתיים והילדים חוזרים בשאלה. זה עניין של "צדיק ורע לו רשע וטוב לו" אי אפשר להסביר את זה, לפי דעתי זה ממש בידי שמים. צריך הרבה תפילה, הרבה הרבה תפילה. יש בתים ממש טובים שזה קורה. --- לפי דעתי, בתורצייק כזה צריך להרחיק אותו מכאלה שיכולים להיפגע. שאחרים לא יחזרו ולא יפגעו ולנסות להחזיר אותו בחזרה. אולי בגלל זה הוא הלך לקיבוץ להיות רחוק. שם אף אחד לא רודף אחריו. התורים לא רצו שיחזור בגלל המשפחה. במצב כזה שלא יחזור בגלל המשפחה. עקרונית אנחנו צריכים לקרב כל אחד, אבל צריך להזהר שזה לא... לא כמו אש בשדה קוצים, אבל מספיק שעוד אחד יפגע וילך אחריו.

לפי יפתח, הסיבות לחזרה בשאלה בציבור החרדי נעוצות בחינוך הכפיייתי לקיום מצוות, ובקיום מצוות בבחינת "כזה ראה וקדש", מבלי להבין או לקבל תשובות לשאלות. ביחסו כלפיהם קיימת דואליות. דומה לגישתו של יעקוב. לדעתו צריך לקרב אבל רק בתנאי שאין ילדים אחרים שיפגעו. כשיש ילדים הרי חובה להרחיק כדי לא לקלקל אחרים:

- זה שני דברים. בדרך כלל הציבור שלנו הוא... זה כבר ידוע בציבור שבדרך כלל כפייה מדי חזקה בבית, בעיה חינוכית גרידא. כמו שאבא שיכפה על הבן שלו לא לנהוג, למה, כי זה מסוכן. הוא ידחה בלי להסביר את זה, בלי להראות את הטוב שבו, בלי זה, אז הבן דוקא יפרוץ ודוקא כן ילך ללמוד נהיגה וכן ינהג, ודוקא ינהג הכי פראי ש... זו בעיה חינוכית. - - - לא רק "כזה ראה וקדש" אלא גם כפייה מסויימת. בכה, ב... בעונשים. בדרך כלל זה... בדרך כלל זה הבעיות. מכאן נובעות כל הבעיות בדרך כלל. הדרך היחידה איתם זה לקרב אותם. זה להראות את היפה. אבל אלה שמרחיקים אותם... אני יודע, אני מכיר משפחה שמרחיקה ו... אני מכיר עוד משפחה שהרחיקה. שזה, כשיש עוד ילדים צמודים. אתה חייב להגיד שזה עשו וזה יעקב. אין לך ברירה, אם אתה רוצה שלא יסחפו אחריו. כי אם תהוא הוא לגיטימי, אז גם אני אחיה כזה. ואם אתה רוצה לעצור את זה אתה חייב ל... אתה חייב לשים חייץ, להגיד שהוא ילד רע ואתם ילדים טובים, אז אתם לא הולכים אחריו. אין מה לעשות.

- אבל עד כדי ניחוי מהבית?

- אין מה לעשות. אין להורה ברירה אחרת, כי אחרת הוא ישאר לבד. והיו דברים מעולם. אני מכיר גם כמה משפחות שהבן הגדול התקלקל וקלקל אחריו את כולם, בגלל שהאבא לא... לא הפריד, לא... לא הסתדר עם העניין הזה, והשאיר את זה פרוץ. ואז באמת כל הילדים נמשכו. הילד בבית, הילד מביא דברים, הילד מביא רעיונות, הילד מתווכח עם ההורים, הילד... כמובן שזה עושה תסיסה בבית. יש הורים ש... שפשוט, אותה בעיה שגרמה לחוסר תינוך נכון, אז היא... גם גוררת לזה של חוסר תגובה נכונה לילד. יש מקרים שזה באמת טעות. אבל יש מקרים ש... שההורה אומר: יש לי ספק, ספק אם אני אקרב את הילד הזה, עשרה אחוז אולי הוא יחזור בעתיד כשהוא יקלע ל... מצוקה. אולי עשרה אחוז שהוא יחזור. אם אני אתן לו יחס טוב. ו... ותשעים אחוז שהוא יקלקל לי את שאר הילדים. אז מה, מה עדיף? ברור שאותו אבא נקרע לו הלב, אבל גם נקרע לו הלב על זה שהבן מתלל שבת. נכון שכל הורה היה מעדיף להשאיר אותו בבית, כל הורה. ובאמת זה מה שקורה בדרך כלל להורים שיש להם בן אחד או שניים, ופערי הגילים הם גדולים. אז הם ממשיכים לשמור על קשר, בדרך כלל. הנה, יש פה בשכונה משפחה שבן שהתקלקל, אבל יש שנה אחריו ילד, ושנתיים אחריו עוד אחד. ושלושתם ילדים תוססים ושובבבים והכל. ואם לא... אם הם לא היו זורקים את הילד הזה מהבית אז הוא היה הורס להם את שאר הילדים, זה ברור, אין מה לעשות. "ספק א... לא דוחה ודאי".

דרור מעלה קשיים של חזרה בשאלה בתוך משפחתו הקרובה ואף ספקות אצל עצמו. לדרור יש אחות שחזרה בשאלה והסיבות לכך לדעתו, הן בגלל חוסר קשר רגשי עם הבית. כלומר **תקלות חינוכיות** הנובעות **מדרישות יתר ואי הבנה**. לטענתו חזרה בשאלה עושים רק חבריה צעירים, מתוך רדידות ולא מתוך מחשבה. לדעתו יש לקרובם כי אולי הם יחזרו. ועל ידי כך הם לא יפתחו "ריאקציות", כלשונו, לבית:

- גיל הטיפש עשרה, אני חושב, שתלוי איך שאתה יוצא ממנו, אך אתה מצליח לצאת ממנו כמו שזה, אז ככה תהיה כל החיים. הרבה אנשים שהם תוזרים בשאלה אז זה בגיל הזה. יש תאוות, יש כל מיני דברים, שאתה לא חושב - - - האומץ זה בגיל הטיפש עשרה. לעשות דברים שהם לא נכונים מבחינה שכלית. כשאתה סתם רץ אחרי כל מיני.

בחור בן שש עשרה באמת לא מסוגל להתמודד, אני לא יודע אם אני מסוגל באמת עם הדברים האמיתיים של החזרה בתשובה, של הדת, כאילו, מה אמת ומה לא אמת.
 - צריך לתת לבחור או בחורה כזאת שנמצאים בשלב הזה להתבשל עם עצמם ולקרב אותם או להרחיק אותם?

- בפירוש לקרב, בפירוש לקרב, כי... כי אם אתה זורק אותו אז יש לו ריאקציות והוא אף פעם לא יחשוב לחזור למקום הזה. ברגע ש... בפירוש לקרב. תראי, מה זה לקרב? ההורים שלי מאוד סובלים, אני חושב, מזה שאחותי משפיעה אצלם בבית. שתי האחיות האחרות רק בעקבותיה הולכות.

באמצעות הדיאלוג מתאפשר לדרור לדבר גם על עצמו, שמבחינת הציבור החרדי הוא לא בדיוק מתאים, כי בחר ללמוד מקצוע ולא רק ללמוד בישיבה. הוא מתאר בכאב את רמת יחסיו עם אביו. לכן רצוף הדיאלוג הפסקות והיסוסים וניכר כי הוא מחפש הצדקה ותיקון למעשיו החריגים באוכלוסייה אליה הוא משתייך. בסיפורו קיימות חזרות, כל פעם בפירוש שונה. בדרך זו מנסה דרור לעשות תיקון ולהסביר לעצמו ולאחרים את מהלכיו, ולפיכך, הוא לא חש חוזר בשאלה:

- זהו, זה עוד משהו. אבא שלי אף פעם לא היה מבסוט מחילדים. תמיד היתה... איפה שהיית, תמיד מצפה ממך ליותר. אני אסביר לך, אני באיזה שהוא שלב שקלתי ללכת. למדתי ביכולל כמה שנים, נמאס לי, אני לא... אני לא אשב כל החיים שלי רק בשביל מה יגידו ובשביל הכבוד. ויש דברים שמעניינים אותי, מקצועות אקדמאים שבהחלט אפשר להתפרנס מהם בכבוד. למה שאני לא אלך לעבוד בזה? סתם בזמנו דיברתי איתו, כי יש לנו קשר באמת טוב איתו. זה היה כבר לפני שנה. אמרתי לו: תשמע, אני לא יכול לשבת להמשיך ללמוד. אז מה הוא אומר? הוא אומר לי: אם קשה לך - תקבל על זה שכר יותר גדול. תתאצץ... את מבינה? א... לא, אני חושב שאני כן... תראי, באיזה שהוא שלב אני יודע שאבא שלי צודק, אני יודע שהוא צודק. אבל זה לא פרקטי, אין מה לעשות, זה אי אפשר. אני יודע ש... הייתי יכול, אני לא יודע מה, הייתי שובר את העצמות, יושב, מתאמץ. לא יודע, לא... אפילו אם תשאלו רבנים היום הם יצביעו על הדרך שאני הלכתי בה. אף אחד לא אמר לי מילה רעה ואני לא מסתיר את זה שאני לומד מהם.

חנן, שגם לו יש אח שחזר בשאלה, מדבר בחופשיות רבה על כך. לדעתו הסיבות לתופעה הן, בחוסר "כישרון" לימודי וחיבור לא נכון בין הצלחה בלימודים לבין קיום מצוות ודת. ההורים וכל המשפחה,

מקבלים את אחיו בפשטות, שכן הוא אחיו והוא תוך שנה לדבריו, יחזור תזרה בתשובה:

- אחי הקטן ממני בשנתיים, חוזר בשאלה. אין לו חשק ללמוד. לפי דעתי זו בעיה פסיכולוגית, שהוא קישר בין הדת ללימודים לשיבות, וזהו. הבעיה אולי שלא נתנו לו יותר אופקים, נתנו לו, אבל אולי לא מספיק. הוא אמר במפורש. אני בגיל 25 אעשה את הסוויץ בתורה. אבל בתור בחור צעיר זה לא לעניין. הוא לא כשרוני, לכן בלימודים לא הלך לו. ואנחנו, די בהתחלה, כיוונו אותו לשיבה שבבוקר לימודים ואחרי צהרים וערב הם לומדים הרבה דברים, הם עושים טיולים. ישיבה שלומדים שלוש ארבע שעות ביום. ואחרי זה שגם זה הוא לא כל כך אהב ולא הסתדר שם עם הרבנים, אז אנחנו אמרנו לו: שמע, צא לעבוד! אנחנו כיוונו אותו לזה. הוא הבין, הוא קלט שהקשיים שהיו לו בישיבות כאילו זה בגלל הדתיים ולא בגלל... תוך שנה גג הוא חוזר בתשובה.

- איך אתה מסביר שאתם גדלתם באותו בית ובאותה מסגרת ובאותה גישה?

- לא הלך לו בלימודים ולא הלך לו בישיבה. אז הוא אמר: יאללה, הדתיים, שם בישיבות לא הולך, אני אלך לעבוד. גם אני, אם בגילו לפני שהספקתי לבדוק מי אני ומה אני ולמה אני דתי, בגיל שלוש עשרה, ארבע עשרה, כבר הייתי נפלט ללכת לעבוד.

ביחסו ובקשריו עם אחיו, יש לדעתו מאוד לקרבו וחס וחלילה לא לנהוג בו בכפייה, אלא דווקא בדרכי נועם וקבלה רבה:

- חס וחלילה לכפות עליו. לכפות עליו יותר אז לעולם הוא לא יבין. דוקא בגלל שהוא חילוני גמור, הוא מגיע לכאן לבקר, הוא חי עם המשפחה, והוא שמח כשהוא בא הנה. לא כל השבתות, אבל הרבה שבתות. הוא בדרך-כלל הולך איתנו לבית כנסת.

הבנות מציבור "הכיפות השחורות" התקשו יותר מהבנים בציבור זה בתגובתן לתופעת החזרה בשאלה. רננה, בתרה בדיאלוג שלה להתייחס יותר לסיבות של התופעה, כשלדעתה זה קורה בעיקר לצעירים, מתוך שיש להם קשיים במשפחה ותיים חילוניים הרי יותר קלים ומאוד מפתים. רננה בוחרת כאן להשוות את החוזרים בשאלה הצעירים, לאלפי החוזרים בתשובה, שהם בדרך-כלל אנשים מבוגרים. כל הדיאלוג של

רננה תיאורטי למדי שכן לא היתה לה היכרות אישית עם חוזרים בשאלה. כל ידיעותיה הן משמועות וסיפורים. לפיכך היא גם מתקשה בהתייחסותה המעשית, כיצד יש לנהוג ומה להגיד לחוזרים בשאלה:

- מה שאני יודעת על חוזרים בשאלה שזה בעיקר נוער. כמה מבוגרים זה קרה להם, נראה לי מאוד מאוד מאוד בודדים. אצל המבוגרים קשה לי להסביר את זה. אצל נוער, אני יותר יכולה להבין שזה בסך הכול ילדים שכנראה לא היה להם כל כך טוב בבית. כי אני חושבת שמי שהורים נתנו לו הכול ו... והיה לו מאוד מאוד טוב עם המשפחה, אז קשה לי להאמין שהוא ככה יעזוב את המשפחה שלו. כי אני לא חושבת שאפשר לשאול חוזר בשאלה: תיתן לי הוכחה שיותר טוב לך להיות חילוני ותסביר לי מבחינה שכלית, מדעית, רגשית והכול. פשוט נראה לי שהיה לו קשה ונמאס לו ולא היה לו כוח לקיים מצוות ולא היה לו טוב בחברה או לא היה לו טוב עם המורים או לא היה לו טוב עם המשפחה. ופשוט היה לו קשה עם זה, כי הוא אף פעם לא חונך לאהוב את המצוות ולאהוב את התורה והיהדות. וגם מבחינה חברתית היה לו קשה. אז נמאס לו והחליט לעזוב. ובטח שלחיות כמו חילוני זה נראה יותר כיף, כל היום לבלות וזה. אני יודעת שהכיף הזה הוא לא כיף אמיתי. אני יודעת שיש שם הרבה יותר דברים קשים ממה ש... הרבה פחות אמון בין בני אדם, הרבה פחות...

- איך את יודעת?

- קצת מסמינריונים גם כן. אני רואה קצת כותרות בעיתונים אצל סבא וסבתא שלי, אני רואה שם חדשות. אני א... גם אפילו... זה בסדר, זה דברים שגם אצלנו מדברים עליהם. בסך הכול, כמה שנראה לנו ששם יותר טוב. אבל מה נגיד... נראה לנו שאצלנו אנחנו יושבים ולומדים תורה, אז בגלל זה יש לנו פחות כסף לקנות וילות ענקיות ויאכטות וכל מה שאנחנו רוצים - - - אם נלך למקומות בתל אביב, והמקומות של כל הפרופסורים וכל ה... לא אבל, אפילו נגיד חילוניים ממוצעים ומעלה, שכל שנה נוסעים לחופש בחו"ל. ואצל החרדים זה הרבה פחות מקובל. מי נוסע לחופש בחו"ל! רק מאוד מעט אנשים. אז בסדר, אנחנו... כי בסך הכל מה, אז כל שנה הם יותר מאושרים! אז הם עובדים קשה. בסך הכל הם עובדים קשה. אז אנחנו עובדים בלימוד תורה, הם עובדים בזה. בסך הכל לנו יש הרבה יותר סיפוק, הרבה יותר הנאה מזה, הרבה יותר תוכן. אז מה, מלראות סרט ולצאת עוד פעם למסעדה ועוד פעם ל...? זה לא נראה לי שיש בזה איזו הנאה. אבל זה מה שאני חושבת על החוזרים בשאלה, שזה רק באמת

ילדים שעושים את זה בלי לחשוב. אין להם איזה משהו שכלי שהם החליטו שבאמת כדאי לעזוב את היהדות וללכת לשם. זה עניין רגשי שקשה להם וזה... אבל לעומת זה החוזרים בתשובה, אני יודעת שזה אנשים מבוגרים, זה אנשים מיושבים, זה אלפי אנשים שעשו את זה עם הרבה מחשבה, עם הרבה בדיקה, עם הרבה ידיעה. זה מה שאני רואה.

רננה מאוד מלובטת בכיכוד יש לנהוג עם חוזרים בשאלה והיא, לפחות תיאורטית, מודעת לקשיים שבתקשורת איתם:

- צריך הרבה לחשוב איך להתחיל לקרב אותם. אני חושבת שאף אחד אי אפשר להגיד לו מה לעשות. כל אחד אפשר לעזור לו כן להתקרב. השאלה באיזה שיטות לעזור לכאלה שהגיעו לשם, לא יודעת. - - - הרבה פעמים באמת, נראה לי שבמיוחד עם צעירים, אם מנסים ללכת נגד, דווקא, אז זה נהיה יותר גרוע. וזה אני קצת יודעת על משפחות שיש להם ילדים, אפילו עוד לא חוזרים בשאלה, אבל עוזבים את הישיבה, בחורים עוזבים, אין להם כוח, מסתובבים סתם. אז אני יודעת שיש בתים שמנסים לדחות אותם, ולא להכניס אותם הביתה. והם הופכים להיות לגמרי חילוניים, כי מה כבר יש להם לחפש? אבל אני חושבת שאם מקבלים אותם יותר כמו שהם, ומסכימים לקבל אותם גם ככה, אז זה שומר עליהם קצת. אבל אחת שלגמרי נהייתה חילוניה, אז אני לא יודעת מה יועיל לה שהיא תבוא לבית שלי. אני חושבת שבטח אפשר יהיה לנסות לדבר, בוודאי שכדאי לדבר. השאלה איך. תלוי מה גרם לה. אז אם זה יוכיחו לה שהיהדות היא אמת ויראו לה את הכול, אם זה יעזור, אז בוודאי שכדאי לעשות את זה. מה שאפשר בטח שכדאי לדבר אתה ולקרב אותה. אבל אם זה ממש נראה שהיא יכולה לקלקל, אז ברור שלא יתנו לה להישאר פה. כי מה יעזור לה שהיא אולי קצת תתקרב אם זה יהיה על חשבון אחרים? זה לא יועיל כלום.

יפעת מבליטה בדיאלוג שלה, את הסיבות לחזרה בשאלה ומדברת על כיסי אוויר של חוסר ידע ואי הבנה, כשהחוזר בשאלה נשאר למעשה ב"זהות דתית" ולא הצליח לעבור ל"אמונה דתית" (ראה פרק שלישי). בתיאור מאוד ציורי מסבירה יפעת כיצד ניתן "לשקר" את הנשמה לעתים. מאידך למרות כאִבָּה ודווקא משום היכרותה עם חילוניים כילדה קטנה, יש לדעתה לקרב חוזרים בשאלה ולא להרחיקם:

- אני יכולה להבין שלאדם יש יצר, הוא לא... הוא לא השכיל להילחם בו, אז הוא נפל. אני יכולה גם להבין שאולי הוא לא קיבל הדרכה מספיק טובה. לא קיבל חינוך מספיק טוב. מה זה חינוך מספיק טוב? אולי חינוכו אותו להיות מנומס אבל א... נשאר לו מין כיסי אוויר כאלה לא ברורים, שבאיזה שהוא שלב בחיים הוא נתקע אתם וזה בלבב אותו. הוא לא חזר אחורה לקבל עזרה. אני יכולה להבין איך זה קורה. שהנשמה מחפשת וצמאה, לפעמים אפשר לשקר אותה. איך אפשר לשקר אותה ולתת לה סתם שטויות במקום את הדבר האמיתי שהיא מחפשת? זה כמו אדם שיושב וקורא לאור נר, והוא מתאמץ, אבל הוא מרגיש נעים. פתאום זורחת השמש ויש כזה אור בבית, והוא לא מבין, איך הסתדרתי עם כזה נר קטן. זאת אומרת, לכן אני אנסה לקרב, אבל זה... זה מאוד יהיה לי כואב.

בושמת עושה השוואה בדיאלוג שלה, בין שני הקצוות של חזרה בשאלה וחזרה בתשובה. לדעתה החזרה בשאלה היא כתוצאה מקושי נפשי או/ו מקושי במסגרת. בושמת כורכת חזרה בשאלה עם ירידה לפשע, שכן שתייהן תופעות של חוסר שליטה בדחפים ויצרים:

- אני מכירה משפחה, מכירה מקרוב, שהבן חזר בשאלה, זה מצחיק להגיד חזר בשאלה בגלל ש... למעשה זה לא נובע מ... זה לא כמו חזרה בתשובה שזה נובע מ... מערכים. חזרה בשאלה זה בדרך כלל קושי נפשי או קושי באיזו שהיא מסגרת מסוימת, שמפילים את זה על זה.

- למה חזרה בתשובה זה נובע מערכים?

- כשאדם חוזר בתשובה הוא מתקרב לאמת, הוא מתקרב למקור, זה דבר שבונה את האדם. חזרה בשאלה זה לא דבר שבונה. ממילא זה נסיגה, זה... זה כאילו פתאום הכול מותר, זה מצב שאדם מאבד שליטה על עצמו, הוא לא מתקדם. אז א... אז אני בטוחה שכל מי, כל מי שהלך לצד הזה הם אכולי תסכולים, בזה אין לי ספק בכלל. ועובדה, הם יורדים מדחי אל דחי ומפשע אל פשע. - - - בהרבה מקרים יש חזרה בתשובה אחר כך, כעבור כמה שנים שכבר... אם לא נמצאים במצב כזה של דרדור אין סופי... אז חוזרים אחר כך. בדרך כלל זה מגיע לפשיעה בסוף. אי אפשר להיות פושע חרדי. זה לא הולך ביתד. אדם שיש לו... יצרים חזקים או כל מיני דברים כאלה, אז פשוט... זה מה שזה גורם לו. בדרך כלל זה מאוד קשה למשפחה.

בדיאלוג שלה מתייחסת בושמת לשתי דרכים בהן ניתן לנקוט עם חוזרים בשאלה וכמו כן מתארת את

המסגרת המיוחדת שהוקמה לכאלה מהציבור החרדי שאינם יכולים ללמוד יום שלם :

- מצד אחד צריך להישאר מאוד קרובים, כדי תמיד להשאיר את האופציה של לפתוח את הדלת חזרה. מצד שני לתת לגיטימציה לילד להתנהג ככה, להראות כאילו לאחים ש... שאפשר גם להיות ככה וגם להיות נהדרים ומקסימים, אז זה גם לא כל כך בריא. צריך לתת לילד הרגשה של געגועים, שהוא יתגעגע לחזור, לא שהוא נשאר במשפחה.

- אז בעצם להוציא אותו מהבית.

- ממילא הילד יוצא מהבית. צריך מאוד להיזהר לא להיות, צריך להיות מצד אחד עם דיסטאנס, להראות לילד שאנחנו עצובים ושהוא לא מוצא חן והכול. מצד שני לא לסגור את כל הגשרים. שיהיה מקום לטלפון של יום שישי. כן, שיהיה משח. זה דבר שבדרך כלל אנשים שהקשר ביניהם הוא מינימום, זה מין כזה משח, רק כדי לשמור, כדי לא... בחינוך החרדי יש היום שני דברים. היום הקימו איזו ישיבה לעזור לכאלה שפשוט זה נובע מזה שהם לא יכולים לשבת ללמוד כל היום, ולמעשה אין להם כל כך אופציה אחרת במסגרת החרדית. אם אתה לא לומד כל היום, אז אתה תלמיד לא טוב, אז אתה מסתובב. אז קודם כל היום יש מודעות מאוד גדולה לליקויי למידה, שכבר היום בודקים, עושים אבחונים ורואים שאם הילד לקוי למידה אז מבינים שהוא לא ילד מופרע ולא חוזר בשאלה, אלא פשוט צריך לתת לו את הנתונים... וגם יש ישיבה היום, שכל הבוקר נגרים ואחרי הצהריים לומדים. זה גם ילדים שיש להם יצרים והם תוססים והם לא --- זה ליד ירושלים. מקום מאוד מוצלח.

רונית מדגישה בדיאלוג שלה את הקשר בין בחירה חופשית לחזרה בשאלה ואת הקושי של ההתמודדות

עם כאלה שחזרו בשאלה :

- הירידה מהיהדות לא בגלל הדת עצמה, כמו העניין של ה... אני רוצה לברות מהבית, אני רוצה לפרוק עול, ש... אז במקום שהבחירה תהיה להם למעלה, אז הבחירה שלהם הופכת להיות למטה. כי בסך הכול הרחוב שלנו הוא מאוד מאוד מפתה, ממש מפתה. - - - אם ילד מתחיל להתפרחת או כאלה דברים, צריך להראות לו שזה לא בסדר ואולי להעניש אותו. לפעמים הסבר לא עונה, לא מספיק, כי יש כאלה שהם ממש נצחנים ו... ואי אפשר להסביר להם. אז חייבים לייסר אותם, והייסורים הם

מראים את הדרך. הבעיה אצל כאלה ש... אנשים שהשפטים באים מההורים, ואז הם יורדים עוד יותר. אם השפטים באים מהקב"ה אז זה מתזיר אותם. כי... והבעיה שכל כך טוב להם וכל כך... לא רע, היום לדור שלנו ממש לא רע. ולפעמים זה הניסיון שלהם, שדווקא טוב להם.

יפית מדברת בדיאלוג שלה על "דרך ביניים" המתפתחת היום בציבור החרדי. כאלה שלא לגמרי מקפידים על קיום ההלכות, מקצרים שרוול, משקיעים בסממנים חיצוניים, מכניסים טלוויזיה הביתה ועוד, וכהגדרתה הם אינם אמיתיים בדרכם החרדית ובעצם עבדים ליצרניהם. לצורך השוואה מגייסת יפית את הציבור של ה"מזרחי", להם לדעתה יש דרך ברורה, אמנם מתפשרת אבל עקבית. הפתרון עליו היא מצביעה, לצורך חיזוק הבחורים שהתפספסו, הוא כפי שעלה בדיאלוג של בושמת, לימוד חצי יום ועבודה חצי יום, שכן לא כל אחד ואף לא בציבור החרדי, מסוגל ללמוד בישיבה יום שלם:

- האמת היא... יש לי חברות שלמדו אתי בסמינר, שהן לא נהיו חילוניות לגמרי, אבל הן בלי דרך. אני רואה המון זוגות, זוגות חרדים. מה שקרה, ש... זה התחיל בזה, זה אנשים בלי דרך. אמרתי לך, אני הרבה יותר מעריכה את הדרך של "המזרחי" מאשר את הזרם של האנשים האלה. אנשים שהם עבדים ליצרים שלהם. זה החוסר צניעות, איך שמתחשק להם ולא לומדים. וזה כלום, זה ממש כלום. יותר גרוע, אני אומרת לך, חילונים תינוקות שנשבו הם לא יודעים כלום. "מזרחי" יש להם קו, יש להם אידיאולוגיה, הם הולכים אחרי משהו מסוים. אבל האנשים האלה הם עבדים של עצמם הם לא עושים כלום. אני רואה. זו לא נטישה מוחלטת, אבל זה אנשים שהם עבדים של עצמם. זה אנשים שהם מכניסים את הטלוויזיה, זה סתם בשביל לא להיות דוסיים. שהם הולכים להיות עם פיאות יותר ארוכות בשביל לא להיות דוסיים. שהם הולכים בחוסר צניעות בשביל לא להיות דוסיים. זה אנשים בלי דרך, אין להם שום אידיאולוגיה וכלום. זה הדרך שאני הכי מתעבת.

ניכר כיצד במהלך הדיאלוג מתאפשר ליפית להתקרב אל מוקד הבעיה ולהודות בקיומה ובתיקון האפשרי שלה:

- מה שקורה הוא, שבציבור החרדי אם בחור לא רוצה לשבת וללמוד, ולא כל הבחורים מסוגלים לשבת וללמוד, אין להם מה לעשות, זו הבעיה. כשאתה לא לומד, זה כבר נגמר. זה לא רק שאתה לא לומד. זה כבר לא תפילות, זה כבר לא קיום מצוות, זה כבר

נהיה כלום. בשנים האחרונות הייתה מודעות מאוד מאוד גדולה, ופתחו כמה ישיבות שנותנים לבחורים האלה גם כן אפשרות. הם לומדים חצי מהיום. יש כל מיני ישיבות. - - - מה שקרה לבחורים האלה בציבור החרדי שהם פשוט התפספסו והם נפלו ולא נשאר להם כלום. או שאתה לומד או שאתה לא כלום. בשנים האחרונות נתנו להם באמת חצי יום ללמוד וחצי יום לעבוד.

ראינו בציבור של "הכיפות השחורות" התמודדות מאוד כאובה בשאלת החזרה בשאלה. קיימת הודעה והתייחסות מאוד אישית לתופעה, שאף נמצאת ממש בתוך ביתם של שניים מהמרואיינים. הבנים מדברים מתוך היכרות קרובה עם התופעה ועל כן מתייחסים ישירות לגורמים לחזרה בשאלה שהם בדרך כלל חינוך כפייתי לקיום מצוות בבחינת "זהות דתית" ולא "אמונה דתית"; יחס קשה בבית הורים וחוסר יכולת של בן הדור השני לשבת ללמוד יום שלם. הבחורים גם מצביעים על הקושי של התמודדות עם התופעה. ברובם נוקטים בגישה דואלית; מחד לקרב כדי שיהיה לאן לחזור, כי רובם בסופו של דבר חוזרים בתשובה, אך מאידך להרחיק שמא יקלקלו את האחים הצעירים.

לעומת זאת, הבנות מכירות את התופעה בעיקר מסיפורים ועל כן התייחסותן יותר תיאורטית ופחות אישית. בתחילת הדיאלוג, הן יצאו בדרך כלל מתפיסת העולם החרדית, הטוענת כי כמעט ואין תופעה כזו, ואם היא קיימת, הרי שיש להתעלם ממנה ולהרחיק מהבית כדי לא לפגוע בילדים האחרים. תוך כדי הדיאלוג ראינו כיצד לאט לאט מתפתחת ההכרה בתופעה, בגורמים לה ואפילו אצל שתיים מהמרואיינות דווח על "הפתרונות החדשים" בציבור החרדי.

ראינו בציבור של "הכיפות הסרוגות" כמו גם בציבור של "הכיפות השחורות" התייחסות מאוד רצינית לנושא החזרה בשאלה. אם משום היכרות אישית מאוד עם כאלה שחזרו בשאלה, אם משום שהם עצמם היו כפסע מאותו מצב, ואם משום הצער האמיתי על כאלה שיצרם או כוחם לא עמד להם להמשיך בדרכי אבות ועשו את הצעד של חזרה בשאלה. מכאן, כנראה, ההתעמקות בחשיבה וההתייחסות לתחושתם לחוזרים בשאלה ובדרכי התקשורת שהם נוקטים או שהיו רוצים לנקוט. ובניגוד לציבור החרדי הם סוברים, שאין להרחיק או להתעלם, אלא לקרב ולהתייחס בדרכי נועם. כי רק כך יש סיכוי לתקשורת כל שהיא.

שונה המצב בהתייחסותם של בני דור שני לתופעה של עבריינים שחזרו בתשובה. רובם כלל לא מכירים את התופעה ועל כן גם לא התייחסו אליה, ואחרים שכן מכירים, זו היכרות מעל גבי התקשורת ולא היכרות אישית. לפיכך מצאנו בדרך כלל התייחסויות תיאורטיות.

3.1.2 היחס לעבריינים בקרב "הכיפות הסווגות"

עמישי מדבר על עבריינים ועל הסיבות שהביאו אותם למעשיהם. חטא זו פעולה מתוך יצר הרע, וכשהיא פגה, האדם מתחרט ובעצם מתבגר. תשובה כזו, היא תשובה מאוד פשטנית לטעמו, בבחינת שלב נמוך של מוסר כדבריו:

- זאת תשובה פשוטה. זה אפילו לא בתחום, זה בתחום אפילו יותר נמוך, זה מוסר. עשיתי את הדברים הרעים והכרתי בנוראות של זה. גם יכול להיות מצב שאדם פועל מתוך יצר הרע ופתאום ההשפעה של יצר הרע פגה. פתאום הוא עומד והוא מתבייש מעצמו. כשאדם מתחרט, זה עניין של התבגרות.

גם כפיר מתייחס אל הסיבות לחזרתם בתשובה של עבריינים, כשלדעתו החזרה בתשובה שלהם באה על רקע של משבר, ממקום שיש בו ריק ואז הוא מתמלא. לפיכך מעדיף כפיר את הגישה של "כבדהו וחשדהו":

- אני שמעתי על התופעה הזאת של אסירים חוזרים בתשובה. אני מניח שיש בזה אמת בתופעות האלה, כשהם משתחררים הם ממשיכים להיות דתיים. אני לא יודע מה גורם לזה. לא עמדתי לחקור את התופעה הזאת. אפשר לזרוק לזה הסברים ראשוניים. שאם אדם נמצא במשבר אז דבר ראשון בן אדם פתוח לשמוע, פתוח לשינוי. נוצר ריק, אז יש מקום למלא. אם בן אדם סגור עם קוצים ורק רץ קדימה ודוהר, יותר קשה לעצור אותו. יש הרבה סיפורים כאלה שאיזה אירוע טראגי, לא תמיד זה אירוע טראגי, לפעמים זה יכול להיות סתם משהו שפותח לו את הראש ועוצר אותו למחשבה.

- הפתיחות שלך היא מספיקה לבוא ולומר: הם כמו כל אדם. אין לי שום בעיה אתם. תוכל להיות חבר איתם, ללמוד איתם?

- אולי הייתי לוקח איזה מרווח זמן, לראות שהם באמת לא מנהלים מתחת לשולחן את המאפיה של, אני לא יודע מה. אבל א... לא נראה לי ש... כבדהו וחשדהו. צריך לשים לב, בסך הכול יכול להיות שיש אנשים שמחפשים...

משה מנסה להצביע, על הסיבות המביאות אנשים עבריינים, לחזרה בתשובה ואף **מקביל**, במידה מסוימת,

בינם לבין חזרה בתשובה על רקע של **משברים וקשיים** (ראה פרק שני):

- אצלם זה מתחלק לשני חלקים: (1) כאלה שעושים את זה כדי ליצור רושם על הממונים, כדי לשנות את התדמית שלהם; (2) ויש גם כאלה שעושים את זה כי הם... לא בשביל ליצור רושם, אבל אולי כדי למצוא מקלט באמת. אני חושב שזה שונה, נגיד, שהם ברחו, הם מחפשים איזה מקלט, מחפשים... ברחו... הולכים מקיצוניות לקיצוניות ומנסים... בחלק מהמקרים זה נכון באמת שעוברים מקיצוניות לקיצוניות. אבל יש מקרים שלא. אני חושב שיש אנשים שאי אפשר להגיד עליהם שהם ברחו, כי לא היה חסר להם שום דבר.

בהתייחסותו של שחל אל עבריינים הוא מתכוון לכאלה שהתדרדרו לפשע מהציבור הדתי והוא מאוד נחרץ **בגישתו אליהם** וקובע, כי תבישת כיפה היא בבחינת סממן חיצוני בלבד ואינה מעידה על תוכו של האדם.

לפיכך, אין הכרח שעברייני החובש כיפה הוא אכן אדם שומר מצוות:

- אני חושב שמי שמגיע למצב כזה אז הוא כבר לא דתי, גם לא היה אף פעם דתי. מי שלובש כיפה זה לא אומר שהוא דתי בכלל. הוא מוגדר כזה, הוא נולד ככה. אבל זה לא ממש דתי, אני לא מעריך כאלה אנשים. בטח גם כשהם היו ילדים הם לא היו יותר מדי...

שאלו רואה בחשש את **תנועת החזרה בתשובה בכלל**, בבחינת הוצאת שם רע לכל החוזרים בתשובה, עד

כדי הרחקתם של גורמים חיוביים מלחזור בתשובה:

- לדעתי, אני לא אוהב את הקטע הזה, כי איזה פושע מפורסם ופתאום הוא עם כיפה וספר ולומד וזה... כאילו אחיזת עיניים. וזה נותן שם רע לכל החזרה בתשובה, זה מרתיע אנשים. כי אתה רואה, הבן אדם היה פושע, ישב בבית סוהר, היה גנב או לא יודע מה הוא היה. פתאום מאז שהוא נכנס לכלא, מצא את אלוהים, חזר בתשובה וגילה את העולם האמיתי. זה מרתיע אנשים מלחזור בתשובה, כי זה נותן צורת הסתכלות מאוד לא חיובית על כל התהליך.

שחר מצביע בגלוי על כי החזרה בתשובה של אסירים, אינו מהלך לשם שמים, אלא במפורש לצורך השגת

טובות הנאה :

- החזרה בתשובה בתוך הבית סוהר, זה לא נראה לי באמת. זאת אומרת, מהלחץ של הבית סוהר, אולי ככה יהיו לו יותר שחרורים, אולי האוכל יותר טוב, אולי יהיה יותר טוב ככה. מין טובות הנאה. נראה לי, שזה לא אמיתי. כי אני יודע שיש הרבה גם שיוצאים מהבית סוהר ושלום לכיפה ושלום לדת. אני לא יודע אם הם חוזרים להיות פושעים, אבל הם נשארים חילונים.

ראינו, כי בקרב אוכלוסיית חובשי "הכיפות הסרוגות" הייתה התייחסות מועטה לשאלת העבריינים. יש לתלות זאת בחוסר היכרות עם התופעה, ובכך שאין לה בעיניהם משמעות או מעורבות אישית, ולפיכך התייחסותם של המעטים הייתה תיאורטית בלבד. הם מיקדו את דבריהם בסיבות לתופעה ובקושי של חזרה בתשובה אמיתית אצל אסירים או עבריינים. הם בהחלט ספקנים באשר ל"אמיתיות" של החזרה בתשובה בקרב העבריינים ומניחים כי זו חזרה בתשובה התלויה בדבר - בסיטואציה, וכשזו תשתנה גם ה"כיפה" תיעלם. החזרה בתשובה אצל העבריינים, לדעת בני דור שני, היא יותר בבחינת "מוות ולידה מתדש", ועד שתחליך זה לא ימוצה, לא תיתכן חזרה בתשובה אמיתית. מעניין לציין, כי הבנות בקרב אוכלוסיה זו, כלל לא התייחסו לנושא.

3.2.2 היחס לעבריינים בקרב "הכיפות השחורות"

בקרב חובשי "הכיפות השחורות", כמו גם בקרב חובשי "הכיפות הסרוגות", ההתייחסות היא תיאורטית ולא מתוך היכרות אישית. מאידך, מתוך תפיסת עולמם הרואה בכל יהודי את הטוב, יש הרבה קבלה חיובית ורצון שזה יצלח. גם כאן, מרואיינים מעטים התייחסו לשאלה, ובשונה מאוכלוסיית "הכיפות הסרוגות" כאן כן מצאנו התייחסות של הבנות לשאלה.

גישתנו של דרור ביחסו לעבריינים שחוזרים בתשובה, שונה משל האוכלוסיה אליה הוא משתייך, וכמו בקרב חובשי "הכיפות הסרוגות", חושב דרור שזהו מהלך לא אמיתי, ובקלות יחסית ניתן לדעתו למושכם חזרה לדיסקוטקים וכדומה. מאידך, נוקט דרור עמדה אחרת מחובשי "הכיפות הסרוגות" ומצביע על כך כי פה ושם יש כן מי שעושה את המהלך ויבורך. לפיכך דרור משתמש בביטוי "אני לא מפקיע אותם לגמרי", כלומר בכל אופן נותן להם הזדמנות :

- החבריה ב"כולל", אחרי הצהרים נוסעים ללמוד בכלא איילון, לומדים שם עם אסירים. אז עמי פופר שם, אחד מה... כן. אבל הם אומרים שהוא רציני. אני לא יודע, אני ממש לא.. יכול להיות, לא מפקיע אותם לגמרי. עמי פופר בסך הכול לא אחד שנפל לסמים. - - - תראי, בסופו של דבר מה שנשאר... לאסירים זה ודאי שווה לחזור בתשובה, כי שיקום דתי זה השיקום הכי טוב. אתה תוזר בתשובה, ישר... יש יותר נסיבות מקלות לשחרר אותך. אם בן אדם, בסך הכול כולם רוצים להיות טובים וכולם רוצים להצליח להיגמל מסמים ומפה ומשם. לא יודע, כנראה ש... אולי הם חוזרים בסוף, לא ברמה גבוהה ומתוך הבנה עמוקה. חוזרים.

חנן בדיאלוג שלו על עבריינים שחזרו בתשובה, מציע התייחסות שונה קצת לתופעה. הוא מחלק את ציבור התוזרים בתשובה לשני עולמות - חזרה רוחנית וחזרה גשמית. אלה התוזרים בתשובה מבתי-סוהר, שייכים להגדרה השנייה אף כי ברמה נמוכה וגם זה בסדר מבחינתו:

- יש שני סוגים של אנשים שתוזרים בתשובה. יש את הטיפוסים של אבא שלי ושל אמא שלי, אורי זוהר. בן אדם שלא היה חסר לו כלום, הרגיש חוסר רוחני. החוסר שלו היה חוסר רוחני, ריקנות רוחנית. ואז הגיע איך שהוא, לא משנה, כל אחד עם הסיפור שלו, ואז חזר בתשובה. יש כאלה שהחוסר שלהם היה חוסר גשמי. מתוך החוסר הגשמי... בסך הכול בן אדם שיושב בבית סוהר זה קשה, לא רק שזה קשה, זה גם משעמם. הוא יושב וחושב עם עצמו: עשיתי ככה, א' ב' ג' ד' היום אני בבית סוהר ואני אוכל את הקש... תבריה מרגישים באמת מדוכאים. שהבעיה הרוחנית שלהם צצה בעקבות בעיה גשמית. אנחנו הרי אווזים שכל בן אדם במהותו רוצה להיות טוב, בתוכו. לפעמים אתה צריך לעזור לו להבין את זה.

יפעת כמו חנן, מציגה את העבריינים שחזרו בתשובה, כחלק מהציבור הכללי שחזר בתשובה ובמטפורה מאוד מעניינת היא מדברת על שלבים בחזרה בתשובה, כאשר יש כאלה שמתעוררים לתשובה רק אחרי מכות רבות. אבל ליהודי תמיד יש דרך פתוחה לחזור בתשובה, ובכך מייצגת יפעת בצורה מאוד יפה את גישת הציבור החרדי:

- א... קודם כל, נגיד, אני מדברת על ה... האנשים בתוך כותלי בית הסוהר. אז, אז עוצב שהם היו צריכים להגיע לשם, אבל לפחות שם, בסדר, אז יהודי צריך, הקבי"ה

מעורר אותנו בכל מיני צורות. בהתחלה עם שעון מעורר, אחר כך צריכה להיות רעידת אדמה, אחר כך הוא צריך לטלטל אותנו, עד שבן אדם יתעורר. אז יש אנשים שמתעוררים רק אחרי רעידת אדמה, יש אנשים שמתעוררים רק כשמישהו נפטר עליהם. אבל יש אנשים שמתעוררים כשיש להם איזה טראומה. יש אנשים שמתעוררים סתם כדי להסתכל על העולם. אז א... בסדר, יהודי, ליהודי תמיד הדרך פתוחה בשבילו לחזור בתשובה.

כאמור, בקרב חובשי "הכיפות השחורות", אף כי הדיאלוגים קצרים, מועטים ותיאורטיים, הגישה מאוד חיובית ומקבלת תוך התייחסות אל התופעה כירידה זמנית בבחינת "ירידה לצורך עלייה".

3.3 סיכום דיון

בשאלת יחסם של בני דור שני לחוזרים בשאלה ראינו התייחסות מאוד מזוהה, אישית ומעשית, שכן ראינו כי כל אחד מבני הדור השני, התלבט בזמן מן הזמנים באופן מאוד אקטיבי, מתוך חופש בחירה, באיזו דרך ינקוט. האם בהתקדמות ועלייה בסולם קיום המצוות או בתזרה בשאלה. מאידך ההתייחסות לשאלת העבריינים הייתה מאוד תיאורטית מתוך שמועות וסיפורים ולא מתוך התנסות או היכרות אישית. אצל הבנים מקרב "הכיפות הסרוגות" יותר מאשר אצל הבנות, מצאנו התמודדות מאוד אישית בשאלת החוזרים בשאלה. ראינו כיצד במהלך הדיאלוג הם השתמשו בהזדמנות שניתנה להם ונתנו לגיטימציה למחשבותיהם ולהתלבטויות שהם עברו ועוברים. הבנות כאמור, החלטיות יותר בבחירתן. התייחסותן לשאלה יותר תיאורטית מתוך הסתכלות על אתרים ולא מתוך לבטים אישיים. הבנים כמו גם הבנות, תלו במשפחה ו/או במסגרת החינוכית, את הגורמים לחזרה בשאלה, ולדבריהם יש לקרב, לקבל ולנסות לשכנע את החוזרים בשאלה, רק אם מזדמן ולא בדרך מיסיונרית או בחטפות מוסר, מתוך הנחה שניתוק וניכור רק ירחיקו ולא זו הדרך. הם מאמינים ומקווים שהחוזרים בשאלה יחזרו בתשובה. מעניין לציין כי המרואיינים מ"הכיפות הסרוגות" קובעים כי דווקא בקרב בני דור שני לחוזרים בתשובה, כמעט ואין חוזרים בשאלה, שכן העולם החילוני מוכר מקרוב ואין בו משהו קוסם במיוחד או מסקרן שכדאי בשבילו לחזור בשאלה.

אצל הבנים מקרב "הכיפות השחורות", כמו גם אצל הבנים מ"הכיפות הסרוגות" מצאנו התמודדות מאוד אישית, אולם בפן שונה. אף הם השתמשו בהזדמנות שניתנה במהלך הדיאלוג והעלו קשיים בתוך משפחותיהם, של אחים חוזרים בשאלה, ותיארו התמודדות יום-יומית כמעט עם התופעה. לכן בחרו

הבנים להתמקד בסיבות ובגורמים לחזרה בשאלה הנעוצות לדעתם בתקלות בתוך המשפחה. בעיקר חינוך כפייתי-לוחץ, לקיום מצוות קלה כבחמורה, בבחינת "זהות דתית" ולא מתוך "חינוך אמוני", ובחוסר יכולת של בחורים מסויימים לשבת ללמוד יום שלם. לעומתם הבנות התייחסו לשאלה באופן תיאורטי יותר ולא אישי, שכן היכרותן עם חוזרים בשאלה היא מתוך שמועות וסיפורים. כאמור בתחילת הדיאלוג היתה בקרב הבנות מעין התעלמות מהתופעה, בבחינת התגוננות מסוימת - האומרת כביכול ש"לנו זה לא יקרה". לאט לאט במהלך הדיאלוג נעשתה הכרה בבחינת "ראייה מחדש", בקיומה של התופעה, בגורמיה ואף הועלו הצעות חדשות לתיקון.

המרואיינים מקרב "הכיפות השחורות" מאוד זואליים בגישתם לחוזרים בשאלה. מחד גיסא - לדעתם יש לקרב כדי שיהיה לאן לחזור. מאידך גיסא - צריך להרחיק מהמשפחה את החוזר בשאלה, שמא יקלקל את האחים הקטנים, בבחינת "התפוח הרקוב בסל".

כאמור, אצל כל המרואיינים משני סגנונות החזרה בתשובה ראינו התייחסות מאוד רצינית לשאלת החזרה בשאלה, אם בשל היכרות אישית קרובה עם חוזרים בשאלה, אם משום שהם עצמם היו כפסע מאותו מצב ואם משום הצער האמיתי על כאלה שלא עמד להם כוחם או ייצרם ועשו את הצעד של חזרה בשאלה במקום להמשיך ללכת בדרכי אבות.

לעומת זאת שונה התייחסותם של בני הדור השני לשאלת העבריינים שחזרו בתשובה, שכן רובם כלל לא שמעו ולא מכירים את התופעה. אלה שהתייחסו, עשו זאת בצמצום רב ובאופן תיאורטי ומוחצן, ללא מעורבות אישית. מעניין לציין כי בקרב חובשי "הכיפות הסרוגות" רק בנים התייחסו לשאלה. בדבריהם ראינו ניסיון לברר את הסיבות לחזרה בתשובה של עבריינים, תוך העלאת ספקות בדבר טוהר המטרות שלהם בבחירתם במהלך של חזרה בתשובה בכלא. ניכרת נימה מוסתרת המצביעה על כך, שאילו התהלך היה בבחינת "מוות ולידה מחדש", יתכן שזו היתה תשובה אמיתית. לעומתם, בקרב חובשי "הכיפות השחורות", מתוך תפיסת העולם של קירוב כל יהודי באשר הוא יהודי, יש נטייה לראות את המהלך בבחינת "ירידה לצורך עלייה". יש הרבה קבלה ורצון שהמהלך יצליח אף כי גם כאן ההתייחסות מאוד תיאורטית, לא רגשית ומאוד מצומצמת. מעניין לציין כי כאן כן נמצאו בנות שהתייחסו לשאלה.

בהמשך נבחר את החזרה בתשובה בסגנון אמונה "שכלי-רגשי", היכן ממקם את עצמו ואת משפחתו בן הדור השני, ומה הם הגדרותיו לסגנון "רגשי" או "שכלי".

4. סגנון אמונה "שכלי-רגשי"

בבחינת הנושאים העולים משאלת החזרה בתשובה, ראינו כי האקטיביות הנדרשת מהחוזר בתשובה מאפשרת לו לבחור בסגנון אינדבידואלי "שכלי או רגשי" לדרך החזרה בתשובה שלו אל היהדות. חוקרים התייחסו למושגים אלה מהיבטים שונים: בתחום האישיות (יונג, 1946), בתחום השיפוט המוסרי (גיליגן, 1982; ליונס, 1983), מההיבט של תהליכי שינוי (גיימס, 1958; אולמן, 1982; לופלנד וסקונבוד, 1981), ומההיבט של החזרה בתשובה ביהדות (פכלר, 1989; הרמב"ם; הריה"ל; הרב קוק, 1979; הרב סולובייצ'יק, 1977; רוטנברג, 1987).

יונג (שם) מדבר על סגנונות אינדבידואלים "שכליים-רגשיים" בתחום האישיות, גיליגן (שם) מדברת על שיפוט מוסרי ומתייחסת גם ל"שכלי, וגם ל"רגשי", כאשר ה"שכלי" מבוסס על צדק אבסולוטי וה"רגשי" על איכפתיות בין אישית. ליונס (שם) מקשרת בין שיפוט מוסרי לאישיות. ג'מס (שם) מדבר על תהליך הדרגתי כעל סגנון "שכלי" ולעומתו המעבר הפתאומי הוא בסגנון "רגשי". אולמן (שם) מציגה את הגישה הפסיכואנליטית כרגשית, בעוד הגישה ההומניסטית היא שכלית. לופלנד וסקונבוד (שם) מעלים מוטיבים שונים, ביניהם האינטלקטואלי והאפקטיבי. פכלר (שם) מצביעה על החסידות כסגנון אמוציונלי ועל הזרם הליטאי כסגנון רציונלי. הרמב"ם (הלכות תשובה) מדגיש את הפן ה"שכלי" - את הידע שבלימוד בעוד הריה"ל והרב קוק (שם) מדגישים את הפן ה"רגשי". הרב סולובייצ'יק (שם) מדבר על תשובה "שכלית-רגשית", כאשר התשובה הרגשית באה משוק רגשי, מתגובה רגשית ספונטנית, כשהאדם בוש ומתחרט, בעוד התשובה השכלית קיימת כאשר היא נובעת מהחלטה לא לחזור על החטא. רוטנברג (שם) טוען כי "מוות ולידה מחדש", הינו סגנון אמונה "רגשי", בעוד "ירידה לצורך עלייה" הינו סגנון אמונה "שכלי". בנושא זה, של סגנון אמונה "שכלי-רגשי", נבחן דיאלוגים של בני דור שני, שבחרו להתייחס ישירות לשאלת סגנון האמונה אצל הוריהם או/גם אצל עצמם. נבדוק האם הוא תואם לנטיות "שכליות-רגשיות" בתחומים אחרים, או האם קיימים איפיונים דומיננטיים שונים בסגנון אמונה "שכלי-רגשי". נבחן זאת בארבעה תחומים, לפי סגנון החזרה בתשובה:

(1) הגורם לחזרה בתשובה.

(2) הכלים והאמצעים לחזרה בתשובה.

(3) קצב החזרה בתשובה.

(4) תהליך החזרה בתשובה.

הממצאים המרכזיים מראים כי תהליך החזרה בתשובה של ההורים, מוצג על ידי בני הדור השני ל"כיפות סרוגות" כתהליך עם נטייה ברורה יותר לסגנון אמונה "שכלי", ועל ידי בני דור שני ל"כיפות שחורות" מוצג כתהליך המתחיל בסגנון "שכלי" ועובר בהדרגה ל"רגשי" יותר, כאשר כיום הוא בדרך כלל משולב "שכלי ורגשי".

כמו כן עולה מהממצאים כי בני הדור השני בסגנון "הכיפות הסרוגות" נוטים לסגנון "רגשי" אולם מתוך בירור אמוני נוקב ובני דור שני בסגנון "הכיפות השחורות" מחפשים, בשונה מחרדים מבית, את הבירור ה"שכלי אמוני".

4.1.1 הגורם לחזרה בתשובה בקרב "הכיפות הסרוגות"

גד בוחר להגדיר את סגנון האמונה במונחים שונים מ"שכלי-רגשי". הוא תובע את המונחים "אמונה מעובדת", ו"אמונה לא מעובדת" ומתוך שהוא מסביר את המושגים, מעלה גד בדיאלוג שלו את הגורם החווייתי דווקא, לחזרה בתשובה, כאשר כאמור, החוויה היא מסממני האמונה שבסגנון "הרגשי", אך בצורה מאוד ברורה עושה הבחנה בין הרגשי, קרי ניסי, בציבור ה"חרדי" לבין הרגשי חווייתי בציבור "הכיפות הסרוגות":

- מאחורי המילים... רגשית ושכלית, מסתתרות בעצם, לדעתי, א... אמונה מעובדת ואמונה לא מעובדת. מה זה עומק אמונה? עומק אמונה הכוונה כמה האמונה משתלבת לך בחשיבה שלך, עד כמה אתה חש אותה בחוויות החיים שלך, אתה חש אם זה מתאים לי ל... להבנת האמונה שלי. לא ב... לא בצורה ילדותית, חרדית, שכל דבר נס, נס, הפלא ופלא. יש את השקרית, ילדותית. בעצם, יש אמונה מעובדת ואמונה לא מעובדת. זאת אומרת יש אמונה, סתם, הוא פשוט לא חושב, כמו ילד לא מפותח, לא חשב על כלום. אבל תוכנת כך וכך. אני לא בא לזלזל בכל הזה. אבל זה רמה ילדותית.

גד מדבר על "עיבוד האמונה" מתוך שאדם מגיע למסקנה, שכך זה לא מתאים או לא מספיק. דבריו שזורים היסוסים רבים ושתיקות רבות מתוך ניסיון להגדיר את גישתו, את לבטיו ואת המקום בו הוא נמצא כעת. ומתוך הגדרותיו לגבי "אמונה מעובדת" ו"אמונה לא מעובדת" ממשיך גד ומתעמק בתפקידו של האדם בעולם ובייעוד של היקום, על פי בריאתו:

- הקב"ה לא צריך א... הוא צריך פראיירים שישתובבו לא על היד? מה, הוא צריך טכנאי? הוא צריך משהו? הוא צריך את העולם? הוא ברא את העולם שאנחנו נבנה את

עצמנו, שאנחנו נבנה... הוא צריך בני אדם, הוא צריך בני אדם עם הכרה. העניין הוא שיש, יש אידיאלים אלוקיים שלפיהם הוא ברא את העולם. רעיונות של צדק, של יושר, של חכמה, שעל פיהם הוא ברא את העולם. והתכלית שלנו זה שאנחנו נחיה בצורה השלמה ביותר ושנביא את העולם להיות במצב השלם ביותר. ושכולנו נתלה בשאיפה שלנו, שהשאיפה שלנו תהיה עוד יותר ויותר אידיאלית, ועוד יותר נבצע בהתייעלות.

כפיר מדבר על מצב של ריק אשר הוא היה הגורם לחזרה בתשובה אצל אביו, כמו גם הסקרנות והרצון להבין. והוא עושה השוואה אל עצמו, מהמקום בו הוא נמצא ומעלה ספק לגבי עצמו, האם יכול היה לעשות מהלך שכזה, שכן כהגדרתו הוא לא נמצא במצב שבו היה אביו. גם אצל כפיר נראה, התייחסות שונה לאמונה של אביו. הוא מגדיר אותה שורשית, מושלמת, אמיתית שמעל הרגש ומעל השכל:

- אבא הוא אדם חושב, גם הוא אדם מאוד... האמונה אצלו מאוד מושלמת, מאוד שורשית, מאוד אמיתית. בסך הכל האמונה זה דבר שנמצא מעל הרגש ומעל השכל, זה דבר יותר גדול. אני לא יודע אם הייתי עושה את הדרך הזאת. אני לא יודע אם אני יכול לשפוט את זה. בסה"כ זה דבר שהוא יכול להיות, שאם היינו מחליפים תפקיד התשובה היתה לא. אני לא יודע אם זה בגלל שזה הוא ואני, זה עניין של מציאות של בן אדם שנמצא בתוך הריק, אז יש לו מקום לחפש. בן אדם שכבר מלא אז הוא אומר: מה, איך אפשר בכלל לצאת מזה?

זן בדיאלוג שלו, כשהוא מתייחס לגורמים של החזרה בתשובה ולסגנון האמונה של אביו, הוא עושה השוואה בינו השכלי לאביו הרגשי. אצל האב החזרה בתשובה נבעה מהתפעמות פנימית, רגשית מאוד, מהתופעות של בריאת העולם, בעוד הוא עצמו הולך ובדק כל דבר רציונלית. מכאן אם כן, ניכר שוני ברור בין האב החוזר בתשובה בסגנון האמונה ובגורם לחזרה בתשובה, לבין בן הדור השני שצמח לתוך אמונה ושואל, שוקל ובדק את תפיסתו ואמונתו בצורה רציונלית יותר. אך לא טהורה, לכן הוא מגדיר עצמו גם כרגשי:

- סגנון החזרה בתשובה של אבא שלי הוא סגנון רגשי. הוא אהב את הטבע, הסתכל על הטבע והיקום וכל זה. זה הרבה יותר רגש. אדם כאילו מרגיש את זה מתוכו, את החזרה בתשובה. גם בבית זה נראה כך. מבחינה נגיד אידיאולוגית, אז לא אומרים

באופן רציונלי מה כתוב. ככה, ארץ ישראל, רגש כזה. ואצלי האמונה היא רציונלית, אבל היא גם רגשית. עצם זה שאני לא הולך וחוקר כל דבר, כי לא כל דבר עולה לי בכלל - זה כבר אומר שאני לא רק רציונלי. מי שרציונלי מאוד, הולך ובודק כל דבר מבחינה רגשית ומבחינה רציונלית. אצלי זה לפעמים ככה, אבל זה לא מוטו.

שאל מעלה בצורה ברורה את ה**בדיקה והלימוד** של אביו מתוך סקרנות וצורך, שנוצר בעקבות שיעור שניתן במסגרת הקיבוצית בה הוא חי לפני מהלך החזרה בתשובה. ואולי לא כל כך במקרה האב הוא זה שהביא את סדרת השיעורים הזו לקיבוץ בשעתו:

- אבא שלי הביא אותי לקיבוץ שיעביר שיעורים, ומן הסתם גם אבא שלי היה יושב איתו אחר כך והוא היה מושך אותי, מסקרן אותי - - - היתה גם תקופה שאבא שלי היה נוסע לשיבות פה. שהוא היה נוסע במיוחד בשביל ללמוד פה בחברותא. אבא שלי מאוד שכלי. לא היה סתם עושה את זה כי נראה לו ככה. הוא בדק והוא... הוא בדק טוב טוב לפני שהוא עשה. זה לא סתם שינוי, זה שינוי... שינוי רציני. לא פשוט לעשות את זה.

שרית מתארת ה**תרגשות מפלאי הבריאה** כגורם לחזרה בתשובה של אביה, אותו היא מגדירה כרגשי. ולא בכדי היא טוענת שהוא גם רגשי וגם שכלי, שכן זו התפעמות, סקרנות ורצון להבין בבחינה השכלית את הבריאה ולא רק להישאר בהתפעמות הרגשית:

- אבא תמיד מספר את הקטע הזה עם המעיין. וכנראה שזה דבר שהשפיע עליי, שזה ממש פלאי הבריאה שיש כזה דבר. אני יודעת שהוא נורא מתרשם מכל מיני מראות. תמיד כשאנחנו נוסעים: תסתכלו פה, תסתכלו פה... הוא יכול שעות לשבת ולהסתכל על הנוף. כנראה שזה מה ש... קרב אותו. אבל לפי איך שאני חושבת אז א... למה מלכתחילה בכלל הוא התחיל לחשוב על כל ה... אני חושבת שזה פשוט היה: מי יכל לברוא כזה דבר! וחוף מזה שהוא היה מטבעו בן אדם שחושב.

כאן קל לשרית להתחבר אל אביה בנסיונה להגדיר את סגנון האמונה שלה:

- אבא שלי הוא בן אדם מאוד רגשני. אבל הוא גם שכלתני, בקטע הזה אני חושבת שאנחנו דומים. אני רגשנית, אבל אני הולכת לפי השכל. אז א... כאילו אני אחפש את התשובות השכליות, אבל א... אני אעשה את הדברים מתוך חוויה.

ראינו כי הגורמים לחזרה בתשובה בקרב חובשי "הכיפות הסרוגות" נובעים בעיקר מבדיקה, סקרנות, רצון להבין את משמעות החיים, מתוך חיפוש וריק בחיים החילוניים. לעיתים קיימת קרבה רבה בין גורמים שכליים לרגשיים ואז נדרשים בני הדור השני להגדרות משלהם כפי שראינו.

4.2.1 הגורם לחזרה בתשובה בקרב "הכיפות השחורות"

יעקב עושה הבחנה בין נשים לגברים, בין הגורמים לחזרה בתשובה של אביו לשל אימו וככלל מגדיר יעקב שאין סגנון שכלי או רגשי אלא שילוב של שניהם. מאידך הגורם לחזרה אצל אביו היו ניסים שראה במהלך שירותו הצבאי ואל זה הצטרפו שיעורים ששמע בבסיס אשר סייעו לו להבין את המהות הדתית האמונית:

- כמה שאני למדתי עד היום, אין שכל לבד ואין רגש לבד, הכל הולך ביחד. השאלה מה יותר בולט, אני לא יודע. בדרך כלל השכל אצל הגבר יותר, הרגש אצל האישה יותר. אבל א... אני מאמין בטוח ששניהם גם ה... השכל וגם הרגש, ברור ששניהם. - - - אבא ראה הרבה ניסים בצבא וכל מיני דברים כאלה. אבל צריכים זכות כדי לפתוח את העיניים. רואים ניסים ולא פותחים את העיניים.

- הוא בודאי עבר את מלחמת ששת הימים?

- את ששת הימים הוא עבר, ביום כיפור הוא עלה על מוקש. - - - ואמא שלי מאוד אהבה את אבא שלי. בסוף זה מה ש... אצלה זה באמת לא היה חזרה בתשובה שכלית כמו שהיה...

- כמו אצל אבא.

- כן, ממש לא. אצל אבא שלי זה היה באמת שיכלי ב... ממש, בגלל שלא היו סמינרים באותה תקופה ולא היה כלום, הוא חזר בעצמו. אז התבשל אצלו המון זה... פעם הוא שמע שם איזה הרצאה בבסיס של פול לסטר, הוא אמריקאי, שהתעסק עם בעלי תשובה ב'אור שמח'. הוא נתן הרצאה בבסיס ואבא שלי פתאום שמע, שיש אנשים שכן מעניין אותם הדברים האלה, שלא כל חייהם בריצה אחרי... מצליחנות. וזהו, ואז הוא החליט. - - - זה לא היה אז שלאגר לחזור בתשובה.

דבורה מעלה את הקלות היחסית הקיימת לחוזרים בתשובה, שבעצם בותרים לעצמם את הדרך ומאידיך את הקושי והקונפליקט הנוצר עם הילדים על רקע של לחץ. אימה חזרה בתשובה על רקע של משבר אישי ומפגש חויתי אשר כלשונה "מילא אותה".

- אנשים חוזרים בתשובה יותר קשה להם מלאחרים, כי הם מתחילים מהתחלה. מצד אחד זה יותר קל להם, מצד שני יותר קשה להם. כי הם לא ראו עד עכשיו איך עשו את זה. יש כאלה שזה לטוב, בגלל שהם יכלו למצוא לעצמם את הדרך הכי נכונה שאפשר. ויש כאלה שזה רע, כי הם לא יודעים. הם חושבים: אם לי זה ברור אז גם לילדים שלי זה ברור, כמו שהיה לי עם אמא שלי. והיא כאילו באיזה שהוא מקום חושבת שהיא פספסה. את מבינה?

- אמא שלך בעצם חזרה בתשובה בגלל הזעזוע מ...

- כן, אני חושבת שכן. אני אף פעם לא שאלתי אותה, אבל אני חושבת שכן. בגלל הזעזוע היא יותר התקרבה לבית של דוד שלי, והיא מצאה שזה מילא אותה.

יפעת מתארת את חזרתו השכלית של אביה שהייתה ברורה לו זמן רב, אולם חסר לו הכוח לעשות חזרה בתשובה. יפעת מדברת על מכות רגשיות שליוו את ההתלבטות ואשר דחפו אותו בסופו של דבר לחזרה בתשובה:

- אני חושבת שבשכל היה לו מאוד ברור שהאמת היא בתורה. זה היה לו ברור לאורך כל הדרך, זאת אומרת לא היו לו ספקות. רק לא היה לו את הכח לעשות את זה. הוא ידע את זה, הוא למד תורה והוא ידע. אדם שמתקשר עם התורה אז א... אומרים "שלא חטאו ישראל אלא כדי להתיר להם את העריות". כשאנשים יורדים מהדרך הם יכולים להגיד שזה בגלל זה ובגלל זה, יש להם מצוקות, הם יכולים למצוא תירוצים. אבל בעצם זה בגלל שהם רצו להתיר להם עריות, בגלל שהיצר שלהם לא נתן להם. ז"א בשכל, אם אדם פותח את העיניים הוא רואה שזה האמת. - - - הקבוצה שהלכו ושרו, אורת החיים של החברים האקדמאים, פטירת האבא שלו, הכל היה בעצם מכות... עד שבסוף הוא... מכות רגשיות שנתנו לו את הכח. אני חושבת שהרבה אנשים בעולם מסתובבים עם הרגשה שהם... שהם לא עושים טוב. אבל אין להם את הכח לזוז.

יפעת מתארת מעגל של חזרה בתשובה כאשר תחילתו מאוד שכלית אקדמאית בדרך מצטרפות חוויות רגשיות שונות והמעגל של החזרה בתשובה נסגר ליד הקבר הפתוח של הסבא.

ראינו כי בקרב חובשי "הכיפות השחורות" התהליך מתחיל בדרך כלל בבדיקה שכלית, מתוך סקרנות אינטלקטואלית ומושלם בסופו של דבר רק לאחר "מכות רגשיות", כהגדרתם של בני הדור השני. לפיכך הגורמים לחזרה בתשובה בציבור החרדי הם ברובם בסגנון "שכלי ורגשי" בעוד שבקרב הציבור של חובשי "הכיפות הסרוגות", הם יותר בסגנון אמונה "שכלי".

4.1.2 הכלים והאמצעים לחזרה בתשובה בקרב "הכיפות הסרוגות"

עמישי מעלה בדיאלוג שלו, מטבעות לשון משל עצמו, כדי להסביר את סגנון האמונה של אביו. הוא נזקק להן כדי להתייחס בדיאלוג שלו, אל הכלים והאמצעים שנקט בהם האב, לפי תפיסתו, במהלך החזרה בתשובה:

- היום כל הזמן מגדירים רק בשני דברים שכל ורגש. אבל יש משהו שהוא יותר חזק, הוא לא רגשי, כי אבא שלי הוא לא אדם רגשן והוא גם לא שכלתן. זה אדם נשמתני. זה מושג אחר שהוא יותר כללי והוא יותר מקיף והוא יותר עדין מאשר רגש. רגש זה גם כי זה משהו קצת חושי. רגשנות זה נתפס כמשהו חלש גם. רגשנות, הוא לא הסתדר עם הקשיחות של... זה לא זה, זה משהו הרבה יותר עמוק, בנשמה. נשמה זה האמת, זה למעלה. ההתפרטות של הנשמה, ההתלבשות שלה, המפגש שלנו עם הנשמה שלנו זה באמצעים של הרגש והשכל. אבל הרבה פעמים יש לנו תחושות של הנשמה שהן לא לגמרי רגשיות. יש לנו תחושות אולי, אנחנו קולטים אותם אולי קצת ברגש. אבל הם לא רגש. אנחנו מעבדים אותם בשכל, אבל זה לא שהשכל יצר אותם. השכל עיבד אותם, השכל קלט אותם. בספר התניא מדבר על זה. הרי הנשמה היא מאוד מופשטת, איך היא נפגשת עם הבשר ודם הזה. יש את השלבים של ההתלבשות של הנשמה עד שהיא יורדת אלינו. אז בהתחלה זה הנשמה, שלב שני, ככה התניא מסביר, יש אחר כך מוחין ומידות. איך שאני מכיר את אבא שלי, הוא לא אדם רגשן. לא שאין לו רגש, אבל זה לא אדם שמה שמעניין אותו בחיים שלו זה הרגש. לא. משהו שהוא קרוב לנשמה מבחינת הלקסיקון המודרני זה אינטואיציה. אבל אינטואיציה זה לא שכל וזה גם לא רגש, זה משהו אחר שהוא יותר עמוק, הוא יותר ודאי והוא יותר יציב גם. הוא

יותר חי משכל והוא יותר יציב מרגש. קשה להגדיר בדיוק. א... אבל זה משהו כזה. הנשמה היא תובעת את שלה. עכשיו אם היא מצליחה למצוא את הכלים שנותנים לה את האפיקים שהיא תפעל, היא פועלת באופן הזה. זה לא עניין של רגש ולא עניין של שכל. פשוט אבא הרגיש שהוא לא שייך. הוא לא עשה ניתוח מתמטי אם זה מתאים או לא מתאים, כי יכול להיות שאם הוא היה עושה ניתוח מתמטי כזה, יכול להיות שגם החברה הדתית לא היתה מתאימה לו. וגם הרגש, לא נראה לי שאם זה היה עניין של רגש, הוא לא היה מחזיק מעמד כל כך הרבה שנים. אם הוא היה אדם רגיש ופגיע הוא לא היה מחזיק כל כך הרבה שנים בקיבוץ.

ראינו כי עמישי מתייחס למשהו הכולל בתוכו כלים רגשיים ושכליים כאחד המכונים אצלו נשמת ואינטואיציה. לדעתו אין ההגדרות "שכלי" ו"רגשי" ממצות את מהלך החזרה בתשובה, כפי שהוא רואה אותו, אצל אביו.

גם אצל צבי נראה התייחסות אל סגנון אמונה "רגשי" ו"שכלי" כאחד אותו הוא מכנה ידיעה הכוללת לדעתו גם אמונה שכלית וגם רגשית. בבואו להסביר את האמצעים בהם נקטו חוריו, לצורך החזרה בתשובה, אין לדעתו אפשרות להגדיר ולהפריד בין אמונה רגשית לשכלית:

- אני לא כל כך מאמין בקטע של חזרה בתשובה שכלתנית לגמרי, טאק טאק טאק. קיבלתי קול, יש אלוקים, יש מצוות. זה לא בדיוק מתחבר לי עם השכל. אבל א... כאילו... מהלך לוגי, צייק צייק צייק צייק. לא... אני לא חושב שמהלך כזה, שכזה מהלך יכול... לפחות לא את כל בני האדם יכול לדרוף. אמונה זה לא רגש וזה לא שכל. זה משהו שמאחד את שניהם. כי אמונה שהיא רק שכלית, אני או. קיי. אני יודע, יש כאן שכל, כתוב בספר, אז זה עושה לי משהו? אני יודע שאחד ועוד אחד זה שנים, אני יודע גם שהעולם מורכב. שהשולחן הזה מורכב מאטומים. זה עושה לי משהו? אותו דבר מה שאני מרגיש. מרגיש מרגיש. אתה יודע, כאילו, זה קיים. אמונה זה דבר שמשלב את שניהם. אמונה זה שאני יודע שדבר מסויים קיים, אני יודע. ככה זה צריך להיות, לכן אני אומר שזה לא רק שכלתני. אם זה היה רק שכלתני... אני אומר שכל אמונה שמישהו מאמין בזה, זה לא יכול להיות רק שכלתני. כי חייב להיות המימד הרגשי, שאני מרגיש את זה, אני חי את זה. אמונה שהיא רק שכלתנית זו אמונה מתה. כמו מתמטיקה, מתמטיקה זה מקצוע מת. - - - או. קיי. מה זה עושה לי אישית כשאני

יודע משוואות! מה זה עושה לי? בסדר, כשאני פותר את זה אני אולי מה זה נהנה מזה בגלל האתגר השכלי. אבל בסדר, זה כלום. אמונה זה ביטוי אחר, זה ידיעה. ידיעה. ידיעה במובן של לדעת באמת, שזה עניין גם של שכל וגם של רגש.

דנית מתלבטת בהגדרותיה באשר לסגנון האמונה של אביה ופותרת את קשייה בהגדרה שסגנונו הוא גם שפלי וגם רגשי. אביה לומד ומלמד אמונה ובאשר למעמד הר סיני וההכרה באמיתות התופעה, היא אינה מצביעה על סגנון אמונה רגשי דווקא לדעתה, שכן המעמד הוא בבחינת נבואה:

- אבא שלי הוא גם אדם שחוקר, והוא... כאילו... הוא למד אמונה. זאת אומרת, הוא מלמד אמונה, הוא לא רק כאילו... אני לא יודעת איך להגיד את זה. זה מורכב, זה ביחד, השכל והרגש. - - - דוקא לפני כמה זמן שאלתי את אבא שלי משהו על מעמד הר סיני ואני לא זוכרת בדיוק מה הוא אמר לי. כאילו... לא התעסקתי בזה יותר מדי. אבל... אני לא חושבת שזה כזה פשוט נעשה ונשמע, שזה מבוסס רק על הרגש. אני חושבת שמעמד הר סיני, זה... אין מה להשוות. זה מעמד של נבואה, זה... לא יודעת, לא חושבת שיש טעם בכלל להכניס את זה ל...

כאמור, מעדיפה דנית לפתור את הדילמה שלה באשר לאמצעים בהם נקט אביה לחזרה בתשובה, כשכלית או רגשית, אל בחירה בקו האמצע, כלומר כהגדרתה - "ביחוד".

דרורה מתארת שימוש בכלים ואמצעים מאוד שכליים בבחינת הצורך בהישודות, שהיו נקוטים במהלך החזרה בתשובה של הוריה, ומאוחר יותר בחינוך הילדים, כאמצעי הגנה מפני עוצמות רגשיות שהיו קיימות בהם כאנשים חילוניים. דרורה תולה זאת בתחושת הצורך שלהם להישרד בתוו"ל כיהודים, תחושה שגלשה לכל תפיסת העולם של החזרה בתשובה, ובהמשך אף יצרה מעין תהליך כפייתי לגבי ילדיהם בחינוך שלהם, לקיום מצוות מתוך שכל ולא מתוך פנימיות ומתוך רגש:

- שניהם אנשים שהם ניסו להשליט את השכל על הרגש. אבא שלי במיוחד ככה הוא גידל אותנו.

- למה?

- הרגש מאוד מסוכן, אבא שלי נורא פחד להתעסק עם הרגש. אנתנו, ההורים שלי גם היו אנשים מאוד א... אנרגטיים ומאוד א... לא יודעת, יצריות, רגשיות, הכול מאוד בעוצמות מאוד חזקות. אנשים... שניהם בולדוזרים. והם פחדו מהעוצמות שיש להם,

הם פחדו שהם לא יצליחו לכוון אותנו לכיוון הנכון. אני חושבת שבגלות יש את הקטע הזה של באמת "הציבי לך ציונים". שהמצוות זה "הציבי לך ציונים", מין קטע של... זה מה שבעצם א... מאבחן אותנו, מפריד אותנו מהגויים. אמא שלי כל הזמן דיברה על בית הספר הגויי שהיא למדה בו, והיא הייתה היהודייה היחידה, אז היא לא הייתה הולכת לבית ספר בשבת. ו... או שהיא הייתה הולכת והיא לא הייתה כותבת. כאילו, הקטע של המצוות היה שם דבר מאוד שורד, שורד. ואני חושבת שההורים שלי במונן מסוים הם נשארו עם הנטייה הזאת לשרוד, שהיא נטייה כל כך לא מתאימה לצברים. אנחנו כל כך לא אנשים שורדים, אנחנו כל כך אנשים פורצים קדימה, ובשיא החופשיות ובשיא ה... עם האפשרות של ליפול. אף אחד לא מפחד ל... כלומר, אתה לוקח את האפשרות הזאת כי אתה מתקדם, אתה לוקח אותה בחשבון. ופה אתה במדינת ישראל, אתה גדל אל החיים היהודיים שהם הרבה יותר א... מבפנים, לא צריך ליצור אותם, לא צריך לעשות אותם כפייתיים, כי הם קיימים. והם לא מספיק האמינו בנו, אני חושבת, בזה שבעצם קיים בנו באופן טבעי. ככה שנפתח את הכוחות שלנו לא לכפות את האישיות שלהם, לכפות את הדרך חיים שלהם עלינו.

ראינו כי בני דור שני בסגנון "הכיפות הסדוגות" מתלבטים בהבהרת הכלים והאמצעים לחזרה בתשובה של הוריהם, האם בסגנון "שכלי" או "רגשי" כהגדרתם ולפי הפירוש שהם נותנים לסגנון אמונה "שכלי-רגשי", הם מגדירים את אמונת הוריהם גם שכלית וגם רגשית. התייחסות שונה מצאנו אצל דרורה הכמהה להסברים ותחושות רגשיות. היא מעלה שימוש רב בכלים ואמצעים שכליים אינטלקטואליים, בבחינת אמצעי התגוננות בפני הרגש.

4.2.2 הכלים והאמצעים לחזרה בתשובה בקרב "הכיפות השחורות"

דרור, שאביו היה טייס קרב מצליח בקבע, ונטש הכל לטובת החזרה בתשובה, מתאר את מהלך החזרה בתשובה כשכלי מאוד, תוך לימודים ובדיקה מאוד לעומק וכלל לא רגשי. דרור מעלה בדיאלוג שלו את הקושי האישי שלו כלפי האב העסוק באמונה שכלית מאוד ו"חוסך" ממנו את הרגשי. דרור מצליח לדבר על החוסר שקיים אצלו באמונה רגשית, אך מאידך אינו יודע כיצד לממש זאת:

- בהחלט אבא שלי הוא בן אדם חזק ב... מבחינת לימוד ו... יש לו היגיון, ראש מחושב והכול. מה שאני רוצה להגיד ש... גם את הקטע הזה של הדת הוא תופס מאוד, מאוד

בקיצוניות. מאוד שכלתני ובכלל לא רגשי. אמרתי לאשתי באמת לפני כמה זמן, אבא שלי לפעמים בוכה בראש השנה ויום כיפור, זה מאוד מרגש אותי. כי אני יודע כמה מאמץ זה עולה לו בשביל להוציא דמעה, לבן אדם הזה. אפילו תשפכי לו פלפל שחור לעין לא יצאו לו דמעות. אני תמיד הערכת את אבא שלי בתור בן אדם מאוד חכם. תמיד אמרו לי את זה: מה, אבא שלך הוא... ואו... ואו... אבל תמיד חשבת, אמרתי, הוא בן אדם חכם, הוא בטח יודע מה שהוא עושה, כנראה שהוא צודק, אני לא יודע למה. אבל כנראה שזו הדרך היותר נכונה. - - -

מתוך שדרור כל כך מאמין ביכולתו השכלית של אביו ובכלים והאמצעים שבחר לחזור בהם בתשובה, הוא בוחר בדימוי מאוד מעניין, כדי להצדיק את עצמו מדוע הוא אינו נזקק לבדוק את הכלים והאמצעים בהם נוקט האב:

- יש דברים שאני לא נכנס אליהם כי... אם בן אדם לא צריך... כמו, אחד הולך לרופא, הוא אומר: קח כדור. את לא חוקרת למה אותו כדור. יש דברים שתקבל אותם בתור מוסכמות, אתה יודע שיש אנשים יותר חכמים ממך. - - - לי חסר את הקטעים של הרגש ברור, אין לי את התכונות האלה, מה אני אעשה? אני לא יודע איך...

יפתח בוחר להגדיר סגנון אמונה שכלי-רגשי בדרך משלו. הוא עושה הבחנה עדתית בין ספרדים לאשכנזים. לדעתו, הספרדים סגנונם רגשי בעוד האשכנזים חוזרים בסגנון שכלי. את בית הוריו מגדיר יפתח כאשכנזי, אף כי המוצא הוא ספרדי, משום שאין מסורת של בית סבא וההכוונה הייתה לכיוון האשכנזי, לפיכך, כדי להיות נאמן להגדרותיו, סגנון האמונה שלהם הוא שכלי לדבריו:

- שספרדים א... מתחזקים באמונתם יותר מתוך רגש, ואשכנזים שהיו מנותקים מכל רגש דתי, אם הם חוזרים, הם חוזרים מתוך שכל, ורק מתוך שכל. אלא אם כן א... אני יודע מה, נפגעי מלחמות, ניסים ונפלאות, לא יודע.

- ואצלכם?

- אצלנו זה רק... אני חושב רק שכל. לא היה שום קשר לאמונה. הנוהגים בבית הם נוהגים אשכנזיים לחלוטין. ככה פסקו לנו. כשעלינו לירושלים אז א... אבא שלי אפילו לא... אפילו אלף בית לא למד מסבא שלי, כלום כלום, ניתקו אותו לגמרי.

דבורה, שאמה חזרה בתשובה על רקע של אסון במשפחה, מדברת על סגנון האמונה כסגנון רגשי לחלוטין, כשהאם לדעת דבורה משתמשת והשתמשה באמצעים רגשיים ולמעשה מסתפקת בתחושה שאצל החילונים זה לא טוב. מאידך דבורה, כבת דור שני, לא מסתפקת בהסברים הסתומים ומשתמשת יותר ויותר בכלים ראציונליים לביסוס אמונתה. אנו רואים, כי חדיאלוג מאפשר לה להתייחס ולספר כי, בניגוד לאוכלוסיה בה גדלה, היא מחפשת את הלימוד והשכנוע השכלי העיוני:

- ההורים הם לגמרי רגשיים. אם אני אשאל את אמא שלי למה את כל כך בטוחה שזאת הדת הנכונה - אני לא יודעת אם היא תוכל להסביר לי. היא תגיד: כי אני ניסיתי דברים אחרים ואני יודעת שזה לא, אז אני יודעת שזהו.

- ואת עושה את זה יותר מתוך השכל ופחות מהרגש?

- בתחומים מסוימים כן ובתחומים מסוימים לא. למשל... תראי, יש דברים שאני לא הייתי קוראת לזה חזרה בתשובה. למשל שבת, זה לא שמישהו, זה פשוט איזה רגש עמוק בתוכי שאני מרגישה שזה אמת ואני לא אחלל שבת. אולי מתוך פחד. יכול להיות שאני חוקרת, אם אני אחקור את זה טוב אני אולי אגיע למסקנה שזה מתוך פחד, כי אני לא יודעת מה יקרה אנחנו יותר מדי קטנים בשביל להבין הכול. בזה השתכנעתי. העובדה שאנחנו לא מבינים זה לא בגלל שאין לזה הסבר, אלא בגלל שאנחנו לא יכולים להבין. - - - בתחומים מסוימים היה חשוב לי להבין לכן הלכתי לשמוע כל מיני דברים. כמו למשל, היה מאוד חשוב לי לדעת למה הדת שלנו היא אמיתית ולא דתות אחרות. - - - מאוד עניין אותי לשמוע את ההרצאה הזאת. להתחזק בתפיסה של זה. ברגע שיצאתי, - - - אמרתי: אוי, הוא צודק, זה נכון, זה אמת. השתכנעתי ממנו.

יפעת מעלה בדיאלוג שלה את ההיבט החינוכי של הוריה. היא מצביעה על הבירור השכלי-טקסטואלי בו נקט בעיקר אביה, בשלבי החזרה בתשובה, עד שבהמשך המהלך חלה התחברות רגשית. הוריה בחרו לנקוט בדרך דומה בחינוך של ילדיהם, תוך שהם מדגישים שילוב של בירור שכלי אמוני ורגשי:

- האמונה שלנו שכלתנית לגמרי. זה קודם כל היה מאוד ברור אצלנו בבית. ממש א... אנחנו יודעים שהתורה אמת, אנחנו יודעים איך להוכיח את זה. שהתורה אמת, שהיא ניתנה משמים, ושהיא ניתנה על ידי בורא עולם. מה שאני לא יכולה להגיד לך שאני יכולה לקום ולתת הרצאה שהיא תהיה מושלמת והיא תסביר בדיוק את הכול. יש לי את זה בתוכי, ואני יכולה לתת קצת הסבר. פשוט זה היה דברים שדיברו עליהם בבית,

ש... כל שבוע היינו שומעים את השאלות החדשות שעלו. זה בגלל הצורה הזאת של הבית, שזה חוזרים בתשובה אבל ש... שרצו להנחיל לילדים שלהם את הא... את האמת שהם גילו. זאת אומרת, שהם לא יקבלו את זה...

- שזה לא רק "כזה ראה וקדש".

- כן כן, כן, אז גם הם חיזקו מבחינה שכלית וגם מבחינה רגשית. אבא שלי מאוד אדם רגשן. מצד אחד שכלי מאוד, אבל מצד שני רגשי מאוד. ואני מרגישה שהלחט שלו עבר אלינו. ההרגשה שלו לדברים והאהבה לדברים, הוא גם הצליח להעביר.

יפית, כמו גם יפעת, מדגישה את מקומו של החינוך בחברה החרדית. לדעתה, הכלים והאמצעים בחינוך החרדי מדורי דורות הם רגשיים ולכן לא מספיק איתנים. יש הכרח להשתמש בכלים שכליים של שכנוע שכלי-עיוני כפי שנקוט בבית הוריה, כדי שתהיה הבנה לקיום המצוות וללימוד תורה:

- הורים חייבים להסביר, הורים חייבים להגיד לילדים מה קורה בעולם, מה זה העולם הזה, מה זה השקפות... אני רואה משפחות חרדיות שגידלו את הילדים ככה מגיל אפס. הילדים מגיעים לשלב, הם לא יודעים בכלל להסביר את עצמם, הם לא יודעים להסביר את החשקפה שלהם. למה הם כאלה, למה הם עושים את המעשים שהם עושים. הם לא יודעים כלום. כל החיים שלהם הם גדלו ככה, זה מה שהם עושים כל הזמן, זה מה שהתורים שלהם... ההורים צריכים לחיות את זה, ההורים צריכים להראות שזה חשוב להם, להסביר לילדים. להסביר להם פשוט את החשקפה, למה אנחנו עושים ככה, למה אנחנו... אמנם לא לכל דבר יש הסבר, לא כל דבר אפשר להסביר. אבל מה שאפשר להסביר ומה שאפשר להגיד להם... לתת להם. א... המון בחורי ישיבות נוטשים. למה? כי אין להם את החידוש בלימודים, כי לא מספיק נותנים להם אולי את אהבת תורה, למה אתה צריך ללמוד. אתה הולך לישיבה כי אבא שלך למד בישיבה, כי האחים שלך למדו בישיבה. כי זאת שיגרה. אבל תחדירו בילדים את אהבת התורה, למה אנחנו לומדים, מה ההנאה שלהם. תראו להם שאנחנו נהנים לקיים את המצוות, שיש בזה אתגר מסוים.

בקרב חובשי "הכיפות השחורות" ניכרת כמיהה להסברים שכליים-אמוניים ולא הישארות בתחום הרגשי, כפי שנהוג בחברה החרדית הדתית מדורי דורות. חלק מהמוראיינים דיווחו כי הוריהם נשארו

בסגנון השכלי ממנו התחילו את שלב החזרה בתשובה, וחלקם הצביעו על שילוב האמצעים של החזרה בתשובה, כאשר תמיד, כפי שראינו, מתחיל שלב החזרה בתשובה בבירור ובשימוש בכלים שכליים ורק אחר כך מושלם או מתווסף לו האלמנט הרגשי

רק במקרה אחד פגשנו שימוש באמצעים רגשיים בלבד, כאשר החזרה בתשובה הייתה כאמור על רקע של אסון במשפחה. רוב המרואיינים מציגים כמיהה לשימור דרך החינוך לה הם זכו כבני דור שני לתזרים בתשובה, אשר קיבל בצד החינוך הרגשי האופייני לסגנון החרדי, שימוש בכלים ובאמצעים חינוכיים שכליים, המזמן התמודדות אינטלקטואלית ושכנוע שכלי.

4.1.3 קצב החזרה בתשובה בקרב חובשי "כיפות סרוגות"

בדיאלוג של עמישי עולה התייחסותו לקצב החזרה בתשובה של האב, כשהוא ממשיך זאת לתבשיל טוב. מי שמצליח לשרוד עשרים שנה בקיבוץ חילוני, שזו חברה מאוד קשוחה כהגדרתו, סגנון החזרה בתשובה שלו לא יכול להיות רגשי, אלא שכלי. מעניין כי כאן משתמש עמישי בהגדרות של "שכלי-רגשי", בעוד שלעיל פגשנו אצלו הגדרות שונות לסגנון אמונה:

- הוא לא היה מחזיק בקיבוץ כל כך הרבה שנים, עשרים שנה. החברה הקיבוצית בשנים האלה היא חברה מאוד קשוחה, אפשר להגיד מאוד לא מתחשבת ב... בחריגים למיניהם. הוא אדם מאוד חזק, בסך הכול. אם הוא היה רגשן הוא היה מייד נפלט מהמערכת, ולא היה מחזיק מעמד. הוא עמד בלחצים האלה, - - - שזה בחינה של גלות, אבל שזה גלות שזה הריון. אם הוא הגיע למה שהוא הגיע היום, זה לא רק עצם העניין של תשובה או לא תשובה. באיזו רמה של תשובה ואיזה רמה של הכרה אתה חי, זה לא מובטח לך, זה תלוי באיזה סיר ביסלו אותך. לחזור בתשובה זה בסדר, יש הרבה חוזרים בתשובה. אבל להיות חוזר בתשובה כמו שאתה רואה את העולם, כמו שאתה פועל במציאות - זה תלוי במה שהביא אותך לזה. אז העשרים שנה האלה הם בסיכומו של דבר היו לטובה, איך שהוא רואה את זה היום. הוא לא מתחרט על זה. על אף שזה היה קשה, הוא לא מתחרט. מה שכן, הוא אמר לי, שגם הוא וגם אמא שלי אמרו שהם לא הרגישו שהחזרה בתשובה זה מהפכה בחיים שלהם. זאת אומרת, זה כמו שלב שילד עובר משלב של נערוּת לבגרות, ומבגרות לעוד יותר בגרות. זה שלב בחיים. זאת אומרת, מיצו איזה תהליך מסוים של התבגרות שלהם בחיים, ובאופן טבעי השלב הבא היה התשובה.

שחל מדבר אף הוא על קצב החזרה בתשובה של הוריו, שהיה לפי עדותו, מאוד איטי והדרגתי. אולם בשונה מהגדרותינו לעיל, למרות שהמחלך היה איטי, תופס שחל את סגנון האמונה של הוריו כרגשי ואינו נותן פירוש לתפיסתו זו:

- בעצם שניהם תמיד היו דתיים במובן הפנימי. עד שהם החליטו להביא את זה, להבין בעצם מה זה אומר, זה לקח להם הרבה זמן. לפי דעתי, כמו שאני רואה את זה, זה היה מאוד לאט. הדרגתי. לא היה איזה שינוי דרמטי. מאוד לאט וזה היה מתוך רגש. אני חושב רגש.

אצל שחל ניכר בלבול בין פנימיות האמונה הנתפסת אצלו כרגש לבין בירור שכלי ואיטי המביא בסופו של דבר לאמונה מבוררת.

בשאלת קצב החזרה בתשובה, מצאנו דיאלוגים מועטים אשר התייחסו ישירות אל השאלה. המרואיינים שהתייחסו קבעו כסימן היכר, קצב חזרה איטי והדרגתי כמו תבשיל טוב. מיעוט ההתייחסויות לשאלת קצב החזרה, מקורה כנראה בכך, שבמהלך תיאור התיים של ההורים החוזרים בתשובה ותולדותם (ראה פרק שני), הייתה התייחסות רבה לנושא, אף כי לא מההיבט המצומצם של סגנון אמונה "שכלי" או "רגשי". ואולי אף משום שבשני התחומים שנסקרו עד כה, הן בסעיף גורמים והן בסעיף כלים לא נמצאה הבחנה ברורה בין סגנון "רגשי" לסגנון "שכלי", כמו גם בסעיף זה. ראינו כי מרואיינים שונים מגדירים שונה ומפרשים שונה סגנון אמונה "רגשי" או "שכלי", כפי שראינו בדיאלוג של שחל למשל.

4.2.3 קצב החזרה בתשובה בקרב חובשי "כיפות שחורות"

יפתח מתאר מהלך ארוך של חזרה בתשובה, שתחילתו הבנה מתוך שכל, בעוד ששלב הרגש העמוק הגיע רק לאחר זמן רב:

- אמא פעם אמרה לי שעד שהגיעה ל... עד שהגיעה אליה... הרגש העמוק, לקח לה זמן. היא כל הזמן הבינה שזה ככה, היא הבינה שזה קיים. - - -

חנן מדבר על מחלך מאוד מברר ואיטי של חזרה בתשובה אצל אביו, שהיה מאוד שכלי. וכלשונו "הוציא לאנשים את המק"י, עד כדי התנהגות מתגרה ובוטה אפילו, על-מנת להבין את שורשי המצוות:

- אבא שלי בכל תחום בחיים שהוא מתעסק, אף פעם זה לא היה קשור באיזה שהוא קשר, ולו הקטן, לרגש. אבא שלי טיפוס מאוד רציונלי. וכל דבר עם בדיקה מאוד מעמיקה. עד שהוא התחיל לשמור מצוות, הוא הוציא לאנשים את המיץ, אם זה הרב רביץ, אם זה איקא ישראלי, אם זה הרב שפט, אם זה הרב אורבך... הוא הוציא להם את המיץ. הוא יצא מתוך נקודת הנחה שהם יש להם תיאוריה, נחמד, צריך לשמוע, אבל עד שאני לא אחיה מאה אחוז ברוך, אני לא עושה כלום.

פית מתארת בדיאלוג שלה, מהלך מאוד איטי הדרגתי של תורה בתשובה ומאוד מבורר ומאוד שכלי, שהיו לו סממנים חיצוניים מתקדמים, כמו גם סממנים פנימיים:

- מהלך החזרה היה איטי מאוד מאוד. אפילו, אני מביאה דוגמאות קטנות. למשל אבא שלי הלך עם כיפה סרוגה, אחרי זה הוא הלך עם כיפה שחורה סרוגה, אחר כך כיפה שחורה. בעבודה הם לא ראו את כל ההדרגתיות הזו. עד שהוא גידל זקן. זה סממנים חיצוניים. אבל זה היה ממש ה... מהלך.

ראינו כי גם בקרב חובשי "הכיפות השחורות" מעטים הדיאלוגים המתמייחים לקצב החזרה בתשובה כמצביע על סגנון אמונה "שכלי-רגשי". כאמור גם כאן, כמו אצל חובשי "הכיפות הסרוגות" נמצא ביטוי לתחום זה בתחומים הקודמים של הסעיף ובפרק השני (ראה לעיל). מאידך, נראה בבירור התייחסות לקצב ההדרגתי של החזרה בתשובה, כמצביע על סגנון אמונה שכלי או רגשי.

4.1.4 תהליך החזרה בתשובה בקרב חובשי "כיפות סרוגות"

כפיר מציג את תהליך החזרה בתשובה של אביו, שהחל במסגרת קבוצה של בני קיבוצים בתק"ס, קבוצה שהתארגנה ללמוד יהדות. וזה לפי דעתו, היה הטריגר האינטלקטואלי לחזרה בתשובה אצל אביו:

- יכול להיות שהתשובות שיכלו לספק אותו כן ניתנו לו. אני אומר אבל, שסך הכול היה לו עם מי לדבר. אמרתי לך, הקבוצה הזאת של בני הקיבוצים שהתחילה בתיכון ללמוד יהדות, זה התארגן דרך התק"ס איך שהוא. - - - חשוב שתדעי שאני יותר חזק מההורים שלי באמונה.

שחר ממקם את הוריו בצד של נטייה ברורה ל"רגשי" ואת עצמו בין "רגשי" ל"שכללי". ניכר כי בני הדור

השני, כמו כאן, מחפשים לחשלים את הצד שהוריהם התסירו לגבי עצמם או בחינוך שלהם:

- היום למשל, על כל נושא, אמא מסתכלת מבחינה, לא יודע איך להגדיר את זה, עמוקה אולי, אמונית אולי, כאילו מחשבתית, לא יודע איך להגדיר את זה. אבל היא עושה את זה כאילו עמוק כזה. אין לי את ההגדרה. לכל מצווה היא לא מחפשת את התשובה השכלית, אלא את האמונית יותר, זאת שמדברת יותר ללב.

- והיא מקיימת את הכול מתוך מצוות אנשים מלומדה, או רק אחרי שהבינה והרגישה?

- גם וגם, זאת אומרת היא לא... קודם מצוות אנשים מלומדה ואחרי זה היא גם חושבת אולי. היא לא תגיד: בגלל שאני לא מבינה למה מדליקים נרות אז אני לא אדליק נרות. אז היא מדליקה נרות והיא מנסה לחשוב אולי יש לזה צד מאוד של... שמתחבר לקב"ה. - - - אצל ההורים זה רגשי אצלי זה גם וגם. גם בשכל וגם דברים שאני רואה, דברים שקורים לי.

שלמה מדבר על התהליך אצל הוריו, כאשר בתחילה, המהלך היה מתוך בדיקה וניסיון להגין ורק לאט

הפך להיות רגשי יותר. הוא מבחין בין חינוך באוכלוסיה המזרחניקית לאמונה או כהגדרתנו "אמונה

דתית", לבין החינוך באוכלוסיה החרדית, המופנה יותר ל"זהות דתית":

- ההורים חזרו דווקא גם רציונלית, בהתחלה זה היה יותר רציונלית. הרגש בהתחלה, הם לא חזרו מתוך אירוע, טראומה. איזה דבר חיוני חריג שהחזיר אותם. הם לא היו פרופסורים שניהם. אמא שלי אשה משכילה, גם אבא שלי בסך הכול הוא לא פיתח לו תחום השכלה מעבר לבגרות, אבל הוא אדם שלומד, שמתעניין ולא נשאר תקוע. הם חזרו, התחילו בדרך השכלית. הרגש, אני חושב נכנס אחרי זה. - - - יכול להיות שיש נטייה יותר, בואי נגיד שיש נטייה יותר בציבור החרדי, פחות להיות שכליים. בציבור החרדי ודאי שיש כיוון כזה במתכוון. בישיבות החרדיות לא לומדים אמונה, כי יכול להיות שתפתח לכיוונים חיוביים אבל תגיע לאמונה מקולקלת גם, אז הם מעדיפים להסתגר בבועה מסוימת כזאת, וודאי. בועה של רגש שאתה מקיים, כי מתוך אהבת ההורים קיימו את דרך התורה הנכונה. צריך ללמוד תורה כל היום. לא התחום שלך ללמוד למה וללמוד אמונה. אל תתעניין מעבר לזה. ואצלנו הכוונה כמובן ללמוד

אמונה, לבסס את זה כמה שיותר. חוזרים בתשובה, מי שפנה לכיוון החרדי, יכול להיות שחזר יותר בצורה יותר רגשית. יכול להיות. אצל ההורים שלי א... יש שילוב. היום זה יותר רגשי. אצל האחיות שלי ודאי. אצל ההורים שלי התחיל בשכל והיום זה רגשי. הם לא מחפשים נימוקים. הם ליטאים.

שלמה שהוריו חזרו בתשובה לכיוון החרדי בעוד הוא עבר לתחום "הכיפות הסרוגות" מצביע על כמעט איסור לעסוק בשאלות אמונית בחברה החרדית. את מהלך החזרה בתשובה של משפחתו הוא מתאר כמהלך שהתחיל שכלית אך כיום הוא רגשי. דבר הבולט הרבה יותר אצל אחיותיו, שהן דור שני ל"כיפות שחורות".

מירב מתארת אצל אמה תהליך שכלי מאוד המלווה בשאלות חוקרניות ובדיקה אינטלקטואלית. היא כורכת בדיאלוג שלה אמונה שכלית עם חוסר כפייה. ובהמשך מעלה מירב פן נוסף אשר לא מצאנו לו התייחסות אצל מרואיינים אחרים. היא מנסה להבחין בין סגנון אמונה של בנים לשל בנות:

- אצל אמא שלי, נראה לי, בגלל שהיא לא באה מהחינוך, זה בא בעצם מעצמה, בגיל מאוחר יותר. ההתייחסות לדברים בצורה... יותר בהיגיון, לנסות לראות, ובגלל זה היא גם מאוד לא שוללת כל מיני נושאים שנראים לנו אולי ככפייה דתית או משהו. אני יודעת שהיא מאוד מסתכלת על הקטע של האבולוציה והכול. מאוד מרגיז אותה שאנשים ישר שוללים את האבולוציה. אמא שלי מאוד בוחנת את הדברים, אולי ברבדים עמוקים יותר. אני רואה, בעיני מאוד יפה להסתכל ככה על הדברים. - - - אני חושבת שבנות פחות שכלתניות, דווקא בנים יותר. די הרבה בגלל שיש להם את המצוות. יש להם גם הרבה התמודדות. אולי בגלל שהם מחויבים ביותר מצוות, גם יש להם יותר התמודדות ולכן הם יותר שכלתניים. נראה לי שאצל בנות זה פחות שכלי מאשר אצל בנים. אולי כי אצל בנות זה נובע יותר מרגש מאשר אצל בנים. אצל בנות הרגש יותר חזק, יותר קל לבנות ברגש.

ראינו כי באוכלוסיית "הכיפות הסרוגות", אצל המרואיינים שהתייחסו ישירות לתחום של סגנון "רגשי-שכלי" המשתקף בתהליך החזרה בתשובה, המחלף החל בבדיקה שכלית, חוקרנית, אינטלקטואלית, כשלפעמים התפתח או נשזר בו סגנון רגשי לאו דווקא על רקע של קשיים רגשיים. מעניין לציין כי בדרך כלל, במקום שבני דור שני המשיכו את הדיאלוג לגבי עצמם, הם בחרו להתפתח ולהתקדם בכיוון אותו

זנחו הוריהם. כך מצאנו, למשל, אצל כפיר ואצל שחר בצורה מאוד בולטת ובצורה מוסווית במידת מה אצל שלמה ואצל מירב. שלמה בעצם בחירתו בסגנון של "הכיפות הסרוגות" בעוד הוריו תזרו לסגנון "הכיפות השתורות", ומירב המנסה להכליל את הבנות כיותר רגשיות מבנים, בעוד את אמה היא מתארת כאשה מאוד חקרנית ויורדת לשורשי המצוות.

4.2.4 תהליך החזרה בתשובה בקרב חובשי "כיפות שחורות"

רננה מתארת בדיאלוג שלה את תהליך החזרה בתשובה של אביה בסגנון שכלי כבסיס לסגנון האמוני הרגשי, וזאת על מנת שתהיה יציבות בדיאה:

- אבא שלי תמיד, בכל... כשהוא מלמד פרשת שבוע, בכל דבר, אז הוא תמיד מוציא מזה את הדברים של האמונה. אבא שלי הוא גם טיפוס מאוד, שילוב מאוד מעניין. הוא בעצם דוקטור לכימיה, אבל הוא טיפוס מאוד מאוד רגשן. הוא הומאני וריאלי ביחד, - - - והאמונה שלו היא גם רגשית וגם ראציונלית - - - ומאוד מבוססת. לדעתו אנחנו חייבים לקיים את כל המצוות, גם אם כרגע אנחנו לא מבינים. אבל לאט לאט אפשר להבין יותר ויותר. חייבים עכשיו לעשות הכול אבל... בכל אופן בד בבד חייבים גם לברר ולהבין את הכול. שהכול יהיה גם מאוד מאוד מבוסס בשכל. כי אבא שלי אומר, ברגש, מה זה רגש? רגש זה כמו אם אוהבים משהו, אז ברגע אחד אפשר להחליט, משהו קרה אז אפשר לשנוא אותו והכול מתנתק ומתפרק. אבל אם א... אי אפשר שהאמונה תהיה מבוססת רק על רגש ורק על אהבת ה', כי אם נגיד קורה דבר כמו שואה, שלאנשים זה קלקל את אהבת ה', הכול מתפרק להם. לכן זה חייב להיות מבוסס גם על ידיעה מאוד מאוד חזקה, שאז גם אם קורה הדברים הכי גדולים בעולם, אם יש לי את הידיעה שכך זה אלוקים, וגם מותר לו לעשות כאלה דברים וזה הרצון שלו, אז גם אם כרגע אני לא מרגישה, אז יבואו דברים אחרים ואני אטפח את הרגישות ואני ארגיש שוב. אבל הידיעה גם חייבת להיות חזקה.

על עצמה מעידה רננה, שאף אמונתה בדומה לאביה, שכלית ורגשית כאחד. היא לוקחת את סגנון אמונתה למחוזות נוספים ומנסה במהלך הדיאלוג לבדוק את יכולתה בהתמודדות עם שאלות שכליות מצד אוכלוסייה חילונית, תוך חשש שמא אינה מספיק יודעת:

- אם חילוניים יבואו אלי בכל מיני התרסות, אני קצת אחשוש, בגלל שאני לא מומחית. ולמשל יגידו לי על האבולוציה. אני הרי שמעתי המון הרצאות, שמעתי

והבנתי איך שזה פשוט לא יכול להיות, גם מבחינה מדעית ומכל הבחינות. אבל א... נגיד עם כזה דבר אני אפתח להתחיל להתעסק, בגלל ש... כי אני לא במקצוע, אני לא מומחית לזה. אבל באופן כללי על דברים אחרים, בהחלט אני חושבת שאני מסוגלת לעמוד לדבר עם חילונים על הרבה תחומים של אמונה. ומה שאני ארגיש שאני לא מומחית, אני אגיד שאני לא מומחית במקצוע הזה, בתחום הזה יש אנשים אחרים שמתמחים ויכולים להסביר.

מאידך, תהליך החזרה בתשובה של הוריה התייצב לדעתה וכן גם שלהם, בני הדור השני. מאידך הבדיקה השכלית החוקרנית נמשכת וצריכה להימשך בצד הסגנון הרגשי אשר קיים בלאו הכי. וכך לדעתה יש לחנך את הילדים, שכן כאמור לעיל, ללא ההבנה השכלית, לא תיכון האמונה הרגשית:

- אני לא חושבת שההורים שלי עוד חיים את השאלות האלה. רק בגלל שאבא שלי מרצה, וכל פעם יש לו סיפור על מה השבוע הוא דיבר, ואיזה מין שאלות היו בהרצאה ואיזה תשובות הוא נתן.

- איך תעמידי בפני הילדים שלך את השאלות האלה?

- אני חושבת שתוך כדי כל דבר. כשמלמדים פרשת שבוע בתורה כל שבוע, אז יש לנו במשך הפרשיות את כל ההוכחות, את כל מעמד הר סיני, את כל ההעברה במסורת, את כל תורה שבעל-פה, את כל הדברים האלה. אז אני חושבת שעל הדברים האלה מאוד כדאי להרחיב ולהעמיק ולבסס. וגם אולי להגיד לילדים שכל אלה שיש להם שישאלו, לתת את ההרגשה הזאת. הרגשי אני חושבת שהוא ממילא נמצא. וגם את הרגשי מאוד חייבים לפתח, אני חושבת, אני לא יודעת כל כך איך. אבל על ידי, אני חושבת שאולי על ידי דוגמא שכמה שאוהבים לקיים את המצוות וכמה שאוהבים את ה' וכמה שרוצים לשמח את ה' ורוצים לעשות מצוות. גם ילדים קטנים, הדוגמא הזאת מאוד נותנת את הצד הרגשי וההנאה מקיום תורה ומצוות. אבל אני חושבת שמה שיותר חשוב, במיוחד אצלנו בציבור שלנו, זה לבסס את הצד השכלי, כי הצד הרגשי ממילא, לא קשה לאף אחד לקיים מצוות - - - את הצד הזה יש יותר. את הצד השכלי צריך יותר לחזק.

בדומה לרננה, גם יפעת מתארת בדיאלוג שלה את אמונתה הרגשית המבוססת על אמונה שכלית, שאם לא כן לא הייתה מסוגלת להתמודד עם שאלות של עצמה ושל אחרים:

- אני זורמת עם הרגש שלי. אבל א... אבל זה מבוסס על שכל. השכל, צריכים את השכל פה בשביל א... רגעי, רגעים, אדם חייב שיהיה לו את הבסיס של השכל. כדי שהוא יהיה חזק מול שאלות שהוא שואל את עצמו, מול שאלות שהוא נפגש עם אחרים.

בדומה לרננה ויפעת מעלה רונית את הקושי של תהליך חזרה בתשובה "רגשי" בלבד, בלא התשובות השכליות. הדיאלוג הפרשני אפשר לרונית, למרות היסוסיה והשתיקות הרבות, לצאת מתהליך החזרה בתשובה הכפייני והמאוד סובייקטיבי, אמוציונלי של אביה ולעשות לו תיקון ולהצביע על מהלך אמוני "שכלי" כשלב הכרחי בפיתוח ההבנה האמונית "רגשית":

- כתוב "היה תמים עם ה' אלוקיך" אז א... אדם חכם מאוד קשה לו להיות תמים. אז אחד מהרבנים אמר שאחרי החכמה באה תמימות. זה אותו דבר, אחרי ה... אחרי ההבנה של השכל צריך לבוא ה... הרגש. כי בסך הכול הקב"ה מצווה אותנו לדעת, שאנחנו חייבים להבין, חייבים לדעת, חייבים לשאול ולענות את התשובות. יש א... "יודעת והשיבות אל לבבך כי ה' הוא אלוקיך". אם את יודעת רק מבחינה רגשית זה יכול להישבר לך. מבחינה רגשית, זה לא יכול רק להיות "מצוות אנשים מלומדה", כי זה יכול להישבר, אם תהיה איזה שאלה שפתאום... לא תדעי לענות עליה או איזה משהו. ככה שזה מבחינה שכלית. עכשיו מבחינת רגש, יש הרבה רגש... תפילה שהיא מאוד מאוד רגשית. נכון, בסוף אני יודעת שהקב"ה... אבל זה גם... יש מצוות שגם, חייבים את הרגש אחרי השכל. וזאת חכמה מאוד גדולה. ואני לא אומרת שאני ממש מומחית בזה, כי זו רק ההתחלה. אבל זו המטרה. ---

ראינו כי בקרב חובשי "הכיפות השחורות" עולה הצורך בבירור אינטלקטואלי ואפילו חוקרני למצוות ולא תהליך של חזרה בתשובה אמוציונלי בלבד. במקום שמהלך החזרה בתשובה של ההורים היה רגשי מתוך שיפוט סובייקטיבי, נטל בן הדור השני את הזכות להתמודד עם השאלה וציין עד כמה קשה קיום רגשי של מצוות ללא הבנה שכלית. כאשר האמונה מבוססת על רגש ומשהו מקלקל את השורה, לא נותר לאוחזים בסגנון ה"רגשי", עוגן להיאחז בו. לפיכך מצאנו בקרב חובשי "הכיפות השחורות" שהם בני דור שני לחוזרים בתשובה, בשונה מדתיים חרדים דורי זורות, את הציפייה והתקווה לחינוך "שכלי" ו"רגשי" כאחד.

4.4 סיכום דיון

בבחינת הדיאלוגים של בני דור שני לחוזרים בתשובה שהתייחסו לסגנון אמונה "שכלי-רגשי" ערכנו השוואה בין סגנונות החזרה בתשובה לפי ארבה תחומים: (1) הגורמים לחזרה בתשובה; (2) הכלים והאמצעים לחזרה בתשובה; (3) קצב החזרה בתשובה; (4) תהליך החזרה בתשובה.

(1) בבחינת הגורמים לחזרה בתשובה בקרב חובשי "הכיפות הסרוגות" ראינו כי הם נובעים בעיקר מבדיקה, סקרנות ורצון להבין את משמעות החיים היהודיים ואת פלאי הבריאה, פעמים רבות מתוך חיפוש ותחושת ריק בחיים החילוניים. לעתים ראינו קרבה רבה בין גורמים "שכליים" ל"רגשיים". כמו כן מצאנו לעתים שההגדרות "שכלי-רגשי" לא סיפקו את בני הדור השני, והם נדרשו להגדרות משלהם כמו "אמונה מעובדת" או "אמונה לא מעובדת", "אדם נשמת" או "לא נשמת" וכדומה. בעוד שבקרב חובשי "הכיפות השחורות" הגורמים לחזרה בתשובה מתחילים בבדיקה "שכלית", מתוך סקרנות אינטלקטואלית והם עוברים לרמה הרגשית, לעתים רק בעקבות "מכות רגשיות" כהגדרתם. מכאן שהגורמים לחזרה בתשובה בציבור זה הם ברובם בסגנון "שכלי ורגשי", בעוד שבקרב "הכיפות הסרוגות" יותר בסגנון אמונה "שכלי".

(2) בבחינת הכלים והאמצעים לחזרה בתשובה בקרב "הכיפות הסרוגות", מצאנו בדרך כלל התלבטות בהבהרת המושגים ונטייה לפרש את סגנון האמונה של ההורים בתחום זה, גם כ"שכלי" וגם כ"רגשי". אף כי במקרה אחד מצאנו בבירור שימוש בכלים ובאמצעים מאוד "שכליים" בבחינת מחסום הגנה בפני הרגש שאיתו לא ידעו ההורים להתמודד. בקרב "הכיפות השחורות" ניכרת כמיהה להסברים "שכליים" אמוניים ולא להישאר בתחום ה"רגשי". המרואיינים הצביעו על הנוהג בחברה החרדית מדורי דורות, להסתפק בתחום ה"רגשי" בבחינת מצוות אנשים מלומדה. חלק מהמרואיינים הצביעו על הישארות בסגנון ה"שכלי" ממנו פתחו ההורים את תהליך החזרה בתשובה וחלק הצביעו על שילוב של הכלים והאמצעים של החזרה בתשובה, שתחילתו בכל המקרים, בשימוש בכלים "שכליים" ורק אחר כך מושלמים או מתווספים הכלים "הרגשיים". מאידך במקרה אחד מצאנו שימוש רק בכלים "רגשיים" וזאת כאשר החזרה בתשובה הייתה על רקע של טראומה משפחתית ונתפסה בקיצוניות החרדים כבחוף מבטחים, ללא בירור "שכלי" כלל. ראינו כי בקרב חובשי "הכיפות השחורות" מצפים בני הדור השני להיות מסוגלים להמשיך כמו הוריהם את דרך החינוך להם זכו, תוך שימוש בכלים "שכליים" בצד העמקת האמצעים ה"רגשיים".

(3) בתחום שבדק את קצב החזרה בתשובה מצאנו דיאלוגים מועטים בשתי האוכלוסיות, שכן שאלה זו מצאה לה ביטוי נרחב בפרק השני, העוסק במהלך תיאור החיים של ההורים החוזרים בתשובה ותולדותם, אף כי לא מהפן של סגנון "שכלי-רגשי". מאידך בקרב "הכיפות הסרוגות" ניכר קצב חזרה בתשובה איטי ומחושב, "שכלי" בעיקרו. באופן מפתיע מתארים גם מרואיינים מסגנון "הכיפות השחורות" קצב ודרגתי מאוד של החזרה בתשובה. לפיכך מחזק מהלך זה את האמור בשני התחומים הקודמים, כי גם בקרב חובשי "הכיפות השחורות" המהלך התחיל מסגנון "שכלי", אך שילב מאוחר יותר את הסגנון ה"רגשי".

(4) בבחינת תהליך החזרה בתשובה ראינו כי באוכלוסיית "הכיפות הסרוגות" המהלך התחיל בבדיקה "שכלית", חוקרנית, אינטלקטואלית, כשלפעמים התווסף גם מהלך "רגשי", לאו דווקא על רקע של קשים רגשיים. מעניין כי היכן שבני דור שני התייחסו בדיאלוג גם אל סגנון האמונה שלהם, הם תיארו מהלך התקדמות בסגנון האמונה אותו "זנתו" הוריהם.

בקרב "הכיפות השחורות" עולה בבירור הצורך בהתייחסות אינטלקטואלית חוקרנית משהו ולא להסתפק במהלך תשובה "רגשי". גם כאן, כמו בקרב חובשי "הכיפות הסרוגות", במקום שמהלך החזרה בתשובה של ההורים היה "רגשי" מתוך שיפוט סובייקטיבי, נטלו בני דור שני את הזכות להתמודד עם השאלה, תוך הדגשה מאוד אינטלקטואלית, על הקושי שבקיום מצוות ללא הבנה "שכלית". לצורך זה נזקקו חלק מהמרואיינים לדימויים כמו אהבה בין בני זוג שלא די לה ברגש, או בקיום מצוות "רגשי" בלבד, שאינו עומד בשלבי מבחן קשים כמו השואה. כאן עלתה בצורה ברורה הציפייה, בקרב בני דור שני לחוזרים בתשובה, שאף הם ישכילו כהוריהם, לתנך את ילדיהם לסגנון אמונה "רגשי" ו"שכלי" כאחד.

ראינו אפוא, כי אכן סגנון החזרה בתשובה "שכלי-רגשי", תואם לנטיות ה"שכליות-רגשיות" המצויות בתחומים אחרים של היחיד ולא דווקא תלויה בסגנון החזרה בתשובה. מאידך הממצאים המרכזיים הראו כי בציבור "הכיפות הסרוגות" קיימת נטייה ברורה יותר לסגנון אמונה "שכלי". כשבקרב בני הדור השני קיימת נטייה לסגנון אמונה "רגשי" תוך בירור אמוני נוקב. בעוד בציבור "הכיפות השחורות" תהליך החזרה בתשובה מתחיל בדרך כלל בסגנון "שכלי" ועובר בהדרגה ל"רגשי" יותר, כאשר כיום הוא משולב "שכלי" ו"רגשי", ובקרב בני הדור השני, בשונה מחרדים זורי דורות, קיימת נטייה לבירור "שכלי", המתחייב לדעתם לצורך האמונה ה"רגשית".

לסיכום, בפרק זה בחנו ארבעה נושאים מרכזיים שעלו משאלת החזרה בתשובה. הממצאים העיקריים בפרק מצביעים על כך כי המשמעות שנותנים בני הדור השני לנושאים אלו, היא בדרך כלל משמעות אישית

הנזונה מסגנון החזרה בתשובה של החורים ומההשפעות התרבותיות-חברתיות הנובעות מסגנון זה. ראינו כי ברוב המקרים ההתמודדות עם הנושאים אפשרה לבני הדור השני, להוציאם מההקשר האישי-הפרטי אל הקולקטיב. כמו כן ראינו כי הפרשנויות שונות ומאוד אישיות ולא בהכרח זהות, גם אם וכאשר הן מאותו סגנון חזרה בתשובה.

בפרק הבא נבחן את יחסם של בני הדור השני לשאלת יחסי חילוניים-דתיים וכיצד הם תופסים את השונות שלהם מדתיים דורי דורות.

פרק חמישי

יחס חילוניים דתיים - שוני מדתיים מבית

בפרק הקודם ראינו כיצד ארבעה נושאים מרכזיים בשאלת החזרה בתשובה, מקבלים משמעות אישית ומוצאים להם ביטוי ייחודי בדיאלוגים של בני הדור השני. בפרק זה, כמו בפרק הבא נעסוק בשאלות חברתיות, שהן השתמעויות נוספות, שעלו בסיפורי החיים של בני הדור השני. באמצעות הניתוח הפרשני נבחן שלוש שאלות מרכזיות בנושא חילוניים-דתיים לפי סגנון החזרה בתשובה:

1. **כיצד תופס בן דור שני את מעמדו בחברה הדתית - כשווה או כשונה, או האם למשל בני דור שני ניכרים בהתנהגותם, בלבושם או בלשונם.***
2. **כיצד נדרש בן דור שני לשאלת יחסי חילוניים-דתיים - שאלה זו לא נבחנה מראש אך קיבלה ביטוי משמעותי למדי בדיאלוגים של בני הדור השני. לפיכך בחרנו להתייחס אליה בתוצאות המחקר ובדיון.**
3. **כיצד תופס בן דור שני את בית הוריו - כשווה או כשונה מבתיים דתיים דורי דורות ושאלת הנינוח הדור השלישי.**

בפרקים קודמים ראינו כיצד טכניקת הדיאלוג הפרשני סייע בהתמודדות עם האירוע של החזרה בתשובה ושימש ככלי ליצירת גשר בין העבר החילוני להווה הדתי. הממצא המרכזי בפרק זה מציג את תפיסתם העצמית של בני דור שני בחברה הדתית, כשווים לדתיים מדורי דורות, בלבושם, בשפתם ובנהגיהם. ואת הרגשת הקירבה שהם חשים אל הציבור החילוני, יותר מדתיים דורי דורות, בשל היכרותם עם ציבור זה ומשום כך אך טבעי בעיניהם לשמש גשר בין חילוניים לדתיים (מצרך חשוב כיום בחברה הישראלית). הם מצביעים על הפתיחות והבירור האמוני שנדרשו לו בתוקף היותם בני דור שני, והיו שמחים לאפשר לילדיהם לעסוק בבירור דומה, אף כי מצרים על חוסר במורשת אבות. בקרב הציבור מ"הכניפות השחורות" ניכר ניסיון לטשטש את השוני בינם לבין דתיים מדורי דורות. הם שואפים להידמות לציבור החרדי ולהרגיש שייכים אליו בזכות "כשרונותיהם" כלשונם, מהר ככל האפשר ולגונן על ילדיהם כדי שלא יהיו שונים, מפני ה"פתיחות" והשפעת העבר החילוני, שהוא בבחינת מורשת אבות. ביטוי רחב ומקיף לרצון להיטמא מהר ככל האפשר בציבור החרדי, נפגוש בדיונינו בפרק השישי העוסק בשאלת השידוכים הסבוכה.

* האם הם מדברים בשפה "דתית" עם ציטוטים מהמקורות או בשפה "חילונית" יותר.

בדיאלוג שלו מצביע שחל על שלבי ההתחזקות של הבית, שהוא ספג יותר מאחיו בשל היותו בן בכור. בפיו עדיין טעמים של האוכל המגוון למשל. אך הוא תופס את מעמדו כדתי רגיל ללא הבדל מהותי מדתיים דורי דורות. אין הבדל מהותי שניתן לראות, אולם שחל מאשר שהוא חש לעיתים את ההבדל אף כי הוא אינו נראה:

- אני לא מרגיש הבדל. אם הייתי שני או... אני, שהייתי קטן אז יותר היה לי את ה... יותר ספגתי את הקטע של התהליך. שאר האחים שלי, הקטנים יודעים, אבל אני בטוח שיהיה להם בית לגמרי דתי, בלי סימנים שאני עוד זוכר אותם.

- כלומר?

- כל מיני דברים קטנים.

- כמו מה?

- אני יודע שתמיד הייתי קטן אז הרגשתי דברים שונים, סתם, לדוגמא, באוכל של שבת. אצל דתיים תמיד אוכלים אותו דבר, אותו עוף. לנו יש תמיד כל מיני דברים יצירתיים כאלה, כל שבת משהו אחר. - - - אף פעם לא. זה אף פעם לא בתודעה שלי. אני מתייחס לעצמי כאל דתי רגיל. לא, אין הבדל מהותי, שאפשר לראות אותו.

- אבל אתה חש אותו לפעמים?

- כן.

שאלו מדבר על תהליך ההשתלבות שלו בחברה הדתית כילד קטן כשהוריו חזרו בתשובה. הוא מתאר תהליך של חיקוי עד שההידמות לילדים האחרים מופנמת והופכת כלשונו מ"צורה מכנית" להתנהגות "באופן טבעי":

- ילדים, אתה מנסה להיות כמוהם. זה גם בא באופן טבעי, זה לא שנראה לך מוזר שהם עושים דברים כאלה. אתה רואה אותם עושים דברים כאלה, ואתה אחד מהם, אתה גם עושה את זה. בהתחלה בצורה מכנית ובסופו של דבר אתה... עם הזמן ועם הגיל גם אתה... זה בא לך באופן טבעי. אני עכשיו כשאני מסתכל, שבעצם גדלתי כך מגיל אפס. לא תמצאי אצלי, נגיד ב... משקעים שגדלתי במקום חילוני וזה. זאת אומרת, זה לא... לא נשאר לי מזה כלום.

בדיאלוג של רעיה עולה שאלת המעמד החברתי כשאלה המטרידה מתבגרים ולא דווקא כסיטואציה של בן דור שני לחוזרים בתשובה:

- אני לא מרגישה שונה כי... כי את כל התהליך ההתבגרותי התווית דרך, הבירור העצמי, עברתי בתור בן אדם דתי. ההתלבטויות היו אותן התלבטויות. אם להיות דתייה או למה להיות דתייה. זה תלוי בבנות. יש בנות שעשו בירור יותר ממני ויש בנות שעשו פחות. אני לא יכולה להשוות את זה ל... אבל זה התלבטויות שגם עולות אצל חברות. כשבן אדם מתחיל לחשוב על הדרך שלו, אז זה שאלות שעולות. לא משנה איפה היית.

רעיה מפליגה בדיאלוג שלה, אל תפיסתה האמונית ומשתמשת במושגים ובמינוחים "דתיים" לחלוטין. היא "נוקקת" לתימוכין בתחום האמונה כדי להדגיש עד כמה היא בעצם תופסת עצמה כשייכת לחברה הדתית באופן מאוד אינטגרלי. הדיאלוג מלווה בהיסוסים ושתיקות רבות מתוך לבטים, כיצד להציג את תפיסתה את מעמדה בחברה הדתית:

- בשביל מה האדם נוצר בכלל. אמ... תראי, יש אומרים שאדם נוצר בשביל... ה... המטרה שלנו בעולם הזה זה העולם הבא. אמ... יש לי, יש לי בתור אדם דתי מטרה לא חומרית שכשאני אמות היא תיגמר. אלא אני יודעת ש... שמה שאני עובדת עליו היום, הדברים החשובים שאני עובדת עליהם היום, אני... אני כאילו אזכה בהם רק אחרי כאילו המוות הגשמי, אחרי... בהישארות הנפש. יכול להיות שאם אני אגיד את זה לאדם חילוני הוא יחייך ויגיד שאני לא נורמלית. מה זה השטויות האלה? מה זה בכלל עולם הבא ומה זה זה? אבל ברגע שאני מאמינה המטרה הזאת נראית לי הרבה יותר א... הרבה יותר שווה מאשר התומריות כאילו. עדיף לי להתאמץ בשביל זה ולא להתאמץ בשביל דבר שממילא יעבור.

רחל מעלה בדיאלוג שלה את סיטואציה החיים שלה, שגרמה לה להיחשף לחוזרים בתשובה רבים ולעולם החילוני. דברים אלה מאוד ביגרו אותה כלשונה ויצרו אצלה פתיחות לאחר, מאידך היא חשה ותופסת עצמה מאוד משויכת לחברה הדתית וכהגדרתה אינה חשה עצמה שונה מבחינת "אורח חיים דתי":

- אני חושבת שאני נחשפתי להמון דברים וזה מבגר. אני גדלתי על משהו בעצם א... כללי כזה. דברים שתברות שלי בחיים לא ראו. כלל ישראל, יותר עם ישראל, משהו לדאוג יותר לכלל, לדאוג לאנשים מסכנים יותר. לבית שלנו נכנסים הרבה יותר אנשים

עם בעיות וזה, זה כן. גדלתי על זה, אבל מבחינת דברים אחרים אני לא חושבת שגדלתי באופן שונה, מבחינת אורח חיים דתי.

מירב חשה מאוד שייכת לחברה בה היא חיה, מאידך היא מעלה בדיאלוג שלה תגובות מהסביבה הגורמות לה לחשוב, שאולי היא בכל אופן קצת שונה. בדילמה שלה בין תפיסתה את עצמה לבין מה שמשדרת לה הסביבה החילונית איתה היא נפגשת, היא מוצאת לעצמה פירושים והסברים. היא מתרצת זאת ברצונה וביכולתה להחליט את החלטותיה לבד, ללא כפיה או מוסכמות. בניגוד לחברותיה, ש"מדקלמות" דברים מוכרים, ועדיין מסתגרות בחברה הדתית המוכרת והמגוננת:

- אני מרגישה לפי תגובות שאני מקבלת מבחוץ, גם מאנשים בישוב וגם מאנשים מבחוץ, שמסתכלים עלי ואומרים לי, את שונה מכל הדתיות, אני אומרת לא, אני לא שונה. אנשים בקורס אומרים לי, איזה בחורה דתית מגיעה לקורס כזה. נורא מסתכלים עלי.

- זה נכון מה שאומרים?

- אני מרגישה בדברים מסוימים, בגלל שאני אדם שצריך להחליט, לקבל לבד את ההחלטות שלי ולעשות מה שאני רוצה. אני לא מוכנה שיכפו עלי. כשדברים עלי בכפיה, לחיפך, אני מביעה המון המון התנגדות. כשמנסים להחליט בשבילי, אני אעשה דווקא את החיפך. אז כן, אני כן מרגישה. בקורס למשל, שאנשים הסתכלו על זה כדבר מאוד מוזר. - - - חברות שלי, לפעמים כשמגיעים לוויכוחים על דת, אני מרגישה שהן מדקלמות דברים שאמרו להם, יכול להיות שהן מאמינות בזה. אנשים פה הם אנשים משכילים בסך הכל, שקיבלו השכלה רחבה, מכל הבחינות. לא שמו אותם בשיבות ובאולפנות ומלמדים אותם רק תורה אלה אנשים שיוצאים לאוניברסיטאות והכל, בסופו של דבר איפה שהוא יש איזה שהוא דקלום חוזר על דברים שאמרו. מצד שני הם לא יגידו שזה כן. הם יגידו שזה מתוך בתירה.

שאלת המעמד החברתי, כיצד אני נתפס או תופס עצמי, כשונה או כדומה לחברה הדתית, כמעט ואינה מטרידה את בני הדור השני מסגנון "הכיפות הסרוגות". ראינו כי גם אלה שנולדו לבתים דתיים או שהיו ילדים קטנים כשהוריהם חזרו בתשובה מתנהגים וחשים כתבריהם הדתיים מדורי דורות. מאידך ראינו כי לעיתים עלו בדיאלוגים תחושות של שוני, לאו דווקא בסממנים החברתיים הפשוטים כמו שפה, לבוש

והתנהגות, אלא בסממנים פנימיים יותר, כמו אמונות ודעות. שהם פועל יוצא לדעתם מהמפגשים הרחבים והמורכבים שהם היו חשופים אליהם כבני דור שני לחוזרים בתשובה. ועל כך נרחיב בסעיפים 2 ו-3 בפרק זה.

1.2 תפיסת המעמד החברתי בקרב חובשי "כיפות שחורות"

יעקב לא חש שונה מדתיים דורי דורות. המשימה הייתה עם החזרה בתשובה, כביכול "לסגור" את הדלת של החברה החילונית ולהשתלב בצורה הטובה ביותר בחברה החרדית, עם כל המשתמע מכך. סגנון דיבור, לבוש, התנהגות וכדומה. יעקב חש כמו כולם וכלל לא שונה:

- א... תראי, אני אגיד לך את האמת. אני עד גיל חמש גדלתי במושב ואז ניתק הקשר, עקרוני. אני למעשה כיום כמו כולם. אני לא משתדל, ככה זה. - - - כולם ככה, רובם, תשעים אחוז. אני מכיר את כל החברה פה. רובם נולדו לבתים דתיים. אני לא אחר, בכלל לא, אני כמו כולם פה.

יפתח בתיאורו המאוד קטוע, משתדל להיזכר כיצד במהלך השנה הראשונה, כשרק עברו לירושלים, היו קצת קשיי הסתגלות בתברה החרדית, אבל די מהר הוצאו כל הסממנים שהפריעו להשתייכות התברתית, כמו ספרים שאינם ספרי קודש, שירים אחרים וכו' וכיום הוא חש מאוד משויך ומאוד מתאים לחברה החרדית:

- רק בירושלים קצת הרגשתי ככה, גם כן, בתחילת השנה. אני זוכר א... איזה... מקרה כזה ש... איזה ילד ככה שואל אותי: למה יש לך שערות ארוכות? למה אתה לא מסתפר? אז א... לא היה לי מי יודע מה ארוך, כנראה פוני כזה, משהו שהוא לא רגיל. לא, אז א... עניתי לו: ש... למה, זה כל כך ארוך? א... זאת אומרת, לא, באמת הסתפרתי מיד אחרי זה, אבל לא שהרגשתי כל כך לא נעים וזה. אבל, א... זאת אומרת היה לנו, היה לי תהליך מסויים של איזה שהוא א... השתלבות ב... באופי החרדי. אבל זה לא... לא הרגשתי... לא. אם היו לי קשיים בלימוד, בתלמוד תורה, - - - זה בגלל זה, שהחברה חדשה והכל. - - -

דפוס דומה לקודמיו ומאוד החלטי, אנטנו פוגשים בדיאלוג של חן. הוא חש חרדי מדורי דורות. מתנהג, מדבר, מתלבש בדיוק כמו כל חבריו. אין הבדל בינו, כבן דור שני לחוזרים בתשובה, לבין כל האחרים

שאתם הוא נפגש וחי בישיבה, שהם לא בני דור שני לחוזרים בתשובה. רמת הפתיחות שיש לו ויכולת החשיבה ורחבות האופקים זה לדעתו בגלל הלימוד וההתמצאות שרכש לעצמו בסמינריונים לחוזרים בתשובה שמארגנת אמו :

- התקבלתי לכל מה שרציתי להתקבל, עם כל החברים שלי. העבר שלי כמו העבר של רוב החברים שלי. אני גדלתי בבית חרדי לכל דבר. - - - אני גדלתי ב... ההורים שלי, אני נולדתי החורים שלי היו חרדים, אבא שלי למד ביכולל, אמא שלי הייתה עקרת בית - - - אבל כמו כל בחורי הישיבות הרגילים. אני, בלי קשר שאני בן לחוזרים בתשובה, אולי יש קשר עקיף, אמא שלי עובדת בהחזרה בתשובה. ישבתי בסמינריונים, שמעתי, אני מכיר יותר מכל הבחורים הממוצעים. לא בגלל שהחורים שלי חזרו בתשובה.

בעוד הבנים בסגנון החרדי טורחים להדגיש את השתייכותם החברתית מהפן ההסתגלותי, המעשי, מתייחסת רננה אל שאלת ההשתייכות החברתית מהפן הרגשי. חשוב לה לחוש שייכת ולא שונה מהחברה החרדית אליה היא משתייכת :

- כשהייתי יותר קטנה אז אולי קצת הרגשתי את השוני, אולי קצת הפריע לי. אבל א... לא כל כך רציתי שידעו שהחורים שלי חוזרים בתשובה. כן, אני לא, אף פעם לא היה לי עניין ללכת לפרסם את זה לספר. אבל מי ששאל, תמיד אמרתי.

ראינו אם כן, כי בקרב בני דור שני בסגנון "הכיפות השחורות" בשוני מבני דור שני בסגנון "הכיפות הסרוגות", שאלת המעמד החברתי מאוד משמעותית. ניכר כי מושקע מאמץ רב בבניית המעמד החברתי ובתפיסת עצמם כשייכים לחברה החרדית. ניכר כי כל ניסיון להצביע על השלכות אפשריות מעצם היותם בני דור שני לחוזרים בתשובה, על חשיבה מעט שונה, או על סגנון התנהגות קצת שונה מחרדים דורי דורות, נתקל בחסימה ובניסיון להוכיח עד כמה אין כל שוני.

בסעיף הבא ננסה לבחון כיצד נדרשים בני דור שני לשאלת יחסי תילוניים דתיים והאם קיים שוני בשאלה זו בין סגנונות החזרה בתשובה.

2. יחסי חילוניים-דתיים

2.1 יחסי חילוניים דתיים בקרב חובשי "כיפות סרוגות"

בשאלת יחסים בין חילוניים לדתיים מצביע עמישי על היתרון העצום שיש לו לדעתו בתור בן דור שני לחוזרים בתשובה, לעומת דתיים מדורי דורות:

- אני רק יודע שמה שיש לי קצת כן בעל תשובה, שיש לי פחות פחד מהמושג הזה של העולם החילוני. אני לא נעול. לא יגדו לי: אה, ככה עשו תמיד, ככה למדו תמיד. אני לא מפחד מזה. אדם דתי הוא נולד בנפש למין מצב של שמרנות גדולה מאוד, הוא מפחד לשנות. ואם הוא משנה זה בא משבירה, מנתיצה. אני לא מרגיש נתיצה, אני מרגיש שאני בתוך העניינים, מאוד קשור לכולם. גם מה שאני אעשה, גם אם אני אגיד שהדרך הזאת היא לא נכונה - זה לא פריקת עול.

דביר מעלה בדבריו עד כמה חשוב נושא האחדות היום בעם ישראל ועל החשיבות המוקנית לנושא זה בחינוך בישיבות הגבוהות של הזרם המזרחי. כמו כן מציין דביר את תפיסתם של חבריו אותו בנושא זה, אף כי הוא עצמו, עם כל זאת שחש מחוזה מהם, עדיין לא חש מספיק חזק למפגשים עם חילוניים:

- יש לי יחס יותר מבין אל החילוניים... על זה תמיד מחנכים בישיבה ל... לאחדות. מיד אומרים: אה, הנה נו. אתה מכיר את הדברים האלה. - - - יש לי קו מחשבה אולי קצת שונה משלהם, בכל מיני דברים. למשל, אני יודע, בכל מיני דברים שקורים ביחס למדינה או כל מיני דברים כאלה, יוצא לי להתווכח איתם, אבל זה לא ויכוחים... אני עדיין לא חושב שיש לי עולם רוחני שאני יכול לתת, יש לי את כל הטיעונים, אבל זה לא דברים רציניים עדיין. אני צריך ללמוד עוד הרבה.

שאל מדגיש מאוד את היתרון שיש לו בתור בן לחוזרים בתשובה. זה מתח לו כיוונים, קשרים וגשרים לחברה חילוניים מתוך היכרות. דבר שמאוד סייע לו בשירותו הצבאי. אף כי גם הוא מדגיש את הקושי הקיים בוויכוחים. לפיכך הוא מעיד על עצמו שהוא בעצם לא נמנע מויכוחים, אבל גם לא "נהנה" מהם בלשון המעטה:

- אני רואה את זה בתור יתרון שגדלתי ב... שאני מכיר גם את הצורה החילונית. גם אין לי בעיה להיפתח לכיוון החילוני. לא יודע אם דווקא בגלל שגדלתי בחברה כזאת, או בגלל שאני בא בכלל לקראתם. גם בצבא זה לא היה קשה. במחלקה שלנו היינו

ארבע חבריה דתיים. והיינו, היינו פשוט חלק מהחבריה. זאת אומרת, היו לנו חברים חילוניים, החברים הכי טובים שלי, אני חושב, זה החברים שהיו בצבא, במסלול. - - - ויכוחים עם חילוניים אני אף פעם לא נמנע. אבל א... סתם, זה באמת בעייתי. לפעמים אתה יכול להיתקע ואז לא נעים. אבל אני לא, אני לא נמנע ואני גם לא אוהב את הויכוחים האלה.

משה מעלה בדיאלוג שלו מעין הצטדקות על כך שהכיר יותר חילוניים. וכדי "לחפות" על כך, מגייס משה אמירות כמו: "לכל אחד יש קרובים או מכרים חילוניים" והוא בוחר להדגיש בדבריו את החשיבות שקיימת בפתיחות לציבור האחר. תימוכין לדעתו, הוא מביא בדגש החינוכי כיום בישיבות הגבוהות של הציבור המזרחניקי:

- הייתה איזו שהיא תקופה בשעלבים, אני חושב, שהרגשתי שאני יותר מכיר את הצד השני מחבריה אחרים, שלא כל כך נפגשים עם הצד החילוני. כן. אבל היום אני חושב שאולי זה כבר לא כל כך הבדל משמעותי. אני חושב שלכל אחד יש קרובים או מכרים חילוניים. אז הרגשתי שיש לי אולי קצת יותר... גם היום, אני חושב שיש לי יותר היכרות עם הציבור הזה. אני חושב שתמיד טוב להיות פתוחים, כי אני חושב שמי שסגור אז הוא... ברגע שהוא נחשף בצורה תהומית אז הוא יכול להיכוות. צריך להכיר את המציאות. תלוי באיזה גיל אבל א... ההסתגרות, אני מאוד לא מסכים עם זה, אני לא חושב שזה טוב. בתקופות מסוימות של עם ישראל זה היה טוב. והיום במציאות שלנו זה לא טוב אני חושב. אני גם מבין את זה הרבה יותר אחרי שלמדתי את זה השנה בישיבה, מאמר הדור, דברים שמדברים על זה, אני מבין את זה היום הרבה יותר טוב. אני חושב שהיום זו לא הגישה. - - - יש הרבה מאוד דברים בחברה הדתית, שהיא כל כך מחזיקה מעצמה, ש... הרב - - - מדבר על זה הרבה, מדברים על זה הרבה בישיבה, על זה שדתיים צריכים לרדת קצת מהאולימפוס. להפסיק ל... זאת בעיה בציבור שלנו.

אהרון מגדיר את מי שחוזר בתשובה, כאותו אדם המצרף לעצמו "פס קול" ולכן הקשר עם חילונים הוא קשר של "אחדות מתוך שוני". רעיון זה מסייע לו לתקשר עם חילונים מתוך כבוד הדדי ולא "ראש בראש":

- אני חושב שבאופן כללי ההסברים שלי הם לעצמי. ובגלל שלעצמי יש לי תשובות בדרך כלל, אז לא נתקלתי. אני חושב שלא נתקלתי, לא זכור לי שנתקלתי במצב כזה. אבל אני חושב ש... גם לא נתקלתי במצב כזה שבאו ראש בראש. אז בדרך כלל ברגע שיש נכונות לשמוע אז זה לא כל כך קשה. - - - זרקתי אז רעיון כזה ש... שאולי נראה נורא פשוט, של אחדות מתוך שוני, יש דווקא אחדות.

רעיה מדגישה בדיאלוג שלה את ההזדמנות שהייתה לה בתור בת דור שני לחזורים בתשובה, להכיר את העולם החילוני על שני צידיו; האחד - להבין ולקבל את החילוניים כמות שהם. הרי גם היא הייתה כמעט כמוהם. והשני - להיות מסוגלת לבחור בעולם הדתי ובקיום מצוות, מתוך "ויתור" על העולם החילוני על כל מונעמיו, דווקא מהמקום של ידיעה והיכרות:

- אני חושבת שיותר פשוט לי. כן, יותר פשוט לי... א... זאת אומרת... לוותר, במרכאות, על הצד החילוני, וללכת להיות דתייה, שומרת מצוות. אולי... כן, בגלל ש... יכול להיות שבגלל שהכרתי את הצד החילוני ודאגו להכיר לי אותו. - - - יש לי יותר פתיחות לקבל דברים. יותר א... חינוך לקבל אנשים אחרים שהם לא כמוני בדיוק. למשל לקבל שחילוני זה לא דבר רע, אלא זה אדם שפשוט לא... אתה גם היית יכול להיות כזה.

דנית מדברת על בית הוריה החוזרים בתשובה, כבית בו מחנכים למחשבה ופתיחות ולא לסגנון של "נעשה ונשמע" מתוך אוריה לחצנית ו"מתוקתקת" כלשונה, שקיימת בבתיים דתיים מדורי דורות. לפיכך חשה דנית פתיחות לחילונים ולא חשש שמא תהיה מושפעת, שכן היא חשה שיש לה "מסננת" מספיק טובה. היא יוצאת חוצץ נגד ההסתגרות הדתית שמאוד מזיקה לדעתה לעם ישראל:

- אצל ההורים שלי זה בפירוש חינוך למחשבה, לא חינוך לינעשה ונשמע' בלי לדעת. בבתיים דתיים האווירה היא יותר א... לחצנית כזאת. שהכל יהיה מתוקתק. - - - יש לי קשר עם בת אחת חילונית שאנחנו מתכתבות. אני לא נבהלת מזה. אני גם לא חושבת... יש דברים שהיא אומרת ואני מקבלת. ו... זה בכלל לא מטריד אותי. אבל אני לא... אני לא מפחדת, לפעמים אני יכולה להיות מושפעת, מה, אני צריכה לפחד מזה? אם אני מושפעת, סימן שאני רוצה להיות מושפעת. - - - אתה צריך שיהיה לך מסננת,

מה אתה מכניס ומה לא. אני לא חושבת שצריך לפחד מזה. להיפך, אני חושבת שההסתגרות הזאת היא רק מזיקה לעם ישראל ולכל מה שקורה במדינה.

שרית מבליעה את הקשר שבין התזרה בתשובה של הוריה לבין רמת הקשרים הפתוחה והקרובה עם חברים חילוניים בכל חלקי הארץ, ומפרשת זאת על רקע של אישיות ולא דווקא על רקע החזרה בתשובה:

- אצלנו בבית, בכלל, זה בית יותר פתוח. גם נמצאים אצלנו כל מיני טיפוסים ויש לנו חברים חילוניים בכל חלקי הארץ. אני לא יודעת אם זה קשור לזה של חוזרים בתשובה. אבל יש סוגים של אנשים פתוחים יותר, אנשים פחות.

מירב תולה את יכולתה שלה לתקשר עם חילוניים מבלי להיבהל, בחינוך שקיבלה כבת דור שני לחוזרים בתשובה. זאת לדעתה הסיבה לכך שהיא מחפשת קשר עם חילוניים על בסיס של מציאת המשותף ויוצאת כנגד יצירת קונפליקטים או הסתגרות.

- אני חושבת שאני יותר פתוחה מבנות שבאות מבתים דתיים לאורך שנים. אני מרגישה שזה בעיקר מהחינוך שקיבלתי. להיות פתוחה, לא להיבהל, אז נכון, הוא בחור חילוני, אין להם קרניים ולהוכיח להם שגם לי אין קרניים. נראה להם שאני יכולה לדבר איתם ולשבת ולצחוק, ולא כל שיחה עם מישהו חילוני יכולה להיגרר דווקא לויכוח דתי, וללכת לשיחות סביב נושאים משותפים. תמיד יש ויכוחים, אבל יש גם הרבה את המשותף ותמיד אפשר לשבת ולדבר בהפסקות ושיחות יזרמו ואנחנו לא ניתקע בגלל שאני דתייה והוא חילוני. אפשר לדבר על הכל.

- את מרגישה טוב עם זה? אולי זה במחיר ויתור על הרוחניות לצורך הארציות, כדי ליצור קשר עם חילונים?

- לא, כי אני לא ויתרתי כרגע על חברה דתית, אני בשבתות בחברה דתית. אני לא מוותרת. אני פשוט מעדיפה לדבר עם אנשים, לא רוצה להיכנס איתם לקונפליקטים, זה חברה שאיתי בכיתה. למה ליצור אווירה ולהיכנס איתם לאיזה שהוא מתח? למצוא את הנקודות המשותפות - לא את הקונפליקטים, למצוא את השיתוף ועם זה ללכת. בסה"כ אני לא מתחנתת עם האנשים האלה. מאוד היה לי מאוד טוב, למדתי המון.

שאלת יחסי חילוניים דתיים בקרב חובשי "הכיפות הסרוגות" מטרידה אותם מהכיוון של צורך שעה בעם. צורך באחדות, בשיתוף פעולה, במציאת שפה משותפת ואי התבדלות. לצורך כך אף הביאו בדיאלוגים שלהם, סימוכין אידיאולוגיים. בני הדור השני מצביעים על יתרונם בקיום התקשורת בין חילוניים לדתיים, בשל ההיכרות הקרובה, ההתחככות וההבנה שלהם את הציבור הזה. הם חשים קשורים, מבינים ומוכנים להתמודד עם בירורים נוקבים וכלל לא מפחדים משבירה ונתיצה אפשריות, בשל ההיחשפות לעולם החילוני. תפיסתם של המרואיינים מ"הכיפות השחורות" שונה. ועל כך בסעיף הבא.

2.2 יחסי חילוניים דתיים בקרב חובשי "כיפות שחורות"

דרור מדבר על היכרות רבות עם חילוניים. בקשר שלו עם חילוניים, הוא רואה דבר חשוב ביותר לצורך התקרבות ולתקשורת יום יומית, ולא מתוך רצון להתזיר בתשובה, בבחינת "מסיונריות". דרור חושב ומרגיש שבקשריו אלה הוא "עושה קידוש ה'":

- אני אף פעם לא מסיונר. תחיה איך שאתה... אני בניגוד לכל השאר. תחיה איך שאתה

רוצה, תן לי לחיות איך שאני רוצה ותעזוב אותי. - - -

- אתה מבין אותם יותר, את החילוניים, יותר מאשר דתי שבא מבית מדורי דורות?

- כן, בפירוש כן. שוב פעם, אני גם... התדמית שלי בעיני חילונים, אני חושב שבהחלט

אני עושה קידוש ה'. אני לא יודע הרבה דברים לעומק, אבל אני יכול לשוחח על כל

תחום כמעט, חוץ ממדעי הרוח, זה באמת לא מעניין אותי, אבל בסך הכל א... גם

עושה רושם מאוד טוב על חילוניים שאני מדבר איתם. אני פתוח. אני לא יודע אם זה

קשור לתזרה בתשובה של ההורים שלי. בסך הכל כל המשפחה הם חילונים, סבא

וסבתא.

גישה אחרת מציגה יפעת המדברת על תחושתה, שיש לה פתיחות לעולם החילוני, מתוך היכרות עם חילוניים וחוזרים בתשובה. ולפיכך היא יכולה להבין את החילוניים יותר מדתיים דורי דורות ומוכנה לשמוע לצורך קירוב, כדי לעורר את "הנשמה היהודית" כדבריה, שיש בכל יהודי וכדי לסייע לו למצוא את האמת ולחזור בתשובה. יפעת ביחסיה עם חילוניים, מרגישה מחד גיסא פתוחה אליהם, מתוך ההיכרות שיש לה עם העולם החילוני כבת לחוזרים בתשובה, ומאידך גיסא אינה מוכנה לתקשר איתם ברמה של "אחדות מתוך שוני":

- זה לא שהוא לא מסקרן אותי אלא אני מרגישה סלידה, אני מרגישה פער, אני מרגישה... נצבט לי חלב לראות את האנשים האלה חיים ככה. כל יהודי שאני רואה אני פשוט מרגישה שאני רק רוצה להסביר לו שיראה, שישמע, שיפתח את העיניים. רק לא תמיד אפשר ולא כל אחד כל כך רוצה לשמוע, אבל זה ההרגשה שאני מרגישה כשאני פוגשת אנשים. רק תראו, תראו כמה זה טוב. זה ההרגשה שלי. א... לגבי אנשים שגדלו בבית דתי, אני מרגישה שיש, יש איזה שהיא פתיחות לעולם החילוני שאין להם. אני יכולה להבין מה האנשים החילוניים מרגישים, אני חושבת. למשל, אני מבינה שכשצועקים "שבאס", ברחוב.

- זאת אומרת, את פתוחה לעולם האחר. פחות סוגרת את עצמך. מוכנה לשמוע, מוכנה להסביר.

- אני מוכנה לשמוע, לא בתור מוכנה לקבל מהם, אלא מוכנה, מוכנה לשמוע כדי להתעמת איתם. מוכנה להבין אותם, מוכנה לקרב אותם. בגלל שאני רואה את הבן אדם החילוני בתור נשמה... אני מרגישה מאוד, מרגישה, אולי יודעים את זה בשכל, אבל אני מרגישה שהאדם החילוני, אולי גם בגלל שראיתי כל כך הרבה בעלי תשובה בחיים שלי. כשאני רואה אדם חילוני שעם כל הקליפות שלו, איך שהוא נראה, יש לו בפנים נשמה יהודית שיכולה להתעורר. ואולי עכשיו היא תתעורר, אולי מחר היא תתעורר. ואולי בזכות מה שאני אגיד לו עכשיו בעוד שנתיים הוא יתעורר. אולי זה יעשה עליו איזה רושם, אולי הוא... אז א... אני לא... למרות שיש... אז ככה אני מרגישה, שאני נפגשת איתם.

יפית מעלה פן נוסף, ומציינת עד כמה החיים כבת לחוזרים בתשובה בתוך סביבה חילונית, יצרו אצלה חישול טוב. יפית מדגישה את השפעת הסביבה החילונית בה גדלה, על התפתחות שונה מדתיות מדורי דורות, ברמה של ידיעות והתפתחות השכלית, וברמה של פתיחות אל השונה. מאידך מציינת יפית עד כמה חסרה לה החברה הדתית המתאימה. לפיכך, את ילדיה היא תשאף לגדל בסביבה חרדית, למרות כל הייתרונות" להם היא זכתה בקשריה עם סביבה חילונית.

- אני לא יודעת. אני חושבת שאלה שגדלו בסביבה חילונית, והבית שלנו... אני רואה את זה, אנחנו גדלנו בחברה, שכונה חילונית בסך הכל. השכונה היא שכונה חילונית לגמרי, העיר היא עיר חילונית לגמרי. הבית חייב להיות חזק. ואני חושבת שדווקא

אלה שיצאו מאזור חילוני, הם יותר תזקים, הרבה יותר תזקים. הם חרדים הרבה יותר חרדים. אף על פי שאני רוצה לגדל את הילדים שלי באזור דתי.

- למה?

- למה? כי אני רוצה שתהיה להם תברה. אני מעמידה כבר את הרוב מול חסרונ. אני רוצה שיהיה להם תברה. לנו היה מאוד קשה.

ובצורה תדה עוד יותר מדבר יפתח על הצורך בהתבדלות ובהסתגרות אצל הציבור החרדי, כדי להישמר מהשפעות "מזיקות" כלשונו. יפתח מנסה להסביר בדיאלוג שלו, את הקשיים של הרחוב החרדי ואת הסיבות להסתגרותם ב"קונכייה" של עצמם, בעוד לו עצמו אין רתיעה משום שהעולם החילוני אינו זר לו:

- כן. הציבור החרדי בכללותו... א... יש לו בעיית המיעוט, כמו שלכל מיעוט שב... שבתברה. כל מיעוט, כמו כן שהוא מסתגר והוא שומר על הגבולות שלו. בייחוד שמיעוט דתי, חרדי, קנאי... א... אני מתכוון א... קנאי אני מתכוון ששומר בקנאות על כל השקפת החיים. אצל הציבור החרדי יש שני דברים. א... אני חושב. יש את ה... א... זאת אומרת, כל אלה שגדלו בבני ברק בקונכייה, הם... הם לא מכירים את העולם הזה, הם לא יודעים, זה נראה להם כמו איזה שבט אפריקאי, החילוניים. זאת אומרת, שני... שני עולמות, אין לי שפה משותפת איתו בכלל. לא כל שכן שהוא לא מבין אותי והוא רק יקלל אותי. אני יש לי את תחיים שלי, אני צריך לגדול בתורה, מקסימום שאני יכול לפרגן לו זה לשתוק. זאת אומרת מקסימום שאני יכול להתגונן. למעשה הדתי בדרך כלל מפחד. - - - בואי נגיד, אני לא אמליץ לאף אחד א... ללכת או לשוחח או ללכת לדבר או ללכת סתם להתחבר לנוער חילוני או לחילוני או ל... כזה דבר. ואני אולי כן. א... יהיה לי יותר שיחה. למה בדיוק? א... א. זה לא זר לי. ב. אני יודע שאין בו שום דבר מפחיד. זאת אומרת, הוא ריק לחלוטין. (צוחק) שכל מה שיכול להיות זה רק שאני יכול לתת לו, לא שהוא יכול א... וגם שיש לי קשר באמת, יש לי דודים כאלה, אני מכיר את הרקע של האנשים האלה. יש לי דודים כאלה, יש לי א... בני דודים כאלה, אני נפגש איתם בחתונות, אני יודע מה לדבר איתם, אני מנסה לדעת מה לדבר איתם.

יפתח מאוד מהסס בניסיונו להגדיר את מעמדו ויתסו לחילוניים לעומת יחסם של חבריו החרדים מדורי דורות. אנו פוגשים שתיקות רבות המעידות על התלבטות כנה בין תפקידו בתיים ללמוד תורה לבין יחסו

אל החילוניים. לגבי עצמו, למרות השתיקות וההיסוסים ברור שהוא בטוח ביכולתו לתקשר עם חילוניים על רקע מפגשים והיכרויות קודמים. מאידך, כאמור, הוא מדגיש מאוד את הצורך בהתבדלות ובהסתגרות, בגלל היותם מיעוט עם סממנים של בעיות מיעוט.

ראינו אם כן, כי שאלת יחסי חילוניים-דתיים בקרב בני דור שני לחוזרים בתשובה, נתפסת שונה. בעוד שבני הדור השני לחובשי "הכיפות הסרוגות", תופסים עצמם כראש גשר ומדברים על "אחדות מתוך שוני", גישתם של חובשי "הכיפות השחורות" לשאלה, כלל אינה פשוטה. מחד גיסא הם אינם מתכחשים להיכרויות ולשיחות המזדמנות שיש להם עם קרובים, או ידידים חילוניים של המשפחה. מאידך גיסא, גוברת אצלם הנטייה להסתגרות בשל החרדה מההשפעות השליליות מבתוך. לפיכך התקשורת עם הציבור החילוני היא על הדרך של קירוב רחוקים. גישה זו נובעת כנראה, מתוך הצורך והרצון להיות דומים ככל האפשר לציבור החרדי, אליו הם משתייכים כיום.

בסעיף הבא נבא נבחן כיצד תופסים בני דור שני את בית הוריהם בהשוואה לבתים דתיים מדורי דורות והאם יש שוני בשאלה זו בין סגנונות החזרה בתשובה.

3. השונות מדתיים דורי דורות

3.1 תפיסת השונות מדתיים דורי דורות בקרב חובשי "כיפות סרוגות".

בדיאלוג של גד עלולות שתי נקודות של שונות מבתים דתיים מדורי דורות. האחת - בשאלת בחירת הדרך, שכן בפניו, כבן דור שני לחוזרים בתשובה, פתוחים כיוונים שונים משום שאין מנהגי בית אבא ברורים והחלטיים כמו בבתים של דתיים מדורי דורות. לפיכך, מצביע גד על בחירה אישית שלו, לאיזה כיוון ללכת. לחרדי יותר או מזרחניקי. והשניה - בשאלות יום יומיות של הלכות פשוטות, לא כל כך ברורות. - הייתי יותר טרוד בשאלה הזאת של התוויות הדרך הדתית מאשר בן שנולד לבית דתי מימים ימימה. אני אמנם גדלתי במוסדות של הכיפה הסרוגה, של מרכז הרב. אבל אצלי היו הרבה כיוונים אפשריים. זה יכל להיות א... בואי נאמר ככה, אם אני מסתכל על אבא שלי, מבחינתו, אם הייתי חרדי לא היה לו בזה שום דבר רע. ככה שלא היה כיוון, הכיוון מאוד לא ברור. זה לא כמו אדם שגדל בבית ככה מכובד וזה מאוד ברור. יותר חיפוש עצמי. - - - ויש גם דברים שקשורים זה לא דברים שכל הזמן משתמשים, זה קורה פעם ב... ואז זה הדברים של בית. של למשל, יש כל מיני הנהגות שלא תמיד

צריכים לעשות אותם. אבל הם באים מפה ומשם, בכל מיני דברים. או למשל היסטוריה על כל מיני דברים קטנים. שבעצם כשאתה נולד בבית רגיל, אתה יודע שאם נגעה בטעות, הכף החלבית בזה הבשרי, לא קרה שום אסון. ואצלנו יכולים הרבה יותר להיבהל מזה.

כפיר מתייחס אל השונות שלו מן הפן של סובלנות כלפי האחרים ממנו. וזאת משום המפגש שיש לו, הרבה יותר מלדתיים דורי דורות, עם אוכלוסיה שונה. כמו כן מודה כפיר, כי עד הגדרת מטרת הראיון, מעולם לא נתן דעתו לשונות אפשרית בינו לבין חבריו בשל היותו בן דור שני לתזרים בתשובה:

- כשהגדרת את הראיון הזה, זו פעם ראשונה שהתחלתי לחשוב על זה. לפני כן ממש לא. פתאום עבר לי ככה ש... אני גדלתי ככה עם יותר... סובלנות. מוכן לסבול את זה שמישהו אחר חושב אחרת. אני לא אלך לריב עם כל אחד על מה שהוא חושב. למרות שאני יכול להגיע לפעמים לקיצוניות עם אנשים. נגיד, אם אני מדבר עם סבא וסבתא בקיבוץ אז אני יודע שאני לא אתחיל לפתוח איתם כל דבר.

שחר מתאר תחושות של שוני מתבריו הדתיים מדורי דורות, רק כאשר הוא נמצא בבית. אז גם עולות אצלו שאלות בנושאי החינוך שנוקטים הוריו:

- ההרגשה שאני שונה עולה אצלי, רק כשאני בבית. בבית זה עולה הרבה. אבל בחוץ זה לא עולה. - - - סתם לעצמי כשאני חושב זה עולה. ובבית לפעמים גם, כשיושבים בשולחן ומדברים לפעמים זה עולה. או איך שהחינוך, או ששיטת החינוך פה פועלת, זה גם עולה.

שחל מדבר על שונות שהוא חש מתבריו הדתיים מדורי דורות, במה שהוא קורא מורשת אבות. סגנון של בית סבא, כמו שירי שבת, כמו מאכלים וכדומה. שחל מתאר גם הרגשה של שונות מאחרים בחינוך שקיבל, אותו הוא מגדיר כרחב אופקים יותר. אף כי אינו תולה זאת דווקא בחזרה בתשובה:

- יש כאלה דברים קטנים שאני תמיד מרגיש. כל מיני מנהגים כאלה קטנים, דברים שעושים, שבבית שלנו אין את זה. רואים שזה לא רקע של... אלא... מדי פעם אני מרגיש, יש איזה חג או משהו, אנחנו צריכים לחשוב מה עושים ואיך עושים את זה. תמיד אצלנו צריך לבדוק מתי ואיך. - - - ונגיד, שירים וכל מיני דברים כאלה. לנו יש את שירי ארץ ישראל הישנה והטובה, תמיד אנחנו אוהבים לשיר ביחד. נגיד, יש

כאלה... אנתנו רגילים בדרך כלל ביום שישי, בזמירות שבת אנתנו שרים שירים משירונים. זה דוגמא, שירים שאנתנו אף פעם לא היינו שרים, שירי קודש. כשבאתי לישיבה לא הכרתי שירים בכלל. לאט לאט הכרתי. בבתיים של תברים שלי כל שבת יש את אותו אוכל ואצלנו תמיד יש אוכל אחר ומאוד מגוון. - - - יש תבריה שאני מרגיש שאני יותר רחב אופקים, אין לי ספק. בבית שלנו בכל אופן יש חינוך הרבה יותר רחב אופקים. יש לי ידע רחב הרבה יותר מאחרים, והרבה פעמים אני מרגיש את זה. אני לא יודע אם זה קשור דווקא לחזרה בתשובה.

רעיה, לבד מההגדרה שהיא בת לחוזרים בתשובה, אינה רואה עצמה, על פניו, כאחרת מתברותיה. מאידך היא מתארת מצבים של "ליברליות" כהגדרתה, הקיימים בבית הוריה, שאינם קיימים בבתיים דתיים מדורי דורות:

- אני בת לחוזרים בתשובה, כאילו, במילים, אבל מעשית אני לא רואה הבדל או שוני בין ההורים שלי לבין השכנים מימין. אולי ההורים יותר... אפשר לקרוא לזה ליברלים, הראו לנו תמיד... ראינו עוד צדדים. פה יש המון שסגורים אני חושבת. אנתנו הכרנו עוד הרבה דברים.

- כמו מה?

- צורות חיים, אני חושבת, פתיחות לדברים שונים. בסך הכל כל אחד אצלנו, לפחות מהגדולים, די תפס כיוון שונה. אני הלכתי לצבא - - - כל אחד יש לו את הכיוון שלו יותר. אני חושבת שזה תוצאה של א... מצד אחד ליברליות של ההורים, אבל מצד שני חינוך שחינוכו אותנו לחשוב לבד על מה שאנתנו עושים. - - - אני חושבת שזה גם תוצאה של זה שההורים היו פעם חילונים.

דנית מתארת הבדלים שהיא חשה בהם בין הוריה להורים דתיים מדורי דורות. היא בוחרת להגדיר את השוני באי "מרובעות" ובסגנון אמונה "לא עצבני", סממנים אותם היא משייכת לדתיים מדורי דורות. בדיאלוג מעלה דנית את השילוב הרצוי לדעתה בעם ישראל:

- ההורים שלי מיוחדים... לא כאלה... הדתיים הרבה פעמים א... כאלה מרובעים כאלה, כאילו סגורים בפני הרבה תחומים. אני זוכרת שההורים שלי כשהייתי קטנה, אז הם היו יושבים בסעודה שלישיית עם ספר שירים שהיה מודרני והיו שרים. לא היינו

שרים שירי קודש. אני זוכרת שבהתחלה תמיד זה היה לי מוזר כי ראיתי אצל החברות, אז מה זה השירים ששרים אצלם... הערתי להם על זה. אבל אחרי זה כאילו אהבתי את זה. אני אותבת את המיוחדות הזאת. זה שילוב נראה לי הכי יפה, זה השילוב האמיתי. ולא... כאילו, נגיד... לא יודעת (צוחקת) בדרך כלל אנשים שגדלו בבית דתי הם כאילו... לפעמים נראה לי שהם קצת, שיש דברים שחסרים להם, שהם בכלל לא מודעים לזה. והם לא פתוחים לכל מיני תחומים. כאילו... זה גם דבר שלמדתי, - - - התשובה האמיתית של עם ישראל תבוא כשיהיה השילוב הזה בין מה שיש לדור הקודם, שזה הדור כאילו הדתי, והדור החדש, שזה הדור שפרק עול. יש את הבריאות הזאת והחופשיות שהיא הרבה פעמים יותר שייכת לחילונים. ואצל הדתיים יש את התורה ואת המצוות. ואני חושבת שהשילוב הזה הוא דווקא יכול להופיע אצל אנשים שהם חזרו בתשובה, ש... זה כאילו השילוב בקטן של מה שיהיה בעתיד. - - - ההורים שלי לא לחצנים זה לא כאילו שיש פשרנות, זה לא פשרנות. אבל זה לא במין... א... כאילו... עצבנות כזאת.

דנית מעידה על בית הוריה כבית פתוח, בו נשמעת מוסיקה אחרת וקוראים ספרים אחרים, אף כי קיימת ביקורת מסויימת:

- ההורים שלי יש להם דיסק אחד אבל אין להם בעיה לשמוע אותו. של זמר לועזי משנות השישים והשבעים. - - - ספרות, זהו, אנתנו בית מאוד קורא. תולעי ספרים כאלה, מאוד, מאוד, מאוד. אבא שלי גם בלילות תמיד קורא ספרי חול. ביום הוא יותר עוסק בתורה. אבא שלי הביא לי, הוא כל הזמן מביא לי ספרים. כאילו הוא הספק של הספרים שלי. זה ספרים מכל הסוגים וכל המינים. ברור שאנחנו לא קוראים הרומן הרומנטי, כי זה פשוט לא רמה.

רחל מעלה פן נוסף של שונות מבתיים דתיים מדורי דורות, היא מדברת על החשיפה למפגש עם חוזרים בתשובה רבים ועם ציבור חילוני. דבר זה מאוד ביגר אותה כלשונה ויצר אצלה פתיחות לאחר, פתיחות אל השונה:

- לבית הזה נכנסו כל כך הרבה טיפוסים, זה מצחיק, מאז שאני קטנה, את יודעת, אנשים... כל מיני סוגים. הייתי חשופה ל... לאנשים שונים באמת. לקבל פתיחות לכל מיני אנשים, בהחלט. זה בעצם אני רואה את זה, את כל החיים שלי, זה שינה, ילד

גודל על הדברים האלה. - - - יש לי רחבות אופקים, לפי דעתי, בפתיחות למציאות בעולם. מבחינת הכרת אנשים שונים ומגוונים, עזרה לזולת, וכל מיני דברים כאלה. רחל עומדת על השונות שהיא חשה בלימוד ובקיום המנהגים בבית הוריה, המקוימים כהלכה במהלך השנים, אולם זה אחרת כהגדרתה, ממה שיש למי שגודל על ברכי הדת:

- אבא שלי בכל אופן לא גדל כילד דתי. אז אולי אבא של חברה שלי, מי שגדל בהווי שאבא שלו ישב ולמד אתו, ואבא שלו שר איתו. ואבא שלי לא ידע את כל זה. הוא לא שר, אבא שלו לא שר איתו שירי שבת. הוא למד את זה במשך השנים, זה דבר יותר חדש לו, המודעות הזאת של לשבת עם הבן וללמוד. במשך השנים הוא עשה את זה, הוא עשה הכל, הוא יודע את כל הזמירות והכל. זה קיים. זה קיים, הוא עושה את זה, אבל זה שונה בעצם ממי שגדל על זה.

דרורה מתארת בית עם רחבות אופקים רבה בתחומים שונים ומגוונים של ידע עולם, כשהאב משתדל להשקיע בילדיו בתחומים שחסרים לדעתו, בחינוך הדתי ואף מביאה לכך תימוכין אידיאולוגי. היא מסבירה את הצורך בשילוב בין ידע כללי ללימוד תורה:

- חינכו אותנו כמשפחה פתוחה. בניגוד לאנשי המושב פה, אנשים הולכים בתלם... אצלנו זה היה בית של מוסיקה. יש לנו חמש מערכות סטריאו בבית. אבא שלי היה משמיע לנו שוברט וברהמס והיה מסביר לנו על תולדות האמנות. היה לו ידע כללי מקיף בצורה מדהימה. הוא פשוט היה מלמד אותנו היסטוריה וגיאוגרפיה והכל. זה היה תשוב לו שנדע. הוא ידע בכל תחום אפשרי כמה שיותר. הוא טען שאחרי זה הלימוד תורה הוא הרבה יותר מעמיק. כשיש לך ידע כללי, יש לך יכולת לעשות הקשרים בין תחומים שונים, אתה יכול להעמיק הרבה יותר את לימוד התורה.

שאלת השווה והשונה מדתיים מדורי דורות עולה בקרב חובשי "הכיפות הסרוגות" בוריאציות שונות. יש המצביעים על שונות קטנה, ויש המצביעים על שונות בולטת, המטופחת באופן עקרוני על ידי ההורים כמו; סובלנות ופתיחות כתוצאה ממפגשים רבים עם אנשים שונים חילוניים ואחרים. רחבות אופקים ביחס לספרות, למוסיקה לשירה, ולרכישת ידע כללי. חינוך ליברלי באשר לבחירת דרכם בחיים באופן עצמאי, חינוך לחוסר מרובעות ולקיום מצוות בדרך "לא עצבנית" כהגדרתם. על אף השונות הם חשים מאוד שייכים לחברה של חובשי "הכיפות הסרוגות" מדורי דורות, כשבצידי "תבלין" של תוספת חינוכית. ניכר

אצלם רצון עז לשמור על הייחודיות הזו ולהמשיך לטפח אותה, אף כי עם השנים לדבריהם היא הולכת ומיטשטשת.

בסעיף הבא נבחן כיצד מתייחסים בני דור שני ל"כיפות שחורות" לשאלת השונות.

3.2 תפיסת השונות מדתיים דורי דורות בקרב חובשי "כיפות שחורות"

יעקב מתייחס בסיפור חייו לשונות שלו מחבריו הדתיים מדורי דורות בצד של ההשקפה, ובצד של התנהגויות בבית פנימה, אך לדבריו אין זה בגלל היותו בן לחוזרים בתשובה. מאידך, ניכרת שמחה על שזכה לחשוב אחרת, להכיר וללמוד דברים שונים. כמו דרך לימוד שונה או ההזדמנות שניתנה לו להיפגש בבית הוריו עם ספרות עברית שאינה ספרות קודש ועם מוסיקה אחרת, אולם לדבריו, הוא יוציא דברים אלו מביתו כשהיו לו ילדים, משום שאינו חש עצמו מסוגל לעשות את ה"מיון" המוצלת שעשה אביו כשהיה הוא ילד, או אולי משום שאינו מוכן "להודות" בשונות שיש לו מדתיים דורי דורות:

- ספרים יש, יש לי ספרים בעברית. אני מאמין שיבואו ילדים אז לא יהיו. אין לי את הכוח להגיד לילד לא. להורים שלי היה את הכוח. אבא שלי יודע מה כן ומה לא. מה להכניס ומה לא. הוא היה קורא אותם לפני שאנחנו קראנו. והיו דברים שהוא מחק. היה לוקח טיפקס והיה מוחק. לפני כך וכך נברא העולם, אז הוא מחק את זה. - - - אני חי עם מה שאני למדתי, אני לא רוצה לחנך את העולם. זה הכיוון שלי כל הזמן. זו השקפה שלמה שקיבלתי מאבא שלי, ועבדתי על זה לבד והכל. אני לא מנסה להכניס לחברים שלי, שאני חושב שהם טועים, לנסות לשנות להם את הכיוון. א... אני חי את החיים שלי. אני שונה בהרבה מהם. אני לא הולך לפי העדר, זה דבר ראשון, אני לא אחד שיכתבו לו את החיים. שום מוסכמות חברתיות לא יכנסו הביתה. כלפי חוץ אני הולך עם כובע וחליפה, כי ככה החברים שלי הולכים. אחרת הייתי הולך גם בלי זה, זה סתם חם. הייתי מוותר על זה בשמחה. יש הרבה דברים שכלפי חוץ אני עושה אותם כי אני שייך לחברה שאני חי בה. אם החברה הייתה הולכת עם קוקו, גם אני הייתי הולך עם קוקו. בגלל שככה החברה אני הולך כמו כולם. אבל א... דברים מסויימים שהם בתוך הבית אני לא מקבל אותם. יש הרבה דברים שאני לא אקבל אותם. צורת לימוד שונה. אני לא יודע, יש תורה ויש גמרא וכל זה. אולי הגמרא היא שולית, אבל זה מרכז החיים שלי, לימוד גמרא. אז יש ראשונים, יש אחרונים, ואני לא מסתכל ברשיי עד שלא הבנתי את הגמרא. אחרי זה אני מסתכל אם תבנתי כמו רשיי או לא. זה אף אחד

לא לומד ככה. - - - לא מפריע לאף אחד שאני שונה מהם, אני חי את החיים שלי, הם את החיים שלהם. אין לי שום סיבה להיכנס להם לעין. אני לא חושב שאני אחרת בגלל שאני בן של חוזרים בתשובה.

חץ מדבר על הרמה העקרונית, של בדיקה אמונית הקיימת לכל בחור בלא אבחנה בין אם הוא דתי מדורי דורות או בן לחוזרים בתשובה, לטענתו. אולם במהלך הדיאלוג, מרשה לעצמו תן, כמו יעקב, "להודות" בצורה כמעט נסתרת, על השונות שקיימת בינו לבין בחור חרדי מדורי דורות:

- רוב השאלות שלי בעניינים של אמונה, לא נוצרו בגלל המשפחה. כל בן אדם היום שחי, ולא משנה היום מאיפה הוא הגיע ומה הייחוס שלו, - - - גם נוער חילוני מתבגר יש לו שאלות. אבא שלו לא מרשה ללכת עם ג'ינס קרוע, מה קרה? יכול להיות שהבדל ברמה קצת, אבל כל אחד יש לו שאלות. ההורים שלי חרדים, אז מה, למה שאני אהיה כזה? אם אתה מטומטם אין לך שאלות. אם אתה כשרוני יש לך שאלות ויש לך גם את התשובות. הרמה הממוצעת של רובם שיש שאלות שהם לאט לאט מצליחים להגיע לפתרון שלהם. - - - אני תולה את זה, אצל אחרים, כשרונים פחות וכשרונים יותר. כשרונים יותר כבר בגיל ארבע עשרה עברו את כל השלבים, כשרונים פחות זה בגיל תשע עשרה.

- אתה לא חשוף ליותר דברים, לטענתך, יותר מאשר בחור ממוצע בבית רגיל?
- אולי כן, לא בהרבה. מה זה נקרא דתי ממוצע מבית רגיל? יש בחור דתי ממוצע שנולד חרדי בבית רגיל שההורים שלו אמרו לו: תלך ללב לאחים בשבתות האלה, ומדברים בשולחן שבת על שאלות ועל תשובות, והוא קורא כי זה מעניין אותו. כי הוא טיפוס, אפילו לא בתחום הזה. הוא סתם טיפוס שמתעניין בכל דבר. אז הוא יותר פתוח. יש כאלה שפתוח, כי הוא לא אוהב לקרוא והוא לא מתעניין כל כך. יש כאלה שקטים כאלה שאין להם כל כך הרבה... לא מתעניינים בעוד ועוד דברים. אבל זה יותר סוג של אופי, לא קשור לזה שחזרתי בתשובה. אני משוכנע שאם ההורים שלי היו חרדים רגילים... זה בטבע שלי.

דבורה מדברת בתעוזה רבה על השוני בינה לבין בנות חרדיות מדורי דורות, שלא טרחו לדעתה לברר לעצמן בירור אמוני מתאים, והן ממשיכות ונגרות בבחינת מצוות אנשים מלומדה. דבורה מרמזת בדיאלוג שלה על ה"מחיר" הנדרש בשל אי הליכה בתלם:

- רובן הולכות באיזו שהיא דרך מסויימת, שאני כאילו לא מסכימה עם הדרך הזאת. הן נולדות, והן נכנסות ל'בית יעקב', והן נכנסות לסמינר, והן שומעות רק כל הזמן מה שבחורה צריכה, שזה לשבת ולעבוד כדי שבעלה ישב וילמד. והן מתחננות, והן מביאות ילדים. והן חיות סביב איזה שהוא מעגל מסויים, שבואי נגיד, זה הפחות או יותר הסטנדרט. ואלה שהן קצת יותר מהסטנדרט הזה אז הן מודרניות יותר או מודרניות פחות, או בכלל ירדו מהשורה. - - - או שהן מנודות, או שיש להן סטיגמה כאילו של... בחורות... היום כשאני אכנס ל'בית יעקב' לא יגידו עלי שאני דתייה. אני חושבת אפילו ש'בית יעקב' יתבייש בי. אני לא מתביישת בעצמי, ואני חושבת שהאמונה שלי למשל, אני ביססתי אותה לעצמי הרבה יותר מתברות שלי ב'בית יעקב' שהן נולדו בבית דתי. הן לא מתרצות לעצמן למה הן עושות את זה, הן עושות את זה ככה, כי ההורים שלהן עשו את זה. אם אני אשאל אותן, תוכיחו לי שהתורה היא אמת, אני לא יודעת אם הן ידעו לענות לי על השאלה הזאת. ואני, אני לא יודעת אם אני אוכל להסביר לך את זה, אבל אני שאלתי את השאלה הזאת והסבירו לי את זה במיליון ואת צורות. אני לא אדע להסביר את זה, אבל אני לעצמי משוכנעת היום שהיא אמת. בשבילי התורה היא לא מה שהמורות שלי אמרו לי שהתורה, אלא מה שאני חושבת, שנראה לי הגיוני. כן, כל אחד שיש לו הורים שתזרו בתשובת, שאני מכירה, פתאום עצר רגע ואמר: ווי, למה! ואז הוא כאילו בנה לעצמו את הדרך שלו. אחד זה היה לו בקטן ואחד זה היה לו יותר בגדול.

רננה מעלה בדיאלוג שלה את השונות שמקורה בבירור אמוני, שהוא ממש בסיסי בבית הוריה, לעומת בתים חרדים מדורי דורות, הממשיכים "באופן טבעי" בדרכי אבות מבלי לעסוק בשאלות. כמו כן מעלה רננה את שאלת הקבלה והפתיחות לחילוניים, כאחד מהגורמים לשונות בין בית הוריה לבתים חרדים מדורי דורות. יתכן שעיסוקו של אביה, בהתזרה בתשובה, היא הסיבה לשונות הזו:

- הרבה מהחרדים, מי שגודל באופן טבעי בבית חרדי, אז לא תמיד יודעים כל כך טוב את הכל, כי... גם ההורים אף פעם לא מתעסקים בזה. הם קיבלו את זה והם מאמינים

בזה כי ככה הייתה כל המשפחה שלהם. הם יודעים גם שזה נכון, אבל אולי לא בצורה מאוד מסודרת וברורה. ואין להם אף פעם בעיה עם זה. - - - אני מרגישה מאוד טוב עם זה שאני יודעת את הכל ומרגישה את הדברים. אמונה זה תמיד, מאז שנולדתי, מאז שאני זוכרת את עצמי הרגשתי כמה שזה דבר שהוא מבוסס בבית, דבר שהוא חזק, דבר שהוא אמיתי, הדבר שהוא הנכון ביותר. - - - יכול להיות שההורים שלי יותר פתוחים ומבינים לחילונים, שזה לא כל החרדים מסכימים לקבל את החילונים. אנחנו לא רוצים לדחות, לשנוא אותם, אבל צריכים להיפך, לנסות לקרב אותם. אבל זה דווקא, אבא שלי תמיד אומר, אצלנו בבית הנקודה הזאת שונה מאחרים בגלל שאנחנו הולכים לסמינרים, אנחנו נפגשים איתם, ואבא שלי עוסק בזה.

יפעת מדברת על היתרונות שיש לחוזר בתשובה על פני דתי מדורי דורות; בבחינת גילוי האמת והשלמות שהוא חש בדרך בה הוא בחר, לעומת הדתי מדורי דורות הנולד, מתחנך וחי ברצף מאוד מישורי וברור; ובבחינת הרגישות לשונה שהיא חשה אצל עצמה כבת דור שני לחוזרים בתשובה:

- אדם שחוזר בתשובה יש לו יתרונות שאין לבן אדם אחר. למשל "במקום שבעלי תשובה עומדים אין צדיקים גמורים עומדים". למה? כי יש דברים שברורים לבעל תשובה, שלא ברורים באותה צורה לאדם דתי. אדם דתי נולד לעולם חרדי, הוא מרגיש הכל אותו דבר. זאת אומרת, ככה הוא נולד וככה הוא חונך. הוא לא יודע מה שמה, אולי שמה טוב. אולי הם נהנים. אדם שחזר בתשובה, וגם בניו של בעלי תשובה שהם מרגישים את זה כל כך חי... שמה לא יכולים למכור לי שום דבר. אני כבר יודע מה זה. וההרגשה של האמת היא כל כך הרבה יותר חזקה בהרגשה, בשכל, בכל מקום.

- לגבי עצמך, את יודעת להצביע במה את אחרת?
- זה רגישויות, כי בכל זאת אדם שיותר עובר דברים, אז הוא יותר רגיש עליהם. יותר נפגע מהם, יותר אכפת לו מהם, יותר רגיש לשני בנקודות האלה. אם אנשים עברו תהליכים כאלה אז יש להם רגישות מסויימת.

בושמת מתייחסת בדיאלוג שלה לחוסר שהיא חשה בגירסא דינקותא ובסבתא שאי אפשר ללכת אליה. לעומת זאת היא מתייחסת אל הפתיחות בתחום ההשקפה והמחשבה שיש לה יותר מלחברותיה הדתיות מדורי דורות. לבושמת חשוב להדגיש כי זה לא צריך להיות ככה אף כי זה המצב:

- אני מרגישה, אני אגיד לך מה, יש דברים קטנים, למשל, שלא הקפידו אצלנו בבית. כאילו, ההורים שלי לא קיבלו את זה בגירסא דינקותא, ואז זה לא עבר להם בגירסא דינקותא. מנהגי אבות, זה דברים שחסרים. זה מה שחסר. דברים ש... שלתברות כן יש. בזה הרגשתי שוני. א... בעיקר במשפחה, הפריע לי שאין לנו משפחה, שאני לא יכולה ללכת לסבתא שלי. זה מאוד הפריע לנו. תמיד דמיינתי ש... החלטתי שכאילו יש... אבל הידידים די השלימו. היו לנו הרבה ידידים. - - - בתחום של השקפה ומחשבה אולי אני יודעת יותר מאחרות, זה כן. להגיד לך שזה צריך להיות ככה - זה לא צריך להיות ככה. זה כאילו לצערנו, זה לא צריך להיות מצב ש...

- יש קשר לזה שההורים שלך חזרו בתשובה, את חושבת?

- יש לזה קשר, אבא שלי טיפוס חושב. הכל קשור אחד לשני. כן, אבא שלי דיבר על זה, ודאי שיש לזה קשר. זה לכאורה לא צריך להיות ככה. יתכן שזה המצב.

בדיאלוגים של בני דור שני מחובשי "הכיפות השחורות" עלתה התייחסות לשאלת חינוך הדור השלישי. האם להעביר אליהם את הפתיחות ורחבות האופקים שהם זכו לה כבני דור שני לתוזרים בתשובה, או אולי לחסוך מהם את השונות כדי לשמור עליהם מפני השפעות חוץ וכדי שיהיו שווים ככל האפשר לציבור החרדי. בדיאלוגים עלו פנים לכאן ולכאן.

יעקב שואף לחנך את ילדיו בדרך מאוד דומה למה שהוא זכה לקבל ומאוד בשונה מהציבור החרדי אליו הוא שייך. יעקב מגייס תימוכין הלכתיים לגישתו:

- בחינוך ילדים, אז א... הדעות שלי הן שונות מאוד מהציבור החרדי. מאוד מאוד שונות. כתוב שהגאון מוילנה אומר שלהכות ילד אסור אף פעם, רק כשהוא משקר. ואני אוחז ככה להלכה, שאסור אף פעם להכות ילד, גם כשהוא משקר. - - - אברכים אמרו לי: תשמע, כתוב במשלי "חוסך שבטו שונא בנו". אמרתי: זה נכון, את ההמשך לא למדתם. המשך הפסוק: "ואהבו שחרו מוסר". אז תלמד אותו מוסר, לא להכות אותו. יש שבט לשון, שבט לשון הרבה יותר קשה משבט יד.

פית נטתה לדרך החינוך הפאסיבית. היא מאוד מברכת על הפתיחות והחישול להם היא זכתה כבת דור שני לחוזרים בתשובה, מאידך, היא לא תנקוט בתהליכים אקטיביים כדי להנחיל זאת לילדיה. לדבריה, הדברים ישאבו על ידיהם באופן טבעי:

- לפי דעתי, מי שרואה שיש גם אפור בעולם הוא בן אדם פתוח. וזה בכל התחומים ובכל הנושאים. שמקבלים את כל האנשים ומוכנים לשמוע את כל האנשים ורואים שיש עוד אנשים בעולם חוץ ממני. זה פתיחות. ולכבד את הבן אדם. - - - כשהגעתי לסמינר, כשהגעתי בכיתה ט', הרגשתי, בלי גאווה, הרגשתי שאני ברמה הרבה יותר גבוהה מהבנות. לא הרגשתי גאווה, הרגשתי שאני ברמה הרבה יותר גבוהה. - - - איך אני אתן את זה לילדים. אני טיפוס כזה, אז זה יעבור גם באופן טבעי לילדים שלי. בעלי, הוא טיפוס כזה, אז זה יעבור באופן טבעי לילדים. לא יודעת, זה מה שאני חושבת. באופן בסיסי לא לסגור אותם, לפתוח אותם. זאת הדרך הבסיסית.

רונית מצביעה על הסתגרות ככלי יעיל וכמחסום בפני היסחפות החוצה, וכדי לחסוך מילדיה, היא תחסום ותחסוך מפניהם טלוויזיה וספרים שהיא פגשה בילדותה כי לה זה קילקל:

- אני לא אתן להם לקרוא ספרים שאני קראתי, בשום פנים ואופן לא. אני לא אתן להם לראות טלוויזיה...

- למה?

- אני לא אתן להם לראות טלוויזיה, בשום פנים ואופן לא, כי אני רואה גם כמה זה הפריע לי. ואני אסביר להם, כן, אני אגיד להם כמה זה היה קשה, אולי כשהם יגדלו יותר, לא בתור ילדים קטנים. אבל א... ברוך ה', יש היום ספרות חרדית מאוד טובה ועניפה, והם לא חייבים את הספרות הזאת. כי... יש כאלה שלא מבינים, אבל אני שחשתי את זה על בשרי אני מבינה. אני מקווה שיהיה לי את הכושר להעביר לילדים שלי שהם יבינו.

בשאלת השווה והשוונה מדתיים מדורי דורות, עולות בקרב חובשי "הכיפות השחורות", זו בצד זו, שתי התייחסויות מרכזיות. האחת - המדגישה את הזכות שנפלה בחלקם לעסוק בבירור אמוני ובבחינה של ההשקפה הדתית ולא רק הליכה בתלם, בבחינת מצוות אנשים מלומדה. והשניה - המדגישה בצד הפתיחות והבירור האמוני, את השווה והדומה לציבור החרדי.

4. סיכום דיון

יחסי חילוניים-דתיים, כפי שחשפנו בפרק זה, הוא עולם תוכן שבאמצעותו נותנים הנחקרים משמעות חברתית בהקשר אישי, למהלך החזרה בתשובה של הוריהם. עלו פרשנויות שונות למפגש שבין חילונים לדתיים, הנשענות בחלקן על סגנון החזרה בתשובה.

הפרשנויות העוסקות בשאלת השוויוניות או השונות מהחברה הדתית בסממנים חיצוניים כמו לבוש, שפה והתנהגות בקרב בני דור שני ל"כיפות סרוגות" מצביעות על תחושה של דמיון וחוסר שונות מתבריהם הדתיים מדורי דורות ולכן כמעט ואינה מטרידה אותם. בעוד שבקרב חובשי "הכיפות השחורות" שאלת המעמד התברתי הניכר על פניו בסממנים החיצוניים, מאוד משמעותי. לפיכך מושקע מאמץ רב בבנייתו ובתפיסה העצמית של בני הדור השני כשייכים לחברה החרדית. כל ניסיון להצביע על שונות מסויימת בחשיבה או בסגנון התנהגות כנגזרת של החזרה בתשובה של ההורים, נתקל בהתנגדות מנומקת, באמצעות הוכחות תותכות על הדמיון לציבור החרדי מדורי דורות בכל ההיבטים.

הפרשנויות בשאלת יחסי חילונים-דתיים בקרב חובשי "הכיפות הסרוגות" עוסקות בצורכי השעה בעם ישראל. כלומר "אחדות מתוך שוני" כדבריהם, על שום שכוחו של עם ישראל באחדותו ולא בפירודו. בני הדור השני רואים עצמם כבעלי יתרון על פני דתיים מדורי דורות, ביצירת אחדות זאת, על שום ההיכרות הקרובה עם ציבור חילוני, קשריהם והבנתם את הציבור החילוני. ודווקא בשל כך, הם רואים עצמם פתוחים מספיק ומסוגלים לקבל ולתקשר עם החילוניים, כי הם כמוותם ורק הצטרף להם "פס קולי" דתי. הם מפרשים את היכרותם, קשריהם ומוכנותם להתמודד בשאלת מערכת היחסים בין חילוניים לדתיים, כאתגר ורואים בעצמם מעין ראש גשר.

גם חובשי "הכיפות השחורות" מעלים בגלוי את היחסים וההיכרות שיש להם עם קרובי משפחה וידידים חילוניים ובשל ניסיונם זה, הם רואים עצמם מסוגלים, במידת הצורך, בשונה מדתיים חרדיים דורי דורות, להתמודד בשאלות אמוניות-השקפתיות מול חילוניים. מאידך, גוברת אצל חובשי "הכיפות השחורות" הנטייה להתבדלות ולהסתגרות, תוך מתן פרשנויות והצטדקויות המעוגנות בצורך שלהם, כקבוצת מיעוט, להישמר ולהסתגר בתוך עצמם, על מנת להימנע מהשפעות חיצוניות שליליות. כל קשר עם הציבור החילוני, הוא בדרך כלל כדי לעורר את "הנשמה היהודית" שבכל יהודי וכדי "לקרב רחוקים" כלשונם.

הפרשנויות בשאלת תפיסת השונות מבתים דתיים דורי דורות בקרב חובשי "הכיפות הסרוגות" העלו התייחסויות אחדות. יש המצביעים על שונות גדולה למדי בצד השלילי מעט, על רקע של הערך מנהגי בית

אבא כמו; מאכלים, שירי שבת, לימוד אב ובנו וכדומה, אף כי השונות מטשטשת לאט לאט עם השנים. יש המצביעים על שונות ברורה למדי, חיובית ומגוונת, המטופחת באופן עקרוני ע"י הוריהם כמו; סובלנות ופתיחות לשונה ולאחר; רחבות אופקים המתבטאת בהכנסת ספרות חול ולא דווקא ספרות קודש, מוסיקה ושירה אחרת, הרחבת ידע העולם; חינוך ליברלי בכיוון של עשיית החלטות באופן עצמאי; חינוך לקיום מצוות מתוך חשיבה והתמודדות אמונית ולא מתוך מצוות אנשים מלומדה. ויש המצביעים על שונות קטנה, עד כדי אי התייחסות כמעט לשאלה. לפיכך ההתייחסות לשונות הקיימת אולי, היא לאו דווקא כאל תופעה הכרחית בשל עובדת היותם בני דור שני לחזרה בתשובה, אלא בשל גורמים אחרים כמו תכונות אישיות וכדומה.

הפרשנויות בשאלה זה בקרב חובשי "הכיפות השחורות" העלו שתי התייחסויות מרכזיות: **האחת** - קרובה לציבור "הכיפות הסרוגות", המדגישה את הזכות שנפלה בחלקם, כבני דור שני, לעסוק בבירור אמוני ובבחינת השקפתם הדתית, מתוך הדגשה לעיתים, כי הפתיחות והבדיקה האמונית הם פועל יוצא של "כשרוני יותר או פחות", ולא דווקא נגזרת של היותם בני דור שני לחוזרים בתשובה. **השנייה** - קרובה לציבור החרדי, המדגישה את השווה והדומה לציבור זה. אף כי לעיתים מצאנו "הודאה", בחצי פה" שקיימת שונות מדתיים חרדים מדורי דורות, ובין השיטין ניכרת שביעות רצון ממצב זה. תופעה המצביעה על האמביבלנטיות בה הם עדיין מצויים.

פרשנויות אלה בשאלת תפיסת השונות מבתיים דתיים דורי דורות מוסטות גם לגישתם החינוכית של בני הדור השני כלפי ילדיהם, בני הדור השלישי, כאשר הדגש בקרב חובשי "הכיפות השחורות" הוא בעיקר על **הסתגרות ושמירה** מפני השפעות חיצוניות שליליות, ועל מאמץ רב **בטשטוש השונות** (על כך נרחיב בפרק השישי). לעומת זאת, בקרב הציבור מ"הכיפות הסרוגות", מושם דגש על **שימור וטיפוח הייחודיות והשונות** מתוך ראיית היתרונות והתוספות החיוביות שיש ב"תבלין" טוב.

לסיכום, בפרק זה עסקנו בתיאור הפרשנויות שנותנים בני הדור השני, לשאלת יחסי חילוניים-דתיים ולהשלכות החברתיות הנגזרות מכך.

בהמשך יעסוק הדיון בשאלת השידוכים הסבוכה כל כך, האם וכיצד היא מושפעת מתהליך ומסגנון החזרה בתשובה.

פרק שישי

לידה בחטא, תינוק שנשבה, שידוכים

כפי שראינו בפרק הקודם מניתוח סיפורי החיים, השאלות העוסקות בפן החברתי, נתפסות כדילמות במהלך החיים האישי. כלומר, התזרה בתשובה של ההורים נתפסת כמשמעותית בחייהם ומוטמעת אל תוכם, לעתים ללא עקבות הנראים לעין ולעתים תוך דגש על משמעות חברתית רחבה, כאשר בן הדור השני משקיע מאמצים רבים לטשטש או להתמודד מתוך השלמה, עם שאלות חברתיות אלה. בפרק זה נבחן את ההשלכות החברתיות הנובעות ממהלך התזרה בתשובה ואת המשמעות האישית, שנותן בן הדור השני למהלך השתלבותו וקבלתו בחברה הדתית אליה הוא משתייך, בשאלה הסבוכה של שידוכים.

באמצעות הניתוח הפרשני של סיפורי החיים נבחן את גישתם של בני הדור השני לשלושה נרטיבים לפי סגנון החזרה בתשובה:

1. שאלת "הלידה בחטא"
2. שאלת "תינוק שנשבה"
3. שאלת "השידוכים" - נבחן עד כמה עליהם "להחביא" את עברם החילוני של הוריהם על מנת "להתחתן טוב".

הממצא המרכזי בפרק זה מראה כי שאלת השידוכים היא המרכזית מבין שלושת הנרטיבים, והיא נתפסת כבעייתית בקרב החוזרים בתשובה ולא בקרב החברה הקולטת. בעייתית מאוד בקרב אוכלוסיית "הכיפות השחורות" ומאוד שולית בקרב אוכלוסיית "הכיפות הסרוגות". שני הנרטיבים האחרים הינם נגזרת של שאלת השידוכים.

* "לידה בחטא" - לפי ההלכה היהודית על האישה לטבול במקווה בתום ימי נידתה. אישה שחייתה עם בעלה טרם הטבילה במקווה, הילוד הנולד כתוצאה מכך, לידתו בחטא, על שום שנולד ללא קיום מצוות נידה וטהרת המשפחה (ביע אומר, ר', י"ד, ג', ד').

** "תינוק שנשבה" - המושג מתייחס לאלה בעם ישראל, שחונכו על בסיס תרבות זרה תוך השכתה של דת ישראל, מבלי שהם היו מודעים לכך. "בניהם ובני בניהם של התועים שהדיתו אותם אבותם ונולדו בין הקראים וגידלו אותם על דעתם, הרי הוא כתינוק שנשבה בין הגויים והוא כאנוס" (קול מבשר, ב', י"ז, ד', ה').

1. שאלת "הלידה בחטא"

הפרשנויות הדומיננטיות בסיפורי החיים בקרב חובשי "הכיפות הסרוגות", מתייחסות לשאלת "הלידה בחטא" בבחינת מציאות קיימת, הניתנת לתיקון ואינה מהווה מחסום בפני תיקון הגוף והנפש. השאלה משמעותית ואישית יותר לדור שני לחוזרים בתשובה, אשר היו ילדים קטנים כשהוריהם חזרו בתשובה, שכן הם, קרוב לודאי, נולדו לא בטהרה, או כלשונם "בשוגג" מתוך אי ידיעה בבחינת תינוקות שנשבו.

עמישי שהיה ילד קטן כשהוריו חזרו בתשובה נדרש לשאלת "הלידה בחטא", ומדבר על לבטיו בנושא תוך שהוא מציג את תפיסתו לגבי התיקון הנצרך. תפיסתו כלל וכלל לא מעמדת נחיתות, אלא דווקא ממקום של עיבוד, תיקון וחוזק:

- יש שאלה מאוד עדינה. בעצם, אתם כולכם, יש להניח, שנולדתם לא בטהרה מבחינת

חיי משפחה וכו'. האם זה מפריע? נתת על זה את דעתך פעם?

- קשה מאוד לדעת את הדבר הזה. ודאי שחשבתי על זה. אבל מאוד קשה לבחון את

הדבר הזה. קודם כל, זה שזה בשוגג, לא בשוגג, פחות בשוגג. אני לא יודע. אין לי איך

לבדוק את זה. אמרתי, היחסים בין הגוף לנשמה הם לא אחידים. לא כל הגופים הם

אותו דבר. יש כל מיני בספרים הקדושים איך הגוף נוצר, מה שמשפיע, זה תלוי איזה

אוכל אכלו בלילה לפני זה, איך הגוף נוצר. יש כל כך הרבה דברים שמשפיעים. גם זה

משפיע, כמובן. אבל יש כל כך הרבה דברים שמשפיעים שאתה לא יודע מה. הקושי

נבחן ביחסים בין הנשמה ובין הגוף. יכול להיות שגוף שאולי הוא קצת לא בטהרה,

והנשמה כל כך גדולה שהיא מטיסה את הגוף הזה... ויכול להיות שאם הגוף היה יותר

טהור זה היה רץ עוד יותר מהר. אבל יכול להיות שאדם שהוא נולד בבית דתי אבל

האור הוא יותר חלש, אמנם הגוף הוא יותר טהור. אי אפשר לבחון את זה. - - - זה

שיש מחיצה, אז גם אם אדם לא בטהרה, יש מחיצה אובייקטיבית, הגוף הוא חוסם.

יש נקודות שהיום אני מרגיש אותם, שאתה עולה ואתה נמצא בתוך הכלי. הוא עובד

וכל הזמן משתדל להתקרב לקב"ה אז הוא מרגיש את זה הרבה יותר. בלי לעבוד לא

מרגישים את זה. זה לא דברים שבתפעול השוטף של א... חז"ל אומרים שבני הנידה

הם חצופים, ככה כתוב. אבל א... לא מרגיש שאני חצוף יותר. במידה מסויימת הם

צריכים לעבוד על עצמם יותר, בתיקון המידות.

- אבל יש לזה תקנה.

- תראי, תורה זה כמו מקווה, תורה ועבודה ותפילה. זה לא כמו מי שנולד בטהרה.

בסופו של דבר, אם הוא יעבוד - אין דבר שעומד בפני הרצון.

- זה לא אומר שמראש הוא פסול כלפי אחרים. אתה לא מרגיש פחות ערך בגלל זה?

- בכלל אני לא מרגיש. כי יכול להיות שאם הייתי חושב על זה, זה היה נותן לי יותר

ענוה.

דביר נולד לבית שומר מצוות כבר. בהתייחסותו לשאלת "הלידה בחטא", הוא מעלה את מושג "תשובת

המשקל", ולפיכך, אם שילדה את ילדיה בחטא יכולה כיום לכפר על כך על ידי שתשמור מצוות טהרה**:

- אמא לא הלכה למקווה, משום שהיא לא קיימה אז מצוות, מה לעשות, אני יודע מה.

אם היא תשמור על זה, זה "תשובת המשקל", מה שקוראים לזה. אם עכשיו היא

תשמור, זה הדבר הכי טוב לתקן את זה.

משה בדיאלוג שלו מייחס חשיבות למה שהאדם עצמו עושה ולא למה "שירש" מהוריו. כך למשל נושא

הלידה בחטא, ניתן לתיקון על ידי צעדים של האדם עצמו. משה אמנם נולד כבן לבית שומר מצוות, אולם

אינו מבין ולא מוכן לקבל את הגישה המתרימה או דוחקת את בני החוזרים בתשובה למסלול ב':

- לפי דעתי שאלת "הלידה בחטא" בודאי ניתנת לתיקון. אני מאוד, מאוד א... מייחס

חשיבות למה שהבן אדם עושה, לצעדים שלו, ולא למה שהוא ירש מאביו או מאמו.

מאוד מוזר, אני לא מבין מה החשיבות של ייחוס סוג א', סוג ב'. גם החלכה לא מציגה

את זה בצורה כזאת.

הבנות מאוכלוסיית "הכיפות הסרוגות" כמעט ולא התייחסו לשאלת "הלידה בחטא". ניתן לפרש זאת על

רקע הזהות שהן חשות עם הנושא, שכן החיטהרות במקווה מוטלת על האישה הנשואה ואף כי

המרואינות לא נשואות לפי שעה, הן אולי רואות שותפות גורל עם האמהות שלהן, שמתוך אי ידיעה לא

* "תשובת המשקל" - הוא מושג מרכזי בתשובה. "כל עוון ואשמה משקלה ומשקל תשובתה לפי ערכה (נודע ביהודה, קמ"א, ל"ד). ובמקום אחר: "תשובת המשקל היא כנגד שפטו, כלומר עשו עימו משפט כנגד מה שעשה" (לקט יושר, א', ע', קל"ו, ב'). תשובת המשקל שקולה כנגד החטא, לצורך התשובה. לפיכך קיום מצוות טהרה המשפחה, היא המשקל כנגד "לידה בחטא" והיא היוצרת את התיקון - את התשובה.

** "מצוות טהרה" - תורת ישראל הדגישה את טהרות הגוף והנפש. אישה בימי נידתה טמאה לבעלה ועליה להיטהר בתום ימי הנידה (ויקרא ט"ו, י"ט) על ידי טבילה במקווה טהרה (שולחן ערוך, יורה דעה, סימן ט"ו).

קיימו מצוות טהרה טרם נפקדו בילדים. ביטוי לפרושנו זה נמצא קצת בדבריה של תגית, היחידה מהבנות בסגנון "הכיפות הסרוגות", שהתייחסה במעט לנושא. בדבריה היא מבליעה את תחושתה שלא עליה "האשמה" על כך שלידתה הייתה בחטא. היא עצמה חשה טהורה ועובדת מאוד על מידותיה ומאוד מדגישה בדבריה את חשיבות הטהרה והקדושה של הגוף.

- למה זה חשוב? כי זה מוסיף לבית יהודי. בעצם הקיום שלנו, זאת אומרת, בטהרה וקדושה ב... הגוף זה דבר מאוד רוחני ונשגב, זה לא משחק. וכך גם צריך להתנהג אליו, בקדושה. אישה מכובדת והאיש מכובד, וזה לא משחק ילדים ולא... ולא... סתם א... -
- אני טהורה מבחינה עצמית, כאילו, זה לא אני ילדתי, אני נולדתי, אני לא עשיתי שום דבר עוד ברוך ה', שאני יכולה להרגיש שאני לא טהורה. ברוך ה'.

ראינו אם כן, כי התייחסותם של הבנים לשאלת "הלידה בחטא" הייתה מתוך מציאות קיימת, הניתנת לדעתם לתיקון הן על ידי ההורים והן על ידי בני הדור השני, על ידי עבודת על המידות. הבנות כפי שראינו, בחרו בדרך כלל לא להתייחס לשאלה.

נעבור לבחון את שאלת "הלידה בחטא" בקרב חובשי "הכיפות השחורות", שגם אצלם ההתייחסות לשאלת מינורית למדי, וברובם רואים בתופעה תקלה שאינה תלויה בהם, אך ניתנת לתיקון בתנאים כאלה או אחרים.

דרור, שהוריו היו קיבוצניקים, מעלה בדיאלוג שלו חומרה גדולה יותר מאשר "לידה בחטא" העשויה להקשות בנושא השידוכים. הוא מדבר על קיבוצניקים לשעבר, הפסולים לדעתו עוד יותר מחוזרים בתשובה בקהילה החרדית, שכן יש אצלם חשש של ממזרות*:

- אתה חיפשת במיוחד בחורה שתהיה בת של חוזרים בתשובה?

- א... לא, לא היה אכפת לי. הציעו לי גם כאלה וגם כאלה. לא... ממש לא משנה לי. הבעיה שהם לא רוצים כל כך, המשפחה, מישוהו התקשר לחוזרים שלי, להציע כאילו, ברגע שהוא שמע שאבא שלי קיבוצניק, ירד. כן, כי קיבוצניק זה עם חשש של ממזרות.

* ממזרות - ממזר הוא ילד שנולד מקיום יחסי אישות אסורים בין קרובי משפחה, או בין גבר עם אשת איש. זיווג שחייב עליו כרת (ויקרא, י"ח).

- של ממזרות! לא בטהרה, אבל ממזרות?
 - כן, יש כל מיני. סבא שלי בעצמו מספר שבקיבוץ שהם היו, כשזוג רצה להתחתן, היו נוסעים, היה שם איזה רב במושב סמוך. יש איזה רב במושב סמוך, היו נוסעים לשם בצהרים, ההוא מקדש את הכלה, חוזרים בחזרה לקיבוץ ועושים את החתונה. והייתה בחורה שהייתה קבוע מתנדבת לנסוע לרב, כי הכלה לא היה לה כוח לנסוע לסיפור הזה. אז היא הייתה נוסעת כל פעם עם חתן אחר, והוא היה מחתן אותם - - - אולי הוא לא שם לב - - - .

חנן אשר נולד לבית חרדי לכל דבר, מתייחס בגלוי בדיאלוג שלו, לקושי בשידוכים, הקיים לדעתו לבני דור שני, שהוריהם חזרו כשהם היו ילדים קטנים, בגלל שאלת "הלידה בחטא":
 - כל הבעיה של השידוכים של בעלי תשובה, היא בעיה שאם אתה בן להורים שחזרו בתשובה אחרי שנולדת. בגלל עניין הטהרה. - - - הראשון שיצא נגד זה הוא החזון איש שהוכיח כי ניתן לעשות תיקון על ידי עבודה על המידות.

רננה שאף היא נולדה לבית חרדי לכל דבר, מדברת על שאלת "הלידה בחטא" כשאלה שולית ולא חשובה לבני הדור השני, בנושא השידוכים. שאלה זו משמעותית לחוזרים בתשובה בעצמם, אולם לה כבת דור שני לחוזרים בתשובה, שאורח החיים כיום הוא חרדי לכל דבר, אין בכך שאלה או בעיה:
 - את חושבת שדתיים חרדים מבית עדיין לא מתחתנים עם חוזרים בתשובה, כי הם לא נולדו בטהרה?

- אני לא חושבת. כאילו, זה דבר אולי הלכתי, זה לא עניין של דעה. אבל אני חושבת שאומרים שאפשר להתחתן איתם, שהם בסדר. כי ההורים חזרו בתשובה ושינו את דרך החיים, וזה מה שיותר חשוב. ממשפחות כמו שאני, אז כבר בכלל אין להם בעיה. אפילו ילדים שנולדו חרדים כבר, אז בגלל שההורים חזרו בתשובה, זה לא עושה בעיה. לא נראה לי, כמעט שלא. אבל ילדים שהם עצמם חזרו בתשובה, אז להם יותר קשה.

דבורה מתייחסת בדיאלוג שלה ללידה בחטא של עצמה, כאל עובדה שעליה לקבל אותה, ולדעתה, אם היא נולדה למצב כזה, הרי שיש לה את הכוחות להתמודד עם המצב:

- אם אני נולדתי למצב הזה, אז כנראה שיש לי גם כוחות להגיע למה שאני צריכה להגיע. אני נולדתי לזה. מה אני יכולה לעשות עכשיו? זה המצב.

בדיאלוג של בושמת נמצא דואליות מסויימת. מצד אחד, היא מעלה את הגישה של "לידה מחדש" אצל חוזרים בתשובה ואז "הלידה בחטא" אינה נחשבת. מצד שני, היא עצמה מאוד מחשיבה את טהרת המשפחה המשפיעה מאוד על הנשמה:

- טהרת המשפחה זה משפיע על הנשמה. זה מאוד משפיע. באמת יש כאלה שאומרים שזה לא משנה, שמי שחזר בתשובה זה כמו לידה מחדש, ויש כאלה שמקפידים. יצאתי עם מישהו חרדי, מישהו חוזר בתשובה. אז אכפת היה לו רק לבדוק את טהרה המשפחה. ואני קצת מבינה, זה מפחיד אותי לחשוב שלא שומרים על טהרה המשפחה.

פית מקשרת בבירור, בין הקשיים והמחסומים ששמים דתיים מדורי דורות בשאלת "השידוכים", לבין "לידה בחטא", אף כי לטענתה מבחינה הלכתית אין כאן בעיה:

- שזה שההורים לא היו בטהרה, כשהילדים נולדו, שיש עם זה בעיה, אני יודעת. תמיד אמרו שזה הבעיה. כשההורים שלי הלכו לשידוך אבא שלי אמר לי שזאת תהיה הבעיה. זה מה שאנשים תושבים, זאת הבעיה. יכול להיות שמבחינת הלכה אין בזה שום בעיה.

- למה אין?

- אין עם זה שום בעיה, כי הרבנים... הרב שך אמר המון פעמים, אין בזה שום בעיה כי בן אדם שחוזר בתשובה הוא נולד מחדש. אין עם זה שום בעיה. אנשים חושבים שיש עם זה גם בעיה. - - - אני עם עצמי אין לי עם זה שום בעיה. אני, ברוך ה', שומרת, ואין לי...

ראינו אפוא, כי בציבור של "הכיפות השחורות", כמו גם בציבור של "הכיפות הסרוגות", ההתייחסות לשאלת "הלידה בחטא" מועטה למדי, אך מאוד משמעותית. התייחסות כאל מציאות קיימת הניתנת לתיקון; על ידי עבודה על המידות, ואף הובאו אסמכתאות הלכתיות לנושא; או על ידי עצם החזרה בתשובה שיש בה סממנים של לידה מחדש (ראה פרק רביעי). ראינו בקרב חובשי "הכיפות השחורות" ייחוס מאוד ישיר בין "לידה בחטא" לבין שאלת השידוכים. ובחקשר זה ניכרת אנתר רווחה מסויימת אצל

כאלה מבין הנבדקים אשר נולדו כבר לבית שומר מצוות לכל דבר. ראינו כי הבנות בציבור הזה בהחלט התלבטו בשאלת "הלידה בחטא" בסיפורי החיים שלהן.

נעבור לבחון את השאלה העוסקת בהשתמעויות של "תינוק שנשבה".

2. שאלת "תינוק שנשבה"

הפרשנויות המעלות את סוגיית "תינוק שנשבה" מתייחסות בפן החברתי-תרבותי של מציאות חינוכית בחברה הישראלית החילונית הנוטה "לחסוך" ולהעלים את הפן השורשי מסורתית של התרבות היהודית. בדיאלוגים של דביר ושל יפית עולה שאלת "תינוק שנשבה" בפשט של המושג. דביר מציין כי רוב האנשים בימינו הם תינוקות שנשבו:

- רוב האנשים בימינו הם ככה. זה לא שהם הכירו את הדת ואמרו בעטנו בה. הם פשוט לא, לא יצא להם להכיר.

יפית מעדיפה תינוקות שנשבו על כאלה שהיו דתיים ונטשו, כי הם בבחינת חוסר ידיעה והתמצאות ומעשיהם אינם מתוך התנכרות אלא בשוגג:

- כי תינוק שנשבה הוא לא יודע כלום. אני רואה את המשפחה שלנו, שלא יודעים כלום. אין כאילו מה לבוא אליהם בטענות, הם לא יודעים שום דבר. והם גם לא באים להתנכר בדרך כלל. מי שבא להתנכר זה זה שהיה ופרש והוא יודע קצת.

אנו רואים כי הם מצביעים בדיאלוגים שלהם, על תופעה של אי ידיעה, זאי הבנת המהלכים והעקרונות הקשורים בקיום מצוות. מן הפן הזה, ניתן לפרש את דבריהם ולהצביע על כך, שלדעתם התופעה היא חיובית כי למעשה אנשים אלה פתוחים ומוכנים לקלוט, להתקדם ולתקן דרכיהם.

בדיאלוג של אהרון קיימת התייחסות למשמעות של "תינוק שנשבה" במציאות החברתית כיום, במשמעות העמוקה שקיימת לדעתו למושג:

- תינוק שנשבה זה הגדרה הרבה יותר כוללת של מציאות של חינוך, של חברה, של... זה לא משנה אם אתה יודע שיש תורה ומצוות או לא. השאלה אם אתה יודע מה זה אומר לך. ברגע שאתה לא יודע מה זה אומר לך... במיוחד ש... שהיום בין כל

הרציונליות שיש, שזה מה שמנחה היום, אז אין פגישה ישירה עם אלוקים, כמו נעורים או משהו כזה. אז מציאות כזאת של כפירה, לא יכול להיות. אתה לא יודע מה זה אלוקים, אז אתה לא יכול לכפור בו. לא, אתה לא יכול לכפור בו פשוט. אתה מקסימום יכול לכפור בהסברים של הדתיים, כמו ציטוט מהרב שלי, שהוא מצטט מהרב צבי יהודה. כפירה היום זה כפירה בהסברים של הדתיים. זאת בעיה בהסברים של הדתיים, לא בעיה בו.

עמישי חושף בדיאלוג שלו את הריק, או כלשונו, "מציאות בלי כלום" אליה נולדים תינוקות שנשבו. משום כך, לדעתו, נוהים כיום קיבוצניקים רבים וגם אחרים, אחרי כל כך הרבה ריגושים במקומות שונים ומשונים, רק כדי לא להיפגש עם הקול הפנימי, עם האור שקיים. לדבריו רק כשבחורים כאלה, שהם בבחינת תינוקות שנשבו, מסיימים את הבריחה מעצמם, הם זוכים לגלות את האור שבתוכם:

- תינוקות שנשבו, לא נתנו להם כלים, הם נולדו בלי כלום, הם נולדו למציאות שבכלל בלי כלים. ודאי שהאור קיים. ואפילו, ההתעוררות לתשובה שיש אצל תינוקות שנשבו - היא קיימת. איך אפשר להסביר את זה? בלי שום הורה, בלי שום דבר, עם עבודה מאוד מאומצת של כל היצר הרע שבעולם כדי להדחיק את זה, בין אם זה מודע ובין אם זה לא מודע. והנשמות מתעוררות. למה קיבוצניקים חוזרים בתשובה בהודו? מה מצאו שם בהודו? איפה הם מצאו? הם מקיבוץ. יש משהו, יש איזה קול פנימי שאדם מצליח לשמוע. פתאום הוא יושב לו ככה ליד איזה נחל בתוך האמאזונס, ופתאום הוא מתחיל לשמוע שם סימפוניה שלמה של הנשמה שלו. פשוט הוא נרגע, יש לו איזה ישוב הדעת. התרבות המודרנית יש בה הרבה היסח הדעת, המון. הכל בה הוא היסח הדעת. מאוד היסח הדעת. התקשורת היא מאוד בנויה מהיסח הדעת, המון. הרי אדם מפחד אפילו להקשיב לעצמו, הוא כל הזמן צריך לשמוע מוסיקה, רדיו, חדשות, דיבורים, עשרים וארבע שעות. או טלוויזיה. הוא בורח מעצמו. אבל ברגע שהוא יוכל להיפגש עם עצמו - יהיו דברים נפלאים. יש אנשים שעם כל זה, זה הנס הגדול. זה נס גלוי, שאדם בתוך רקע כזה, בתוך תפאורה כזאת, הוא חוזר בתשובה. זה נס. למה צריך לתפש את קריעת ים סוף? זה לא יותר פשוט לתזור בתשובה מאשר קריעת ים סוף. אז הנשמות הן תובעות את שלהן, יש כאלה שמחזיקים יותר מעמד ויש כאלה שמחזיקים פחות מעמד, אז הם חוזרים בתשובה יותר מהר.

ראינו אפוא, כי סוגיית תינוקות שנשבו עלתה בדיאלוגים, כתשובה לקושי הקיים אצל בני הדור השני ביחס להוריהם הבאים ממקום של אי קיום מצוות. זו פרשנות אפשרית ומתאימה לחלקם, על כי הם "נולדו בחטא" ונצרכים כיום לעבודה רבה על המידות. לא פגשנו בדיאלוגים חרטה על כי הוריהם היו בבחינת תינוקות שנשבו, שכן בסופו של דבר זכו הוריהם לחזור בתשובה ולהיפגש עם הקול הפנימי ועם האור הקיים בכל נשמה ונשמה של יהודי, ומובן שהם כבני דור שני רק "הרוויחו" מכך. לא נמצאה התייחסות מבדילה בין סגנונות החזרה בתשובה.

נעבור לבחון את גישתם של בני הדור השני ל"שאלת השידוכים".

3. שאלת ה"שידוכים"

שאלת ה"שידוכים" נתפסת בעיני הנחקרים כשלב חשוב ביותר במהלך החיים האישי. אצל חלקם היא נתפסת כאבן הבוחן העיקרית בהשתלבות המלאה החברתית. שאלה זו סיפקה הזדמנויות לבדיקה אישית מאוד חוקרנית ומעמיקה, של כל אחד מהנחקרים, לפי אמות המידה של הציבור הדתי אליו הוא משתייך. מרבית הנחקרים מהציבור ה"חרדי" עסוקים מאוד בשאלה, בעוד שמרבית הנחקרים מהציבור ה"מזרחניקי" מרגישים דומים לחבריהם הדתיים מדורי דורות וכמעט שאינם מוטרדים מהשאלה. פעמים רבות הם משתדכים ומתחתנים בצורה חופשית יותר וללא אבני הבוחן החברתיות הכל כך קפדניות.

בדיאלוג של עמישי עולה שאלת ה"שידוכים" מן הפן ההלכתי, שכן הוא בן למשפחת כהנים. ולפיכך אסורה עליו אישה חלולה. עמישי מעיד על עצמו שאינו חי וגם לא חש כחוזר בתשובה, לכן שאלת השידוכים כלל לא מטרידה אותו מהפן של חזרה בתשובה אלא רק מהצד ההלכתי.

- אנחנו כהנים. לכהנים יש יותר בעיות עם חוזרות בתשובה.

- למה?

- זה מבחינה הלכתית. לא בגלל לידה בטוהרה. לצערנו, הרבה מאוד בנות מקיימות יחסים לפני החתונה, וזה מצב שהוא בעייתי לכן. אבל זה לא מצד החוזר בתשובה, בעניין הזה אין את הבעיה הזאת. לא דרשתי שום דבר. אני לא דרשתי שום דבר. זה אחותי הציעה. אשתי חברה של אחותי. מבית דתי מדורי דורות. - - - אני לא חי בתור חוזר בתשובה ואני לא מפתח שיגידו שאני חוזר בתשובה. בדרך כלל כשאני אומר שאני חוזר בתשובה אז אף אחד לא מאמין.

אשתו של דן דתייה מדורי דורות, והוא מתאר בדיאלוג שלו היכרות ספונטנית אישית, כאשר כלל לא היה חשוב מי ההורים ומה הרקע של המשפחה. ההיכרות עם ההורים נעשתה ממש רק לפני האירוסים. בבחינת לברך על המוגמר.

- לא היה שידוך. אני לא יודע מה זה שידוך. זה ממש ממש לא היה חשוב. אני לא הכרתי את ההורים שלה עד לא הרבה לפני האירוסין. היה חשוב מי היא, לא חשוב מי הסבא שלה אם היה רב או משהו כזה. אני חושב שגם לה זה לא היה חשוב בכלל.

שאלו מייצג בדיאלוג שלו גישה מאוד חופשית. הוא אינו מוטרד כלל משאלת השידוכים ומ"הרקע" של הבחורה. חשובה לו שפה משותפת לכן רצוי שתהיה דתייה, אבל אפשרי גם בחורה חילונית שתסכים להתקרב:

- הרקע של הבחורה בכלל לא מעניין אותי. גם לא מעניין אותי אבא שלה ואמא שלה. ההורים בכלל לא מעניינים אותי. אני מתחנן עם הבחורה, לא עם ההורים שלה.

- לא מעניין אותך מה הרקע.

- ההורים זה בכלל לא מעניין, לא חשוב לי בכלל. שתהיה בחורה, שתהיה לי שפה משותפת איתה, שאני ארגיש פתוח ושאני יכול לדבר איתה חופשי והכל, ושיש לנו נושאים משותפים. חוץ מזה... לא משנה. אני מעדיף שהיא תהיה דתייה. ששינוי נהיה באותו כיוון. אני מאמין שהיא תהיה דתייה, מן הסתם.

שלמה, אשר הוריו משתייכים לזרם החרדי, בעוד הוא משתייך לזרם המזרחניקי, מדבר בכאב מה על שאלת השידוכים ועל ההגדרות ה"משפיליות" של סוג ב' המודבקות לבתים של חוזרים בתשובה בקרב הציבור החרדי. ומשום כך כנראה, היה חשוב לו "להיטמע" במשפחה מסודרת. כלומר לחפש בחורה דתייה מדורי דורות, אף כי לדבריו, וכפי שראינו גם אצל בחורים אחרים מהאוכלוסייה של חובשי "הכיפות הסרוגות", אין בציבור הזה תיוג מיוחד כלפי בני דור שני של חוזרים בתשובה והתבדלות מהם:

- האם זה היה במודע שהכרת בחורה מבית דתי במקור או כך יצא?

- חיפשתי, כי בציבור החרדי יש עם זה בעיות. אני סוג ב'. היו בעיות עם אחותי. היא התחתנה עם מישהו שגם הוא מוגדר סוג ב'. - - - אני הזדעזעתי. יש כמה דברים שקשה לי לקבל אותם. אני, בציבור שלנו ב"ה אין את הדברים האלה, אבל אני בהחלט חיפשתי בחורה ממשפחה מסודרת. אם הייתי פוגש בחורה למשפחה חוזרת בתשובה

והיא הייתה מתאימה לי, אז גם טוב, אבל במפורש הייתה לי עדיפות מסויימת להיכנס למשפחה רגילה. הייתה לי עדיפות.

בעוד שאצל הבנים מסגנון "הכיפות הסרוגות" קיימת נטייה, אף כי לא מוצהרת, למציאת בת זוג דתייה מדורי דורות, באמצעות היכרויות אישיות; אצל הבנות מאותו סגנון, הנטייה היא למצוא בן זוג דומה ככל האפשר, או כלשונן, "בגובה העיניים". בהחלט יש גם מקום להיכרות באמצעות ההורים ולא דווקא רק היכרויות אישיות.

לשרית תיאוריות משלה, למה תרצה להתחתן רק עם חוזר בתשובה, מתוך שתוזרים בתשובה הם אנשים הרבה יותר "עמוקים" כהגדרתה. בדיאלוג שלה היא מאוד נחרצת נגד הייחוס המשפחתי:

- הייתי מסכימה להתחתן רק עם חוזר בתשובה.

- כן, למה?

- כי אני מרגישה שהחוזרים בתשובה, מתוך היכרות, הם אנשים הרבה יותר עמוקים. אני גם אוכל להתפלסף איתו על דברים ש... מן הסתם בחור שעבר את המסלול הרגיל... כאילו... בכלל לא מבין. הרבה יותר הגיוני שאני אסתדר עם מישהו שהוא חוזר בתשובה. - - - אני בכלל שונאת את הקטע הזה. בית חילוני ומה הייחוס שלו ו... הקטע הזה של החברות שלי למשל.

רחל אינה פוסלת על הסף את האפשרות שהוריה יתערבו בנושא השידוכים, שכן לדבריה הם אלה שמאוד מבינים ויודעים מה מתאים לבת שלהם. לרחל אף ברור שאם הוריה יגידו שזה לא מתאים לה, היא תדחה את הבחור. היא עצמה הייתה רוצה בחור חזק מעצמו, גם אם הוא בן לחוזרים בתשובה או חוזר בתשובה בעצמו שיהיה חזק ולא מתלבט:

- אם אני אבוא ואגיד שפגשתי בחור שאני יכולה לדבר איתו על כל דבר בעולם. ואני חושבת שהוא מתאים לי ואיתו הייתי רוצה להתחתן, אז הם ירצו לראות אותו. ברור שהם ירצו לראות, זה לא משחק ילדים. ברור שהם ירצו לדעת מי ומה ומו, ואבא שלי ירצה לברר. את יודעת מה, אם הם יגיעו לזה שזה משהו מהותי שלא, אז אני מאמינה שאני בעצמי לא ארצה, כי מה, אני ארצה להרוס את החיים שלי? הם לא יגידו סתם. אבל הם מאוד מבינים מה שמתאים לי.

- את רוצה מישהו שכבר גמר את התהליך, לא מישהו שעדיין מתלבט?
 - בהחלט, אני לא מסוגלת להתמודד. אולי יש כאלה שבאמת מסוגלים. אני לא כזאת
 שתענה תשובות ותהיה חזקה בקטעים האלה. שהוא יהיה חזק בעצמו ואני אלך איתו.

בדיאלוג של חגית על נושא השידוכים, עולה **הסתייגות מהגישה המבחינה בין דתיים דורי דורות לבין חוזרים בתשובה**. מאידך במחשבה שניה היא טוענת שיש יתרון מסויים בכך, שכן קיים מכנה משותף רחב יותר. אחרי הכל, מציאת בן הזוג זה משמים :

- אני לא חושבת שדתיים מדורי דורות זה נקרא בית מסודר. לפעמים האנשים בכלל לא מסודרים. אני לא חושבת א... אין לי שום דבר נגדם ואין לי שום דבר נגד אף אחד. כולם בשבילי הם עם ישראל ואני אוהבת את כולם. - - - אבל נכון, לפעמים חוזר בתשובה הרבה יותר מבין בקטע הזה של ההתלבטויות והחזרה בתשובה. יש משהו בדברים האלה שחוזר בתשובה עדיף שהוא יתחנך עם מישהו מהראש שלו, יותר מהחזרה בתשובה, שהוא היה בעולם וידע איפה ומה, חיפש את עצמו ומצא. אבל זה תלוי, אי אפשר לדעת, זה משמים.

לדורות חשוב שבן הזוג יהיה מישהו בגובה העיניים שלה או אפילו מעל. כזה שעבר תוויות דומות לשלה :
 - אני חייבת מישהו שיהיה בעיניים שלי בגובה, בגובה העיניים. - - - בגובה ואולי מעל.
 אני אישית חושבת מעל גובה העיניים.

כפי שראינו אצל **הבנות**, כמו גם אצל הבנים מסגנון "**הכיפות הסרוגות**", ההשתייכות המעמדית חברתית כלל אינה חשובה. בעוד שאצל הבנים ראינו שמציאת בת הזוג הייתה בדרך כלל באמצעות היכרויות אישיות ובדרך כלל עם בנות מבתיים דתיים דורי דורות, הרי שאצל הבנות יש מוכנות גם להיכרויות עם חוזרים בתשובה או עם בני דור שני, תלוי כמובן באישיותו של הבחור. גישה זו אצל הבנות מוסברת בכך, שלעיתים העבר והרקע "המשותף", עם בחור ש"היה בעולם" החילוני יכולים להיות מתאימים יותר. אולם כאמור, אין לזה עדיפות או אין בזה תנאי ומחסום חברתי בל יעבור.

כאמור לעיל, שאלת השידוכים מאוד מעסיקה את הציבור ה"חרדי". יעקב מעלה את הבעיה למודעות בדיאלוג שלו, והוא טוען כי זו בעצם בעיה של הציבור החוזר בתשובה ולא של הציבור החרדי :

- הרבה חושבים שהבעיה היא בגלל הציבור ה"חרדי", טוענים שהציבור ה"חרדי" קצת דוחק אותם החוצה. אני לא מסכים עם זה. לפי דעתי זה כתוצאה מציבור של החוזרים בתשובה, שמרגישים טיפה שונים, טיפה מעל לציבור ה"חרדי" הרגיל. כי כתוב שבעל תשובה, "במקום שבעלי תשובה עומדים צדיקים לא יכולים לעמוד" וזה לא נכון.

- דווקא בעלי התשובה הם שמרגישים מעל!

- מרגישים מעל. מצד אחד הם מרגישים מעל, מצד אחד מרגישים קצת מנוזים, אז זה קצת כואב להם. זה יוצר איזה שהוא ניתוק. זה גם הציבור ה"חרדי" מתנתק.

יפתח מתייחס אל נושא השידוכים באמת הכרחית. בהחלט נכון ומתאים למצוא בן או בת זוג לדעתו באמצעות השידוכים. והראיה כי גם במציאות הלא חרדית או הלא דתית, כל אחד מחפש את השותף מהשכבה המתאימה לו. גם אשתו בת לחוזרים בתשובה. הוא מרחיק לדורות של הסבא והסבתא בחיפוש אחר המכנה המשותף הרחב ביותר שיכול להיות. הוא מקבל את נושא השידוכים כגזירה שאין עליה עוררין ואף מצדיקה. דבריו מהוססים למדי בשל מבוכת מה בנושא רגיש זה:

- אתה חיפשת שאשתך תהיה אשה של חוזרים בתשובה?

- א... יש קצת דרך אחרת, אבל בדרך כלל זה ככה. השידוכים, נגיד, משפחה, כל שכבה וכל סוג אוכלוסייה מחפשת מה שמתאים, מה שקרוב. ראש ישיבה מחפש בת של ראש ישיבה. כל מגזר, כל א... שכבה, כל... אחד לפי הייחוס, לפי הרמה, לפי דרך החיים, לפי השקפות. פחות או יותר שיהיה קרוב. כל משפחה יש לה הרי את האופי שלה ואת הסגנון שלה ואת מה שעבר על המשפחה. בואי נגדיר, אוכלוסייה בני-ברקית יותר קל לה להשתדך עם אוכלוסייה בני-ברקית מאשר עם אוכלוסייה ירושלמית, כי יש באמת א... הבדלי אופי. - - - למשפחות של בעלות תשובה יש את ה... נושא הזה של הקרובים, של סבא וסבתא, של א... כאלה דברים. ויש גם את העניין הזה של הקדושה. של טהרת המשפחה.

בדימוי מאוד מעניין מנסה לפתח להסביר את הצורך הרב בשידוכים. ובגילוי לב מתאר את מהלך השידוך שלו עצמו:

- נעתיק את זה למצב אחר. משפחה שיש לה בעיה גנטית הולכת לחפש א... מישהו שיש לו בעיה גנטית או בעיה... לא יודע, נפשית קטנה. כי זהו, זה מה שיש, זה עניין של היצע וביקוש. זה מה שיש לי להציע, יש לי בעיה מסויימת. היה ברור לי כשהלכתי

לקראת שידוכים, אז היה ברור לי שאני מדבר על סוג האוכלוסייה הזו של בעלי תשובה בטווח של עשר שנים בערך, משוהו כזה. שאז בערך הם כבר בשלים מספיק ו... ויש את ה... מבוססים, כן, לא שנתיים שלוש.

חנן מרחיב ומדבר על הצורך במכנה משותף רחב ככל האפשר בין בני הזוג. ומשום כך הוא מאוד מצדד בשידוכים ולא בהיכרויות אקראיות. לטענתו השידוך הוא משמים ואף כי הציעו לו בנות דתיות מדורי דורות, כיוון שנולד כבר לבית חרדי לכל דבר, והוא עצמו "חזק" מבחינה דתית, מעדיף חנן בת לחוזרים בתשובה, כדי שלא תיבהל מחילוניים רבים שיסתובבו בחתונה שלה:

- אם בתור בחור ישיבה אני הצלחתי ואני לומד טוב ואני... מתאים לדרישות שלה, וכל הבעיה שלי שאני בן להורים שחזרו בתשובה, ולא אני חזרתי בתשובה, ההורים שלי חזרו בתשובה - בכלל אין לי כל כך את הבעיה. אז רחוק מאוד מהשכל שיהיה לי בעיה. אולי כן במשפחות יותר... בת של ראש ישיבה אולי לא. - - - אנשים אוהבים למצוא את הטיפוס שלהם. ליטאי בתשעים אחוז מהסיכויים יתחתן עם ליטאית, חסיד עם חסידית. חב"ד עם חב"דניקית. כי למה - כי יש דמיון, יותר קל למצוא, להכיר, להיות בראש אחד. ככה שאני לא רואה את זה כבעיה בכלל. בכלל בכלל לא. אני לא רואה את זה כבעיה בכלל.

- המכנה המשותף הרחב ביותר הוא בעלי תשובה?

- כן, בואי ניקח בחורה ממשפחה חרדית, אצלה בחתונה יצטרכו להסתובב המון חילונים. זו נקודה שיכולה להפריע לה. ניקח בחורה ממשפחה בעלת תשובה. זה מקובל עליה, המשפחה שלה חילונית, לא מפריע לאף אחד.

בעוד שהבנים מהציבור החרדי מבינים, מצדיקים ומקבלים את השידוך עם בת זוג בעלת מכנה משותף רחב ככל האפשר, ובכלל זה כמובן בת לחוזרים בתשובה, אצל הבנות מציבור זה, נמצא קשת רחבה יותר של דעות.

יפעת מתארת בדיאלוג שלה, מה השיקולים וכיצד נעשים השידוכים. היא מאוד מצדיקה שידוך עם בחור מרקע כמו שלה, אף כי יש מקרים של נישואין בין בנים של חוזרים בתשובה עם חרדים מדורי דורות. אולם בכל אופן לדעתה ולהגדרתה יש הבדל בנקיות ונכון יותר לערוך שידוך בין בני זוג מרקע דומה, כשיש מה

שפחות פערים. הדיאלוג של יפעת ניכר בהיסוסים רבים ובקטיעות המצביעים על רגישותו של הנושא

לגביה:

- ניסו, לא העמידו את זה בצורה כזאת ש... חייב להיות בן של בעלי תשובה או בעל תשובה. אני יודעת שההורים שלי לא רצו. אמא שלי העדיפה שזה לא יהיה ממש בעל תשובה. בכל אופן, זה... זה הבדל בנקיות. כמו שאני בוכה על הכמה שנים הקטנות האלה של הילדות, אז אדם שגדל כל החיים שלו, זה בכל אופן משחו אחר. היו כל מיני הצעות, ירדו מהפרק, נפסלו באיזה שהיא צורה. לא נפגשתי עם הרבה בחורים. ההורים שלי עשו את כל הבירורים. - - - עם השנים, כשאני כבר אמא, אז אני חושבת שבאמת יותר הגיוני לחפש רקע דומה. סתם זה יותר בריא. במקום, להביא את הפערים בידיים. לא, ההורים שלי הם התקדמו עד איזה שהוא שלב מסויים, הביאו אותי, התחתנתי, גם הוא בן לחוזרים בתשובה, בעלי, שנינו עכשיו מתחילים את הדרך שלנו להתקדם מאיפה שהשאירו אותנו. זאת אומרת, המשך של התהליך של ההורים שלנו, אני מרגישה. ויש דברים שעדיין לא ברורים לי וברורים לאנשים, ששנים כבר גדלו ונולדו תמיד בחיי תורה, ולנו עדיין לא ברורים. לא לא ברורים בשכל, אלא מבחינת כוחות נפש אנתנו עוד לא נמצאים שם. אני מקווה שהילדים שלי יהיה להם עוד יותר קל. - - - המבנה של שידוכים הוא מבנה מאוד ברור, שהבת סומכת על ההורים שלה שהם מבררים לה את כל הנתונים השכליים. זאת אומרת, מה שאפשר לבדוק בשכל הם בודקים. אני לא אעמוד ואפגש עם כולם. כל פגישה עם גבר היא חושפת אותך, זו תשיפה. היא גוזלת אנרגיה, ואני בטוחה שזה גם משאיר משהו. - - - זה הבדיקה שלהם, שהם עושים. ואני סומכת עליהם שהם מכירים אותי קצת. והם גם מתאימים את מה שאני... מה שאני אומרת. ו... כשאני מגיעה לפגישה עם בחור, שזה בעצם פעם ראשונה שאני מדברת עם בחור בכלל, זה רק לראות אם יש כימיה, רק לראות אם יש שפה משותפת. כי בעצם כל הנתונים, אפשר היה לשדך אותנו כבר. רק מה... האם זה שייך מבחינה רגשית. כן. וגם מבחינה רגשית, זה לא אומר שאני צריכה להתאהב בו. אי אפשר להתאהב בבן אדם ש... אי אפשר להתאהב בבן אדם שזה עולם כל כך אחר, בחור ובחורה, ואין שום קשר ו... ו... רק להרגיש שיש שפה משותפת.

בדיאלוג של בושמת קיימת הצדקה של תופעת בדיקת הרקע המשפחתי לפני השידוך, בעיקר אצל דור שני לחוזרים בתשובה, בשל שאלת טהרת המשפחה:

- אצל תבת צריך יותר לבדוק מאשר הבן. תבת מאוד חשוב הבית. מה שכן, הרבה בודקים בגלל העניין של טהרת המשפחה. אם תבת עצמה חזרה בתשובה אז מאוד... יש כאלה שמקפידים, נניח אם היא נולדה בטהרת המשפחה או לא.

יפית מעלה פן אחר בנושא השידוכים וקוראת לכך בהגדרות שונות כמו "פסולי חיתון", סוג ב', ג', ד' וכדומה. מהדיאלוג שלה עולה כאב חד על היתס השונה הקיים בחברה ה"חרדית", כלפי חוזרים בתשובה בנושא השידוכים. מצד אחד היא מאוד כואבת את התופעות של הלחץ הקבוצתי הקיים בחברה ה"חרדית", לא רק בתחום השידוכים והנישואים אלא גם בתחומים נוספים נורמטיביים. ומצפה לבדיקת כל דבר לגופו של עניין. ומצד שני היא מנסה תוך כדי הדיאלוג שלה, לפרש לעצמה ולתת משמעות למניעים המנחים את הציבור החרדי, אליו היא שייכת, לנקיטת כללי התנהגות חברתיים מכאיבים כאלה:

- אנשים חושבים שאם בעלי תשובה, אז מציעים הצעות שונות ומשונות. כי אנשים בעלי תשובה יש להם פגם, ממש כמו פסולי חיתון. אנשים אפילו לא חושבים להציע הצעות רגילות. בחורה מבית של בעלי תשובה, היא יכולה להיות הכי טובה בעולם והכי מקסימה בעולם והכי הכי, מוכשרת ומה שאת רק רוצה. היו הצעות שונות ומשונות שהגיעו מכל מיני טיפוסים וכל מיני דברים וכל מיני סוג ב' ו-ג' ו-ד'. - - - אני יודעת שהיו כאלה ששמעו שאני בת של בעלי תשובה, לא רצו לשמוע. תשמעו מה זה קודם כל, תראו את המשפחה, תראו אותה, או אני לא יודעת מה. תשמעו מה זה. זה נושא כואב מאוד כי זה לא צודק. - - - אני לא יודעת אם זה לא צודק אבל זה... אני לא כועסת על זה. אני ראיתי גם... אולי אני נכנסת כאן לפסים אישיים מאוד. אחרי שהתארסתי דיברתי עם חברה שלי, שהיא חברה שלי מאוד מאוד טובה. - - - אז היא אמרה לי, בחורה חרדית מבית חרדי טוב, לא רוצה להיכנס לדברים האלה, למה שהיא תיכנס לסיפורים האלה! אז התחלתי אולי להבין קצת יותר את החשש שלהם. התחלתי להבין שכל אחד רוצה את הדומה לשלו. לא רוצה להיכנס לכל מיני סיפורים וכל מיני דברים שהוא לא הכיר עד היום.

- ואת מסכימה?

- אני לא יודעת, אני אומרת שצריכים... אני חושבת שצריך להבדיל כל דבר לגופו של עניין. יש בעלי תשובה כאלה ויש בעלי תשובה כאלה, כל דבר לגופו של עניין.

בדיאלוג של רננה נמצא כבר פן חדש המצביע על תחילת תהליך חדש בציבור ה"חרדי". רננה נולדה לבית חרדי לכל דבר. והיא מתארת תחושת זהות עם הציבור החרדי, לכן גם נראה לה מתאים להשתדך עם חרדי מדורי דורות. שאלת ה"מעמד" וה"ייחוס" המשפחתי פחות מעניינים אותה באופן אישי, אלא למזנותו של הבחור. ההסבר שנותנת לכך רננה, מתמקד בשכיחות הרבה של תופעת החזרה בתשובה, עד כדי כך שהחוזרים בתשובה הפכו להיות מקובלים ולא עוד מתוייגים כסוג ב' או ג'. אף כי רננה יודעת שתתחתן בשידוך, היא משרטטת בבירור איזה בחור היא חושבת שמתאים לה:

- באמת התופעה נהיית יותר ויותר נפוצה, ולתוך החרדים נכנסים יותר ויותר חוזרים בתשובה. אז בעצם יותר מקבלים את זה. ואני חושבת שגם יותר... את החוזרים בתשובה יותר מקבלים בתוכנו ויותר ויותר כן רואים שמתחתנים גם בנים של חוזרים בתשובה עם "חרדים". - - - אני יותר מרגישה חרדית לגמרי, מבטן ומלידה. זאת אומרת, אם הוא היה אחד שחזר בתשובה רק לפני כמה שנים, לא נראה לי שבדיוק נסתדר, זה נראה לי מאוד שונה. כי בכל אופן, אני מאז שנולדתי אני חרדית, וככה גדלתי, חרדית לגמרי, מאז שנולדתי. אני רוצה אחד קצת יותר פתוח אבל בהחלט יכול להיות חרדי מבטן ומלידה. שהוא יהיה בחור רציני, שמה שיחיה חשוב לו זה התורה בחיים, ו... אני יודעת שזה הבסיס וזה העיקר. כמה שיותר, כי אני חושבת שזה בעצם הדבר הכי חשוב. זה הרבה יותר חשוב, מידות ואופי טוב ושאיפה ל... רק להתעלות והתורה, יותר חשוב לי מאשר אם הוא יהיה יותר פתוח או פחות. צריכים שפה משותפת אבל לא זה הדבר.

אנו עדים אפוא לתהליך מעניין העובר על הדור השני מציבור ה"הכיפות השחורות" בשאלת השידוכים. כולם מסכימים שזו הדרך הנכונה ביותר והמתאימה למציאת בן הזוג. אולם ניתן לראות כי עפ"י תפיסתם, חל שינוי איטי אמנם, בגישה של הציבור ה"חרדי" לשידוכים עם חוזרים בתשובה או עם בניהם ומתוך כך גם שינוי בגישתם הם.

4. סיכום דיון

שאלת ה"שידוכים" כפי שחשפנו בפרק זה, מעלה את ההשלכות החברתיות הנובעות ממחלך החזרה בתשובה ואת המשמעות האישית שנותן בן הדור השני למהלך השתלבותו וקבלתו בחברה הדתית אליה הוא משתייך. ישנן פרשנויות שונות לשאלת "לידה בחטא", לשאלת "תינוק שנשבה" ולמידת ההשפעה של שאלות אלה על תהליך ה"שידוכים".

הפרשנויות העוסקות בשאלת ה"לידה בחטא" מציגות מכנה משותף בין הבנים משני סגנונות החזרה בתשובה. התייחסותם לשאלה היא מתוך ראיית התופעה כמציאות קיימת המחייבת עבודה על המידות לצורך התיקון. החזרה בתשובה של ההורים, אף היא מהלך של תיקון, שכן היא בבחינת לידה מחדש. בקרב הבנות, לא נמצא מכנה משותף בין שני סגנונות החזרה בתשובה. בעוד הבנות מסגנון "הכיפות הסרוגות" בחרו שלא להתייחס כמעט לשאלה, אולי מתוך זהות נשית ואולי משום שאינן נשואות לפי שעה, הרי שהבנות מסגנון "הכיפות השחורות" שברובן נשואות, בחרו להתייחס בהרחבה אל השאלה, דווקא מתוך עמדה אישית.

פרשנויות דומות, בין סגנונות החזרה בתשובה, נתנו הנחקרים לקושי הקיים אצלם ביחס לשאלת "תינוקות שנשבו". הם העלו את הקושי על היותם בני דור שני להורים שבאו ממקום של אי קיום מצוות, ועל כי הם עצמם "נולדו בחטא" ונדרשים בשל כך כיום לעבודה מעמיקה ורבה על תיקון המידות. מאידך, הם מדגישים את הזכות שנפלה בחלקם על היותם בנים להורים שחזרו בתשובה.

בעוד שהפרשנויות בשאלת "לידה בחטא" ו"תינוק שנשבה", היו ללא פערים גדולים בין סגנונות החזרה בתשובה, הפרשנויות בשאלת ה"שידוכים" היו מאוד אישיות. כל אחד מהנחקרים התייחס אל השאלה מתוך נקודת ראות אישית ומתוך אמות מידה חברתיות, הנגזרות מהציבור הדתי אליו הוא משתייך. שאלת השידוכים בקרב הבנים מהציבור של "הכיפות הסרוגות", נתפסה ברובה כשולית והוצגה כמיותרת ולא רלוונטית עבורם. הם בדרך כלל אינם חשים פערים חברתיים מעמדיים בינם לבין דתיים מדורי דורות. החשוב מבחינתם במציאת בת זוג, ההתאמה האישיותית וההיכרות האישית. אין מבחינתם משמעות לרקע המשותף. הבנות בציבור זה חשות כשוות מבחינה מעמדית חברתית לבנות דתיות מדורי דורות, מאידך הן מעוניינות, יותר מהבנים, בהיכרות "בגובה העיניים". כלומר היכרות ומציאת בן זוג כזה שעבר וחווה חוויות כמו שלהן. מישהו שמכיר את העולם החילוני כמותן. הבנות מוכנות יותר מהבנים להיכרות גם באמצעות ההורים. הפרשנות הדומיננטית, אם כן, בציבור ה"מזרחניקי" בסוגיית השידוכים, מתמקדת בהיכרות בין בני זוג על רקע של התאמה מבחינה אישיותית, תוך ברכת הדרך של ההורים, ולא דווקא היכרות ומציאת בן זוג על בסיס של ייחוס והיסטוריה משפחתיים.

שאלת השידוכים בקרב הציבור של "הכיפות השחורות" מאוד מרכזית ונתפסת כאבן בוחן עיקרית להשתלבות המלאה בחברה אליה משתייכים. מצאנו בדיאלוגים התייחסות חד-משמעית, באשר לנחיצותם ולחשיבותם של השידוכים, כדי שיתבצע זיווג מתאים. מאידך מצאנו בקרב חובשי "הכיפות השחורות" פרשנויות מאוד אישיות ומגוונות, באשר לבן הזוג המתאים. עלתה גישה המצביעה על בני דור שני לחזורים בתשובה, כדחויים, פסולים ולא רצויים בקרב הציבור החרדי מסורתי, גישה המחייבת להשתדך אך ורק עם דומים ב"דירוג" החברתי החרדי. עלתה גישה המצדדת בשידוך עם בן זוג מרקע חברתי דומה, כלומר שידוך בין תוזרים בתשובה בינם לבין עצמם, אך מתוך גישה חיובית ומתוך בחירה של בני הדור השני ולא מתוך דחייה של הציבור החרדי המסורתי. כמו כן עלתה גישה המחפשת בשידוך התאמה תורנית-למדנית, ללא התייחסות או התחשבות כלל ברקע החברתי של המשפחה, שכן בני הדור השני אינם נבדלים עוד מהציבור החרדי המסורתי, ולפיכך ההתבדלות הנקוטה בנושא רגיש זה מקורה בציבור התוזר בתשובה ולא דווקא בציבור הקולט, המסורתי ה"חרדי".

לא ניתן להתעלם מההתקרבות ההולכת וגדלה בין שני סגנונות החזרה בתשובה, לגבי שאלת המכנה המשותף המתאים בין בני הזוג. הנטייה בשני הציבורים לבחון התאמה באמות מידה אישיותיות ולא דווקא חברתיות. מאידך ראינו כי קיים פער חד משמעי בין שני הציבורים בדרך ההיכרות. בעוד שבציבור "הכיפות הסרוגות" ההיכרות המועדפת היא היכרות אישית, הרי שבציבור "הכיפות השחורות" ההיכרות הבלעדית היא באמצעות שידוכים.

בפרק זה ראינו, איפוא, כי הפרשנויות העולות בסיפורי החיים, מצביעות על המרכזיות של נושא ה"שידוכים" בחיי בני הדור השני. בחנו את הקשר המאוד ברור בין "לידה בחטא", "תינוק שנשבה" ו"שידוכים" ואת המשמעויות החברתיות הנגזרות משאלות אלה.

חלק שלישי - דיון וסיכום

משמעות אישית של חזרה בתשובה: דיאלוג "רה-ביוגרפי" בין החוויה האישית למשמעות הקולקטיבית בקרב בני דור שני

מחקר זה מעלה ספרות עניפה, העוסקת ומתארת סגנונות שונים של המרת דת ושינוי זהות, ומציג בצידה התייחסות סיסטמטית להבדלים הדקים שבין תהליכי המרה לחזרה בתשובה.

הצגת נורמת הבחירה החופשית לה מחוייב היהודי, כליט מוטיב העובר כחוט השני במחקר, חייבה את החוקרת לבחור במחקר שדה, המסוגל לספק עדות עשירה בנושא הבחירה, שכן מדובר בדור שני של חוזרים בתשובה. רק שיטת מחקר פונומנולוגית אפשרה לנו לחשוף את הרובד האמפירי, הבלתי ידוע, של דרכי ההתמודדות של בני הדור השני מזרמים שונים, בהפעלת הרצון החופשי, כצו דתי.

הנחת המוצא של עבודה זו מצביעה על כך, כי תופעת החזרה בתשובה של החוזרים, כפי שמוצגת בסיפורי החיים של בני הדור השני, מעלה למודעותם חוויות אישיות של חזרה בתשובה "כפויה", שנבחרה על ידי החוזרים ולא על ידם. על בסיס הנחה זו בחרנו את התהליך של "מתן משמעות" באמצעות ה"רה-ביוגרפיה", המאפשרת (מאחה) את סיפורי החיים לכדי זהות רצופה, ומאפשרת את פתרון הדיסוננס שיכול היה להיווצר מתוך שהם לא בחרו את צורת החיים החדשה הזו. תהליך זה לא נבדק אף פעם.

תופעת המשכיות בקרב חוזרים בתשובה, היא במהותה תופעה אישית סובייקטיבית וכדי ללמוד על התופעה, סיבותיה, אופיה ולהתייחס לשאלות העוסקות במהות החזרה בתשובה, התמקדנו כאמור בפרשנות הסובייקטיבית שהפרט נותן לחייו ולא בבדיקה אובייקטיבית של התנהגותו.

שאלות המחקר נבחנו באמצעות תהליך הרה-ביוגרפיה שבסיפורי חיים, המאפשר למספרים לבאר את חייהם ולתת להם משמעות, ומשרת את מטרותיו של המספר מנקודת ראותו מתוך שמירה על הדדיות בין הסיפור לחיים. באמצעות סיפורי החיים בחנו את הקונטקסט החברתי-היסטורי שבין זיכרון כללי יהודי, לזיכרון אישי ממנו הושפע בן הדור השני.

סיפורי החיים שנבחנו כאן, הם סיפוריהם של בנים ובנות בני דור שני לחוזרים בתשובה, ילידי 1970-1978, אשר גדלו והתבגרו בתוך התהליך או בשוליו, בתקופה בה תופעת החזרה בתשובה לא הייתה נפוצה בתורה הישראלית.

הסיפורים נלקחו מקבוצה חברתית מוגדרת - אוכלוסייה דתית-לאומית - "כיפות סרוגות", אל מול - אוכלוסייה דתית חרדית - "כיפות שחורות", בוגרי ותלמידי ישיבות ואולפנות. בפרשנויות המיוצגות כאן, נמצא גם הבדל נרטיבי, בין אלה שנולדו לתוך החזרה בתשובה של הוריהם, או היו ילדים קטנים (בני 3-5) כשהוריהם חזרו בתשובה. נמצא אף הבדל מועט בין בנים לבנות.

מטרת פרק זה להצביע על הממצאים העיקריים של העבודה ולנתחם, בשני שלבים: **בשלב הראשון** - יוצג פרופיל של בן דור שני ל"כיפות סרוגות" ושל בן דור שני ל"כיפות שחורות". **בשלב השני** - ייעשה סיכום אינטגרטיבי של ממצאי המחקר לפי שאלות המחקר המרכזיות, בנייתוח החוצה את פרקי המחקר השונים. הדיון בשאלות ייעשה בהקשר התברתי-תרבותי ישראלי של תופעת החזרה בתשובה.

1. סיכום דיון בממצאים המרכזיים - הצגת פרופיל של בן דור שני

חשיפת התמודדותם של בני דור שני עם עברם החילוני של הוריהם התזרים בתשובה, כפי שבאה לידי ביטוי בסיפורי החיים, עשויה להבהיר כיצד תהליך של יצירת סיפור חיים רציף מתייחס לאפשרויות של היחיד להתמודד עם האירוע אשר אמור ליצור גשר בין העבר החילוני להווה הדתי והשפעותיו על בני הדור השני.

להלן יוצג פרופיל נפרד של בן דור שני ל"כיפות סרוגות" ושל "כיפות שחורות", המאגד בתוכו את הנושאים והשאלות שעלו במחקר. הפרופיל יתואר על פי המרכיבים הבאים: מהלך החיים של ההורים; יחסים עם ההורים; היחס לשאלות העולות מהחזרה בתשובה; היחס לתברה החילונית ולחברה הדתית.

1.1 פרופיל בן דור שני ל"כיפות סרוגות"

מהלך החיים של ההורים, אשר בדרך כלל שניהם תזרים בתשובה, או שאחד חוזר בתשובה והשני מתזק, מאופיין בשתי פנים: הפן האחד - ההורים היו חילוניים ובן הדור השני לא מרגיש צורך להגן על תילוניתם. מכאן ההדגשה על תיאורים אינפורמטיביים, כמו שירות במחתרות, עלייה לארץ ישראל, הקמת קיבוצים וכו', בבחינת רקע לגיטימי חברתי-ציבורי, לפתיחת דף חדש, של תזרה בתשובה. הפן השני - היה קיים עבר דתי במשפחה. לפיכך מרחיב בן הדור השני בתיאורים ציוריים על הפרטים המסורתיים (ידישקייט) ועל אנשים מהמשפחה העונים לצפייה הזו, אפילו אם הם מדור שלישי או רביעי.

בשתי הדרכים גם יחד, מצמצם ומקל בן הדור השני את הדיסוננס ההיסטורי והקונגניטיבי ומשיג הרמוניה גדולה יותר בין העבר החילוני של הוריו לבין הווה והעתיד של תזרה בתשובה, כשהוא, כבן דור שני, מצוי בתוך המהלך. תהליך החזרה בתשובה של ההורים מוצג על ידי בן הדור השני ל"כיפות סרוגות", כבסיס "היסטורי" משפחתי, שאינו מעניינו כיום (אם נולד לתוך המהלך), או כמוקד של זיכרונות תווייתיים אישיים חיוביים (אם היה חלק מהמהלך),

כשהוא בן הדור השני, מבליט את הסיבות והגורמים לפי תפיסתו, למהלך החזרה בתשובה ואת ההשלכות מכאן לחייו האישיים.

בן הדור השני ל"כיפות הסוגרות" מעריך את זה שנחשף לשני העולמות, גם החילוני וגם הדתי, דבר המאפשר לו בחירה, אף כי משאיר אותו בקונפליקט מסויים. עם זאת לא קיימת מבחינתו האופציה של ניתוק מוחלט מהמשפחה החילונית הרחבה, והוא משלב את העבר החילוני של הוריו - זהותם הקודמת, עם זהותו הנוכחת ואינו מתנתק ממנה.

פרופיל יחסיו עם הוריו מדורג בשלוש רמות: (1) בהיותו על סף הבגרות (18-21), יחסיו עם הוריו מתאפיינים ברמה קונפליקטואלית למדי והם בבחינת "זהות דתית" המוטלת מלמעלה על ידי הוריו, בבחינת "הר כגיגית". (2) בהיותו בוגר יותר (21-22), מערכת יחסיו עם הוריו מאופיינת כשלב מעבר - "שלב הביניים", שלב המגשר בין היותו נתון לסמכותיות הבלעדית של הוריו בבחינת "זהות דתית", לבין צמיחת זהותו האישית האמונית, שלב המאופיין בקונפליקטים מאוד חזקים. (3) בהיותו מבוגר (22-25), הוא נמצא בשלב, שאליו הוא הגיע לאחר פתרון הקונפליקט עם הוריו, שלב "האמונה הדתית". בשלב זה הוא בוחר בדרכו האמונית, מתוך התלבטות ובנייה אישית.

יחסו של בן הדור השני לשאלות העולות מהחזרה בתשובה מאופיין בארבעה נושאים מרכזיים: (1) "מוות ולידה מחדש" או "ירידה לצורך עלייה" - בנושא זה ניתן לשרטט פרופיל של תפיסה מעגלית, לפיה "מתייחס בן הדור השני מ"הכיפות הסרוגות" אל העבר החילוני כאל חלק מתהליך מעגלי ספירלי של "ירידה לצורך עלייה". לפיכך העבר החילוני הוא בבחינת ירידה זמנית, והיציאה ממנו אל החזרה בתשובה הינה בבחינת עלייה רוחנית אל משהו טוב יותר. (2) יחסו של בן הדור השני ל"כיפות סרוגות" לנושא הבחירה החופשית מתאפיין בשתי פנים; הפן הכללי - כלומר התייחסות לשאלת הבחירה החופשית בהלכה ובמקורות, בבחינת בחירה בטוב ובקיום מצוות והתרחקות מהרע. אצל בן הדור השני ל"כיפות סרוגות" קיימת התייחסות לבחירה חופשית בתחומים ובשאלות מהותיות לכלל עם ישראל, כך למשל הוא מתמודד ומכריע בין האופציות הרוחניות והמעשיות, בשאלות הנוגעות לתרומה לעם ישראל בצד המעשי של הליכה לצה"ל, או בפעילות של קירוב בין חילוניים לדתיים, תרומה לכלל ועוד. ברמת הפן האישי - מאופיין בן הדור השני ל"כיפות סרוגות" בעלייה והתחזקות פרטית אישית, ללא תחושה שנשללה ממנו הבחירה. הוא מתמקד ביציאה ממקומו הפרטי אל המהלך הציבורי, מתוך שילוב בין הפן הכללי לאישי. לפיכך הוא בוחר ללכת לשירות צבאי רגיל עם כל עם

ישראל, בוחר ללכת לקורסים עם אוכלוסיה חילונית, כמו בן לאחר בחינת ההשלכות האפשריות ומתוך ראיית העיקרון של קירוב בינו לבין הציבור החילוני. (3) **היחס לחוזרים בשאלה ולעבריינים** הוא בזיקה קרובה לבחירה חופשית. בן הדור השני מעלה התלבטויות והתמודדויות מאוד אישיות בשאלת החזרה בשאלה, כשהדיאלוג מאפשר לו לגיטימציה למחשבותיו ולהתלבטויותיו. הוא נוקט בגישה, שהחוזר בשאלה עוד יחזור בתשובה ולפיכך יש לקרב ולקבל אותו, שכן הניתוק וההתנכרות רק ירחיקוהו. מכל מקום הוא אינו חושב שמתאים לעסוק ב"מיסיונריות", ואף אינו עוסק בה. לדעתו, תורה בשאלה אצל בני דור שני לחוזרים בתשובה מועטה ביותר, כיוון שהעולם החילוני מוכר מקרוב ואין בו משהו מסקרן או קוסם, שבשבילו "כדאי" לחזור בשאלה. יחסו לעבריינים החוזרים בתשובה אינו נובע מתוך היכרות אישית והוא מגלה ספקנות רבה באשר לטוהר המטרות והסיבות לחזרתם בתשובה. לדעתו, החזרה בתשובה אצל העבריינים אפשרית, רק אם תינקט הגישה של "מוות ולידה מחדש". (4) בנושא **סגנון אמונה "שכלי-רגשי"** - מצביע בן הדור השני על מהלך החזרה בתשובה של הוריו בסגנון אמונה "שכלי". בעוד אצלו ניכרת נטייה ברורה לסגנון אמונה "רגשי", תוך שילוב של בחינה "שכלית".

השאלות החברתיות המרכזיות המעסיקות את בן הדור השני, עוסקות במעמדו בחברה הדתית, וביחסי חילוניים-דתיים. בשאלת **המעמד בחברה הדתית** מתאפיין בן הדור השני ל"כיפות סרוגות" בתחושת הדמיון. הוא רואה עצמו כשווה לדתיים מדורי דורות בלבשו, בשפתו, במנהגיו, באורח החיים שלו, ואינו רואה עצמו שונה מהם.

בשאלת **יחסי חילוניים-דתיים** מתאפיין בן הדור השני ל"כיפות סרוגות" ברמת התקשורת הגבוהה שלו עם החילוניים, מתוך תפיסתו העקרונית, העולה, כפי שראינו בשאלת הבחירה החופשית מהפן הכללי, בדבר הצורך באחדות ולא בפירוד. בן הדור השני רואה עצמו מתאים לכך, בשל ההיכרות הקרובה וההבנה שיש לו לציבור זה, כי הוא למעשה כמוהם רק בתוספת "פס-קול" דתי (בלשונם). הוא משקיע מאמצים רבים בתקשורת עם החילונים ורואה עצמו כמשמש "ראש גשר" ליצירת האחדות למרות השוני. לשם כך הוא מבליט את השווה ואינו מתבדל.

בשרטוט פרופיל בן הדור השני ל"כיפות סרוגות" בשאלה חברתית נוספת, כבדת משקל למדי, של **"שידוכים"** ונגזרותיו, קרי **"לידה בחטא"** ו"תינוק שנשבה", מתאפיין בן הדור השני ביתסו אל שתי הנגזרות האחרונות, כאל מציאות נתונה אשר מתוקנת למעשה על ידי החזרה

בתשובה של הוריו ועל ידי העבודה שלהם והעבודה שלו על תיקון המידות. ביחסו אל שאלת ה"שידוכים", מתמקד בן הדור השני ברצונו להכיר את בת הזוג בהיכרות אישית, על רקע של התאמה אישיותית ולא על בסיס מעמד חברתי או היסטוריה משפחתית. הוא מעדיף לקבל את ברכת הדרך של ההורים לבחירה שהוא עשה, אך לא כתנאי ליצירת הקשר עם בת זוגו. מתוך התיאור הנ"ל עולה דמותו של בן דור שני ל"כיפות סרוגות", המתמודד בשאלות אמוניות, בשאלות מערך יחסים עם הוריו וכדומה, באופן עיוני-מחשבתי, אך מתוך דגש פרקטי לפתרון בעיות ולבטים.

1.2 פרופיל בן דור שני ל"כיפות שחורות"

בן הדור השני מ"הכיפות השחורות" כאילו מתנצל על שהוריו היו חילוניים בעבר, והוא מדגיש את הרגשת החוסר וחיפוש המשמעות כגורמים שהובילו את הוריו למהלך של חזרה בתשובה. מהלך המאופייין פעמים רבות, כמעבר מקיצוניות חילונית מאוד לקיצוניות חרדית. בולטת הסכמתו לנטייה של משפחתו הקרובה להחזרה בתשובה של המשפחה הרחבה מהעבר החילוני, וכשמהלך זה לא מתאפשר, ננקטת טקטיקת ה"ניתוק". בן הדור השני בוחר את דמויות הסמכות שלו מההווה החרדי, לעיתים דמויות מהציבור אליו הוא משתייך כיום, מקרב דתיים חרדים בסביבה הלימודית או בסביבת המגורים המאוד מזוהות עם הציבור החרדי. פרופיל יחסיו עם הוריו מדורג בשלוש רמות: (1) בהיותו על סף הבגרות (18-21) יחסיו עם הוריו מתאפיינים בזהות מאוד גדולה עם מהלך החזרה בתשובה של הוריו, וחיים מאוד בהרמוניה מתוך השלמה שבקבלה, ללא קונפליקטים כמעט, וכלל לא בבחינת "זהות דתית" המוטלת על ידי ההורים. (2) בהיותו בוגר יותר (21-22), מערכת יחסיו עם הוריו מאופיינת, כמו אצל בן הדור השני ל"כיפות סרוגות", כ"שלב ביניים". שלב מעבר המגשר בין ההזדהות המאוד גדולה שבשלב הראשון לבין צמיחת האמונה האישית. שלב זה אצל בן הדור השני ל"כיפות שחורות" מאופייין בקונפליקטים מאוד חזקים. (3) בהיותו מבוגר (22-25), הוא נמצא בשלב, שאליו הוא הגיע לאחר שנעשה תיקון לקונפליקט עם הוריו החוזרים בתשובה, לאחר שהצליח לערוך שינויים ולהגיע לתהליך של קבלת החלטות מתוך בחירה אישית, שלב "האמונה הדתית". המעבר בדרך כלל מתרחש, עם הקמת משפחה על ידי בן הדור השני ל"כיפות שחורות", או אז נבחרת ההליכה בדרך החרדית מתוך בחירה, ממש כמו הוריו, ובכך נמצא הפתרון לקונפליקט האפשרי שבמעבר משלב לשלב.

בשאלות העולות מהחזרה בתשובה; (1) יחסו של בן דור שני ל"כיפות שחורות" לסוגיית "מוות ולידה מחדש" או "ירידה לצורך עלייה" די דטרמיניסטית בצורה מפתיעה. אולם הבלבול בין תיאור של ביעור הרע - "מוות ולידה מחדש", ובין המחויבות ל"ירידה לצורך עלייה" בולט באוכלוסיה זו. בניגוד למצופה מחזרה בתשובה המאופיינת בתיקון העבר החילוני, בן הדור השני ל"כיפות שחורות" מתייחס אל עברו החילוני כאל חלק מתהליך ליניארי זמני של "מוות ולידה מחדש", כאמצעי להתגבר על הקושי שבניתוק החד מהעבר החילוני אל חזרה בתשובה בחווה. המעבר החד הזה מחייב לעיתים להימנע מתקלות בבחינת "מחיקה" שמקורן באי-ידיעה. חרף ממצא מדהים זה, נתגלה במהלך הראיונות, שביחס למהלך החיים שלאחר השלב הראשון של החזרה בתשובה, מתאפיין יחסו של בן דור שני ל"כיפות שחורות" בעיקר בגישה המעגלית, הרואה את העבר החילוני כירידה זמנית, לצורך העלייה הגדולה שבאמונה השלמה. (2) בשאלת הבחירה החופשית, מתמקד בן הדור השני ל"כיפות שחורות" בהיבט הפילוסופי-תיאורטי וההלכתי, הן מהפן הכללי והן מהפן האישי. מהפן הכללי, התייחסותו בעיקר מהתיאוריה ומהדימויים הקשורים לכלל עם ישראל אך לא בהיבט המעשי המתחייב, של בחירה בכיוון מסוים לטובת כלל עם ישראל. ומהפן האישי, כיוון שתורה ומצוות ניתנו בהר סיני, הבחירה החופשית של בן דור שני ל"כיפות שחורות" מאוד מצומצמת והיא רק בשאלת עומק קיום המצוות, ובהתקדמות ועלייה בסולם מתוך התחזקות פרטית אישית. (3) בן הדור השני ל"כיפות שחורות" מתמודד עם שאלת היחס לחוזרים בשאלה, ומעלה יחס דואלי; מחד גיסא - הוא רוצה לקרב כדי שיהיה לאן לחזור. מאידך גיסא - הוא רוצה להרחיק, שמא ייזוקו האחים הקטנים ויושפעו לרעה, בבחינת התפוח הרקוב בסל. יחסו לעבריינים שחזרו בתשובה נובע מתפיסת עולמו, שיש לקרב כל יהודי באשר הוא יהודי. השלב העברייני לדעתו הינו בבחינת "ירידה" והחזרה בתשובה, בבחינת "עלייה". (4) בן הדור השני ל"כיפות שחורות" מראה אצל הוריו תהליך חזרה בתשובה שתחילתו בסגנון אמונה "שכלי"-אינטלקטואלי חוקרני מאוד, שאליו הצטרף בהדרגה סגנון אמונה "רגשי". כיום סגנון האמונה של הוריו הינו גם "שכלי" וגם "רגשי". אצל בן הדור השני - בשונה מחרדים דורי דורות, ניכרת נטייה לבירור "שכלי" שהוא הכרחי לדעתו לצורך קיום אמונה רגשית.

השאלות החברתיות המעסיקות את בן הדור השני ל"כיפות שחורות", מתמקדות בשלושה תחומים: (1) שאלת המעמד בחברה הדתית החרדית - בן הדור השני מוטרד מאוד ולכן משקיע מאמץ רב, כדי להיות חלק מהציבור החרדי. אם בלבוש, אם בשפה, אם בהתנהגות, וטורח

מאוד כדי להציג פרופיל כזה, שיהיה משוייך מאוד לחברה החרדית, ללא אפשרויות הבחנה בינו לבין חרדי מדורי דורות. (2) בשאלת יחסי חילוניים-דתיים - נוקט בן הדור השני בעמדת התבדלות. לא מתקרב ולא מקרב, כדי להישמר ולהימנע מהשפעות חיצוניות שליליות. וזאת על אף שהוא מציג את ה"יכולות" שקיימות אצלו, יותר מאשר אצל חרדים מדורי דורות, בהתמודדות ישירה בשאלות אמוניות השקפתיות מול החילונים. בניגוד לפעילות המוכרת אצל הציבור החרדי המתזיר בתשובה, בני דור שני מפחדים מהקשר עם החילוניים. לפיכך קשריו של בן דור שני ל"כיפות שחורות" עם חילונים הם רק לצורך "קירוב" רחוקים. (3) בשאלה החברתית כבדת המשקל, של "שידוכים" ונגזרותיו; "לידה בחטא" ו"תינוק שנשבה", מתאפיין בן הדור השני ל"כיפות שחורות" בגישה דומה לשל בן דור שני ל"כיפות סרוגות", המצביעה על הנגזרות האחרונות כעל מציאות נתונה אשר תוקנה בחלקה על ידי החזרה בתשובה של הוריו, וממשיכה להיתקן על ידי עבודה שלו ושל הוריו, על תיקון המידות.

באופן חד-משמעי, מחייב בן הדור השני ל"כיפות שחורות" את מוסד "השידוכים". זיווג מתאים יתכן אך ורק באמצעות שידוך. כבן דור שני ל"כיפות שחורות" האפשרויות העומדות בפניו למציאת בן זוג הן: (א) להשתדך לדומה לו בדירוג החברתי-חרדי. כלומר מישהו מייחוס חברתי "ירוד". גישה זו מציבה את החוזר בתשובה בדירוג של סוג ב' או ג' בתברה החרדית. (ב) להשתדך לבן זוג מרקע דומה - כלומר גישה המאפשרת את חיפוש המכנה המשותף הרחב ביותר בין בני הזוג. או אז בן הדור השני תוא זה שבוחר להיות משודך עם בת זוג מהציבור של חוזרים בתשובה, ולא דווקא בשל הדחייה של הציבור החרדי. (ג) להשתדך מתוך התאמה תורנית-למדנית, ללא התחשבות ברקע המשפחתי. כלומר התאמה לפי אמות מידה אישיותיות. למרות שלושת האופציות ברמת השידוכים, הפתוחות כביכול בפני בן הדור השני ל"כיפות שחורות", מתברר כי האפשרויות של שידוך עם חרדי מדורי דורות או עם בן-תורה, כמעט סגורות בפניו לחלוטין.

לדעת בן דור שני ל"כיפות שחורות" הכרחי שכל מהלך ההיכרויות והשידוכים, ייעשה אך ורק באמצעות ההורים ולא דרך היכרויות אישיות או אקראיות כאלה או אחרות, שכן זה כל כך חשוב וזה לכל החיים.

מתוך התיאור הנ"ל עולה דמותו של בן דור שני חרדי ל"כיפות שחורות", המתמודד בשאלות אמוניות, בשאלות מערך יחסים עם הוריו וכדומה, באופן עיוני מחשבתי, אך מתוך דגש על

התלבטות פנימית, שקטה ומשלימה ללא קונפליקטים כמעט, מתוך הסכמה וקבלה וכמעט ללא היבט אקטיבי.

2. דיון אינטגרטיבי בממצאי המחקר

להלן אדון הממצאים באופן אינטגרטיבי, מעבר לפרקי המחקר. שני טיעונים מרכזיים אפרוס ואפתח בדיון זה:

1. המשמעות האישית הניתנת לחזרה בתשובה של ההורים, השזורה בסיפורי החיים של הנחקרים, היא פועל יוצא של ההדדיות, שבין ההתנסות האישית, לבין המשמעות החברתית הקולקטיבית, המוענקת לתזרה בתשובה. בצד עוצמת החוויה האישית לאורך החיים, המוצגת על ידי בן הדור השני, עולה נקודת המפגש בין הזיכרון האישי לזיכרון הקולקטיבי.
2. תהליך "מתן המשמעות" לחזרה בתשובה של ההורים, מבטא את יכולתו של היחיד להתמודד עם האירוע ולגשר בין העבר החילוני להווה הדתי.

2.1 מבט רטרוספקטיבי סובייקטיבי בסיפורי החיים. משמעות השינוי בעיני בני דור שני, הניתן למהלך החזרה בתשובה של ההורים

תופעת ההצטרפות לדתות שונות, ובכלל זה אל היהדות, הינה תופעה כלל-עולמית, אשר צמחה על רקע של משברים אישיים וחברתיים, כתוצאה מהחיים בתרבות המודרנית. איזנשטט (1993) טוען, כי הדתות השונות סיפקו מסגרות תרבותיות רחבות, עובדה אשר עיצבה חלקית את הקשרים שנוצרו בין פעילויות וארגונים דתיים לבין תהליכים היסטוריים. החוקרים לופלנד וסקונבוד (1981), אולמן (1988) טוענים, כי ההצטרפות לדתות השונות קשורה למשברים אישיים ולתחושות של בלבול ומצוקה. בלבול ומצוקה יכולים להיות כתוצאה של חוסר קשר בין עולם פנימי לבין סביבה חיצונית. או אז קיימת אי-התאמה פנימית (אור-בך, 1992), היכולה לגרום תגובות של כעס, רוגז ואפילו תוקפנות. באמצעות מודלים תיאורטיים שונים נראה כיצד נעשית ההתמודדות בשאלת אי-ההתאמה הפנימית וכיצד מיוצגים ההבדלים הבין-אישיים, בתהליכים תת-הכרתיים:

המודל הפסיכואנליטי (פרויד, 1915a; 1915b) מדגיש את "תהליך התחליפות", דהיינו החלפת רגש אחד באחר, המרת רעיון אחד באחר, החלפת התנהגות אחת באחרת. הגישה ההומניסטית (רוג'רס, 1961; ליינג, 1969) מדגישה את אי-מתן הביטוי לפוטנציאל האישי בשל תנאי חיים מיוחדים, המחייבים דרכי התמודדות מיוחדות כדי לרכך את העכבה ולהעשיר את ביטוי הפוטנציאל הנפשי. לפי גישה זו, האדם לומד

דרך הכרתו ודרך חוויות סובייקטיביות. **מודל הדיסוציאציה** (זינה, 1889; 1989; הילגרד, 1986) מדגיש את הניתוק ואי-שליטה כמאפיין מרכזי של התנהגות האדם בשעת משבר. כשיש התאמה פנימית נפגוש התנהגות המותאמת מבחינת קוגניציה, רגש וזיכרון, ויוצרת חוויה הכרתית. בעוד שבהעדר התאמה פנימית, תיווצר חוויה חלקית הפוגמת בחוויה המלאה ובהתנהגות כאחד. **המודל הקוגניטיבי** (קילסטרומ, 1984; באוארס, 1984; מיכנבאום וגילמור, 1984) מדגיש את עיבוד הנתונים והפעילות הקוגניטיבית התת-הכרתית הנחוצה כדי שתיווצר התאמה פנימית כזו, שתשפיע על רגשותיו והתנהגותו של היחיד. המשותף למודלים התיאורטיים הוא כי האדם נוטה ליצור התאמה פנימית בעולמו, התאמה החיונית לתפקודו התקין ולהתפתחותו. כפי שגם ראינו במתקר הנוכחי, כיצד יוצר בן הדור השני התאמה פנימית באמצעות תהליך ה"רה-ביוגרפיה". הפרת ההתאמה הפנימית יכולה להיווצר על ידי איום מהסביבה ואו על ידי התרחשות פנימית שאינה מתיישבת בהתאמה עם אמונתיו, רגשותיו ותפיסתו הסובייקטיבית את עצמו ואת העולם.

כתגובה לסגנון החיים בתברה המערבית המודרנית ולהתפתחות המדעית המואצת, גברה אצל הפרט תחושת חוסר הקשר בין עולמו הפנימי לבין סביבתו החיצונית, ונוצר אצלו בלבול בזהותו. אחת האפשרויות לבריחה מהתמודדות עם בלבול זה, היא ההצטרפות לדתות השונות, העשויות לפי שניידר (1994), למלא תפקיד בגיבוש הזהות האישית ואף הקולקטיבית.

הגישות התיאורטיות השונות מסבירות את הצורך בהתאמה פנימית ואת הסיבות לאכזבה ולחיפוש של תחליפים בדתות שונות. הן מצביעות על השינוי שעושה הפרט בהשקפת עולמו (תיאוריית הגדילה הרוחנית, התיאוריה הסוציולוגית, המודל הסיבתי). לדעת החוקרים השינוי משתקף לא רק באמונות ובעמדות, אלא גם בראייה הבסיסית של המציאות. הוא בא לידי ביטוי בשינוי קיצוני בתודעת הפרט, עד כדי מתיקה גמורה של העבר בבחינת "מוות ולידה מחדש" (גימס, 1958), תוך חיפוש של זהות אישית וקולקטיבית חדשה. רוטנברג (1994) דיבר על תרבות ליניארית. במחקרים רבים נוספים נמצאה התייחסות ליניארית (דיאלקטית), המחייבת שלילת העבר, פרידה ממנו ודחיית כל זהות קודמת (בית הלחמי, 1992), כתנאי מקדים ללידה מחדש ולאי-יכולת לפרש מחדש את העבר (ליפטון, 1967; סרבין ואדלר, 1-1970; גימס, 1971; אולמן, 1982; תימור, 1988). הממצא המרכזי בעבודה זו, המופיע בצורות שונות בדיאלוגים של הנחקרים, מעלה כי לדעתם החזרה בתשובה של ההורים, אינה בגלל תחושת בלבול ומצוקה, או בשל אי-התאמה פנימית וחיפוש חדש אחר זהות אישית וקולקטיבית, כפי שקיים אצל מצטרפים לדתות השונות, או הממירים את דתם. היא אף אינה נתפסת בעיניהם כתופעה טראומטית של "מוות ולידה מחדש", החוסמת אפשרות של השתנות או תיקון העבר האישי; כדוגמת "החטא הקדמון" (רוטנברג,

1994), סגנון "החיפוש" (אביאד, 1983), או מחיקת העבר ולידה מחדש בדרך של הימנעות מכל איזכור של העבר העבריני (תימור, 1988), אלא שהיא נתפסת בעיניהם כתהליך מעגלי (דיאלוגי) של "ירידה לצורך עלייה". ראינו כיצד בני הדור השני צמצמו חלקים כושלים בביוגרפיה ההיסטורית האישית-משפחתית שלהם, ועוצבה על ידם תדמית חדשה חיובית. העבר החילוני של ההורים הוצג כירידה זמנית מתוך חוסר ידיעה, בבחינת "תינוקות שנשבו". ראינו כיצד באמצעות הדיאלוג הפרשני נעשה "תיקון" לעבר החילוני של ההורים תוך שהם משלבים את זהותם הקודמות עם זהותם הנוכחית ולא מתנתקים ממנה. בני הדור השני, העלו בסיפורי חייהם את ה"כאן ועכשיו" - התשובה, אשר איפשרה להם יצירת הרמוניה בין כשלונות העבר של היחיד לתקוותיו לעתיד, באמצעות דיאלוג דינמי בין ה"אתר" - כלומר ההורה המורכב מכשלונות רבים בעבר, אשר זכה לפירוש מחדש, לבין ה"אני" בהווה, של בן הדור השני. בכך התאפשר לבן הדור השני לצמצם את החלקים הכושלים בביוגרפיה ההיסטורית האישית, המשפחתית שלו, להרחיב ולעצב תדמית חדשה חיובית. תוך כדי כך התאפשר לו לחוות את התהליך הספירלי של "ירידה לצורך עלייה". ראינו כיצד אצל חובשי "הכיפות הסרוגות" חווית התשובה נשאר בסיס לתפיסה עצמית המצויה תדירות במאבק של "ירידה לצורך עלייה", שהם כבני דור שני אינם משוחררים ממנה. וגם כאשר קיימת ירידה, האדם חייב ומסוגל לעלות ממנה בכוח רצונו. דפוס החשיבה הנותן משקל למחויבותו ומאמציו של הפרט, מושפע במידת מה מתפיסתו של הרב קוק אשר דיבר על התשובה כתהליך משולב המתחולל בין הפרט לכלל.

חלק מתובשי "הכיפות השתורות" מגבילים את מימד הבחירה בבחינת "אסור לאדם לחשוב בכיוון של בחירה חופשית בדברים האסורים בתורה" (עמ' 190), הגבלה המקבלת ביטוי בכך שחלק נטו יותר לקבל את המעבר כ"מוות ולידה" זמניים המשחרר מבחירה ולכן הדיון בבחירה החופשית נשאר אצלם בדרך כלל ברמה הפילוסופית-תיאורטית. החזרה בתשובה של ההורים נתפסה בדרך כלל כמשמעותית ומוטעמת לתוך חייהם של בני הדור השני, ללא עקבות נראות לעין. ממצא זה מאשש את מחקריהם של גלנץ והריסון (1978) ואת גישתו של רוטנברג (1994) ומבהיר, כיצד התהליך של "מתן משמעות" מאפשר ליחיד להתמודד עם האירוע של החזרה בתשובה, ויוצר את הגשר בין העבר החילוני להווה הדתי.

עד כאן דנו במשמעות השינוי שיש לחזרה בתשובה של ההורים על חייהם של בני דור שני, כפי שעלה מסיפורי חייהם. ראינו כיצד באמצעות סיפורי החיים התאפשר למרואיינים לתאר את התהליך המעגלי של "ירידה לצורך עלייה", לצמצם חלקים כושלים בהיסטוריה האישית ולהרחיב חלקים משוקמים שזכו לפירוש מחדש. למרות שבני הדור השני נולדו לתוך מצב שלא הם בחרו ולעיתים יש להם בעיה איתו,

תהליך ה"רה-ביוגרפיה" עוזר לעשות הרמוניה בין ההווה שלהם לעבר ההורים. דבר זה ניתן להילמד רק מבני דור שני, לא מבעלי תשובה.

בהמשך יעסוק הדיון האינטגרטיבי במתן משמעות למשברים ולהתלבטויות של בני דור שני, כפי שבא לידי ביטוי בסיפורי חייהם.

2.2 משברים והתלבטויות של בני דור שני - תהליך של "מתן משמעות"

לאורך פרקי העבודה עולות דילמות מרכזיות, הנגזרות ממהלך החזרה בתשובה של ההורים, המלוות את בני הדור השני ומשפיעות על דרכי התמודדותם בתחנות השונות של החיים, תוך השלכות אישיות אלו חברתיות. לעיתים ניתן לגזור מתוכן מסרים נוספים לפרט ולכלל. הדילמות מוצאות להן ביטוי בסיפורי החיים של בני הדור השני בחמישה תחומים:

1. סיפורים בהם מתלבטים בני הדור השני ביחסי הורים-ילדים, כמשתמע מהחזרה בתשובה של ההורים.
2. סיפורים בהם עולה המשמעות האישית, המעשית הניתנת לשאלת הבחירה החופשית בקרב בני הדור השני.
3. סיפורים בהם החזרה בתשובה של ההורים מעמידה בפוקוס את יחסי חילוניים-דתיים.
4. סיפורים בהם החזרה בתשובה מוצגת כגורם מרכזי בקביעת המעמד בחברה הדתית.
5. סיפורים בהם החזרה בתשובה משוייכת כסטטוס חברתי מסוים, שלו השלכות נרחבות לגבי מציאת בן-זוג (שידוכים).

בניתוח ההיבטים המבחינים בין המספרים השונים, דרך סיפורי החיים, לאורך הדילמות שהצבנו, עולות שלוש הבחנות עיקריות: **האחת** - עוסקת בהשלכות האישיות של מהלך החזרה בתשובה, ובמיקום המהלך ברצף החיים האישיים של היחיד (הסיפורים המובחנים כדילמות 1-2). **השנייה** - יוצאת מההיבט האישי אל ההיבט החברתי, ועוסקת במשמעויות חברתיות של החזרה בתשובה, בקרב החברה החילונית והדתית גם יחד (הסיפורים המובחנים כדילמות 3-4). **השלישית** - עוסקת בשילוב שתי המשמעויות הערכיות שלעיל (הסיפורים המובחנים כדילמה 5).

2.2.1 מיקום המהלך ברצף החיים האישיים

תהליך ההתפתחות של זהות האדם, הינו תהליך מורכב וממושך, בו נוטלים חלק גורמים רבים; כמו חורים, משפחה רחבה, קבוצת שווים או קבוצות הזדהות למיניהן.

קיימות גישות תיאורטיות פסיכולוגיות וסוציולוגיות שונות, הבוחנות את המהלך:

הגישה הפסיכואנליטית (פרויד, 1958; גויסלסון, 1980), מדגישה את הבעייתיות שקיימת בקשר בין חורים לילדיהם. כדי שיווצר תהליך, חייבת להתרחש התבדלות - אינדיבידואליזציה, שבמהלכה חווה הפרט משברים ואף רגרסיות. תהליך זה הינו מהליצה לאורך החיים ואינו מסתיים אף לאחר פטירת החורים (לאחרונה מתפתחת ביקורת מסוימת לגבי מידת האוניברסליות של תופעות התפתחותיות מסוימות, שהוצעו על ידי הפסיכואנליטיקאים). הגישה ההתפתחותית הפסיכו-חברתית (אריקסון, 1950; לוינסון ושותפיו, 1978), מדגישה את התפתחותה של זהות האדם לאורך החיים, תוך שהוא מתמודד עם השפעות של דפוסי חיים ומערך חברתי. בניגוד לתפיסה הפסיכואנליטית, העוסקת בעיקר בגיל הרך ובגיל ההתבגרות, מתמקדת גישה זו בתקופת ההתבגרות המאוחרת עד זיקנה. התיאוריות העוסקות במשפחה כמערכת חברתית מתפתחת (סאטיר, 1967; מינשן, 1974; קנטור וליר, 1975), מציגות את התמודדותו של הפרט לא רק כמהלך אישי פנימי, אלא כמערכת משולבת ודינמית, בה מעורבים גורמי המשפחה השונים (אחים, אחיות, חורים), המשפיעים על הפרט, מושפעים ועוברים יחד איתו שלבי התפתחות אישית, תוך כדי שהם ממלאים את תפקידיהם במשפחה ובחברה הרחבה. תיאוריות התפתחות קוגניציה חברתית (סלמן, 1980; יוניס וסמולר, 1985), מדגישות את ההיבט החברתי לאורך רצף החיים, ואת הייחודיות של תקופת ההתבגרות, בה מתפתחת הקוגניציה החברתית, המאפשרים למתבגר ללמוד באופן שיטתי כיצד לפתח מערכת יחסים עם קבוצות השווים, מערכת חדשה ובוגרת. התיאוריות של מילוי תפקידים וקומוניקציה (בלוס, 1979), מדגישות את ההתנסויות עם אנשים אחרים שמחוץ למשפחה, התנסויות שנחו ו שנרכשו תחילה בתוך המשפחה. האוטונומיה הפסיכולוגית ועיצוב הזהות האישית, מתרחשות באמצעות ההתמודדות עם תפקידי חיברות ופעילויות חברתיות מחוץ למשפחה. תיאוריות הדינמיקה הקבוצתית, מציגות את המשפחה כקבוצה שעליה חלים חוקים של קבוצה דינמית. המתבגר מתמודד בו-זמנית בקבוצות אחדות; משפחה, בית ספר, תנועת נוער, קבוצת חברים בקהילה, חברים בצבא ועוד. ככל שהפרט ידע להבין את ציפיות המשתתפים בקבוצות השונות בהן הוא פעיל, את צורכיהם, במקביל למימוש צרכיו וציפיותיו, הוא יצליח להתקדם בתהליך האינדיבידואליזציה ובעיצוב תבנית חייו.

ראינו, אם כן, כי המשותף למודלים התיאורטיים השונים הוא, בהצגת תפקידים של החורים-המשפחה וגורמים חוץ-משפחתיים, בבנייה ובעיצוב זהותו האישית של הפרט. ראינו כיצד התהליכים הנלמדים תוך

כדי הדינמיקה המתרחשת בתוך המשפחה, מסייעים לפרט שבתוכה "להעביר" תהליכים אלה, אל מערכות חברתיות חוץ-משפחתיות, ובכך מסייעים ההורים והמשפחה בידי הפרט שבתוכה להגיע לעיצוב זהות אישית וחברתית.

בבחינת סיפורי החיים של בני הדור השני, הוצג מהלך החזרה בתשובה בדרך כלל כאירוע, שטוב שהוא קרה וטוב שנחסך מבני דור שני לבצע אותו. כמהלך אשר הוטמע לתוך חיי בני הדור השני וקיבל משמעות אישית, לאורך החיים, ואשר סייע בבחינה ובבנייה של הזהות האישית של בני הדור השני. השפעת האירוע על יחסי הורים ילדים הייתה רבה בכיוון של התפתחות "זהות דתית" או "אמונה דתית". בית הלחמי (1989) הבחין בין "זהות דתית" ל"אמונה דתית". לדעתו, "זהות דתית" - הוא מושג סוציולוגי, תווית חברתית שאנשים נולדים לתוכה והמוטלת עליהם יותר מאשר מושגת על ידיהם. "אמונה דתית" - הינה מרכיב עיקרי ומרכזי בתפיסה העצמית שאנשים מפתחים בהדרגה. פישרמן (1992) מצא קשר בין אמונה דתית להתנהגות דתית ולפיכך "דתיות" מורכבת מממד פילוסופי אמוני וממיד התנהגותי. ורדי (1990) דיברה על קטיעה של תהליכי המשכיות בין דוריים טבעיים, כאשר מוטל על בני דור שני, להיות החוליה המאחה ולמלא אחר ציפיות ההורים מילדיהם. קליין (1973) וסמילנסקי (1990), מתייחסים לדפוס הדיאלוגי של בני דור שני כלפי הוריהם, ומציינים קשיי תקשורת בגיל ההתבגרות, החוסמים ואינם מאפשרים לרגשי כעס לעלות, מכאן הקושי החמור בהזדהות עם ההורים ובהתייחסות אליהם כדמויות סמכות, או להביע כלפיהם רגשות. לפיכך קיימת שמירה קנאית על איפוק, חוסר אפשרות לבחירה חופשית וחובה להמשיך בדרך שהתוותה מראש על-ידי ההורים. ועקנן (1990), מראה כי בבסיסה של זהות דתית אצל מתבגרים, קיימת הדדיות, אחדות, רציפות והמשכיות. במחקר הנוכחי ניסינו באמצעות הדפוס הדיאלוגי שבסיפורי החיים ובפירוש שלהם, לבחון כיצד תופסים בני דור שני, שנולדו לתוך מצב נתון של חזרה בתשובה, את משמעות השינוי שעברו הוריהם. בתנו את הדפוס הדיאלוגי בין הורים בעלי תשובה לילדיהם, כפי שסיפר בן הדור השני, בשאלת סוג הקשר עם הבית (קליין, שם), האם הוא קשר המאפשר פיתוח "אמונה דתית", או לחילופין דיכוי כל גילויי עצמאות ואוטונומיה (רסל, 1974; טרוסמן, 1968; שוהם, 1985). התחקינו אחר סיפורי התמודדות, בסיפורי החיים של בני דור שני לאורך חייהם, תוך ניסיון לאתר נושאים המסבירים התמודדות זו.

הממצא הדומיננטי, כאמור, מראה כי החזרה בתשובה מוצגת כאירוע, שטוב שהוא קרה, וכלל לא נתפס בבחינת "הר כגיגית".

בשאלת יחסי הורים ילדים, ניכרת השפעה רבה לגיל המרואיינים. ככל שהם צעירים יותר הם עדיין נתונים, בנוסף לשאלת החזרה בתשובה של הוריהם, גם לקשיי גיל ההתבגרות ולקונפליקטים עם ההורים

על רקע של גיבוש זהות דתית וזהות עצמית, שהם אחד מביטויי הקשיים בגיל זה. (מילר, 1963; בנסון וחברים, 1989; בקפורד ולקמן, 1989; בן פורד, 1989; צוקרמן-בראלי, 1970; קדם, 1991; בית הלחמי, 1989; אולמן, 1982; רקובר ואחרים, 1969; סמילנסקי, 1990). סמילנסקי מצביע על 27 מוקדי קונפליקט בין הורים לילדיהם, שפתרונם מאפשר מעבר משלב לשלב. ניתן לסמן שלוש קבוצות התייחסות לפי גילאים ולפי סגנון החזרה בתשובה; (1) בקבוצה זו מצויים מרואיינים צעירים (בני 18-21), המפגינים בסיפוריהם איפוק יתר, חוסר הבעת רגשות, חסימת כעסים והמשך דרך ההורים, כדבר מובן מאליו, לעיתים אפילו בכפייה, תוך שלילת זכות "הבחירה החופשית", בבחינת "זהות דתית". ביטוי מאלף לכך מצאנו בדיאלוג של חגית:

- זה שחהורים עשו את התהליך של החזרה בתשובה זה עזר לי למצוא את האמת. אבל מה שקשה לי זה הכפייה הזאת שיש בבית. יותר של אבא שלי אמנם, אבל גם של אמא. ויכוחים - - - על רקע של עקרונות, של כללים. אז זה הקטע הקשה - - - . כשקשה לי לפעמים יש לי את השאלות האלה. למה בעצם ההורים שלי חזרו בתשובה ולא השאירו אותי איפה שהייתי. אבל א... באופן כללי אני ממש שמחה שהם מצאו את דרך האמת, שאני גם יכולה בעקבותם ללכת. אחרת מי יודע איפה הייתי היום. הרחוב הוא נורא קורץ ואני מניחה שאם הייתי חילונית הייתי במצב לא מזהיר ו... חבל, פשוט חבל, זה פספוס.

חגית אמנם מתייחסת לרגשותיה, אך כלפי ההורים קיימת חסימה של הכעסים וניכרת התנהגות של "ציות".

כאמור נמצאה גם אבחנה לפי סגנון החזרה בתשובה. לפיכך מצאנו בדיאלוגים של בני דור שני מסגנון "הכיפות השחורות", המשתייכים לקבוצת "הזהות הדתית", השלמה מלאה וזהות גדולה, לאו זוקא מתוך הפגנת איפוק, אלא ממש מהמקום בו הם עומדים. הם מזוהים יותר עם המהלך של ההורים, עם דרך החינוך ועם מבנה היחסים בתוך המשפחה. בעוד שבדיאלוגים של בני דור שני מסגנון "הכיפות הסרוגות" מצאנו ביטויים רצופי קונפליקטים עם ההורים, על שום שהמצב של הליכה בדרכי אבות, ללא בחירה וללא התמודדות אישית, אלא מתוך "זהות דתית" בלבד, מאוד קשה להם והקונפליקטים הם ביטוי לשאיפתם ליציאה ממצב זה אל מצב של "אמונה דתית".

(2) בשעה ש"הזהות הדתית" מתייחסת למצב סוציולוגי נתון, על פיו לאדם מודבקת תווית חברתית שבחרו הוריו עבורו, הרי רק דת כמו היהדות, הדוגלת בבחירה חופשית, מאלצת את האדם המתויג קטגורית, להסביר לפחות לעצמו, אם אכן הוא בוחר בתו החברה שהודבק לו, או יוצא ממנו, ובונה לעצמו "אמונה

דתית" בבחינת זהות חדשה. כאן נמצאים בדרך כלל הנבדקים המבוגרים יותר (בני 22-25), המזוהים כבעלי "אמונה דתית". המושג מתייחס לתהליך המתפתח בהדרגה והופך למרכיב מרכזי, בתפיסת העצמי של בן הדור השני. הדיאלוגים מציגים את מהלך החזרה בתשובה של החורים ואת יחסי הורים-ילדים בעקבות המהלך, כאירוע שהניע את בני הדור השני להחליט החלטות, לבצע מעשים ולשנות את אורח החיים. מהלך זה התאפשר להם רק לאחר פתירת הקונפליקט עם החורים ויציאה מ"הזהות הדתית" שהוטלה עליהם, בשלב מוקדם יותר בחייהם. ביטוי מאפיין לשלב זה מצאנו בדיאלוג של מירב:

- בגיל צעיר כן הרגשתי קצת כפייה. היה לי עם זה קצת קשה, כי בגיל צעיר אומרים לילד: "תעשה ככה וככה". ילד הולך לפי מה שאומרים לו - - - אי אפשר להתעלם מזה שיש מגבלות בדת, אבל זה לא שאני מרגישה שאני נמצאת, שמשוהו עוצר אותי. אני רוצה לעשות משהו מלכתחילה בגלל, שאני עושה את זה עכשיו מתוך בחירה. אז אני בחרתי להגביל את עצמי. כל אורח החיים שלי הוא כזה. אני בחרתי אורח חיים דתי עם ההגבלות האלה וטוב לי עם זה. אני שלמה עם זה.

גם בקבוצה זו, נמצאה אבחנה בין סגנונות החזרה בתשובה. בדיאלוגים של בני הדור השני מסגנון "הכיפות השחורות", מצאנו נטייה להסתפק ב"מס שפתיים" להתלבטותם האישית באמונה, תוך שהם מבטאים שמחה שהוריהם כבר עשו את ה"תיקון" עבורם. מצאנו כי אלה שהצליחו להגיע לבחירת דרכם האמונית מתוך בחירה אישית בדרך כלל בכיוון החרדי, לעתים בסגנון מעט שונה המכונה "אמונה אישית", היו בני דור שני, שחוו את מהלך החזרה בתשובה (היו ילדים קטנים). הדגש בדיאלוגים שלהם מוסב על הצורך בבדיקה, בהתלבטות ובהגעה לאמונה מתוך בחירה ובדיקה ומתוך רצון לשנות ולתקן בדרכי החינוך לאמונה של בני הדור השלישי.

בני דור שני מ"כיפות סרוגות", תיארו את שלב האמונה הדתית כרצוף בקונפליקטים עם עצמם ועם הוריהם. הבדלים אלה הנראים במבט ראשון כשוליים, מלמדים על דטרמיניזם מסוים, הפועל כנראה במגזר החרדי מתחת לפני השטח, שעשויות להיות לו השלכות מרחיקות לכת גם לתחומי חיים וחברה שמעבר למחקר הנוכחי.

(3) בקבוצה השלישית - "שלב הביניים" מצויים מרואיינים שאינם מזוהים עוד עם קבוצת "הזהות הדתית" ועדיין לא גמרו את המהלך של מעבר לשלב "האמונה הדתית". שלב זה הוא שלב היציאה מ"הזהות הדתית" אל "האמונה הדתית". המאפיין את הדיאלוגים של המרואיינים המצויים בשלב זה, הוא הקונפליקטים המאוד חזקים, בעיקר כלפי האבות, ללא אבחנה בין סגנונות החזרה בתשובה. החשיפה הזו הביאה אותם לאפשרות של התמודדות ישירה אל מול "הזהות הדתית" שנכפתה עליהם בילדותם

להגיע לשיא שממנו התאפשר להם לעבור לפאזה של קבלה והתמודדות מתוך "אמונה דתית" ו"בחירה חופשית". מהלך זה חייב הכרעות אישיות.

מעבר לתזרה בתשובה שעשו ההורים (סרבין ואדלר, 1-1970; שטראוס, 1979; סקס, 1986). ומכיוון שבני הדור השני נולדו בעל כורחם למצב נתון, ההתלבטות שלהם בשאלת "בחירתם החופשית" מתוך אקטיביות ואחריות למעשיהם עלתה בצורה מאוד ברורה בסיפורי החיים. ניתן להצביע על הבחנה בין שלוש התייחסויות:

האחת - בחירה חופשית בדגש אישי. ראינו כי הדגש בסיפורי החיים על "בחירה חופשית" בן האישי היה בשאלת עומק קיום המצוות, בבחינת עלייה בסולם מתוך התקדמות אישית ויציאה משלב קיום מצוות כי כך נולדנו וגדלנו - "זהות דתית", לקראת שלב של "האמונה הדתית".

בסיפורי החיים של המרואיינים מסגנון "הכיפות הסרוגות", נמצא דגש על מקומו של הפרט במהלך הכללי של החזרה בתשובה, וכיצד היחיד מתמודד בשאלות של בחירה בין האופציה הרוחנית והמעשית. אף כי האופציה המעשית היא הדומיננטית בחיי היום יום, הודגשה החשיבות של היציאה מהאופציה הרוחנית. לעומת זאת בסיפורי החיים של המרואיינים מסגנון "הכיפות השחורות", המוקד היה בצד המעשי האקטיבי, כשהאופציה הרוחנית כלל לא קיימת, שכן תורה ומצוות ניתנו בהר סיני והם דבר נתון. לפיכך אין בכלל שאלה של בחירה באופציה הרוחנית.

השנייה - בחירה חופשית אקטיבית - כשלב ביניים. בסיפורי החיים של בני הדור השני ראינו, כי תהליך השינוי שעברו ההורים החוזרים בתשובה, הוצג ברוב המקרים כתהליך גדילה תיובי, המאפשר התפתחות רוחנית פסיכולוגית-פנימית של שיבה אל עצמם. ההורים החוזרים בתשובה נטלו על עצמם תפקיד אקטיבי בעצם שאלת הבחירה לשוב אל הדת. ראינו כי לפי סיפורי בני הדור השני, השיבה אל הדת בדרך כלל, תלויה בתנאים סובייקטיביים, תוך כדי שילוב הזהות הקודמת עם הזהות הנוכחית, על בסיס התאמה בין מרכיבי אישיות שונים והתאמה בין טיפוסי אישיות והסביבה בה הם מצויים. גרטל ושנון (1985) לופלנד וסקונבוד (1981), סיווגו מוטיבים שונים של חזרה בתשובה, הקשורים לנטיות אישיותיות. יונג (1946) מציג ארבעה טיפוסים בתחום האישיות וביניהם הטיפוס החושב (השכלי) והטיפוס המרגיש (הרגשי) שהם בבחינת נטיות המשפיעות על סגנון החזרה בתשובה בכיוון "שכלי" או "רגשי".

החוקרים גילינג (1982), קולברג ותבריו (1983), ליונס (1983), הרחיבו בשאלת השיפוט המוסרי ובהיבטים "הרגשיים-שכליים" המשפיעים על סגנון חזרה בתשובה "שכלי-רגשי". בזרמים השונים ביהדות, ניכרים אספקטים שכליים-רגשיים; כך למשל החסידות מייצגת את הפן הרגשי, כשהדגש הוא על חזרה מתוך

כוונה ושמחה פנימיים. לעומתם המתנגדים, מייצגים את הפן השכלי, כאשר הדגש הוא על לימוד תורה לשמה מתוך תהליכים אינטלקטואליים.

הממצאים המרכזיים במחקר העלו, כי בעוד שהנטייה אצל ההורים מ"הכיפות הסרוגות" היא לסגנון אמונה "שכלי", נמצא אצל בני הדור השני את הנטייה לסגנון אמונה "רגשי", מתוך בחירה חופשית אקטיבית ומתוך בירור אמוני נוקב. לעומת זאת, בציבור "הכיפות השחורות" תהליך החזרה בתשובה אצל ההורים מתחיל בדרך כלל בסגנון שכלי אינטלקטואלי נוקב, ועובר בהדרגה ל"רגשי" יותר וכיום הוא משולב "שכלי" ו"רגשי", ובקרב בני הדור השני, בשונה מחרדים מדורי זורות, קיימת נטייה לבחירה חופשית אקטיבית, ולבירור "שכלי", המתחייב לדעתם לצורך האמונה הרגשית.

ממצאי המחקר הראו, איפא, כי המשמעות שנותנים בני הדור השני לנושאים אלה, היא בדרך כלל משמעות אישית הניזונה מסגנון החזרה בתשובה של ההורים ומהשפעות התרבותיות - חברתיות הנובעות מסגנון זה. חשוב לציין כי הפרשנויות בדרך כלל, היו מאוד שונות ואישיות ותלויות בזהויות הקודמות "שכליות-רגשיות".

השלישית - יציאה מבחירה חופשית אישית בדגש על כלל עם ישראל. הבחירה החופשית בדגש הכללי, מדגישה גם את הפן של כלל ישראל, ומתייחסת לציבור ככלל ולא דוקא יוצאת מהפן האישי. ההתייחסות בקרב הנבדקים הייתה דומה, ביחס לשאלות המהותיות בהלכה ובמקורות למשמעות מושג "הבחירה החופשית". אולם נמצאו דגשים חזקים יותר בקרב הנבדקים מסגנון "הכיפות הסרוגות", בשאלות הנוגעות להשלכות המעשיות, של הבחירה האישית שלהם על כלל עם ישראל, בעוד שבקרב הנבדקים מסגנון "הכיפות השחורות" הדגש הצד הפילוסופי, תאורטי, הלכתי.

המגמה הזו, המצביעה על יציאה מן הפן האישי אל המשמעויות החברתיות הכלליות, מחוזקת בהמשך הדיון.

2.2.2 המשמעויות החברתיות של החזרה בתשובה

בתחילת התפתחותה של "זהות קבוצתית", נוטלים חלק, לבד מהמשפחה המשמשת לפרט סביבה להתנסויות חברתיות מחוצה לה (ראה דיונו התיאורטי בעמ' 310), גם המסגרות הקולקטיביות, החברתיות השונות, בהן מתנסה הפרט. ורדי (1995) אשר תקרה ניצולי שואה, מראה כיצד הבעייתיות הקיימת אצל דור ההורים ביצירת זהות משפחתית וקבוצתית, הועברה לבניהם בני הדור השני. אייזנשטט (1993), מצביע על היווצרות זהות קולקטיבית שהיא תוצר מכוון, או גם בלתי מכוון, של אינטראקציות בעלות מבנה ודפוסים חברתיים. ריציר (1982) מראה כי התנהגות הפרט נקבעת על ידי זהויות שונות

המבוססות על המצב הספציפי בו הפרט נמצא. כאשר הפרט נמצא בתוך קבוצה, התנהגותו תהיה מבוססת על הזדהות עם הקבוצה, אשר מביאה לקבלת זהות חדשה במקום הזהות האינדבידואלית, והיא הזהות הקבוצתית. ההזדהות מבוססת על התוכן התברתי המיזי אשר מתפתת בכל מצב. התיאוריה של ריצ'רד מבוססת על עבודתו של טיפל (1978), לגבי זהות קבוצתית, שהינה תוצאה של אינטראקציה בין-אישית המבוססת על גירויים כמו חיבה, קרבה וכדומה. ריצ'רד מגיע למסקנה שהפרט יכול להסיק את המאפיינים המיוחדים לקבוצה, כלומר את זהות הקבוצה מהפעילות של חבריה. טיפל (1981) מראה כי אנשים לפעמים מאמצים זהות קבוצתית, כדי להעלות את הערך העצמי שלהם. הרצוג (1995) מראה כיצד לזהות קולקטיבית, קיים פוטנציאל הנעתי לפעילות למען הקולקטיב-הקבוצה. שטרוק (1987) מראה במחקרה, כי ככל שאדם תופס מרחק ומפתח קונפליקט רב יותר בין קבוצתו לקבוצת החוץ, כך הוא תופס את תברי קבוצת החוץ כבעלי ערכים שונים משל קבוצתו, ובכך תקל עליו תחושת ההתבדלות מקבוצת החוץ. וויס (1994), מדווח על סמך סקרים, כי מתבגרים דתיים מושפעים בעיקר מתברות התלמידים וכי לבית הספר משקל רב בעיצוב אישיותו של הלומד. בן רפאל (1994) מצביע על השפה כמשמשת גורם ליצירת זהויות וגבולות בין קבוצות.

במחקר הנוכחי, המשמעויות החברתיות המוענקות לתהליך החזרה בתשובה, על-פי דברי הנתקרים, נתפסות כדילמות במהלך החיים האישי שלהם. בעוד שהחזרה בתשובה של ההורים נתפסה כמשמעויות בחייהם, והוטמעה לתוכם, בדרך כלל, ללא עקבות נראים לעין, הרי שהחשלוות החברתיות של המהלך, הצריכו השקעת מאמצים רבים מצד בן הדור השני, בטשטוש או בהתמודדות מתוך השלמה עם משמעויות חברתיות אלה. רוטנברג (1994) מדגיש, כי תמצית החזרה בתשובה היא השיבה לעבר הקולקטיב על דרך הדיאלוג של פירוש מחדש עם העבר האישי שאליו חוזרים. לדעתו, הצלחת החזרה הביתה, אל הזהות הדתית הקולקטיבית, כרוכה באפשרות שתהליך הדה-סטיגמטיזאציה לחטאי העבר, יהיה מספיק חזק כדי להתקבל על ידי הקולקטיב שאליו שבים. בישראל, הקולקטיב הדתי הינו מגוון ואפיוני ואפיוני תת-הקבוצות שבו, הינה סוגיה סוציולוגית נרחבת ומורכבת, העוסקת בסוגי תת-קבוצות ותרבויות. כמו בכל קבוצה חברתית, גם כאן מתאפיינות אוכלוסיות המחקר, בסגנון חיים ייחודי, דפוסי התנהגות, בילוי שעות פנאי, סגנון לבוש והופעה חיצוניים, חיתוך דיבור, קשר בין המינים, בחירת בן/בת זוג וכדומה. מרכיבים סגנוניים אלה יוצרים תחושת שייכות אצל החברים, תוך גיבוש זהות קבוצתית, המבחינים אותם מקבוצות חברתיות אחרות ועונים בכך על צרכים חברתיים ואמוציונליים שונים (לוי וסטמפף, 1983; בארק, 1985). הספרות העוסקת בתת קבוצות של נוער דתי, מצביעה על בעייתיות מסויימת של זהות,

המוגדרת כזהות זו ערכית: (1) זהות עם מערכת ערכים ונורמות התנהגות הלכתיות; (2) זהות עם ערכים ממלכתיים מודרניים (בן צבי, 1995; בר לב, 1986).

(1) בבחינת השאלה הערכית הראשונה, זהות עם ערכים ונורמות הלכתיות, בקרב בני דור שני מסגנון "הכיפות הסרוגות", נמצאו חלקים המאשרים קביעה זו. כך למשל עולה מדבריה של רעיה:

- אני לא מרגישה שונה, כי את כל תהליך ההתבגרות, התווית הדרך והבירור העצמי, עברתי כאדם דתי. ההתלבטויות היו אותן התלבטויות. אם להיות דתיה או למה להיות דתיה - - - אני יודעת שמה שאני עובדת עליו היום - - - אני אזכה בהם רק אחרי המוות הגשמי, אחרי... השארות הנפש.

כמו כן ראינו בסיפוריהם של אלה שנולדו לבתים דתיים או שהיו ילדים קטנים כשהוריהם חזרו בתשובה, פרשנויות המצביעות על התנהגויות ותחושות כמו חבריהם הדתיים מדורי דורות. אולם בשונה מהספרות המחקרית, לעיתים עלו בסיפוריהם תחושות של שוני, לאו דוקא בסממנים ההלכתיים או בדפוסי ההתנהגות כמו שפה, לבוש וכדומה, אלא דוקא בסממנים פנימיים כמו אמונות ודעות, שהם לדעתם פועל יוצא מהמפגשים הרחבים והמורכבים שהם היו חשופים להם כבני דור שני לחוזרים בתשובה. שאלת השווה והשונה מדתיים מדורי דורות, עלתה בוריאציות שונות. יש מבין המרואיינים אשר הצביעו על שונות קטנה, עד כדי אי התייחסות כמעט וראיית השונות, לאו דוקא כנגזרת מעובדת היותם בני דור שני, אלא בשל גורמים כמו תכונות אישיות וכדומה. מצד אחד הצביעו המרואיינים על שונות חיובית ומגוונת, המטופחת די באופן עקרוני על-ידי הוריהם, כמו: סובלנות ופתיחות לשונה ולאחר, רחבות אופקים המתבטאת בפתיחות לספרות, מוסיקה, ידע כללי, חינוך ליברלי באשר לבחירת דרכם בחיים וציפייה מהם להגיע להחלטות באופן עצמאי, בבחינת "חינוך לחוסר מרובעות ולקיום מצוות לא עצבני". מצד שני, הצביעו על שונות, שנתפסה במידת מה כשלילית, שונות הבולטת למדי בשל היעדר מסורת ומנהגי בית אבא כמו; מאכלים, שירי שבת, לימוד משותף עם האב. שונות ההולכת ומטשטשת עם השנים לדבריהם. לפיכך ראינו כי הם חשים מאוד שייכים לתת התרבות של חובשי "הכיפות הסרוגות", כשבצידם תוספת חיובית כמעין "תבלין". למרות שהם חשים בשונות שלהם, לא ניכר כלל רצון לטשטש אותה, אלא דוקא רצון לשמור על הייחודיות שזכו לה כבני דור שני ולהמשיך לטפח אותה.

בני הדור השני מסגנון "הכיפות השחורות". אינם תשופים לזהות זו ערכית. שאלת המעמד החברתי בעיניהם מאוד משמעותית. בדומה לגישתו של טג'ף ל (1981) ניכר כי מושקע מאמץ רב בבניית המעמד החברתי ובתפיסת עצמם כשייכים לתורה התרדית, וכל ניסיון להצביע על השלכות אפשריות מעצם היותם בני דור שני לחוזרים בתשובה, כמו סגנון חשיבה או התנהגות קצת שונים מחרדים מדורי דורות,

נתקל מיד בתסימה ובניסיון להוכיח עד כמה אין כלל שוני. שלא לדבר על שום סימן היכר חיצוני כמו לבוש, שפה וכדומה. כך למשל חגן מתאר בסיפורו:

- התקבלתי לכל מה שרציתי להתקבל, עם כל החברים שלי, העבר שלי כמו העבר של רוב החברים שלי. אני גדלתי בבית חרדי לכל דבר - - - אני נולדתי, ההורים שלי היו כבר חרדים, אבא שלי למד בכולל ואמא שלי היתה עקרת בית - - - כמו כל בחורי הישיבות הרגילים, בלי קשר שאני בן לחוזרים בתשובה.

מאידך, עלתה בסיפוריהם שאלת השווה והשוונה מזתיים חרדים מדורי דורות. כאן פגשנו שתי התייחסויות מרכזיות; כאשר האחת - הדגישה את הזכות שנפלה בחלקם לעסוק בבירור אמוני ובבחינת ההשקפה הדתית בצורה נוקבת ולא רק הזליכה בתלם כמצוות אנשים מולמדה. השניה - הדגישה בצד הפתיחות והאפשרות לבירור אמוני, את השווה והדומה לציבור החרדי. שתי התייחסויות האלה מאוד חודגשו בקרב בני הדור השני בסגנון "הכיפות השחורות", באשר לגישתם החינוכית כלפי הדור השלישי. בחתייחסותם לשאלה זו, פגשנו בדומה לממצא במחקרה של שטרוק (1987), דגש חזק מאוד על הצורך בהסתגרות ובשמירה על הילדים המתחנכים, מפני החוץ ועל טשטוש כל זיק של שונות הבאה על רקע החזרה בתשובה.

(2) בבחינת השאלה הערכית השנייה, זהות עם ערכים ממלכתיים מודרניים, ניתן לומר כי חובשי "הכיפות הסרוגות", מחפשים פתרון במסגרת תת-התרבות שלהם, לבעיות מבניות הקשורות בתפיסת זהותם ומעמדם בחברה הישראלית הרחבה. בניגוד לחובשי "הכיפות השחורות", הם חשופים הרבה יותר לחברה הסובבת ולתרבות המודרנית. ההשקפה הלאומית ציונית, שהיא ביסוד התפיסה הדתית לאומית שלהם, מחייבת אותם לראות במדינת ישראל, על תרבותה וצבינה החילונית - מהות להתייחסות חיובית, ולציות להכתבה הערכית, אידיאולוגית ונורמטיבית הכרוכות בכך. הספרות המחקרית (נב, לב, 1986; בן צבי, 1995), העוסקת בתת קבוצות של נוער דתי "כיפות סרוגות", מעלה את האפשרות של פתרון מבני לקונפליקט הזהות, שבין דת למודרניזציה בכלל ובין היהדות המסורתית לציונות בפרט.

ורדי (1990) מדברת על הקריעה, קטיעה של תהליכי המשכיות בין-דוריים טבעיים, וכיצד מוטלת על בני דור שני הזכות ו/או החובה, להיות חוליה מאחה ומתקנת של הקטיעה, ולמלא אתר הציפיות האדירות של ההורים מתד גיסא - השואפים לראות בבני הדור השני ממשיכי דרכם הדתית, על-פי הסגנון בו הם בחרו, ומאידך גיסא - למלא במידה מסויימת אתר הציפיות של כלל העם היהודי, בבחינת שימוש גשר וחיבור בין חילוניים לדתיים.

לא תימא, איפא, כי שאלת יחסי חילוניים-דתיים, בקרב בני דור שני לחוזרים בתשובה בסגנון "הכיפות הסרוגות", מטרידה אותם מהכיוון של צורך שעה בעם באחדות, בשיתוף פעולה, במציאת שפה משותפת ואי התבדלות. השאלה מטרידה אותם, בשל החשיבות של "אחדות" אף כי "מתוך שוני" ומתוך הבנה, שכוחו של עם ישראל באחדותו ולא בפירוּדו. יש מהמרואיינים שהביאו סימוכין אידאולוגיים לגישה זו. כך למשל משה מציין בדבריו:

- ההסתגרות, אני מאוד לא מסכים עם זה, אני לא חושב שזה טוב. בתקופות מסויימות של עם ישראל זה היה טוב. והיום במציאות שלנו זה לא טוב. אני מבין את זה היום הרבה יותר, אחרי שלמדתי את "מאמר הדור". אני חושב שהיום ההסתגרות זה לא הגישה.

כך גם במתקרים המציגים את גישת הציבור החילוני בישראל אל החוזרים בתשובה, עולה ציפייה לקשרים בין חילוניים לדתיים, וראיית ההשפעה החיובית, שיש דוקא לחוזרים בתשובה, על הציבור החילוני. כהנמן (1978) מציגה במחקרה, כי שני שליש מהציבור סבורים, שהחברה הישראלית זקוקה לחיזוק הערכים הדתיים, וכי השפעת החוזרים בתשובה על החברה הישראלית נתפסת כחיובית. החוקרים אל דור (1985), זידמן-דביר (1992), בדקו את היחס הרגשי של בני נוער ומבוגרים כלפי חוזרים בתשובה ומצאו יחס חיובי. במחקרו עולה כי בני הדור השני מסגנון "הכיפות הסרוגות" מצביעים על יתרון על פני דתיים מדורי דורות, ביצירת אחדות. זאת, בשל ההיכרות הקרובה, הקשר וההבנה שלהם את הציבור החילוני. לפיכך הם רואים עצמם פתוחים מספיק וכמי שיכולים לקבל ולתקשר עם החילוניים, כי לדבריהם הם כמוהם ורק הצטרף להם "פס קול דתי" כלשונם. בני הדור השני מרגישים קשורים, מבינים ומוכנים להתמודד עם בירורים נוקבים. כך למשל התבטא אחד המרואיינים: "אני מרגיש שאני בתוך העניינים". לדבריהם הם אינם מפחדים כלל, "משבירה ומנתיצה". הם מפרשים את היכרותם, קשריהם ומוכנותם להתמודד עם שאלות ערכיות, מודרניות, ממלכתיות ברמה של יחסים בין חילוניים לדתיים, כאתגר ורואים בעצמם כמעין ראש גשר.

הגישה של חובשי "הכיפות השחורות" לשאלת יחסי חילוניים-דתיים, נתפסת שונה. מחד גיסא - הם אינם מתכחשים להיכרויות, יחסים ושיחות שיש להם עם קרובים או ידידים חילוניים של המשפחה ובשל ניסיון זה, הם מכירים ביכולת שיש להם, בשונה מדתיים חרדים זורי דורות, להיות במידת הצורך, אלה שמשוגלים להתמודד בשאלות אמוניות-השקפתיות אל מול ציבור חילוני. מאידך גיסא - גוברת בקרבם הנטייה, להסתגרות ולהתבדלות, תוך שהם נותנים פרשנויות והצטדקויות המעוגנות בצורך האמיתי שלהם כקבוצת מיעוט, להישמר ולהסתגר בתוך עצמם, על מנת להימנע מהשפעות חיצוניות שליליות. לפיכך,

קשרים עם ציבור חילוני קיימים בדרך כלל, כדי לעורר את "הנשמה היהודית", וכדי "לקרב רחוקים" כלשונם, ובכך הם משמשים גשר אל הציבור הישראלי הרחב. גישה זו נובעת כנראה, מתוך הצורך והרצון שלחם, להיות דומים ככל האפשר אל הציבור החרדי אליו חזרו הוריהם ובכך בעצם להיות ממשיכי דרכם האמונית של הוריהם. אך מאידך, לא להתנתק לחלוטין מהחברה הישראלית החילונית, אליה הם מחוברים עדיין, דרך משפחה וקרובים אחרים. זו גם אולי הסיבה, שאתו לא מבוטל מהורי הנחקרים בסגנון "הכיפות השחורות", עוסקים בהחזרה בתשובה, או כלשונם ב"קירוב רחוקים". המגמה של קבוצות מיעוט, להישמר ולהסתגר בתוך עצמם, על מנת להימנע מהשפעות תיצוניות שליליות, מקבלת חיזוק נוסף בהמשך הניתוח.

2.2.3 שילוב שתי המשמעויות

שאלת מציאת בן/בת זוג, היא אחד המאפיינים החברתיים של כל תרבות, ומקפלת בתוכה את שתי השאלות הערכיות שנידונו לעיל. החוקרים בורגנסקי (1977), בר לב (1984 ; 1985-6) ובן צבי (1995), אשר בחנו סממנים סגנוניים בקרב תת תרבות מעורים ישראלית "דתית-לאומית", הראו כי דפוסי בחירת בן הזוג בקרב האוכלוסייה ה"דתית-לאומית" קרובים לדפוסי המקובלים בחברה "החרדית" ומתוך כך נוצרת מוזיגה ייחודית מחד גיסא, של קבלת הנורמות הדתיות המסורתיות, כלומר זהות עם ערכים ונורמות הלכתיות ומאידך גיסא, פתיחות וקבלה עקרונית של הערכים המרכזיים של החברה והתרבות הישראלים, כלומר זהות עם ערכים ממלכתיים מודרניים. שאלת ה"שידוכים" במחקר הנוכחי, מדגישה את ההשלכות החברתיות הנובעות ממהלך החזרה בתשובה של ההורים ואת המשמעות האישית הניתנת על-ידי בן הזוג השני למהלך השתלבותו וקבלתו בחברה הדתית אליה הוא משתייך. בדומה לקו שהוצג בשתי השאלות הערכיות שנזכרו לעיל, גם כאן קיימת הבחנה ברורה למדי בין סגנונות החזרה בתשובה. הנחקרים מסגנון "הכיפות הסרוגות", מקפלים בהתייחסותם לשאלת ה"שידוכים" את שתי השאלות הערכיות, ואילו הנחקרים מסגנון "הכיפות השחורות" מזהים מאוד ופועלים בדרך כלל, על-פי השאלה הערכית הראשונה. כלומר פועלים מתוך זהות ערכית ונורמות הלכתיות ברורות. לפיכך מצאנו מצד אחד - תגובות מאוד דומות בשאלת "הלידה בחטא", בקרב חובשי "הכיפות הסרוגות" וחובשי "הכיפות השחורות", שכן שאלה זו היא הלכתית במהותה ואינה ניתנת לפירושים ממלכתיים חברתיים מודרניים. ובשאלת "תינוק שנשבה", שמשמעותה מצב ניטולי. גם כן נמצאה זהות ואחידות עמדות, בקרב שתי אוכלוסיות המחקר. כיוון שבמצב של "תינוק שנשבה", הוא מצב זמני, שנכפה על ההורים וברגע שעשו תשובה, הם הגיעו לקיום מצוות ואורח חיים דתי כהלכתו. מת גם שזו "ההצדקה" לתקלה ההלכתית

הקשה של "לידה בחטא". לפיכך למעשה שני האוכלוסיות מזוהות עם השאלה הערכית הראשונה; זהות עם ערכים ונורמות הלכתיות. מצד שני - כשמדובר בשאלת ה"שידוכים", ניתן לראות התקרבות גדולה מאוד, מצד בני דור שני ל"כיפות סרוגות", לשאלה הערכית השנייה; זהות עם ערכים ממלכתיים מודרניים. אף כי בשאלה זו מצאנו בקרב הנתקרים "המזרתניקים", קשת רחבה של התייחסויות; החל מהגישה הערכית הראשונה המבוססת על ערכים ונורמות הלכתיים, או אז, ההיכרויות יהיו דרך ההורים, או לפחות דרך חברים, כשיש חשיבות לא קטנה לרקע ולחיסטוריה המשפחתיים. לפיכך בן או בת הזוג ימצאו מ"הייחוס" ומהרקע המתאימים. ועד הגישה הערכית השנייה - המבוססת על אימוץ כללי המשחק החנוגים והמקובלים בחברה ובתרבות הישראלית המודרנית. או אז, ההיכרות תהיה אישית וללא מתווכים, היא יכולה "אפילו להיות עם בחורה חילונית", כפי שתיאר אחד הנתקרים, כאשר השאלה המרכזית, איפוא, היא מציאת בן/בת זוג מתאימים ביותר מבחינות אישיותיות שונות ולא דווקא מציאת בן הזוג על רקע של ייחוס והיסטוריה משפחתית.

שונה לחלוטין המצב בחברה החרדית. שאלת ה"שידוכים" מאוד מעסיקה את בני הדור השני מסגנון "הכיפות השחורות" ומאוד מזוהה עם השאלה הערכית הראשונה; זהות עם ערכים ונורמות הלכתיות. היא נתפסת בעיני הנתקרים כאבן בוחן עיקרית, להשתלבותם המלאה בחברה החרדית הקולטת. ברור לחלוטין, שאין מקום להיכרויות אקראיות או דרך חברים, אלא אך ורק בדרך המסורתית באמצעות שדכנים, דרך ההורים, או אז ורק אז יתאפשר זיווג מתאים. מאידך ניכר שינוי איטי אך "עיקש", שעלה בסיפורי החיים, המרמז על התנתקות מסויימות מהגישה הערכית ההלכתית. לדבריהם, הגישה של החברה החרדית בכללותה השתנתה, שכן המדובר בבני דור שני לחוזרים בתשובה, שאינם ניכרים ואינם נבדלים למעשה מהחברה החרדית המסורתית. כפועל יוצא מדקויות ההבדלים בין בני דור שני מסגנון "הכיפות השחורות" ובני דור שני מסגנון "הכיפות הסרוגות", בשאלת המכנה המשותף המתאים בין בני זוג, בתחילת ההשתדכות ובשאלת ה"לידה בחטא";

נראה שמתקבל מצב הפוך המאשש את השונות העולה מהנימה הדטרמיניסטית יותר המושמעת בקרב בני "הכיפות השחורות", למשקל האחריות והרצון האישי שכנראה יותר דומיננטי באפיון "הכיפות הסרוגות", כאשר מתחקים אחר הדינמיקה של השידוכים. יוצא אפוא, על בסיס הראיונות, כי שאלת הרצון החופשי פועלת כבומרנג במערך השידוכים. בשעה שבעלי "הכיפות הסרוגות" דיווחו כי הם אינם תשים בפערים חברתיים בינם לבין דתיים מדורי דורות ובשל כך שאלת השידוכים שולית, הביעו בעלי "הכיפות השחורות" בראיונות תחושה גדולה של הסתייגות כלפיהם מצד דתיים מדורי דורות. תבדלים אלה מיוחסים לפרשנות האריסטוטלית הניתנת בקרב החרדים לעובדה, שבני הדור השני "נולדו בחטא". אולם

במקום להיאחו במוטיב "תינוק שנשבה", שהינו מושג המסיר אחריות מילד שנשבה בין הגויים, קיימת כאן נטייה לפרשנות פונדמנטליסטית שמקורה במגזר החרדי. מה גם שלפי הפרשנות המסורתית, אפילו גר אמור להיות מטוהר מ"זוהמת החטא הקדמון" באופן רטרואקטיבי, כאילו הוא עצמו או נשמתו היו במעמד הר סיני.

ראינו, איפוא, את המשמעות האישית הניתנת למהלך החזרה בתשובה של ההורים, שהיא פועל יוצא של ההדדיות שבין החתנסות האישית של בן הדור השני, לבין המשמעות הקולקטיבית המוענקת לחזרה בתשובה. ראינו כיצד בצד עוצמת החוויה האישית המוצגת על-די בן הדור השני לאורך החיים, עולה נקודת המפגש בין הזיכרון האישי לזיכרון הקולקטיבי. תהליך "מתן המשמעות" לחזרה בתשובה של ההורים, בו נקטו בני הדור השני, ביטא את יכולתם להתמודד עם האירוע ולגשר בין העבר החילוני להווה הדתי.

הדגש בדיון היה, על המרכיבים האישיים והחברתיים, שמבנים ומשמרים את משמעות התופעות וההתייחסויות של הפרט בן הדור השני, למהלך החזרה בתשובה של ההורים, לא רק מתוך הכללות וחוקיות, אלא גם מתוך הקונטקסט החברתי-היסטורי, ממנו הוא הושפע, כאשר הגישה ה"רה-ביוגרפית" שימשה כמנגנון מתווך בין הזיכרון הקולקטיבי לבין הזיכרון האישי, ושירתה את מטרותיו של המספר, בן הדור השני, מנקודות הראות שלו.

חרף טענתי, כי סיפורי בני הדור השני נטועים עמוק במשמעויות האישיות המצביעות על מורכבות ולבטים שנוצרו אצלם כתוצאה מתהליך החזרה בתשובה של הוריהם, ובמשמעויות החברתיות-תרבותיות הנובעות מכאן, חשוב לציין כי פרשנותם של הנחקרים מושפעות מהאקלים החברתי בשאלת החזרה בתשובה בחברה הישראלית כיום. ראינו בפרשנויות השונות התפתחות ושינוי בגישה בין מה שהיה מקובל בחברה הדתית הקולטת בעבר, לעומת החווה. השינוי בא לידי ביטוי בסיפורי בני הדור השני מ"הציבור החרדי", בשאלת ה"שידוכים" למשל, המדגישים כי כיום החברה החרדית פותחת "שעריה" לשידוכים עם בני דור שני לחוזרים בתשובה, כשהקריטריונים מעוגנים פחות בשאלות מעמדיות חברתיות ויותר מופנים לבחינת האישיות.

במקביל ראינו בפרשנויות השונות התפתחות ושינוי בגישתם של הנחקרים אל החברה החילונית. השינוי בא לידי ביטוי בסיפורי בני הדור השני מ"הציבור ה"מזרחניקי" למשל, בשאלת הקשר והיחסים בין חילוניים לדתיים, המדגישים בסיפוריהם את תפקידם כמגשרים ומקשרים בין הציבורים השונים בחברה הישראלית, כשבכך לדעתם הם מפחיתים ומתקנים תפיסות, אמונות וגישות סטריאוטיפיות שגויות.

בימים אלה בהם עבודה זו נחתמת, הולכת וגדלה מצד אחד הפתיחות והחיפוש בקרב הציבור החילוני, אחר שורשים בתרבות ובערכים היהודיים, באמצעות שיעורים, סמינריונים ולימוד אקדמי לשמו, ומצד שני גדלה תנועת החזרה בתשובה בפועל, אל שורות הציבור החרדי בעיקר.

המאבקים הפונדמנטליסטיים בעולם בכלל ובמזרח התיכון בפרט, מעלים למרכז המודעות והשיח החברתי את שאלת החזרה בתשובה והחוזרים בתשובה ביהדות, ואת משמעותה ומהותה. תהליכים שודאי ישפיעו בתבנית משמעותיות חדשות בקרב בני דור שני לחוזרים בתשובה.

תרומות והשלכות למחקר עתידי

מחקר זה נעשה על קבוצה חברתית מאוד מגוונת, בשל היותו מחקר חלוץ בקרב בני דור שני לחוזרים בתשובה. ההשוואות נעשו בעיקר סביב סגנון החזרה בתשובה, אך במעט עסקנו גם בהשוואות בין המינים ובין טווחי הגיל השונים. יש מקום לבחון את השאלות בהן עסק מחקר זה, בקרב קטגוריות חברתיות מובחנות יותר, כמו גם לבחון שאלות אפשריות נוספות. להלן מוצעים כיווני מחקר נוספים:

(1) השוואה לאורך החיים, בשאלות המחקר, של אוכלוסיית המחקר הנוכחית: בחינה משווה לאורך זמן של שאלות המחקר שנבדקו, בקרב אותה אוכלוסייה, כעבור כ-5 שנים, כשהצעירים ביותר מקרב הנבדקים יהיו לאחר שירות צבאי, הסדר, וכדומה, ובעלי משפחות.

(2) השוואה בין-דורית לאורך החיים: השוואת סיפורי החיים של ההורים החוזרים בתשובה לשל בניהם בני הדור השני, ובמידת האפשר אל מול בני הדור השלישי.

(3) בדיקת שאלות המחקר בקרב טווחי גיל מובחנים יותר מראש, ואולי אף בטווחי גיל אחרים, כגון: תלמידי תיכון, על-תיכון (ישיבות, הסדר, צבא) ואוניברסיטה (ישיבות גבוהות).

(4) בדיקת שאלות המחקר בקרב בני דור שני לחוזרים בתשובה בזרמים נוספים ביהדות: חסידים אל מול ליטאים, אשכנזים אל מול ספרדים.

(5) בחינת ההשתייכות הקבוצתית: במה תורמת הזהות החרדית לחברי ש"ס למשל, שבנוסף לתורה בתשובה שלהם או של הוריהם, הם זוכים בהעלאת ערך עצמי כחרדים בני תורה.

(6) בדיקת דור שני למצטרפים לכתות בשאלות המחקר.

(7) אפשרות של השוואה בין בני דור שני לתשובה לבני דור שני לכתות.

ביבליוגרפיה

- אור-בך, י. (1992). עולמות נסתרים, התבוננות בתת ההכרה, שוקן, ירושלים ותל-אביב.
- אל-דור, י. (1985). דפוסי עמדות ונטיות כלפי "חזרה בתשובה" אצל תלמידים מכיתות י"ב, עבודת M.A., אוניברסיטת תל-אביב, בית הספר לחינוך.
- ארתות צדיקים (תשמ"ו). ספר המידות, ירושלים.
- אריקסון, א. (1987). זהות נעורים ומשבר, ספרית פועלים, תל-אביב.
- בורגנסקי, מ. (1977). "הכולל" בחברה הישראלית. ה- case של "מרכז הרב". עבודת M.A., אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- בילו, י. (1986). היסטוריית חיים כטסקט. מגמות, כט, 4, ספטמבר, 371-349.
- בילו, י. (1993). ללא מצרים, מאגנס.
- בן מאיר, י. וקדם, פ. (1979). מדד דתיות עבור האוכלוסיה היהודית בישראל. מגמות כ"ד, (3), 362-353.
- בן-צבי, ל. (1995). כיפה סרוגה: סגנון חיים ותת תרבות נעורים. בשדה חמד, ג-ד, ארגון המורים הדתיים בישראל.
- בנבנישתי, ר. (1984). האזנה ודיבוב בראיון, מועצת ביה"ס לעבודה סוציאלית בישראל, אקדמון, ירושלים.
- בנימין, א. (1990). הראיון המסייע, ספרית פועלים, תל-אביב.
- בעש"ט, ר, ישראל. (1975). כתר שם טוב א, ירושלים.
- בר-לב, מ. (1985-6). הקונפליקט הבינתרבותי של נוער בישיבות תיכוניות ואולפנות. ניב חמדרשיה, י"ת-י"ט, 247-241.
- גירץ, ק. (1990). פרשנות של תרבויות. כתר, ירושלים.
- גרין, ד. (1986). מומרים בעל כורחם? תופעת הכתות בעולם המערבי ובישראל. פסיכולוגיה ויעוץ בחינוך, 138-113.
- היינמן, י. (1974). דרכי האגדה, ירושלים.
- הרץ-לזרוביץ, ר. הופמן, י. בית הלחמי, ב. רוחאנא, נ. (1978) זהות והסביבה החינוכית, אוניברסיטת חיפה, חיפה.

- וייס, א. (1994). לנוכח החילון - עמדתו של מתנד. גיליון, 17-21.
- וייס, י"ג. (1977). ראשית צמיחתה של הדרך החסידית, פרקים בתורת החסידות ובתולדותיה, א' רובינשטיין (עורך).
- ויקרא, ט"ו, י"ט.
- ויקרא, י"ח.
- ועקנין, ר. (1990) יצירות ספרות כאמצעי מסייע בעיצוב זהות דתית אצל מתבגרים. בתוך: בר-טל, ד; קלינגמן, א. (עורכים). סוגיות נבחרות בפסיכולוגיה וייעוץ בחינוך, ירושלים, משרד החינוך והתרבות, השירות הפסיכולוגי-ייעוצי, 207-222.
- ורדי, ד. (1990). נושאי החותם. דיאלוג עם בני הדור השני לשואה. כתר, ירושלים.
- יביע אומר, ו', י"ד, סימן ג', ד'.
- חון, ת. (1992). השיח האנתרופולוגי, האוניברסיטה המשודרת, משרד הביטחון - ההוצאה לאור.
- יעקב יוסף הכהן. (1963). תולדות יעקב יוסף, ירושלים.
- כהנמן, ע. (1978). מגע והערכות הציבור הישראלי של "חוזרים בתשובה". מכון למחקר חברתי שימושי, פרסום 720, ירושלים.
- לוי, ש. וגוטמן, א.ל. (1976). ערכים ועמדות של הנוער הלומד בישראל (מחקר שני בסדרה), המכון למחקר חברתי שימושי, ירושלים.
- לומסקי-פדר. ע. (1994). דפוסי השתתפות במלחמה והשפעתם על תפיסת המלחמה ותפיסת מהלך החיים: ניתוח המקרה של "בוגרי" מלחמת יום כיפור, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- ליבליך, ע. (1993). המוקדם והמאוחר ב"רקמות" - על ביוגרפיות, אובייקטיביות ונשים. אלפיים, 8. 204-224.
- ליבליך, ע. זילבר, ת. תובל-משיח, ר. (1995). מתפשים ומוצאים: הכללה והבחנה בסיפורי חיים, פסיכולוגיה, ה (1) 84-95.
- לקט יושר, א', עמ' קל"ו עניין ב'.
- מייזליש, ש. (1984). חזרה בתשובה - תופעה ואנשים, מסדה, ת"א.
- מימרן, י. (1992). דפוס חזרה בתשובה בקרב בני עדות המזרח ובני עדות אשכנז הפונים לטיפול נפשי. ירושלים.

- נדע ביתודה, מהדורה קמ"א - סימן ל"ד.
- סארטר ז"פ. (1978). הבחילה, תל-אביב.
- סגנר, ר. (1980). הקשרים בין סטטוס חברתי, הערכה עצמית, והישגים בלימודים: סקירת ספרות ושאלות חדשות למחקר, מגמות כ"ה (3), 305-321.
- סטרליץ, ש. (1979). התשובה לאור הסתכלותו של רבינו, בתוך אורות התשובה - על ערך התשובה והדרכתה בחיי הפרט ובחיי הכלל, קוק, א. י. ה.
- סמילנסקי, מ. (1990). יחסי מתבגרים הורים (ג), תל-אביב, אוניברסיטת תל-אביב, רמות.
- פייקאו, מ. (1978). בימי צמיחת החסידות, ירושלים.
- פישרמן, ש. (1992). זהות האני וזהות דתית של מתבגרים בחינוך הדתי בישראל. בתוך: בר לב, מ. (עורך). חינוך דתי ונוער דתי: דילמות ומתחים. תל אביב, מסדה ואוניברסיטת תל-אביב. בית הספר לחינוך, 78-63.
- פכלר - רוטנברג, מ. (1989) סגנון שכלי-רגשי של תורה בתשובה בקרב נשים ישראליות. ירושלים.
- פלאי, פ. (תשל"ז). (י"ד סולובייצ'יק) על התשובה, ירושלים.
- צבר בן-יהושע, נ. (1990). המחקר האיכותי בהוראה ובלמידה, מסדה, ת"א.
- צוקרמן - בראל, ח. (1970). השקפת עולם של נוער דתי בישראל. חיבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- קול מבשר, ב' סימן י"ז ד'.
- קוק, א. י. ה. (תשל"ט). אורות התשובה, אור עציון.
- רוטנברג, מ. (1990). קיום בסוד הצמצום - מודל התנהגותי לפי החסידות הקבלית. מוסד ביאליק, ירושלים.
- רוטנברג, מ. (1994) שבעים פנים לחיים. מוסד ביאליק, ירושלים.
- רמב"ם. הלכות תשובה.
- רקובר, ס. ינון, י. ארד, ר. (1969). מידת הקונפורמיות לסטנדרטים הדתיים אצל בנות בגיל ההתבגרות, מכון סאלד, ירושלים.
- רקובר, ס. ש. ינון, י. ארד, ר. (1970). קיום מצוות הדת אצל תלמידות דתיות, מגמות, י"ד (2) 177-166.
- רתוק, ל. (1994). הקול האחר, ספורת נשים עברית, הספריה החדשה, הוצאת הקיבוץ המאוחד.

- שוחם, ש.ג. (1985). וולהאלה, גולגלתא ואושוויץ, זמנים, 17, 21-24.
- שורצולד, . (תש"ט). החינוך הממלכתי דתי - מציאות ומחקר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- שולחן ערוך, יורה דעה, סימן ט".
- שטרק, נ. (1987). מודל להסברת אנטגוניסט בינקבוצתי: ניתוח ההתייחסות חילונים, מסורתיים ודתיים כלפי חרדים, ירושלים, האוניברסיטה העברית.
- שלום, ג. (1981). פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה. מוסד ביאליק, ירושלים.
- שניידר, ס. (1994). כתות וגיבוש זהות בגיל ההתבגרות. בתוך: שניידר, ס.; דויטש, ח. (עורכים). נטילת סיכונים בגיל ההתבגרות. ירושלים, מכון סאמיט, 71-75.
- שי"ץ - אופנהיימר, ר. (1968). החסידות כמיסטיקה. ירושלים.
- שתיל, י. (1994). חידת האנרגיה הנפשית - משמעותה של האנרגיה הנפשית בתורות אישיות פסיכולוגיות ודתיות. הוצאת רמות, ת"א.
- תידור-באומל, ג. (תש"ן). אורתודוקסיה: סיור לימודי בעולם משתנה, גשר 121, עמ' 62-78.
- תימור, א. (1988). חזרה בתשובה כדרך לשיקום עבריינים, עבודה לשם קבלת דוקטורט לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים.
- Alpert, B. (1991). "Students-Resistance in the Classroom", in: *Anthropology and Education Quarterly*, 22 (4), 350-366.
- Antony, D. & Robbins, T. (1982). Spiritual Innovation and The Crisis of American Civil Religion. *Dedalus*. 111 (1), 217.
- Archer, S.L. (1982) The Lower Age Bounderies of Identity Development, *Child Development*, 53 (6), 1551-1556.
- Argyle, M. & Beit-Halachmi, B. (1975). *The Social Psychology of Religion*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Aviad, J. (1983). *Return to Judaism: Religions in Israel*. Chicago, University of Chicago Press
- Backfard, J.A. & Luckman, T. (1989). *The Changing Face of Religion*. London: Sage.
- Backfard, J.A. (1989) *Religion and Advanced Industrial Society*. London: Unwin Hyman.

- Barclay, C.R. (1988). Schematization of autobiographical memory, In R.C. (ed).
Autobiographical Memory. New York
- Bar-Lev, M. (1984). Cultural Characteristics and Group Image of Religious Youth. *Youth and Society*, 16 (2), 153-170..
- Barocas, H. & C. (1973). Manifestations of concentration camp effects on the second generation. *American Journal of Psychiatry*, 130, 820-821.
- Bateson, G. (1972). *Steps to an Ecology of Mind*. New York.
- Bealer, R.C. & Willits, F.K. (1972). The Religious Interests of American High-School Youth, *Youth in Modern Society*, N.Y. 374-387.
- Behar, R. (1993). *Translated Woman*. Beacon Press.
- Beit-Hallahmi, B.(1974). Psychology of Religion 1880-1930: The Rise and Fall of a Psychological Movement. *Journal of the Behavioral Sciences*, 10, 84-90.
- Beit-Hallahmi, B. (1989). *Prolegomena to the Psychological Study of Religion*. Lewisburg: Bucknell University Press.
- Beit-Hallahmi, B. (1992). New Religious Movements in Israel. *Religion Today*, 7 (3), 12-14.
- Beit-Hallahmi, B. (1994). *Language, Identity, and Social Division. The Case of Israel*. Oxford. Clarendon Press.
- Bellah, R. (1970). *Beyond Belief*. New York: Harper & Row.
- Benson, P.L., Donahue, M.J. & Erickson, J.A. (1989). Adolescence and Religion. *Research in the Social Scientific Study of Religion*, 1, 153-181.
- Bertaux, D. & Kohli, M. (1984). The Life History Approach: A Continental View. *Annual Review of Sociology*, 10, 215-237.
- Bettinghouse, E.P. (1968) *Persuasive Communication*, New York: Holt, Rinehart & Winston, (3rd ed. 1980).
- Blos, P. (1979). *The Adolescent Passage: Developmental Issues*. New York: International University Press.

- Bowers, K.s. (1984). On Being Unconsciously Influenced and Informed. In Bowers, S. & Meichenbaum, D.(Eds.). *The Unconscious Reconsidered*. New York: Wiley.
- Brake, M. (1985). *Comparative Youth Culture: the Sociology of Youth Cultures and Youth Subcultures in America, Britain and Canada*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Brunner, J. (1987). Life as Narrative. In: *Social Research*, 54, 11-32.
- Brunner, J. (1991). The narrative construction of reality. In: *Critical Inquiring*, 18, 1-21.
- Cohen, E., Ben-Yehuda, N., Aviad, J. (1987). Recentering the World: The Guest for Elective Centers in a Secularized Universe, *Sociological Review*, 35 (2), 320-346.
- Cohler, B.J. (1982). Personal Narrative and Life Course. In: Baltes, P.B. and Brim, D.G. (eds.) *Life Span Development and Behavior*, Vol. 4. Academic Press.
- Colby, A., Kohlberg, L., Gibbs, J. & Lieberman, M. (1983). A Longitudinal Study of Moral Judgement, *Monographs of Society for Research and Child Development*, 48, 1-2.
- Conway, F. & Siegelman, J. (1978). *Snapping - American's Epidemic of Sudden Personality Change*. Phil: Lippincoll Co.
- Corradi, C. (1991). Text, Context and Individual Meaning: Rethinking Life Stories in Hermeneutic Framework, *Discourse & Society*, 2 (1), 105-118.
- Coser, L.A. (1992). Introduction: Maurice Halbwachs, 1877-1945. In: Halbwachs, M. *On Collective Memory*. . Chicago and London, The University of Chicago Press.
- Crapanzano, V. (1984). Life History. *American Anthropologist*, 86, 953-959.
- Darwin, T.L. et al. (1974). *Family Socialization and the Adolescent: Determinants of Self-Concept, Conformity, Religiosity and Counterculture Values*, Lexington Mass, Lexington Books.
- Dawson, Y.A. (1979). *Validity in Qualitative Inquiring*. Paper Presented at the Annual Meeting of the American Educational Research Association, San Francisco.
- Denzin, K.N. (1970). *The Research Act in Sociology*. London: Butterworths, 122-143.
- Denzin, K.N. & Lincoln, Y.S. (1994). *Handbook of Qualitative Research*, Thousand Oaks, California: Sage.

- Eisenstadt, S.N. (1993). Religion and the Civilizational Dimensions of Politics. In Arjoman, S. (Ed.) *The Political Dimensions of Religion*, New York: State University of New York Press, 13-41.
- Eisner, E. (1981). On the Differences between Scientific and Artistic Approaches to Qualitative Research, *Educational Researcher*, 12, 5-9.
- Elms, A.C. (1994). *Uncovering Lives - The Uneasy Alliance of Biography and Psychology*. Oxford University Press, 3-18, 131-141.
- Erikson, E. H. (1950). *Childhood and Society*. New York: W.W. Norton & Co.
- Erikson, E. H. (1959) Identity and the Life Cycle, *Psychological Issues*, 1, 1-71.
- Fackenheim, E.L. (1972). *God's Presence in History*, New York.
- Feldman, C., Bruner, J., Kalmar, D. & Benderer, B. (1993). Plot Plight and Dramatism: Interpretation at These Ages. *Human Development*, 36, 327-342.
- Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Festinger, L. (1964). *Conflict, decision, and dissonance*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Fetterman, D. M. (1989). *Ethnography Step by Step*. Sage Publication, London.
- Fitts, W.H. (1972). The Self Concept and Behaviour, The Dade Wallace Center. *Overview and Supplement Research Monograph*, Nashville, Tennessee, 1-58.
- Freud, S. (1915a). *Instincts and their Vicissitudes*. In the Standards Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Edited by J. Strachey. Vol. 15. London: Hogarth, 1957.
- Freud, S. (1915b). *Repression*. Translated by C.M. Baines and J. Strachey. In the Standards Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Edited by J. Strachey. Vol. 14. London: Hogarth Press, 1957.
- Freud, S. (1958). Adolescence. In Eissler, R.S. & al. *Psychological study of the Child*. Vol. 13. New York: Int. Universities Press.

- Freud, S. (1964). *The Future of an Illusion*, Garden City, New York: A Doubleday Anchor Boor (J. Strathy, ed. & Tr.) (originally published in 1927).
- Fromm, E. (1960). *The Fear Of Freedom*, London.
- Fromm, E. (1975). *Truth and Method*. London.
- Gartrell, C.D. & Shannon, Z.K. (1985). Contacts, Cognitions and Conversions: A Rational Choice Approach. *Review of Religion Research*, 27 (1), 32-48.
- Gergen, M.M. (1992). Life Story: Pieces of a Dream. In: G.C. Rosenwald & R.L. Dchberg (eds.). *Storied Lives*. New Haven and London: Yale University Press.
- Gergen, K.J. & Gergen, M.M. (1986). Narrative Form and the Constraction of Psychological Science. In: T.R. Sarbin (ed.). *Narrative Psychology: The Storied Nature of Human Conduct*. New York Prager, 22-24.
- Gillespie, V. (1979). Religious Conversion and Personal Identity and Why People Change. *Religious Education*. Birmingham, Alabama.
- Gilligan, C. (1982). *In a Different Voice. Psychological Theory & Women's Development*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Glanz, D. & Harrison, M. I. (1978). Varieties of Identity Transformation: The Case of Newly Orthodox Jews. *Jewish Journal of Sociology*, 20, 129-141.
- Glock, C.Y. (1973). The Dimensions of Religious commitment. 9-11, in Glock, C.Y. (ed.), *Religion in Sociological Perspective*. California: Wadsworth Pub.
- Guba, E.G. & Lincoln, Y.S. (1981). *Effective evaluation*. San Francisco, Jessey Bass.
- Halbwachs, M. (1980). *The Collective Memory*. New York, Harper Colophon Books.
- Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*. Chicago and London, The University of Chicago Press.
- Harrison, M.I. (1974). Sources Recruitment to Atholic Pentecostalism. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 13, 49-64.
- Hauser, J. (1981). Adolescents and Religion, *Adolescence*, 16, 309-320.

- Heymans, P. (1994). The Theory of Symbolic "Structuring of Lives". Lecture Given in the *Thirteenth Biennial Meetings of the International Society for the Study of Behavioral Development*, July, Amsterdam.
- Heirich, M. (1977). Change of Heart. A Test of Some Wildly Held Theories about Religious Conversation. *American Journal of Sociology*, 83, 1376-1395.
- Herzog, H. (1995). Penetrating the System: The Politics of Collective Identities. In Arian, A' Shamir, M. (Eds.): *The Elections in Israel - 1992*. Albany: State University of New York, 81-102.
- Hieder, F. (1946). Attitude and cognitive organization. *Journal of Psychology*, 21, 107-112.
- Hilgard, E.R. (1949) Human Motives and the Concept of the Self, *American Psychologist*, 4, 374-382.
- Hilgard, E.R. (1986). *Divided Consciousness: Multipile Controls in Human Thought and Action*. New York: Wiley.
- Hilton, T.L. (1962). Career decision making. *Journal of Counseling Psychology*, 9, 291-298.
- Hoffer, E. (1951) *The True Believer*. New York: Harper & row.
- James, W. (1958) *The Varieties of Religious Experiences*. New York: New American Library. (Originally Published 1902).
- Janet, P. (1889) *L'automatisme Psychologique: Essay de Psychologie Experimentale sur les Formes Inferieures de L'activite Humaine*. Paris: Felix Alean Reprint Societe Pierre Janet/Payot, Paris, 1973.
- Josselson, R L. (1980) Ego Development in Adolescence. In Adelson, J. (Ed.) *Handbook of Adolescent Development*, New York: Wiley.
- Josselson, R. (1992). *The Space Between Us*. Exploring the Dimensions of Human Relationships. Lossev-Bass Publishers. San Francisco.
- Josselson, R. & Lieblich, A. (1993). *The Narrative Study of Lives*, Volume I. Newbury Park: Sage Publication, Inc.
- Jung, K.G. (1946). *Psychological Types*, London: Kegan Paul, Trench Trubner & Co.

- Kadushin, M. (1938). *Organic Thinking*. New York.
- Kedem, P. (1991). Dimensions of Jewish religiosity in Israel. In Z. Sobel B. Beit-Hallahmi (Ed.), *Tradition - innovation - conflict*. 251-277. Albany: State University of New York Press.
- Kihlstrom, J. P. (1984). Conscious, Subconscious Unconscious: A Cognitive Perspective, In K. S. Bowers & D. Meichenbaum (Eds.) *Unconscious Reconsidered*. New York: Wiley.
- Kilbourne, B. & Richardson, J. (1984). Psychotherapy and New Religions in a Pluralistic Society in *American Psychologist*, 39, (3), 237-251.
- Klein, H. (1973). Children of the Holocaust: Mourning and Bereavement. In Anthony & Koupernik (eds.). *The Child in his Family*. 393-409.
- Laing, R.D. (1969). *Self and Others*. New York Pantheon Books.
- Lazarrus, R.S. (1984). On the Primacy of Cognition. *American Psychologist*, 39, 124-129.
- Lecky, P. (1969) *Self Consistency: A Theory of Personality*, Hamden, Connecticut: The Shoe String Press.
- Lee, J. & Doran, W.J. (1973). Vocational Persistence: An Exploration of Self-Concept and Dissonance Theories. *Journal of Vocational Behavior*, 3, 129-136.
- Levine, H.G. & Stumpf, S.H. (1983). Statements of Fear Through Cultural Symbols: Punk Rock as a Reflective Subculture, *Youth and Society*, 114 (4), 417-435.
- Levinson, D.Y. & al. (1978). *The Seasons of a Man' Life*, New York: Knopf.
- Lewin, K. (1951) *Field Theory in Social Sciences*, New York, Harper.
- Lieblich, A. & Josselson, R. (1994). *The Narrative Study of Lives*, Volume II, Newbury Park: Sage Publications. Inc
- Lieblich, A.; Tuval-Mashiach, R. & Zilber, T. (In press). *Narrative Research: Reading, Analysis and Interpretation*. Sage Publications, Inc.
- Lifton, R. J. (1967). *Thought Reform and Psychology of Totalism*. Middlesex.
- Lofland, J. & Skonvod, N. (1981). Conversion Motifs, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 20 (4), 373-385.

- Lofland, J. & Stark, R. (1965). Becoming a World Saver - A Theory of Conversion to a Dviant Perspective. *American Sociological Review*, 30, 862-875.
- Lyons, N.P. (1983). Two Perspectives on Self Relationships and Morality, *Harvard Educational Review*, 53, 2.
- Mccracken, G. (1988). *The Long Interview*. Beverly Hills: Sage Publishers.
- McGuire, W.J. (1966) The Current Status of Cognitive Consistency Theories. In S. Feldman (Ed.), *Cognitive Consistency*, 1-46. University of Peansylvania, Annenberg School of Communications.
- Meichenbaum, D. & Gilmore, B. (1984). The Nature of Unconscious Processes: A Cognitive Perspective, In K.s. Bowers & D. Meichenbaum (Eds.). *The Unconscious Reconsidered*. New York: Wiley.
- Menuchin, S. (1974) A Family Model. In Menuchin, S. (ed.). *Families and Family Therapy*, Harvard University Press.
- Miller, D.R. (1963). The Study of Social Relashionships: Situation, Identity and Social Interaction. In S. Koch (Ed.), *Psychology: A Study of a Science*, Vol. 5, 639-737, New York: McGrow - Hill.
- Minuchin, s. (1974). *Families and Family Therapy*. Cambridge: Harvard University Press.
- Mishler, E.C. (1986). *Research Interviewing*. Cambridge: Harvard University Press.
- Mishler, E.C. (1992). Work, Identity and Narrative: An Artist-Craftman's Story. In: Rosenwald, G.C. and Ochberg, R.L. (eds.) *Stories Lives*. New Haven and London: Yale University Press.
- Montenino, F. (1984). Protecting the Federal Witness. *American Behavioral Scientist*, 27, 501-528.
- Moore, D. & Kimmerling, B. (1995). Individual Strategies of Adoptive collective Identities: The Israeli Case. *Int. Sociology*, 10 (4), 387-407.
- Mtza, D. (1964). *Delinquency and Drift*. New York: Wiley.

- Mussen, P.H. (1969) Early Sex-Role Development, In D.A. Goslin (ed.) *Handbook of Socialization Theory and Research*, Chicago, Rand-Macnally, 707-731.
- Myerhoff, B. (1979). *Number Our Days*. New York, Dutton.
- Myerhoff, B. (1980). Life History Among the Elderly: Performance, Visibility and Remembering. In: Back, K.W. (ed.) *Life Course: Integrative Theories and Exemplary Population*. AAAS Selected Symposium 41, Boulder Colorado: Westview Press, 133-153.
- Nadel, I.B. (1988). The Biographer's Secret. In: Olney, J. (Ed.) *Studies in Autobiographies*. Oxford University Press, 24-32.
- Omer, H. (1994). *Critical Interventions*. New York & London.
- Osgood, C.E. & Tannenbaum, P.H. (1955). The Principles of Congruity in Prediction of Attitude Change. *Psychological Review*, 62, 42-55.
- Petuchowski, J.T. (1968). The Concept of "Teshuvah" in the Bible and the Talmud, *Judaism*, 17, 175-185.
- Potvin, R.H. & Lee, Che-Fu. (1981). Religious Development among Adolescents. *Social Thought*, 7 (1), 47-61.
- Pratt, J. P. (1907). *The Psychology of Religious Belief*, New York: Macmillan Co.
- Rakoff, V. (1969). Children and Families of Concentration Camp Survivors. *Canadian's Mental Health*, 14, 24-26
- Raschke, V. (1973). Dogmatish and Committed and Concensual Religiousty, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 12, 334-339.
- Reicher, S.D. (1982). The Determination of Collective Behavior. In: Tajfel, H. (Ed). *Social Identity and Intergroup Relations*, Cambridge, Cambridge University Press, Maison des Sciences de L'Homme, Paris.
- Richardson, J.T. (1980). Conversion Careers. *Society*, 17 (3), 47-50..
- Richardson, J.T. (1985). The Active as Passive Convert: Paradigm Conflict in Conversion-Recruitment Research. *Journal for the Scientific Study of Religion*, V, 24 (2), 163-179.

- Riessman, C.K. (1993). Narrative Analysis. *Qualitative Research Methods*, Vol. 30. Newburg Park, California: Sage.
- Rogers, C. (1961). *On Becoming a Person*. Boston: Houghton Mifflin.
- Rogers, C.R. (1969) *Freedom to Learn, A View of what Education Might Become*. Columbus, Ohio, Merrill.
- Rogers, C.R. (1972) *Becoming Partner, Marriage and Alternatives*, New York Delacorte.
- Rogow, A.W., Marcia, J.E. & Slugoski, B.R. (1983). The Relative Importance of Identity Status Interview Components. *Journal of Youth and Adolescence*, 12 (5), 384-400.
- Rosenthal, G. (1993). Reconstruction of Life Stories: Principles of Selection in Generating Stories for Narrative Biographical Interviews. In: Liblich, A. & Josselson, R. (eds.). *The Narrative Study of Lives*, Vol. 1. 59-91.
- Rosenthal, G. (1997). National Identity or Multicultural Autobiography: Theoretical Concepts of Biographical Constitution Grounded in Case Reconstructions. In: Liblich, A. & Josselson, R. (Eds.) *The Narrative Study of Lives*, Vol 5. 21-39.
- Rotenberg, M. (1978) *Damnation and Deviance: The Protestant Ethic and the Spirit of Failure*. New York: Free Press.
- Rotenberg, M. (1983) *Dialogue with Deviance: The Hasidic Ethic and the Theory of Social Contraction*. Philadelphia.
- Rotenberg, M. (1986). Imperialistic Missionarism and Kibbutz Paradigm for Co-Existence, *Zygon: Journal of Religion and Science*, 21, 473-490.
- Rotenberg, M. (1987). *Re-biographing and Deviance: Psychotherapeutic Narrativism and the Midrash*. New York Praeger Pub.
- Runyan, W.M. (1982). *Life Histories and Psychobiography*. New-York, Oxford: Oxford University Press, 3-12, 192-241.
- Runyan, W.M. (1984). *Life History and Psycho-Biograph*. New-York, Oxford University Press.

- Russel, A. (1974). Late Psychological Consequences in Concentration Camp Survivor families. *American Journal of Orthopsychiatry*, 44, 611-619.
- Sacks, J. (1986). The World "Now", Reflections on The Psychology of "Teshuva", *L'eylah Journal*, The Office of The Chief Rabbi, Jews College, London.
- Sarbin, T.R. (1952). A Preface to Psychological Analysis of the Self, *Psychological Review*, 59, 11-22.
- Sarbin, T.R. (1964). Anxiety. Reification of a Metaphor. *Archives of General Psychiatry* 10, 630-638.
- Sarbin, T.R. & Adler, N. (1970-71). Self-Reconstitution, Processes: A Preliminary Report. *The Psychoanalytic Review*, 57 (4), 600-616
- Sarbin, T.R. (1986), The Narrative as a Root Metaphore for Psychology. *Narrative Psychology*. New York, Preager, 3-21.
- Satir, v. (1967). *Conjoint Family Therapy*. Palo Alto: Science and Behavior Books.
- Schafer, R. (1981). *Narration in Psychoanalytic Dialogue*. In: Mitchell, J.T. (ed.). *On Narrative* U of Chicago Press.
- Schafer, R. (1992). *Retelling a Life: Narration and Dialogue in Psychoanalysis*. Basic Books.
- Scholem, G. (1941). *Major Trends in Jewish Mysticism*. New York.
- Scholem, G. (1972). *The Messianic Idea in Judaism*. New York.
- Scholem, G. (1974). *Kabbalah*. Jerusalem.
- Schutz, A. (1944). The Stranger. *American Journal of Sociology*, 49 (6), 499-507.
- Selman, R. (1980). *The Growth of Interpersonal Understanding: Developmental and clinical Analysis*. New York : Academic Press.
- Shostak, M. (1989). The Genesis of Nisa. In: *Interpreting Women's Lives, Edited by the Personal Narrative*. Group, Indiana University Press, 228-240.

- Sigal, J. (1973). Hypotheses and Methodology in the Study of Families of Holocaust Survivors. *Yearbook of the International Association for Child Psychiatry and Allied Professions*, 2, 411-416.
- Simmel, G. (1950). The Stranger, In: Wolff, K.H. (ed.), *The Sociology of George Simmel*. New York: Free Press, 402-408.
- Snow, D. & Machalek, R. (1984). The Sociology of Conversion. *Annal Review of Sociology*, 10, 167-190.
- Snow, D. & Phillips, C. (1980). The Lofland Stark Conversion Model, A Critical Reassessment. *Social Problems*, 27, 430-447.
- Spence, D.P. (1982). *Narrative Truth and Historical Truth: Meaning and Interpretation in Psychoanalysis*. New York: Norton.
- Spindler, G. (ed.). (1982). *Doing the Ethnography of Schooling*. Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Spradley, J.P. (1979). *The Ethnographic Interview*. Holt, Rinehart & Winston, New York.
- Stake, E. (1980). *Generalization*. Paper Presented at American Educational Research Association Annual Meeting in Boston.
- Stake, R.E. & Esley, J. (eds.). (1978). *Case Studies in Science Education*. University of Illinois, Urbana: Center for Instructional and Curriculum Evaluation.
- Starbuck, E.D. (1899). *The Psychology of Religion*. New York: Scribner & Sons.
- Stark, R. & Bainbridge, W. (1980). Networks of Faith. Interpersonal Bonds and Recruitment of Cults and Sects. *American Journal of Sociology*, 85, 76-95.
- Stark, R. & Bainbridge, W. (1980). Towards a Theory of Religion: Religious Commitment. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 19 (2), 114-128.
- Stewart, C. W. (1967) *Adolescent Religion: A Developmental Study of the Religion of Youth*, Nashville: Abingdon Press.
- Stoner, S. & Parke, A. (1977). *All God's Children*. Pennsylvania: Chilton Book Company.

- Stratton, G.M. (1897). Vision Without Conversion of the Retinal Image, *Psychological Review*, 4, pp. 341-360.
- Straus, R.A. (1979). Religious Conversion as a Personal and Collective Accomplishment, *Sociological Analysis*, 40 (2), 158-165.
- Super, D.E. (1982). The Relative Importance of Work: Models and Measures for Mounnigful Data. *The Counseling Psychologist*, 10, 95-104.
- Tajfel, H. (Ed.) (1978). *Differentiation Between Social Groups Studies in the Social Psychology of Intergroup Relation*. London, Academic Press.
- Tajfel, H. (1981). *Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thomas, R.G. & Bruning, C.R. (1984). Cognitive Dissonance as a Mechanism in Vocational Decision Processes. *Journal of Vocational Behavior*, 24, 264-278.
- Trossman, B. (1968). Adolescent Children of Concentration Camp Survivors, *Canadian Psychiatric Association Journal*, 12, 121-123.
- Ullman, C. (1982). Cognitive and Emotional Antecedents of Religious Conversion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 43, 183-192.
- Ullman, C. (1988). Psychological Well-Being among Converts in Traditional and Nontraditional Religious Groups. *Psychiatry*, 51 (3), 312-322.
- Van der Kolk, B.A. & Van der Hart, O. (1989). Pierre Janet and the Breakdown of Adaptation in Psychological Travel. *American Journal of Psychiatry*. 142 (12).
- Vinitzky-Seroussi, V. (1994). *The Micro-Social Collective Memory: The Case of High School Reunions*. Unpublished paper, Department of Sociology and Antropology Hebrew University of Jerusalem.
- Walis, R. (1984). *The Elementary Formes of the New Religious Life*. London: Routlede & Kegan Paul.

- Wardi, D. (1995). Familial and collective Identity in Holocaust Survivors and the Second Generation. In: Lemberger, J. (Ed.): *A Global Perspective on Working with Holocaust Survivors and the Second Generation*. Jerusalem: Brookdale & Amcha, 331-340.
- Watson, L.C. (1976). Understanding a Life History as a Subjective Document. *Ethos*, 4 (1), 95-131.
- Weber, M. (1967). *The Sociology of Religion*. Boston: Beacon.
- White, M. & Epston, D. (1990). *Narrative Means to Therapeutic Ends*. New York and London. W.W. Norton and Company.
- Widdershoven, G.A.M. (1993). The Story of Life, Hermeneutic Perspectives on the Relation between Narrative and Life History. In: Lieblich, A. and Josselson, R. (eds.) *The Narrative Study of Lives*. Vol. 1. 1-20.
- Wilson, B. (1982). *Religion in Sociological Perspective*. London: Oxford University Press.
- Wylie, R.C. (1961). *The Self Concept*. Lincoln: University of Nebraska.
- Yaker, H.M. (1972). The Schizophrenic Perception of Time, In H.M. Yaker; H. Osmond, and F. Cheek, (eds.), *The Future of Time*, New York, 293-309.
- Yerushalmi, Y.H. (1982). *Zakhor*, Seattle
- Yogev, A. & El-Dor, J. (1987). Attitude and Tendencies Toward Return to Judaism among Israeli Adolescents: Seekers or Drifters? *The Jewish Journal of Sociology*, 29 (1), 5-18..
- Zeidman-Dvir, N. (1992). The Response of Israeli to New Religious Movements: Iskcon and Teshuvah, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 31, 3, 279-295.

CREATING A CONGRUENT LIFE-STORY VIA
THE PROCESS OF RE-BIOGRAPHY: ANALYSIS
OF SECOND GENERATION OF THE NEWLY
OBSERVANT

by

Tzvia Shimoni

A thesis submitted in fulfilment of the requirements for
the degree of Ph. D.

Submitted to the senate of the Hebrew University in
Jerusalem

1998

This research was conducted under the guidance and supervision
of Professor Mordechai Rotenberg

TABLE OF CONTENTS

	page
Abstract	1-6
Part One - Introduction	7-56
Chapter One - Theoretical Aspects of Research of the Phenomena of the Newly Observant	7-34
1. The return to religious belief in general and in Judaism in particular - a critical discourse	7-23
1.1 The return to religious belief as a universal phenomenon	7
1.2 The return to religious belief in Judaism - free choice	10
1.3 The return to religious belief as "death and rebirth" or "descending in order to ascend"	12
1.4 Free choice as a dissonant process to becoming newly observant, secularisation (apostasy) or social deviance	15
1.5 Returning to religious belief in the form of "rational-emotional" faith	17
1.6 The psychological-sociological implications of returning to religious belief on parents - siblings relations	20
2. "Re-biography" in life stories - a theoretical discourse on the study of the significance of the returning to religious belief for the second generation	24-31
2.1 Life stories from the personal interpretative aspect	25
2.2 Life stories as a mediating system between collective and personal memory	27
3. Theoretical assumptions and research problems	31-34
Chapter Two - Methodological Aspects	35-54
1. "Life stories" - "re-biography" as a research strategy	35-42
2. The subjects	42-45
2.1 How they were chosen and the mode of return	42
2.2 Background characteristics	44

3. The open interview as a research technique	45-54
3.1 The interview	47
3.2 Reciprocal relations between interviewer and subject	49
3.3 Processing the interviews	51
3.3.1 Processing the interviews into a written text	51
3.3.2 The interpreting analysis	52
3.3.3 Applications of the narrative categories in the life stories analysis	54
Part Two - Findings	55-298
- The personal significance of the act of newly observance for second generation members in their life stories	55
- Preface	55
- "Re-biography" - definition of the concept	55
Chapter One: Family background and family history as perceived by members of the second generation	56-69
1. Homes in which the two parents are newly observant	56
2. Homes in which one of the parents is newly observant and the spouse is "long-standingly observant"	62
3. Homes in which the grandparents have become newly observant following their children - the parents	64
4. Discussion and Conclusion	67
Chapter Two: The way of life of newly observant parents, the social environment and groups of belonging as narrated by the member of the second generation .	70-120
A. The Newly Observant - "kipot srugot" style	71-95
A.1. Second generation members who were born into the newly observant situation ...	71
1.1 Returning to the collective as decreasing of the past	71
1.2. Returning as a consequence of a feeling of lack	74
1.3 Seeking religion on the background of war	79
1.4 Accepting the return to religious belief as self evident	81
A.2. Second generation members who have experienced the process of return at a very young age (3-5 years old)	83
2.1 Returning to the collective decreasing of the past	83
2.2 Returning as a consequence of a feeling of lack	87
2.3 Seeking religion on the background of war	90

A.3. Significance figures and groups of belonging	91
3.1 A warm and close system of relationship	91
3.2 Complete severance	92
3.3 Keeping little contact	92
3.4 Preference of relationships with others not family	94
B. The Newly Observant - "kipot sh'horot" style	96-115
B.1. Second generation members who were born into the newly observant situation ...	96
1.1 The aspect of searching for meaning	96
B.2. Second generation members who were very young (aged 3-5 years) at the time of becoming newly observant in the Haredi style	100
2.1 The aspect of searching for meaning	100
2.2 The aspect of mending the past while returning/entering the collective.....	106
B.3 Significance figures and groups of belonging	110
3.1 A warm and close system of relationship	110
3.2 Complete severance	114
C. Conclusion and discussion	116-120
Chapter Three - Parent-Children Relationships	121-159
1. "Religious identity"	122-134
1.1 "Religious identity" among boys wearing "kipot srugot"	122
1.2 "Religious identity" among girls identified with "kipot srugot"	127
1.3 "Religious identity" among boys wearing "kipot sh'horot"	130
1.4 "Religious identity" among girls identified with "kipot sh'horot"	132
2. "Religious belief"	134-150
2.1 "Religious belief among boys wearing "kipot srugot"	134
2.2 "Religious belief" among girls identified with "kipot srugot"	138
2.3 "Religious belief" among boys wearing "kipot sh'horot"	147
2.4 "Religious belief" among girls identified with "kipot sh'horot"	148
3. Intermediary Stage	151-157
3.1 Intermediary stage of "kipot srugot"	151
3.2 Intermediary stage of "kipot sh'horot"	154
4. Discussion and Conclusion	157-159

Chapter Four - Questions arising from the act of becoming newly observant	160-252
1. The attitude of second generation members to the code of newly observance as “death and rebirth” or “descending in order to ascend”	160-179
1.1 The objective approach	161
1.2 The subjective approach	166
1.3 The approach that presents the ways of coping of the parents	169
1.4 Conclusion and discussion	178
2. The attitude of second generation members to the question of free choice	179-198
2.1 Coping with the question of free choice on a universal-public emphasis	180
2.2 Coping with the question of free choice on a personal emphasis	188
2.3 Conclusion and discussion	198
3. The attitude of second generation members towards secular persons with a religious past (the newly secular) and to sinners	198-228
3.1.1 The attitude towards the “newly secular” among “kipot srugot”	200
3.2.1 The attitude towards the “newly secular” among “kipot sh’horot”	212
3.1.2 The attitude towards sinners among “kipot srugot”	223
3.2.2 The attitude towards sinners among “kipot sh’horot”	225
3.3 Discussion and Conclusion	227-228
4. A rational-emotional belief style	229-252
4.1.1 The cause of new observance among “kipot srugot”	230
4.1.2 The cause of new observance among “kipot sh’horot”	233
4.2.1 The apparatus and means of new observance among “kipot srugot”	235
4.2.2 The apparatus and means of new observance among “kipot sh’horot”	238
4.1.3 The rate of new observance among “kipot srugot”	242
4.2.3 The rate of new observance among “kipot sh’horot”	243
4.1.4 The process of new observance among “kipot srugot”	244
4.2.4 The process of new observance among “kipot sh’horot”	247
4.4 Discussion and Conclusion	250
Chapter Five - Relations between secular and observant persons - differences from observant persons coming from families with a long religious history	253-279
1. Status in religious society	254-259
1.1 Perception of social standing among “kipot srugot”	254
1.2 Perception of social standing among “kipot sh’horot”	258
2. Religious-secular relations	260-267
2.1 Relations between secular and observant persons among “kipot srugot”	260
2.2 Relations between secular and observant persons among “kipot sh’horot”	264

3. Differences from those of religious family background	267-277
3.1 Perception of difference from long time observant families among “kipot srugot”..	267
3.2 Perception of difference from long time observant families among “kipot sh’horot”.	272
4. Discussion and Conclusion	278

Chapter Six - Being born “in sin”, “Tinok shenishba”, matchmaking 280-298

1. The question of “being born in sin”	281
2. The question of “Tinok shenishba”	286
3. The question of “matchmaking”	288
4. Discussion and Conclusion	297

Part Three - Discussion and Conclusion

Personal significance of new observance: A “re-biographical” dialogue between the personal experience and the collective significance among second generation members.. 299-323

1. Conclusion and discussion of the main findings - presentation of the profile of second generation members	300-306
2. An integrative discourse of the findings of the research	306-323
2.1 A personal and collective retrospective examination of the life stories. How second generation members regard the difference accompanying the process of the parents’ act of becoming newly observant	306
2.2 Crises and deliberations of members of the second generation - The process of giving meaning	309
2.2.1 Place of the act in the personal life	310
2.2.2 The social implications of becoming newly observant	315
2.2.3 The combination of the meanings.....	320
The benefits and projections in future research	324

Bibliography

Abstract

This study examined the phenomenon of re-acceptance of religious faith and its observance as described by the second generation of the newly observant, with the assumption that, as expressed by the second generation, this phenomenon recalls to their consciousness personal experiences, and enhances the meeting points of personal memory with collective memory. The significance attached to their parents' new-found commitment to religious observance, as expressed in the life stories of the subjects of this study, is a reflection of the reciprocal relations between personal experience and the collective social significance applied to the act of becoming observant. The dynamic personal life experience of the member of the second generation is augmented by the meeting point of the private and the collective memory. The process of "giving meaning" to the parent's return to religious observance points to the ability of the member of the second generation to cope with the act and bridge the gap between the family's secular past and religious present.

The research literature relating to the phenomenon of return to religious belief points out that this phenomenon is not exclusively Jewish, but universal, and is characterized by sociological and psychological developments that brought about a return to religious adherence in a variety of societies and ethnicities, expressing a certain search for some kind of spiritual, religious or psychological growth. The widespread modern phenomenon of religious awakening evolved, according to many researchers (Stoner and Parke 1977; Meizleish 1984; Walis 1984; Beit Halahmi 1989), as a reaction to the western lifestyle which is replete with media communications, technologies and scientific sophistication but does not supply answers to man's existential problems and deliberations. Many of the researchers are of the opinion that the act of joining a religious group comes as an response to a longing for a change in the quality of life, for making meaningful social connections, for finding a veritable world of values and for attaining a feeling of purpose and significance in life. Hence, religious conversion in the various religions stems from a wish to change previous lifestyles because of a feeling of failure, stress, sin, etc.

There are several theories (the theory of spiritual growth, the sociological theory, the theory of the causal model) which attempt to explain disappointment with the society of origin and the search for alternatives in the various religions by pointing out that in the process of religious change the individual changes his world outlook. Some researchers (Heirich 1977; Gillespie 1979; Snow and Machalek 1984) maintain that the change is not only in beliefs and standpoints

but also in the basic conception of reality and an extreme change of the individual's consciousness. James (1958) noted that religious conversion is possible only after totally erasing the past - a process he termed "death and rebirth". Rotenberg (1994) distinguishes between linear and circular cultures. Many research papers (Lifton 1967; Sarbin and Adler 1970-1; James 1971; Ullman 1982; Timor 1988) emphasise the linear approach (dialectic) that calls for negation of the past and departure from it as a necessary condition to rebirth, coupled with the inability of the convert to reinterpret his past. Conway and Siegelman (1978), Green (1986), Rotenberg (1986), Shatil (1994) note that there is a risk to the individual undergoing a sudden change of his life, so much so that the previous personality will have to give way to the new information, a process which causes separation from the former identity and internal dissolution.

In distinction to the convert who erases his past, the act of returning to one's religion will be viewed as a cyclic circular process (dialogue) - of "descending in order to ascend". In this instance, the person can regard his past as part of the process (Harrison 1974; Richardson 1980; Glanz and Harrison 1978). Although this circular process is not exclusively Jewish, most of the Jewish newly observant, according to Glanz and Harrison, integrate their former and present identities and do not cut themselves off from their previous identities. Total severance from the past may be characteristic of conversion, but it is rarely found among the newly observant: this the decisive difference between the newly observant and the religious convert.

The phenomenon of returning to faith in Judaism has sociological and historical reasons which can be traced to the unique "historisophy" of the people of Israel. According to Rabbi Kook (1979), the individual's return to religion contains an opening for "self repair", for harmony, for one's finding himself, for coping with reality and not running away from the self, as Freud (1964) or Hoffer (1951) describe religious conversion. Returning to belief in Judaism is described as a free-choice, positive development of spiritual development and inner psychological understanding in which the person is actively involved and responsible for his deeds. Returning to belief in Judaism relates to the "here and now", and a person who chooses wholeheartedly to change himself is accepted (Sacks 1986).

Rotenberg (1983, 1990) explains the circular spiral process of "descending in order to ascend" familiar to the Hassidic world, and shows how repentant change in behaviour makes it possible to legitimise the past. In other words, the Jewish phenomenon of returning to religion focuses on the wholehearted voluntary intention of the individual to change despite his past sins, and out of

free choice he is an active participant in the act and gives a new interpretation to his past. Rotenberg (1994) extends the concept of “re-interpretation” to the concept of “re-biography” which means viewing the past anew through “turning spectacles” (a concept coined by Straton 1897) which enable the individual to form, post factum, a new positive and harmonious image of his/her personality and be observed as such by him/herself and his/her social environment, thus “re-biography”. Rotenberg (idem) speaks of a “re-biography” of “descending in order to ascend”, the starting point of which is a condition of “here and now” - a return to religion which creates harmony between the individual’s failure in the past and his/her hopes for the future. Therefore, it should rather be regarded as a method of rehabilitation whereby declamatory parts of the personal history will be de-emphasised while rehabilitated parts that have gained a reinterpretation will be highlighted. Rotenberg summarises that in spite of the possibility to distinguish different patterns of change among the newly observant, the change is, in essence, an act of returning to the collective by way of a dialogue of “re-interpretation” of the personal past to which one returns. The success of the return to the collective religious identity requires that the process of de-stigmatisation of the sins of the past will be forceful enough to be accepted by the collective to which one returns. The “re-biographical” justification of the past, that begins with a behavioural change through religious commitment and observance in the present, becomes the causal device by means of which the past is changed by being redefined.

The theoretical material suggests that research concerning the act of re-observance of religious precepts in different cultures and populations focuses on the subject in the framework of universal models. The way in which Jewish second generation children cope and grasp the secular past of their parents who have become newly observant, as it expresses itself in their own life stories, has not yet been investigated. We assume that their life history will express the complexity and problems which they have experienced in consequence to the process of their parents becoming newly observant, and their ability to understand and interpret meaningfully what has happened.

The process of “re-biography” in the life stories can shed light on how the process of “giving meaning” relates to the options available to an individual in coping with an event which is supposed to build the bridge between the secular past and the religious present - and the influences it has on the second generation.

This study focuses on the personal life stories of the second generation of the newly observant, individuals who were born into a condition which entails coping with certain social and personal faith-related problems.

I investigated how this second generation regards the significance of the religious change undergone by their parents, and which was forced onto them, so to speak, as a given reality (Rotenberg 1987). The question this research tried to answer deals with the pattern of dialogue between newly observant parents and their children concerning home and family ties (Klein 1973), or alternatively, suppression of any expression of independence and autonomy (Russel 1974; Trossman 1968). We traced stories (life stories) of children of the newly observant and their coping efforts, trying to find pointers which explain their behaviour. Do they perceive themselves as forced into such a life without being given any choice of their own, experiencing severe inner stress and psychological crisis such as “what have I done to deserve this” or, on the contrary, do they perceive their identity as paving the way for a worthier life with values that open the door to enlightenment? From their personal stories, one can describe the life-style of the second generation: are they resigned to their way of life, or are they under severe inner stress? What is their ranking within the religious community, e.g., are long-standing religious families willing to intermarry with them, or do they hide their parent’s former secular life in order to marry “well”? How does a second generation individual see him/herself and his/her position in the religious society, is he/she equal or inferior? Does the second generation of the newly observant look different, recognisable by their behaviour or attire, do they speak in a “religious” language characterised by quotations from the Bible, or do they use a more secular vernacular?

I further tried to establish whether the pattern of change can be described in terms of “descending in order to ascend” or “death and rebirth”, and if and how the former identity is being maintained. Furthermore, I tried to understand how children of the second generation view the secular past of their parents by means of re-interpretation - “re-biography”. Did the act of “re-biography” by the second generation (Rotenberg 1983, 1990, 1994; Heinemann 1974; Shalom 1941, 1971; Yaker 1972, Pelei 1977; Yerushalmi 1982; Montenino 1984; Berclay 1988) enable a sequence of either conversion or return, or did they try to build everything on the model of return alone? How do the second generation children relate to their family history (roots)? What is their reaction to the subject of free choice, to apostasy and to social deviance, and is

there a difference in the perception of these concepts among different styles of the Jewish newly observant?

This study concerns itself with the individual's interpretative level, not their behavioural or personal levels. The phenomenon of continuation among the newly observant is a personal, subjective occurrence. In order to learn about the phenomenon, its causes, character and the way it deals with essential questions of returning to religious faith, we focused our attention on the interpretations given by the individual to his/her life, how he/she connects between his/her past, present and future, giving them significance. My point of departure was the coping of second generation individuals with the secular past of their parents, seeing this to be the fount of information for study of the phenomenon. Thus, I avoided assuming in advance a linear causality, and I attempted to perceive the different factors that have been brought up in the process of the research as a cyclic dialogue of reinterpretation of the past. This research does not deal with behavioural or personal mechanisms. Inasmuch as such aspects have entered the analysis, they were only when the subjects themselves introduced them in order to explain the significance and implications of the phenomenon to themselves.

The questions posed by this research were investigated by means of the collection of life stories that made it possible for the narrators to explain their lives and render them meaning and significance, while maintaining reciprocity between the narrative and real life. In this research, we sought an open methodology, and tried to understand the phenomena and the individual's relation to them, not merely to explain them by artificial generalisations. We tried to understand from these life stories the social-historical context which had influenced the individual, while the "re-biography" approach functioned as the mediating apparatus between collective memory and personal memory, to serve the narrator's goals from his/her point of view.

The life stories analysed in this study are the life stories of sons and daughters of the Jewish newly observant, the second generation, aged 18-25 years (born in 1970-1978). About half of them were born into the religious environment of their newly observant parents, whereas the other half were young children (aged 3-5 years) at the time their parents became newly observant. This latter age group is interesting, because these children grew up and matured within the process or at its conclusion, during a period when this phenomenon of returning to religion was not common in Israeli society, and they commenced their adult life as observant religious people in all respects. Some of them are already married, and have families with a third generation to the

newly observant. Socially, the second generation are identified either with the religious national population - those wearing knitted skull caps (kipa sruga), or with the extreme religious orthodox population (Haredim) - those wearing black skull caps (kipa sh' hora). Hence, the research notes the narrative difference between male and female narrators, between the national religious and the Haredim, and between those who were born into the religious awakening of their parents and those who experienced the process as little children.

CHAPTERS OF THIS DISSERTATION:

Part One - Introduction

The **first chapter** deals with theoretical aspects of the study of the phenomenon of returning to religious belief, and focuses on three subjects: 1) a critical discourse of the literature dealing with this phenomenon universally, and in Judaism in the general and individual levels; 2) a theoretical discourse on "re-biography" of personal "life stories" as a meeting point of past and present, and of personal and social significance; and 3) posing the objects of this study in accordance with the theoretical assumptions of this research and the research questions that are derived from it.

The **second chapter** deals with three methodological aspects of this research: 1) "life stories" - using "re-biography" as a research strategy, its characteristics, advantages and difficulties; 2) the subjects of the research, how they were chosen and the nature of their return to religion; and 3) characteristics of the open interview as a research technique which enables "re-biography" in life stories, and means of its management.

Part Two - Findings

This part of the study is composed of six chapters in which we exposed the modes of coping of the second generation children with the secular past of their newly observant parents, as it finds its expression in their life stories, by means of the "re-biography" process. This process served as the foundation for the analysis of the material in the first four chapters. In the fifth and sixth chapters the analysis focused on other directions, as described below.

The first chapter deals with the family background and history of second generation children, and the way how they present the secular past of their parents, the main question being the repair of the past by means of “re-biography”.

The second chapter investigates the significance imposed by the second generation of newly observant on the process of returning to religious belief from their own personal perspective, and to what extent this process has influenced and had a bearing on their lives.

The third chapter studies parent - child relationships as a consequence of the religious change, and examines how the process of the parents religious act is being integrated into the life program/style of the member of the second generation.

The fourth chapter examines the attitudes of second generation members to the question of “new observance” within the context of their life story and points out/exposes the social - cultural significance generated by the style of returning to religious belief in four crucial areas: 1) the relation to the code of return to religious faith - “death and rebirth” or “descending in order to ascend”; 2) the question of free choice; 3) the attitude towards “apostates” and the spiritually deviant; and 4) the “rational - emotional” mode of returning to religious belief.

The fifth chapter deals with crucial social problems of personal significance; with the questions of relations between secular and religious members of society and the social standing of members of second generation newly observant in the religious community. The chapter deals with the way members of the second generation interpret these questions, and points out the relevant social implications.

The sixth chapter focuses on social dilemmas with significant implications to personal life. The main question in this chapter concerns the centrality of marital matchmaking in the personal lives of second generation members, the implications of being born “in sin” and being a “tinok shenishba” (having grown up in a secular society without religious faith and modes of behaviour) in relation to matchmaking and the social implications that follow from these questions.

Part Three - Discussion and Conclusion

In this part, the findings are summarised on two levels: first level deals with the profile of second generatio "kipot-srugot" and "kipot sh'horot". The second level deals with an integrative discussion of the research findings, relating to the main questions of this study.